T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELÂGAT

BİR MUHÂDARÂT TÜRÜ OLARAK ZEMAHŞERÎ'NİN REBÎʿU'L-EBRÂR'I

DOKTORA TEZİ

ROZA ABDIKHALIKOVA

BURSA 2024

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

BİR MUHÂDARÂT TÜRÜ OLARAK ZEMAHŞERÎ'NİN REBÎU'L-EBRÂR'I

DOKTORA TEZİ

Roza ABDIKHALIKOVA

Danışman:

Prof. Dr. İsmail GÜLER

BURSA 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Billimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı'nda **711723011** numaralı **Roza ABDIKHALIKOVA**'nın hazırladığı "**Bir Muhâdarât Türü Olarak Zemahşerî'nin Rebîʿu'l-Ebrâr'ı**" konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı **04/10/2024** günü **14:00–17:00** saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin / çalışmasının (başarılı / başarısız) olduğuna (oybirliği / oyçokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. İsmail GÜLER

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZDEMİR

İstanbul Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Hidayet PEKER

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Ahmet İhsan DÜNDAR

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Adnan ARSLAN

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 04/10/2024

Tez Başlığı / Konusu: **BİR MUHÂDARÂT TÜRÜ OLARAK ZEMAHŞERÎ'NİN REBİ'Û'L-EBRÂR'I**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 118 sayfalık kısmına ilişkin, 07/02/2024 tarihinde şahsım tarafından *TURNİTİN* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarını inceledim ve bu Uygulama Esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

04.10.2024
Roza ABDIKHALIKOVA

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Roza ABDIKHALIKOVA
Öğrenci No:	711723011
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Arap Dili ve Belâgatı
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman
Prof. Dr. İsmail GÜLER
04.10.2024

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum "**Bir Muhâdarât Türü Olarak Zemahşerî'nin Rebîʿu'l-Ebrâr'ı**" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kuralları çerçevesinde elde edildiğini, Tez yazım kurallarına riayet edildiğini ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunduğunu beyan ederim.

04.10.2024

Adı Soyadı : Roza ABDIKHALIKOVA

Öğrenci No : 711723011

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Arap Dili ve Belâgatı

Statüsü : Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	Roza ABDIKHALIKOVA
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	Arap Dili ve Belâgat
Tezin Niteliği	Doktora
Tez Danışman (lar)ı	Prof. Dr. İsmail GÜLER

BİR MUHÂDARÂT TÜRÜ OLARAK ZEMAHŞERÎ'NİN REBÎʿU'L-EBRÂR'I

Ebû'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî (1075-1144) farklı açıdan derin bilgiye sahip çok değerli bir âlimdir. Müellif Harizmşahlarının ilim ve bilim şahsiyetlerine önem verdiği dönemde yaşamış ve bu durum müellife büyük bir destek sağlamıştır. Arap dilinde elliden fazla eser kaleme alan müellifimizin her eserini farklı konuda yazdığı görülmektedir. Burada ele aldığımız eserlerinden biri Rebîʿu'l-Ebrâr'dır. Eser, muhâdarât alanında yazılmış olup, yazıldığı günden bugüne önde gelen değerli eserlerden biridir. Bahsi geçen eserin edebi özelliklerini ve ele aldığı konuları inceledik. Konuları içerik açısından tasnife tabii tuttuk. Arap edebiyatı alanındaki önemini tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Zemahşerî, Arap edebiyatı, Hârezm, muhâdarât, Rebîʿu'l-Ebrâr.

ABSTRACT

Name and Surname	Roza ABDIKHALIKOVA
University	Bursa Uludağ University
İnstitution	Philosophy and Religious Studies
Field	Arab language and Rhetoric
DegreeAwarded	Doktora
Supervisor	Prof. Dr. İsmail GÜLER

Abu'l-Qasim Mahmud Zamahshari (1075-1144)

He is a very famous scholar with his deep knowledge of different aspects. The author lived in a period when Harizmshah gave importance to science and scientific figures. Of course, this atmosphere was a great support for the author, and he wrote more than fifty works. It can be seen that each of his works is written from a different perspective. One of the works we discussed is Zemahşerî's Rebîu'l-Ebrâr. The work was written in the field of muhâdarât and is one of the valuable works of its period and to this day. We examined the literary features of the above-mentioned work and the issues in the field of muhâdarât. We classified the subject meanings. We highlighted its importance in the field of Arabic literature.

Keywords: Zamakhshari, Arabic literature, Khwarezm, Muhâdarât, Rebîʿu'l-Ebrâr

ÖNSÖZ

Arap edebiyatı, tarihi açıdan Cahiliye döneminden bugüne kadar sadece Araplar için değil, belki de başka halklara da katkı sağlamaktadır. Cahiliye, Sadru'l-İslam, Emevi, Abbasiler ve Modern döneminin kendine ait tarihi ve edebi özellikleri ve belli farklılıkları vardır. Her dönemde ortaya çıkan âlimler kendine ait üslupla Arap edebiyatına etki etmiş ve değerini bulmuştur. Çalışmada ele aldığımız Zemahşerî ve eseri Rebîʿu'l-Ebrâr'ın da bu alanda önemi büyüktür.

Çalışmamız iki yönden önemlidir. Birisi müellifin kendisi, diğeri de eseridir. el-Keşşâf adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan çok yönlü Mu'tezile âlimi Zemahşerî'nin, Hârizm'in canlı bir ilim ve kültür merkezi olduğu dönemde yaşaması, onu ilmi yönden etkilemiştir. Yaşadığı dönemde âlimlerin yeterli olması, Harizmşâhların ilme önem vermeleri Zemahşerî için büyük bir destek oluşturmuştu. Pek çok ilim merkezini dolaşarak, her gittiği yerde hocalardan ilim tahsil etmesi ve öğrenciler yetiştirmesi ilmi hazine biriktirmesine yol açmıştır. Kendisi Türk asıllı olmasına rağmen Arapçayı iyi seviyede bilmesi, hatta elliden fazla eser yazarak el-Keşşâf eseriyle tanınması, onun güçlü bilim adamı olduğuna işarettir. Keşşâf'tan başka farklı yön ve alanda eserler kaleme alması ve bu eserlerin başka eserlere kaynak başvurusu olması Zemahşerî'nin ne kadar yüksek dereceli bilgi sahibi olduğuna işarettir. Müellifin eserine gelirsek, muhtevasının kapsamlı bilgi sunmasıyla ve içerik zenginliğiyle öne çıkmaktadır. Eserinde istişhâdlardan iktibas yaparak, hikmetli sözleri toplamasıyla insan hayatına dair her şeyi sunmaktadır. Doksan sekiz babdan oluşan eseri muhâdarât alanında yazılmış olup, muhâdarât sahasında da değeri ve kalitesi yüksek bir eserdir.

Ele aldığımız çalışmamızı giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşturduk.

Birinci bölümünde, Zemahşerî'nin yaşadığı dönem, ilmi hayat ve şahsiyeti, eserleri, hoca ve öğrencilerine yer verdik.

İkinci bölümde, Rebîʿu'l-Ebrâr eserinin şerhleri, tercümeleri, eserin önemi, etkisi, emsali arasındaki yeri ve muhâdarât konusuna ve hakkında yazılan eserlere yer verdik.

Üçüncü bölümde, eserin içeriklerine, edebi özelliklerine, tasniflerine ve şiirlere yer verdik ve eseri edebi açıdan inceledik.

Tezimin bitmesine katkıda bulunan, bana destek veren ve cesaretlendiren sayın danışmanım Prof. Dr. İsmail GÜLER'e bilhassa teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ, Doç. Dr. Hidayet PEKER hocalarıma ve tez izleme komite üyeleri Doç. Dr. Ahmet İhsan DÜNDAR, Prof. Dr. Abdurrahman ÖZDEMİR, Doç. Dr. Adnan ARSLAN hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Hayatım boyunca bana destek çıkan aile, rahmetli anne, babama ve bu zorlu süreçte maddi ve manevi destek veren kıymetli eşime teşekkür ederim.

Roza ABDIKHALIKOVA
BURSA 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
KISALTMALAR ..... **xii**
GİRİŞ **1**
1. Araştırmanın Amacı ve Önemi 1
2. Araştırmanın Yöntemi 2
3. Araştırmanın Sınırları 2
4. Konuyla İlgili Çalışmalar 3

BİRİNCİ BÖLÜM
ZEMAHŞERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Zemahşerî'nin Yaşadığı Dönem 6
1.1.1. Hârizm Coğrafyası 6
1.1.2. Hârizmşahlar Döneminde İktisadî, Siyâsî ve Sosyal Ortam 8
1.2. Zemahşerî'nin Hayatı 16
1.2.1. Hocaları 28
1.2.2. Talebeleri 32
1.2.3. İlmi ve Edebî Şahsiyeti, Ekolü ve Mezhebi 37
1.2.4. Âlimlerin Zemahşerî ile İlgili Görüşleri 40
1.2.5. Eserleri 42
1.2.5.1. İslâmî İlimlerle İlgili Eserleri 44
1.2.5.2. Dil ve Edebiyatla İlgili Eserleri 46
1.2.5.3. Diğer Eserleri 54

İKİNCİ BÖLÜM
MUHÂDARÂT TÜRÜ VE REBÎʿU'L-EBRÂR ve NUSÛSÜ'L-AHBÂR

2.1. Muhâdarât Türü 56
2.1.1. Muhâdarât'ın Tanımı 56
2.1.2. Meânî, Mecâlis ve Emâlî ile Arasındaki Fark 57
2.1.3. Muhâdarât'ın Ortaya Çıkışı 59
2.1.4. Muhâdarât Türünün Konusu 60
2.1.5. Muhâdarât Türünün Faydaları 62
2.1.6. Muhâdarât Alanında Yazılan Eserler 63

2.2. Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr 78
2.2.1. Eserin Adı, Telif Sebebi, Muhtevası, Metodu ve Kaynakları 78
2.2.1.1. Eserin Adı 78
2.2.1.2. Telif Sebebi 79
2.2.1.3. Muhtevası 81
2.2.1.4. Metodu 88
2.2.1.5. Kaynakları 90
2.2.1.6. Önemi 91
2.2.1.7. Etkisi 94
2.2.1.8. Emsali Arasındaki Yeri 98
2.2.1.9. Neşirleri 106
2.3. Eserin Muhtasar ve Tercümeleri 106
2.3.1. Rebîʿu'l-Ebrâr 'ın Muhtasarları 106
2.3.1.1. Nüzhetü'l-Müteʾennis ve Nühzetü'l-Muktebis 106
2.3.1.2. el-Muhtâr min Rebî'i'l-Ebrâr 107
2.3.1.3. Ravdu'l-Ahyâr el-Müntehab min Rebî'i'l-Ebrâr 108
2.3.1.4. Tezkiratü'l-Ahbâr fî Telhîsi Rebî'i'l-Ebrâr 109
2.3.1.5. Zehrü'r-Rebî' [زهر الربيع] 110
2.3.2. Eserin tercümeleri 110
2.3.2.1. Terceme-i Ravdu'l-Ahyâr 110
2.3.2.2. Nesîmü'r-Rebî' fî Tercemeti Rebî'i'l-Ebrâr 111
2.3.2.3. Zehrü'r-Rebî' [زەرلەيع] 113
2.3.2.4 Ýagşyzadalaryň Bahary (İyilerin Baharı) 113

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİR MUHÂDARÂT TÜRÜ OLARAK ZEMÂHŞERÎ'NİN REBÎʿU'L-EBRÂR'I

3.1. Tabiatla alakalı konular 127
3.1.1. İkinci bab: Gökyüzü, Gezegenler, Arş ve Kürsü ile ilgili konular 128
3.1.2.Üçüncü bab: Bulut, yağmur, kar, gök gürültüsü, şimşek, yağmur isteme vb. konular 135
3.1.3. Dördüncü bab: Hava, rüzgâr, esinti, sıcak, soğuk ve gölge ile ilgili konular 141
3.1.4. Beşinci bab: Ateş ve çeşitleri, cehennem ve dehşetli halleri, kandil, mum ve benzeri konular 148
3.1.5. Altıncı bab: Yeryüzü, dağlar, taşlar, çakıl taşları, yeraltı cevherleri, çöller, sarsıntılar ve yerin dibine batırmalar 154
3.1.6. Yedinci bab: Su, denizler, vadiler, ırmaklar, pınarlar, kuyular ve bunlarla bağlantılı olarak gemiler, yüzme ve daha başka konular 159
3.1.7. Sekizinci bab: Ağaçlar, bitkiler, meyveler, fesleğenler, bahçeler ve Cennetle alakalı konular 166
3.2. Hükümet, yönetim ve siyaset 174
3.2.1.On üçüncü bab: Disiplin, tâlim, terbiye, siyaset, öğretmenlik, ıslah, dayak, hapis, ceza ve benzeri konuları 175
3.2.2. On beşinci bab: Şartların değişmesi ve farklılaşması, devletlerin değişmesi ve yıkılması, fitne ve musibetler, valilerin görevden alınması ve bunların kötü sonuçları gibi konular 182

3.2.3. Kırk sekizinci bab: Haksızlık ve zulüm, eziyet ve kalp katılığı gibi konular.....189
3.2.4. Ellinci bab: Köle, cariye ve hizmetçiler, kölelere iyi davranmanın tavsiye edilmesi ve kötü muamelenin nehyedilmesi gibi konular. 196
3.2.5. Elli ikinci bab: Adalet, insaf ve taksimde eşitliğin gözetilmesi gibi hususlar ile adil olan ve adaleti tavsiye eden insanlara dair 204
3.2.6. Elli dokuzuncu bab: Şan, şöhret, onur, saygınlık, gelişim ve liderlikle alakalı konular. 209
3.2.7. Yetmişinci bab: Hüküm, kadı, şahit, borç, yemin, husumet ile alakalı konular.....215
3.2.8. Seksen ikinci bölüm: Hükümdarlık ve saltanat, yönetim ve biat, halifelik, valiler ve hacipler 227
3.2.8. Doksanıncı bab: Hediye ve rüşvet, hediye verme ve isteme ile ilgili hususlar, rüşvet almakla anılan kimseler gibi konulara dair 242
3.3. İbadet, dua, helal, haram, günah, tövbe, bağışlama gibi din ile alakalı konular 250
3.3.1. Yirmi altıncı bab: Namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetle alakalı konular....250
3.3.2. Yirmi dokuzuncu bab: Allah'ı zikretmek, dua, istiğfar, hamd ve tesbih, Allah'a sığınmak, salavat getirmek gibi konular.....263
3.3.3. Yirminci bab: Cinayet, günah, ceza, özür dileme, tövbe ve benzeri konular. 276
3.3.4. Elli dördüncü bab: İffet, takva, ismet, helâl ve haramlarla ilgili konular. ...286
3.3.5. Altmış beşinci bab: Fal, uğur, büyü, kehanet, muska, gözbağcılık, nazar ve sihirle alakalı konular. 293
3.3.6. Doksan birinci bab: Ümitsizlik, kanaat, Allah'ın verdiği rızka rıza, Allah'a tevekkül ve O'na havale etme, açgözlülükten uzak durmak gibi konular..305
SONUÇ.....315
KAYNAKÇA.....318
ÖZGEÇMİŞ.....333

KISALTMALAR

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	bk.
ve benzeri	vb.
Ölüm tarihi	öl.
Doğum tarihi	d.
bin, ibn (Oğlu)	b.
Basım yeri yok	b.y.
Basım tarihi yok	ts.
Yayıncı yok	y.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	vd.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	ed.
Çeviren	çev.
Cilt	C.
Tahkik eden	thk.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmanın amacı, İslam tarihine özellikle tefsir ve Arap dili ve edebiyatı sahasına ismini altın harflerle yazdırmış olan ve pek çok alanda eser veren Zemahşerî'nin Rebîʿu'l-Ebrâr adlı eserini konusu çerçevesinde incelemektir. Doksan sekiz babdan oluşan bu eseri, bab içeriklerine göre tasnifleyip inceleyerek Arap edebiyatı alanındaki önemini ve değerini ortaya koymak istiyoruz.

Zemahşerî, "Allâme", "Fahr-i Harîzm", "Cârullah", "Şeyhü'l-Arabiyye", "İmamu'd-Dünya" gibi lakaplara sahiptir. Elbette bu lakaplarla anılması, onun farklı ilimlerde geniş birikime sahip olmasının yanı sıra aklî ve zihnî melekelerinin güçlü ve çok yönlü bir âlim olmasından kaynaklanmaktadır. Zemahşerî, Türk asıllı olmasına rağmen Arap dili ve edebiyatı alanına büyük katkıda bulunmuştur. Kaleme aldığı eserleri onun ilmi derinliğinin ve yetkinliğinin en büyük kanıtıdır. Bu eserlerin sonraki dönemlerde pek çok esere kaynaklık yapması ve araştırmacıların önemli başvuru kaynakları arasında yer alması hem onun ve hem de eserlerinin ne denli önemli ve değerli olduğunu göstermektedir. Özellikle el-Keşşâf tefsiri üzerinde dünya çapında yüzlerce araştırma yapılması ve kaynak olarak kullanılması, eserin taşıdığı fikirlerin ve yorumların ne denli dikkat çekici olduğunu ve muhtevasının ne kadar değerli olduğunu ortaya koymaktadır. Müellifin nahiv alanında el-Mufassal ve el-Ünmûzec adlı eserleri, Lügat sahasında Mukaddimetü'l-Edep ve Esâsü'l-Belâga adlı eserleri başta olmak üzere farklı sahalarda telif ettiği elliyi aşkın eseri onun hem İslami ilimlerde hem de dil ve edebiyatta büyük bir âlim olduğunu kanıtlamaktadır.

Tez konumuz olan Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr edebî, dinî ve kültürel bilgilerin aktarıldığı bir edebî tür olan muhâdarât alanında kaleme alınmış önemli eserlerden biridir. Arap kültürüne, tarihine, ahlakına ve sosyal hayatına dair pek çok bilgiyi din, dil, şiir, tarih, edebiyat gibi çeşitli disiplinler çerçevesinde sunmaktadır. Başta Kur'ân ayetleri olmak üzere, Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerine, sahabe, tabiin, tebe-i tâbiîn, âbid ve zâhid insanların sözlerine, İslam öncesi ve sonrası şairlerin şiirlerine, atasözlerine, ayrıca Arap, Fars ve Yunan kültürlerinden bilge kişilerin görüşlerine yer vermiştir. Eser muhtevasıyla günümüzde birçok meselede bizlere ışık tutabilecek bilgiler barındırmaktadır.

Rebîʿu'l-Ebrâr eseri üzerinde yapılan çalışmalar ve katkıda bulunan araştırmalar tarih, botanik, hadis ve ahlak açısından ilme ışık tutmaktadır. Bizim ele aldığımız araştırma muhâdarât türü edebî eser özelliğini taşımaktadır. Aynı bu noktada Arap dilinde sadece bir makale bulunmakta olup, makalede kısaca muhâdarât hakkında bilgi vermekten başka malumata rastlayamadık. Bundan dolayı eser üzerinde bugüne kadar muhâdarât açısından akademik bir araştırma yapılmamış dersek yanılmayız. Araştırmamız bu noktadan edebiyat alanında önem sağlamaktadır. Amacımız da Rebîʿu'l-Ebrâr eserini muhâdarât türü açısından incelemek ve akademik alanda önemini tespit etmektir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Tez konumuzu ilk başta müellifin yaşadığı dönem hakkında, ardından hayatı, hocaları ve öğrencileri, ilmi ve edebi şahsiyeti ve eserleri ile ilgili bilgiler derledik. Daha sonra Muhâdarât türü ile ilgili bilgiler verdik. Rebîʿu'l-Ebrâr'ın telif sebebi, muhtevası, metodu, kaynakları, önemi, etkisi, emsali arasındaki yeri gibi konulara yer verdikten sonra eserin muhtasar ve tercümelerine değindik. Son bölümde tezin ana gövdesini oluşturan Rebîʿu'l-Ebrâr 'ın muhtevasını incelemeye ve değerlendirmeye çalıştık.

3. Araştırmanın Sınırları

Hicri III. asırdan bu yana Muhâdarât alanında pek çok eser telif edilmiştir ve bunların tamamı Arap edebiyatına önemli katkılar sağlamıştır. Bunlar içinde iki eser öne çıkmaktadır. Râgib el-İsfahânî'nin Muhâdarâtü'l-Üdebâ adlı eseri ile Zemahşerî'nin Rebîʿu'l-Ebrâr eseridir. Rebîʿu'l-Ebrâr'da başta Hz. Muhammed (s.a.v) olmak üzere Peygamberlerin, halifelerin, büyük sahâbîlerin ve fakihlerin hikmet dolu sözlerine ilave olarak okuyucuya ibret kaynağı olacak hikâyelere ve meşhur şairlerden alıntılara geniş yer verilmiştir. Kitap, sadece geçmiş büyük şahsiyetlerin düşünce dünyasını sunmakla kalmayıp aynı zamanda çeşitli konularda, özellikle de hikmet ve edebiyat alanlarında zengin içerikler sunmaktadır. Hem muhâdarât sahasında hem Arap edebiyatında önemli yere sahip olan bu eserin bugüne kadar bilimsel ve akademik açıdan ele alınmamış olması önemli bir eksikliktir.

Doksan sekiz babdan oluşan eserin her babı birbiriyle ilintili ve bağlantılı konuları içermektedir. Araştırma konusunu sınırlı tutmak için müellifin müteferrik bablarda ele aldığı benzer ve birbiriyle ilintili konuları tasnife tabi tuttuk ve birleştirdik. Eserde yer alan konuları; Kur'ân ayetleri, kudsî ve nebevî hadisler, peygamberlerin, sahabe, tabiin,

âlim ve önde gelen âlimlerin sözleri esas alınarak bu çerçevede incelemeye çalıştık. Ayrıca konuyla ilgili istişhâd edilen şiirlere tarihi açıdan değindik, tarihi olayların ve mekânların isimlerine yer verdik.

4. Konuyla İlgili Çalışmalar

Zemahşerî'nin Rebîʿu'l-Ebrâr eseri ile ilgili geçmişten günümüze yapılan çalışmaları ve katkısı olan araştırmaları tespit etmeye çalıştık. Bunu yaparken Türkçe hazırlanan araştırmaların yanı sıra Arapça, İngilizce, Rusça, Özbekçe gibi değişik dillerde yapılan araştırmalara da değindik. Bu araştırmalar müstakil kitap, yüksek lisans, doktora tezi ve makalelerden oluşmaktadır. Erişebildiğimiz en eski araştırma 1965 yılında kaleme alınan Behîce Bâkır el-Hasenî'nin A Biography of Zamakhshari with A Critical Edition of Part of "Rabi'al-Abrar" adındaki İngilizce tezidir. Tez üç bölümden oluşmaktadır ve üçüncü bölümde Rebîʿu'l-Ebrâr'ın bir kısmını tahkik etmiştir. Eserde birinci bab inceleme konusu yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmada eserin yazılış amacı, edebiyattaki yeri, bab konuları, eserdeki yöntem gibi konulara yer verildiği gözükmektedir.

Sonraki araştırma 2013 yıla denk gelmektedir. Bu Esmâ Hasan Muhammed tarafından ele alınan Menhecu'z-Zemahşerî fi Kitâbi Rebî'i'l- Ebrâr adlı makalesidir. Bu araştırmanın konusu, ders kitaplarından biri olan Rebîʿu'l-Ebrâr'ın yaklaşımının incelenmesidir. Yani, eserde kullanılan metotlar açıklanmaktadır. Eserde Muhâdarât kitaplarının metodu kullanılmaktadır. Aynı anda makalede kaynaklardan toplanan bilgilerin analiz edilmesine dayanan tarihsel betimleyici yaklaşım izlenmiştir. Makale giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

en-Nebât ve Ahyâzuhu fi Kitâbi Rebî'i'l- Ebrâr ve Nusûsi'l-Ahbâr li'z-Zemahşerî, Dirâse Mu'cemiyye Delâliyye, yüksek lisans tezi olup, Nezha Sulâf Bendi Abdullah tarafından kaleme alınmıştır. Tez giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında Zemahşerî'nin hayatı, eserleri ve Rebîʿu'l-Ebrâr'ın tanıtımı, birinci bölümde Araplarda bitki türleri ikinci bölümde sözlük, bitki isimleri ve açıklamaları, üçüncü bölümde bitkilerin yetiştiği ortamlar incelenmiştir. Bu araştırma Zemahşerî'nin eserinde adı geçen bitki isimlerini ve özelliklerini belirterek isimler anlam yönünden incelemiştir. Ayrıca modern sözlüklerde bulunmayan kelimelere atıfta bulunmuştur.

Sâlih et-Tâi tarafından Ricâlu'l-Basra fi Kitâbi Rebî'i'l-Ebrâr li'z-Zemahşerî kitabı telif edilmiştir. Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Kitap içeriğinde Rebîʿu'l-Ebrâr eserinde yer

alan Basralıların biyografisi yanında dinî, siyasî, toplumsal ve tarihî konular yer almaktadır.

Rebî'u'l- Ebrâr üzerine yapılan başka bir araştırma da Nasra Muhammed Minha'nın et-Ta'birâtu'l- Istılâhiyye fi Kitâbi Rebî'i'l- Ebrâr ve Nusûsi'l-Ahbâri li'z-Zemahşerî adlı eseridir. Bu araştırma makalesi 188 sayfa olup, Rebîʿu'l-Ebrâr eserinde yer alan deyimsel ifadelere ışık tutmayı ve dilin iletişimsel işlevini nasıl yerine getirdiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. İstatistik ve analiz araçlarıyla betimsel yaklaşıma dayanmaktadır.

Hüseyin Samancı tarafından yapılan "ez-Zemahşerî'nin Hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki Çalışmaları" adlı yüksek lisans tezi giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmakta olup, giriş kısmında Zemaşeri'nin hayatı ve eserlerine, ikinci bölüm Zemahşerî'nin Arap edebiyatı alanındaki çalışmalarına yer verilmiştir.

Sonraki araştırmalar İngilizce, Rusça ve diğer Türk dillerinde yazılan araştırmalardır.

Laziz Abdivali ugli Turaev tarafından incelenen Some Remarks On The Naming Of Mahmud Zamakhshari's "Rabi'ul-Abrar" adındaki makalesi[1] bulunmaktadır. Yazar makalede Rebîʿu'l-Ebrâr eserin isim farklılıklarına, kaydedilen nüshalarına ve metoduna yer vermiştir. Çalışma sırasında on altı bilim adamının farklı yer ve zamanlarda yazmış olduğu 9 yazma eser ve 4 katalog ve kaynakları incelemiş ve konu isimlerinin farklılığı tartışılmıştır.

Sonuç olarak eserin farklı isimler de olsa bile popüler olduğunu göstererek, yazma eserlerin yaygınlığı ve araştırılması sadece kendi dönemi için değil, bugünü ve geleceği açısından da önem taşıdığını belirtmektedir. Günümüz toplumsal ilişkilerinde karşılaşılan pek çok soruna yanıt alabilen ve çeşitli öğretiler, görüş ve örnek tavsiyelerden yararlanabilen derecede önemli olduğunu ifade etmiş ve eseri değerlendirmiştir.

Yukarıda adı geçen Laziz Abdivali ugli Turaev'in Rebîʿu'l-Ebrâr'la ilgili yine bir makalesi bulunmaktadır. Makale "Mahmud Zamahşari'nin Rabiu'l-Abror Asarida İjtimoi, Ahloki ve Falsafi Masalalar Talkini" adıyla eseri ilim ve ahlak acısından ele alınmıştır. Zemahşerî'nin bablarında geçen konuyla alakalı bazı iktibasları seçmiş ve konu üzerinde açıklamalar yapmıştır. İnsan için en değerli hususiyetin mal, dünya, zenginlik değil, ilim ve iyi ahlak sahibi olduğunu belirtmiştir.[2]

[1] https://www.archives.palarch.nl/index.php/jae/article/view/3525

[2] https://www.academia.edu/66251630/Mahmud_Zamahsharis_Rabiy_Ul_Abror_as_an_Important_Literary_Source?uc-sb-sw=80655086

“Rabiu’l- Abror” Kak Vajnıy İstoçnik v Nauçnom Nasledii Mahmuda Zamahşari adlı Doktora tez yazarı yine Laziz Abdivali ugli Turaev’tır. Araştırma hem Özbek hem Rus dilinde verilmiş olup, giriş, üç bölüm ve sonuçla gerçekleşmektedir. İlk bölümünde Mahmud Zemahşerî’nin ilmî mirasında Rebîʿu’l-Ebrâr’ın rolü başlığı altında bilgilere özen gösterilmiş. 11-12. yüzyıllarda Harezm'in sosyo-kültürel yaşamının orta çağ kaynaklarındaki kapsamı, Zemahşerî'nin buradaki rolü, eserinin yazılma nedeni, üslup özellikleri gibi konular ortaya konulmaktadır. İkinci bölümde eserin el yazma nüshalarının özellikleriyle incelenmesi yer almaktadır. Son olarak üçüncü bölümde, eserin tarih, tarihi coğrafya, sosyal ve ahlaki ilişkiler konusunda önemli bir kaynak olduğu açıklanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
ZEMAHŞERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

Zemahşerî, günümüzde Türkmenistan sınırları içinde yer alan Hârizm'de yaşamış önemli ve meşhur bir âlimdir. 467/1075 tarihinde Hârizm'e bağlı Zemahşer beldesinde dünyaya gelmiş, ilim tahsili için Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerini dolaşmış, pek çok eser telif etmiş ve talebe yetiştirmiş ve nihayetinde Hârizm'e giderek Cürcâniye'de 538/1144 tarihinde vefat etmiştir. Selçuklu İmparatorluğu ile Hârizmşahların Orta Asya ve İran'ın büyük bölümünde hüküm sürdüğü XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın başlarına denk gelen bir dönemde yaşamıştır. O dönemde Harezm, Çin'i Orta Doğu ve Avrupa'ya bağlayan İpek Yolu ticaret yolları üzerinde stratejik bir konuma sahip olan, İslam dünyasının kültür merkezlerinden biriydi. Zemahşerî hayatının büyük bir kısmını Harezm'de geçirmiş, burada araştırmalar yapmış, dersler vermiş ve önemli eserler kaleme almıştır. Onun şahsiyetini, düşüncelerini ve edebi yönünü doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için yaşadığı dönemin, coğrafyanın, sosyal, siyasal, dînî ve kültürel ortamın iyi anlaşılması gereklidir.

1.1. Zemahşerî'nin Yaşadığı Dönem

1.1.1. Hârizm Coğrafyası

Hârizm, Aral Gölü'nün güneyinde yer alan ve XIII. yüzyıla kadar bu bölgede yaşayan halka verilen bir isimdir. Hârizm, Hârizmşahlar hükümeti tarafından yönetilmiştir. Bazı İslam coğrafyacıları Hârizm'i (Hârizm veya Harzem) batıda Oğuz Türklerinin toprakları, güneyde Horasan, doğuda Maveraünnehir ve kuzeyde yine Türk toprakları ile çevrili bir bölge olarak tanımlarlar. Hârizm'in Orta Çağdaki başlıca şehirleri ve kasabaları; Amuderya (Ceyhun) nehrinin sağ yakasında bulunan eski başkent Kâs, sol yakasında yer alan ikinci başkent Gürgenç (Cürcâniye) ve Moğol istilâsından sonra bölgenin merkezi olan Hîve (Hîvak) ile Hezâresb, Dergân, Berkan, Kerder, Zemahşer, Cigerbend, Sedver (Sedûr), Kerderânhâs, Zerdûh, Ertehuşmisen, Derhâs, Beratigin, Çağmîn, Hâmcerd,

Gâvhâne, Nevkefâğ, Medminiye ve Git şehirlerinden oluşmaktadır. Amuderya nehrinin Aral Gölü'ne döküldüğü bu delta bölgesi günümüzde Hive olarak adlandırılmaktadır.[3]

Hârizm hakkında Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) şunları aktarmaktadır: "Hârizm genel olarak bir şehrin değil, bir bölgenin adıdır ve başkenti Cürcâniye'dir. Halk burayı genellikle Kurkenç olarak adlandırır. 616/1219 yılında bu bölgeye gelen Yâkût el-Hamevî, daha önce hiçbir yerde bu ülkenin güzellik ve ihtişam bakımından benzerini görmediği için büyük bir şaşkınlık yaşar. Burada bol miktarda mahsullerin yetiştirildiğini, köylerin birbiri ardına sıralandığını, bahçelerin üzüm bağlarıyla dolup taştığını ve meydanların konaklarla süslenmiş olduğunu görür. Köylerde boş arazi bulmak neredeyse imkansızdır, çünkü toprak bereketlidir ve her yer en güzel şekilde değerlendirilmiştir. Her köyde ve şehirde dükkanlar var ve pazarlar kuruludur. Pazarlar insanlarla dolup taşarken, satıcılar ile alıcıları ayırt etmek oldukça zordur."[4]

Hârizm kelimesinin etimolojisi hakkında bilgi veren kaynaklarda şu açıklamalara rastlanılmaktadır: "Rivayete göre padişahın biri, kendi saray halkına bir nedenle öfkelenmiş ve 400 fakir insanı 100 fersah uzaklıkta Kiyat denilen yere sürgüne yollamış. Bir süre sonra padişah, sürgündeki insanlarının durumunu öğrenmek istemiş ve bazı adamlarını onlardan haber almaları için görevlendirmiş. Görevliler, bu insanların yaşadıkları yere geldiklerinde şaşkına dönmüşlerdir. Çünkü bu insanların kendilerine evler yaptıklarını, balık avlayarak ve odun toplayarak hayatta kaldıklarını, tuttukları balıkları yaktıkları odunlar üzerinde pişirdiklerini görmüşler. Hârizm dilinde "havâr" et, "rizm" ise odun anlamına gelir. Bu nedenle bu yere "Havârizm" adı verilmiştir. Zamanla kelime Hârizm (Havârizm) olarak kullanılır olmuş.[5] Bazı kaynaklara göre bu dil, VIII/XIV. yüzyıla kadar kullanılmıştır." [6]

İbn Fadlân, seyahatnamesinde, Allah'ın Hârizm halkına odun konusunda cömert davrandığını ve kışın şiddetli soğuk havalarda onların bu odunları yakarak ısındıklarını kaydeder.[7]

---

[3] Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/217; M. Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 3. Basım, 1977), 86.

[4] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 2/396.

[5] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/395.

[6] S. L. Volin, "Novıy İstochnik Dlya İzucheniya Horezmiyskogo Yazıka*", Zapiski İnstituta Vostokovedeniya Akademii Nauk SSSR* 7/1 (1939), 87.

[7] Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 7.Basım, 2017), 25.

Amuderya (Ceyhun), Hârizm bölgesi için bir bereket kaynağıydı ve bu sayede bölge sürekli olarak büyük kalabalıkları kendine çekebiliyordu. Nehirden sulanan arazi özellikle tarım için çok uygun olup aynı zamanda balıkçılık da yapılmaktaydı. Bunun yanı sıra Hârizm, önemli bir ticaret merkeziydi, zira Sibirya düzlükleri ile İran, Çin, Hindistan gibi Asya ülkelerini ve Avrupa'da bulunan Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasında yer alıyordu. Cüveynî'nin ifadesiyle Hârizm, kötü günler görmeden önce güzel bir beldeydi. Hükümdarlar başkentlik yapmış, meşhur âlimlerin varlığıyla şereflenmiş, büyük şeyhleri ve hükümdarları ağırlamış bir yerdi.[8]

1.1.2. Hârizmşahlar Döneminde İktisadî, Siyâsî ve Sosyal Ortam

Hârizmşahlar, bölgede kendi adlarıyla devlet kurarak saltanatlarını birkaç yüzyıl boyunca bağımsız bir şekilde sürdürmüşlerdir. Güçlü bir bürokratik yapıya sahip olan Hârizm devleti, sadece askeri güçleriyle değil, aynı zamanda çalışkan halkı ve gelişmiş büyük şehirleriyle yüksek bir medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca bu bölge, yüksek düzeyde tarım üretimine sahip olması, stratejik coğrafi konumu ve ticaret yollarının geçiş noktasında olması sebebiyle yabancı tüccarları ağırlayan bir pazar konumundaydı. Bölgenin bu zenginliği ve önemi, ünlü Arap seyyahı Yâkût el-Hamevî'nin dikkatini çekmiş ve *Mu'cemu'l-Buldân* adlı eserinde, Hârizm hakkındaki ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.[9]

Günümüz arkeolojik çalışmaları, Yâkût el-Hamevî'nin yer verdiği bilgilerin doğru olduğunu ortaya koymaktadır. el-Hamevî, Hârizm'i ziyareti sırasında bölgede üretilen malların kaliteli ve bol olduğunu, ayrıca yönetimin adil ve iyi olduğunu belirtir. İbn Battuta'nın çağdaşı olan el-Ömerî de *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr* adlı eserinde Hârizm'i ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bu eserinde el-Ömerî, Hârizm'de yetiştirilen ürünlere, ülke genelinde üretilen çeşitli mallara, fiyatlarına, Maveraünnehir ve Hârizm'de kullanılan paralara yer verir. Ayrıca Ürgenç şehri hakkında bilgiler verir ve Hârizm halkının ahlaki yapısından bahseder. Buhara ve Semerkant'ın meyvelerinin tatlı olduğunu ancak Hârizm'in meyvelerinin daha tatlı olduğunu ifade eder. Hârizm halkının misafirperverliğinden ve yardımseverliğinden bahseder, Hârizm'deki medresede misafir

[8] Özaydın, "Hârizm", 16/217; Alâüddîn Atâ Melik Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 146.
[9] Ozod Maşaripov, *Horazmnoma* (Horazm: Horazm naşriyoti, 2. Basım, 2007), 218.

olarak kaldığını belirtir. el-Ömerî aynı zamanda, bir misafir geldiğinde Hârizm halkının onu ağırlamak için birbirleriyle yarıştığını, diğer insanlar paranın peşinde koşarken onların harcamak için çaba gösterdiklerini anlatarak Hârizm haklının misafirperverliğine ve cömertliğine vurgu yapar.[10]

Hârizmlilerin adetlerine göre, gelen misafir dilenci bile olsa evin kapısında beklemeden doğrudan eve girerdi. Eğer dilencinin ziyareti kış aylarına denk gelmişse, bir süre ateşin karşısında oturur ve ısınır. Ev sakinleri tarafından bir şey verilirse alır, verilmezse giderdi. Bu adete dair bilgiler, İbn Battuta'nın eserinde de yer almaktadır.[11]

Hârizm hakkında bilgi veren Makdisî, Hârizm'i Ceyhun Nehri'nin iki tarafını içine alan bir bölge olarak tanımlar ve bu bölgenin güzelliklerini detaylı bir şekilde tasvir eder. Hârizm, büyük, ferah ve görkemli bir bölgedir ve birçok şehri içine alır. Burada çok sayıda evler, konaklar, bitişik bahçeler, ağaçlar ve tarlalar bulunur. Ayrıca üzüm suyu sıkan aletler ve çeşitli mahsuller vardır. Bu nedenle Hârizm bölgesi ticaret için çok uygundur. Yine Makdisî'ye göre Hârizm halkı zekidir, fıkıh ve Kur'ân ilimlerinde öne çıkmaktadırlar. Beşerî ilişkileri çok iyi olup insanlara karşı saygılı ve misafirperverdirler. Ayrıca bölge halkı cesur ve yürekli olup savaşçı bir ruha sahiptirler. Bütün bunların yanı sıra Hârizm, yöresel lezzetli yemekleriyle meşhur olmuştur.[12]

Araştırmacılara göre, IX-XI. yüzyıllarda Arapça ve Farsça kaleme alınan eserlerde, şehirlerin çevresinde çok sayıda sarayın yer alması, zengin feodal beyler ile büyük sermayeye sahip tüccarların varlığına işaret etmektedir. Hârizm Vadisi'nde, 150-200 metre aralıklarla yüzden fazla sarayın bulunduğu ve bölgede büyük ölçekli tarımsal faaliyetlerin yapıldığı belirtilmektedir. Arap seyyah İstahrî'ye göre, Buhara bölgesinde üç şehirde, nehir kenarında inşa edilmiş dört bin köşk olduğu bilinmektedir. Yâkût'un verdiği bilgilere göre, küçük Usruşâne vilayetinde bile 400 köşk bulunmaktadır. Ünlü Arap seyyahı Makdisî'den bize ulaşan bilgilere göre, küçük bir şehir olan Mazdahkân çevresinde on iki bin köşk bulunmaktadır.[13]

Bu bilgiler Orta Asya'da gerçekleşen Arap fetihleri sonrasında, özellikle X-XII. yüzyıllarda, bölgenin sosyal ve ekonomik açıdan büyük gelişmelere tanık olduğunu

---

[10] Ne'matullo İbrohimov, *İbn Battuta va Uning Orta Osiyoga Sayohati* (Toshkent: "Sharq masha'ali" jurnaliga ilova "Sharq bayozi", 1993), 21.

[11] Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, 25.

[12] İbrahimov, *İbn Battuta va Uning Orta Osiyoga Sayohati,* 19.

[13] İso Jabborov, *Büyük Harizmşahlar Devleti* (Toşkent: "Şark" Naşriyot- Matbaa Konserni Boş Tahririyati, 1999), 99.

göstermektedir. Zira kent kültürünün yaygınlaşması, nüfusun artması, sarayların ve köşklerin çoğalması, ticaretin büyümesi gibi hususlar Hârizm bölgesinin siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan geliştiğinin ifadesidir. Bu dönemde yaşanan gelişmeler, bölgenin sosyal ve ekonomik yapısında önemli değişikliklere yol açmış ve Orta Asya'nın tarihini şekillendirmiştir.[14]

Hârizm bölgesinde yaşayan halkın büyük bir kısmı zenginlerden oluşmaktadır. Nüfusun büyük bir kısmını farklı meslek gruplarından oluşan esnaflar, çiftçiler ve hayvancılıkla uğraşan insanlar oluşturmaktadır. Bu çeşitlilik, Hârizm şehirlerinin ekonomik ve toplumsal dokusunun zenginliğini yansıtmaktadır.[15]

Me'mûn II döneminde Gürgenç, Şark bölgesinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu dönemde bölgede ticaret, zanaat, medeniyet ve bilim alanlarında büyük gelişmeler yaşanmıştır. XI-XII. yüzyıllarda Gürgenç, büyük Hârizm ülkesinin güzel ve ihtişamlı başkenti olarak ün kazanmıştır. Dünyanın farklı bölgelerine seyahat eden Arap seyyahı ve coğrafyacı Yâkût el-Hamevî, hayatında Gürgenç gibi güzel ve zengin bir şehir görmediğini belirtmiştir. Şehrin bitmek bilmeyen güzellikleri ve zenginlikleri karşısında şaşkına dönen müellif, şehrin geniş bir alana yayıldığını, kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu ve insanların ahlaki açıdan yüksek bir seviyeye sahip olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca bu özellikleri başka şehirlerde göremediğini belirtmiştir.[16]

Dikkat çeken bir diğer husus, VII-XII. yüzyıllarda Tüm Orta Asya'da olduğu gibi, Hârizm'de de yeni binalar inşa edilmiş, bunun yanı sıra eski binalar onarılarak kullanım ömürleri uzatılmıştır. Bu dönemde yeni bina inşaatı, eskiden kalan binaların onarımlarına göre sayıca daha azdır. Buna rağmen bu dönemde yeni bina inşaatlarının ve büyük kervansarayların yapılması, Hârizm şahların hükümranlığı döneminde Hârizm şehirlerinin geliştiğini göstermektedir. Bu durum, bölgenin ekonomik ve toplumsal dinamiklerinin bir yansıması olup Hârizm şehirlerinin bu dönemde büyüdüğünü ve geliştiğini ortaya koymaktadır.[17]

Sovyetler Birliği döneminde yazılan tarih kitaplarında Orta Asya hükümdarları ve özellikle Hârizm şahları, dini eğitimden yoksun, cahil ve bilime karşı ilgisiz insanlar olarak anlatılmıştır. Ne var ki bu bilgiler gerçeği yansıtmamaktadır. Yapılacak en basit

---

[14] Jabborov, *Büyük Harizmşahlar Devleti*, 99.
[15] Haşim Şahin, *Orta Zamanın Türkleri* (İstanbul: Yeditepe 2011), 102.
[16] Jabborov*, Büyük Harizmşahlar Devleti*, 112.
[17] Jabborov, *Büyük Harizmşahlar Devleti*, 98.

bir araştırma sonucunda dahi, bu anlatılanların yanıltıcı maksatla yazıldığı ve önyargılı davranıldığı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Söz konusu kitapların aksine Hârizm şahları, ilme ve eğitime önem veren, gençlerin eğitim ve öğretimi konusunda gerekli tedbirleri alan insanlardı. Medrese hocaları ile imamların bizzat sultanın fermanı ile göreve atanması, onların dine ve ilme ne kadar değer verdiklerini göstermesi açısından önemlidir. Hârizm şahlarından bazılarının, özellikle Arslan ve Atsız gibi isimlerin, bu tür atamalara dair vesikaları günümüze kadar ulaşmıştır.[18]

Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşü, Moğolların büyük şehirleri tahrip etmesi, Hârizm hükümdarlarının iktidara gelmesi ve çeşitli milletlerle savaşmaları, Mâverâünnehir ve Horasan'daki birçok şehrin harap olmasına neden olmuştur. Bu tahribattan ilim ve sanat da kendi payına düşeni almıştır. Ne var ki Hârizm şahları, daha sonraları, kendi hükümranlıklarını kurup düzeni yeniden sağladıklarında ilim ve sanatı teşvik etmiş ve desteklemişlerdir. Özellikle Gürgenç başta olmak üzere Herat, Belh, Merv ve Nişâbur gibi şehirlerde camiler, mescitler, medreseler ve kütüphaneler inşa ederek ilmi hayatın canlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Hârizmli hükümdarlar din âlimlerine, bilim adamlarına ve sanatçılara bolca hediyeler ve yüksek maaşlar vermiş, onları teşvik ederek manen desteklemiş, böylece meşhur bilginlerin ve sanatçıların yetişmesine zemin hazırlamışlardır. Bu dönemde Arapça, ilim ve din dili olarak önemini korumuştur, ancak Hârizm topraklarında Farsçanın da yaygın olduğu ve resmi dil olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Bu nedenle Farsça bu dönemde önemini korumuştur.[19]

Arkeolojik kalıntılardan elde edilen bulgular, Hârizm şahlarının kurduğu hakimiyet sayesinde merkezi vilayete gelen zenginliklerin sadece hükümdarlar ve zengin soyluların eline geçmediğini, basit çiftçilerin ve esnafların da bu zenginliklerden faydalandıklarını ve sosyal hayatlarının gelişmesine katkı sağladığını göstermektedir. Bu dönemde halk nezdinde müreffeh sosyal bir ortamın oluşturulması memleketin ilim, fen, medeniyet, kültür ve sanatta gelişmesine katkı sağlamıştır. Özellikle bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra "İslam dünyasında şöhret bulan âlimlerin" bu bölgeye gelmesi hızlanmıştır. Ayrıca bölgenin ekonomik ve kültürel açıdan zenginleşmesi, Hârizm devletinde uluslararası ticaretin gelişmesine ve ilerlemesine katkıda bulunmuştur.[20]

---

[18] Maşaripov, *Horazmnoma*, 235.
[19] Haşim Şahin, *Orta Zamanın Türkleri* (İstanbul: Yeditepe, 2011), 103.
[20] Jabborov, *Büyük Harizmşahlar Devleti*, 110.

İbn Arabşâh (1389-1450) *Acâibü'l-Makdûr fî Nevâibi (ahbâri) Timur* adlı eserinde Hârizm hakkında şu bilgileri vermektedir: Hârizm'in başkenti Cürcân'dır. Bu şehir iyi hatiplerin, âlimlerin, zeki insanların, şairlerin, zarif aydınların ve entellektüel insanların toplandığı bir merkezdir. Ayrıca Mu'tezile düşüncesinin merkezi olarak kabul edilir. Ona göre Hârizm, erdem ve faziletleri sayısız olan bir bölgedir.[21]

Hârizm bölgesi XI. ve XII. yüzyıllarda, Hârizmşah hanedanlığı döneminde ilimde zirveye ulaşmış ve altın çağını yaşamıştır. Hârizmşah hükümdarı Me'mûn II döneminde Hârizm bir kültür ve bilim merkezi haline gelmiştir.

Me'mûn, başkent Cürcân'da bir ilimler akademisi kurmuş ve İslam dünyasının dört bir yanından astronomlar, matematikçiler ve hekimler Cürcân'a gelmişlerdir. Matematikçi ve şair Ömer Hayyâm, Me'mûn'un gözlemevinde çalışmak üzere Nîşâbur'dan gelmiştir. Filozof ve hekim Muhammed İbn Zekeriya er-Râzî de bu dönemde Hârizm'e gelen ve burada zaman geçiren ünlü âlimlerdendir.

Hârizmşahlar kütüphanelerin, hastanelerin ve camilerin inşasını desteklemişlerdir. Birçok eser, Hârizm'den "Doğu'nun Bağdat'ı" olarak bahseder ve onu, aynı zamanda bir İslami ilim merkezi olan Abbasilerin başkentiyle karşılaştırır. Ancak bu altın çağ, XII. yüzyılın başlarında Moğolların Hârizm'i istila edip ilim ve kültüre ait pek çok şeyi yok etmesiyle sona ermiştir. Kısa ömürlü olmasına rağmen Hârizm'in entelektüel bir merkez olarak geçirdiği dönem, İslam dünyasında bilim ve kültürün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

Me'mûn'un kurduğu ilimler akademisinde, derin bilgisi ve Belâgat yeteneğiyle ün kazanmış olan Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr* adlı eserinde 470 âlim, şair ve edibi tanıtmaktadır. Bunların 104'ü Orta Asya kökenli olup Hârizm'in ilim ve edebiyat merkezi olmasında önemli rol oynamışlardır. es-Seâlibî bu bölgenin dünya çapında tanınmasında sadece âlimlerin değil, aynı zamanda Hârizm şahlarının da önemli bir katkısının olduğunu belirtmektedir. Tekeş ve Alâeddin Muhammed döneminde yetişen âlimlerden biri de Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'dir.[22]

XI-XII. yüzyıllarda Maveraünnehir, Buhara, Semerkant, Merv, Urgenç, Hive, Şaş gibi tarihi şehirler, İslam dünyasının ünlü ve tanınmış şehirleri arasında yer almıştır. Bu dönemde Orta Asya'da Türkçe, Arapça ve Farsça dilleri kullanılmış ve bu üç dilde eserler

[21] İbrahimov, *İbn Battuta va Uning Orta Osiyoga Sayohati*, 21.
[22] Jabborov, *Büyük Harizmşahlar Devleti*, 116.

kaleme alınmıştır. "Me'mûn Akademisi" olarak bilinen Hârizm'deki ilim merkezi de bu dönemde büyük rol oynamış ve çok sayıda ilim adamının yetişmesine ev sahipliği yapmıştır. IX-XII. yüzyıllarda bölgenin ilmi ve kültürel açıdan gelişmesinde rol oynayan âlimler arasında; Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (ö. 232/847), Ahmed el-Fergânî (ö. 247/861), Ebü'r-Reyhân el-Bîrûnî (ö. 453/1061), İbn Sînâ (ö. 428/1037), ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), Kâşgarlı Mahmud (ö. 477 /1085), Yûsuf Has Hâcib (ö. 470/1077), el-Mergīnânî (ö. 593/1197), Ahmet Yesevî (ö. 562/1166) gibi meşhur âlimler yer almaktadır. Bu dönemde kaleme alınan eserler Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde yazılmıştır.[23]

Bu dönemde Hârizmşahların saraylarında ilim adamlarını ve sanat erbabını cezbedebilmek için gerekli şartlar sağlanmış ve uygun ortamlar oluşturulmuştur. Hükümdarlar ve devlet ricali ilim, sanat ve kültürün en büyük destekçisi ve teşvik edicisi olmuş, bu da bölgenin iktisadi gelişiminin yanı sıra entelektüel ve kültürel gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemde Hârizm, kelimenin tam anlamıyla, ilim ve sanatın merkezi haline gelmiş ve birçok büyük âlim ve sanatçının yetiştiği bir yer olarak öne çıkmıştır.[24]

Hârizmşahlar döneminde Gürgenç ve Merv şehirleri bilimsel ve kültürel açıdan öne çıkmaktadırlar. Elbette bunda dönemin idarecilerinin etkisi büyük olmuştur. Bu iki şehir sahip oldukları kütüphaneler sayesinde ilim adamlarını kendilerine çekmiş ve ilim dünyasına büyük katkılar sağlayacak âlimlerin yetişmesine beşiklik etmiştir. Yâkût el-Hamevî'nin belirttiğine göre, Merv şehrinde on büyük kütüphane bulunmaktadır. Bu kütüphaneler, Sultan Sencer (ö. 552/1157) döneminde, ilme verilen önemin bir neticesi olarak kurulmuştur. Özellikle Büyük Cami'de İzzeddin ez-Zencânî (ö. 660/1262) tarafından kurulan "el-Hizanet'ül-'Azîziyye" kütüphanesinde on iki bin cilt eser bulunmaktaydı. Tarihçilere göre aynı camide "el-Hizânet'ül-Kemâliyye" adında başka bir kütüphane daha bulunmaktadır. Bunların yanı sıra diğer başka kütüphanelerin de varlığı bilinmektedir. Örneğin Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) Nizâmiye Medresesi kütüphaneleri, Sâmânîler hânedanına ait iki kütüphane, Amîdiye ve Hâtûniyye medreselerinin kütüphaneleri, Mecdülmülk ve Zamîriyye kütüphaneleri o dönemin

[23] M. M. Hayrullayev (ed.), *Manaviyat Yulduzlari*, (Toşkent: Abdulla Qodiriy Nomidagi Halk Merosi Naşriyoti, 1999), 36; M. M. Hayrullayev, *Uyğoniş Davri Madaniyati va Orta Osiyo*, (Toşkent: Fan Naşriyoti,1994), 12.

[24] Maşaripov, *Horazmnoma*, 227.

tanınmış kütüphanelerindendir. Bu kütüphanelerdeki eserlerin çokluğu ve erişilebilirliği, bu şehirlerin ilim ve kültür açısından önemli merkezler halinde gelmelerinde büyük rol oynamıştır.[25]

Hârizmşahlar devletinin Anuştegin kolunun hüküm sürdüğü dönemde (470/1077-628/1231) Merv, Mervu'r-Rûd, Gürgenç gibi bazı şehirlerde kütüphaneler bulunmaktaydı ve bu kütüphaneler, dönemin bilimsel ve kültürel zenginliğini yansıtmaktaydı. Yâkût el-Hamevî, Merv'de üç yıl boyunca kaldığı ve ünlü eseri için malzeme topladığı dönemde, bu kütüphanelerden ödünç kitaplar alabildiğini ve bu yerlerden oldukça yararlandığını belirtmektedir. Bu da bize, o dönemin bilimsel ve kültürel ortamının ne kadar zengin olduğunu ve bilim insanlarının kaynaklara kolayca erişebildiğini göstermektedir.[26]

Ürgenç, coğrafi olarak öteden beri önemli bir ticaret merkeziydi. Ancak Hârizm şahı Atsız döneminden itibaren, özellikle Tekiş ve Alâeddin'nin hâkim olduğu dönemlerde, ilim ve sanatın önemli bir merkezi haline gelmiştir. Ürgenç'i Merv ile rekabet edebilecek bir seviyeye getirmek için Atsız, 536/1141 yılındaki Horasan seferlerinden sonra bazı ünlü âlimleri şehre davet etmiştir. Kadı Ebü'l-Fazl Rükneddin el-Kirmânî (ö. 543/1149), Ebû Mansûr el-Abbâdî (ö. 547/1152), Kadı Hüseyin Arsâbandî (ö. 548/1153) ve Ebû Muhammed Harakî (ö. 553/1158) gibi birçok âlim, Atsız'ın davetine icabet ederek Ürgenç'e gelmiştir. Bu âlimler, Ürgenç'i ilim ve sanat alanında önemli bir merkez haline getirmişlerdir. Ayrıca Zemahşerî, Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Şihâbüddîn el-Hîvekî (ö.618/1221) gibi dönemin ünlü âlimleri de Hârizm bölgesinde yaşamışlardır. Bütün bunlar, Hârizm şahlarının ilim ve kültüre verdikleri değeri ve bu alanda göstermiş oldukları çabaları ortaya koymaktadır.[27]

Nûreddin el-Avfî (ö. 629/1232), Hârizm'i bilim ve sanat adamlarının çokluğu yönüyle gökteki yıldızlara benzetir. Şehirlerde bu kadar çok kütüphane, hankâh, eczane ve hastane bulunmasının büyük bir şeref olduğunu ifade eder. Ayrıca tarihçi İbn İsfendiyâr'ın (ö. 613/1216) şehirde kitap ticaretiyle meşgul olan özel bir çarşının (sahaflar çarşısı)

---

[25] Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 9/60.

[26] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân,* 5/114; Hacı Çiçek, *Zemahşerî ve Atwaqu'z- Zeheb fi'l- Mewa'iz we'l-Hutab Adlı Eseri* (Malatya: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015),10.

[27] Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 9/60.

varlığından bahsetmesi[28], başkentin ne kadar büyük bir ilim ve kültür merkezi olduğunu göstermektedir. Elbette bu durum, Hârizm bölgesinin bilim ve kültür alanındaki zenginliğini ortaya koymaktadır.[29]

Sâmânoğulları, Büyük Selçuklular ve Hârizm şahları, mezhep olarak Sünniliği benimsemişler ve Hanefi mezhebinin yaygınlaşmasına katkı sağlamışlardır. Hanefilik, bu devletlerde en yaygın mezhep olmuştur. Ancak bu bölgelerde Şiilik de önemli bir yere sahiptir. Özellikle medrese ve diğer eğitim kurumlarında Şiilik propagandası yapıldığı bilinmektedir. Sonraki dönemlerde Selçuklu yönetiminin sert siyaseti nedeniyle Şiiler bertaraf edilmiş, filozof aydınlar başka ülkelere göç etmiş, direnenler ise idama mahkûm edilmiştir. Selçuklu hükümdarları ve Hârizmşahlar, Hanefi ve Şafii âlimlerine büyük önem vermişler ve onlara hem maddi hem de manevi destek sağlamışlardır.[30]

Ayrıca ilk dönemlerden itibaren tasavvuf hareketleri bu bölgede kabul görmüş ve yöneticiler tarafından desteklenmiştir. XI. asrın ikinci yarısından XIII. asrın başlarına kadarki zaman dilimi, tasavvuf tarihi açısından en önemli devrelerinden biri kabul edilmektedir. Zira bu dönem, tasavvuf cereyanının artık tarikatlar adı altında teşkilatlandığı ve İslâm dünyasının tümüne yayıldığı bir zamana tekabül etmektedir. Özellikle Horasan, Mâverâünnehir, İran, Irak, Mısır ve Hindistan'daki bazı büyük sûfîler, yaşadıkları bölgelerde dergâhlar açmışlar, birçok halifeler yetiştirmişler ve kendi isimlerine nispet edilen ana tarikatları kurmuşlardır. İran, Türk ve Hind topraklarında kurulan ve gelişen tarikatlar arasında Kâzerûniyye, Yeseviyye, Kübreviyye, Nakşibendiyye, Çiştiyye gibi tarikatlar yer almaktadır.[31]

Türkler' in yoğun olarak yaşadığı Harezm, Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri tasavvuf hareketinin ilk dönemlerinden itibaren çok önemli mutasavvıflara, bunların yazdıkları eserlere ve meydana getirdikleri ekollere sahne olmuştur. İbrâhim b. Edhem (ö. 161/777), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797)163, Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ve Şakîk Belhî (ö. 194/810) gibi daha hicri ikinci asırda yaşamış zâhidlerden tutun da Hakîm Tirmizî (ö. 320/932), Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988), Kelâbâzî (ö. 380/990), Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi tasavvufun klâsik eserlerini telif eden ve bu

---

[28] Bahâüddîn Muhammed b. Hasen b. İsfendiyar-ı Katib, *Târîh-i Taberistân*, çev. Ahmed Muhammed Nadi (Kahire: Meclisu'l-A'la Sakafî, 2002), 1/25.

[29] Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 9/61.

[30] Şahin, *Orta Zamanın Türkleri,* 102.

[31] Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 38-39.

hareketin sünnî inanç sistemi içerisinde kökleşmesine katkıda bulunan kişilerin hepsi söz konusu bu topraklarda faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yine Hucvirî (ö. 465/1072)'nin zikrettiği on makbul tasavvufî fırkanın altısının önderi bu bölgede hayat sürmüştür. Tuğrul ve Çağrı Bey'in kendisine büyük saygı gösterdiği Ebû Saîd Ebû'l-Hayr (ö. 440/1049), Gazzâlî'nin üstâdı Ebû Ali Farmedî (ö. 477/1084) ile Buhara'nın meşhur şeyhi Hâce Yusuf Hemedâni (ö. 535/1140) de üzerinde durulması gereken önemli sîmâlardandır.[32]

1.2. Zemahşerî'nin Hayatı

Adı, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî olup künyesi Ebû'l-Kâsım'dır. 27 Receb 467 (18 Mart 1075) tarihinde Hârizm'e bağlı Zemahşer Köyü'nde doğmuştur.[33]

Hârizm'in merkezinden yaklaşık dört mil uzaklıkta bulunan Zemahşer, Hârizm'in antik bir yerleşim yeri olarak kabul edilir[34] ve günümüzde Türkmenistan'ın Daşoguz bölgesindeki Tahta ilçesinde yer alan bir köydür. V. V. Bartold'un belirttiğine göre, Zemahşer kalıntıları Hiva'dan 80 km ve antik Urgenç şehrine 125 km uzaklıkta bulunmaktadır.[35] Türkmenler tarafından İzmihşir olarak adlandırılan bu yer, tarihi ve arkeolojik açıdan önemli konuma sahip olup Hârizm bölgesinin kültürel ve tarihi dokusunu yansıtması bakımından büyük ehemmiyete sahiptir.[36]

Bazı tüccarların verdiği bilgilere göre Zemahşer, önceleri küçük bir köy iken daha sonraları gördüğü imar faaliyetleri neticesinde köy görüntüsünden çıkıp bir şehir haline gelmiştir. Öyle ki zamanla büyüyen ve gelişen şehir Hârizm'in en güzel yerleşim

---

[32] Gökbulut, *Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik,* 38-39.

[33] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l- A'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 5/173; Ebû Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefîyye,* thk. Ebdu'l-Fattah Muhammet el'Hulu (Cize: Dâru Hacar, 2.Basım, 1993), 3/448; İbnü'l- Esir Cezerî, *El-Lübâb fî Tehzîbi'l Ensâb* (Bağdat: Mektebetü'l- Musenne), 2/74; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2010), 120; Abdullah Abdulhamid Saad, *Orta Osiyo Olimlari Komusi* (Taşkent: İmom Buhari Respublika İlmiy- Ma'rifiy Naşriyoti, 2007), 182.

[34] Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur Sem'ânî, *el-Ensâb,* thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi vd. (Kahire: Dâiratu'l-Maârifi'l Osmaniyye, 1400/1980), 6/297; Nematullo İbragimov, *İbn Battuta i Ego Puteshestviya Po Sredney Azii,* ed. İ. B. Kondıreva (Moskva: Vostochnaya Literaturnaya İzdatelstvo, 1988), 83.

[35] V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 160.

[36] "Zamahshar", *Qomus.İnfo Onlayn Ensiklopediya* (Erişim 12 Temmuz 2020).

birimlerinden birine dönüşmüştür.[37] Zemahşer hakkında bilgi veren Kalkaşendî, bu köyün Zemahşerî ile birlikte meşhur olduğunu söyler. Yine bir Arap şairinin, "*Dünyadaki tüm köyler toplansa, Zemahşer köyüne denk olmazlar, çünkü buradan Zemahşerî çıkmıştır*" dediğini aktarır.[38]

Zemahşerî'nin doğum ve vefat tarihi konusunda tarihçiler arasında bazı ihtilaflar bulunmaktadır. İbn Kesir, onun Hicri 538 tarihinde 76 yaşında vefat ettiğini belirtmektedir, bu da doğum tarihinin 462 olduğunu gösterir. Ancak Tabakat kitapları, doğum tarihinin 467 olduğuna işaret eder. İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Zemahşerî'nin 538 tarihinde 71 yaşında vefat ettiğini belirterek, İbn Kesir'in iddiasına karşı çıkar. Bazı kaynaklar ise Zemahşerî'nin miladi 1074 tarihinde doğduğuna işaret eder. Aslında, 467 Hicri yılının ilk dört ayı 1074 tarihini içerirken, yedinci ay olan Recep ayı 1075 tarihinin 20 Şubat'ından başlamaktadır.[39]

Zemahşerî, sadece Arap ülkelerinde değil, aynı zamanda Orta Asya, Rusya ve Avrupa gibi bölgelerde de tanınmış bir âlimdir. Kendisi, meşhur *Keşşâf* tefsirinin müellifi olmanın yanı sıra dilbilimci, sözlük bilimci, hadis şârihi ve edebiyatçı kimliğiyle öne çıkan çok yönlü bir âlimdir.[40] Onun bu şöhreti geçmişten günümüze kadar süregelmiş, Zemahşerî'yi onurlandırmak amacıyla Kahire, Umman ve Bağdat gibi Arap memleketlerinde bazı yerlere onun adı verilmiştir.[41]

Zemahşerî, Mekke'de Kâbe'ye mücavir bir yerde ikamet etmesinden dolayı ona "Cârullah" lakabı verilmiştir. Yine mensup olduğu Hârizm bölgesinin övünç kaynağı olması hasebiyle "Fahr-i Hârizm" lakabıyla anılmıştır.[42]

---

37 Ebü'l-Hasen Cemalüddin Ali b. Yusuf b. İbrahim b. Abdilvahid es-Şeybani el-Kıfti, *İnbâhü'r-Ruvât Ala Enbahi'n-Nühat,* thk. Muhammed Ebu'l- Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-A'rabî, 1406/1986), 3/265.

38 A. İrisov vd., *Orta Osiyolik Kırk Olim* (Taşkent: Özbekistan SSR fanlar akademiyasi nashriyoti, 1961), 67.

39 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Mea'rif, 1412/1991), 12/219; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/173; Ahmet Muhammed el- Hufi, *Zemahşerî* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l- A'rabî, 1966), 35; A. Rustamov, *Mahmud Zemahşerî* (Taşkent: Özbekiston SSR "Fan" Naşriyoti, 1971), 5.

40 Ebü'l- Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadi İbnü'l- Cevzi, *el-Muntazam fi Tarîhi'l- Müluk ve'l-Ümem* (Beyrut: Dâru'l- Kütübü'l- İlmiyye, 1415/1995), 18/38; el-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 3/265; Ebu Muhammed Afifuddin Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yafii el-Yemeni, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l- Yakzan fi Ma'rifeti Havadisi'z- Zaman* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997), 3/206; Sem'ânî, *el-Ensâb* 6/297.

41 Hudjanova Dildora, *Mahmud Zamahşari'nin Aruz İlmiga Oid Asari va Uning Nushalari* (Taşkent: Taşkent Devlet Şarkşunoslik Enstitüsü, Avtoreferat- Yüksek Lisans Tezi Özeti, 2014), 4.

42 Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 3/268; R. F. Sadrıyev, "K Voprosu ob İnterpretasii Koranicheskogo Ayata 2:41", *Vestnik Moskovskogo Universiteta, Vostokovedeniye*, 13/1 (2010), 90; "Zemahşerî", *İslam na Territorii Bıvshiy Rossiyskoy İmperii*, ed. S.M. Prozorova (Moskva: "Vostochnaya Literatura" RAN, 2006), 1/149.

Taşköprüzade, onu "İmâmu'd-Dünya" olarak nitelerken, Rusya'da yayınlanan Uluslararası Bilimsel Dergi'de Zemahşerî'nin "Ka'batü'l-Üdebâ" unvanıyla anıldığı ifade edilmiştir. İbn Kutlubuğa onun, asrının tartışmasız imamı olduğunu belirtir.[43] Leknevî de *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* adlı eserinde, Zemahşerî'nin asrının lideri olduğunu, üstün yeteneklere sahip, çok akıllı, zeki, fıkıh bilgisi olan, edebiyatla ilgili, şair ve itikat açısından mu'tezilî olmasına rağmen fıkıh konusunda Hanefî olduğunu ifade eder.[44] Ayrıca, bazı kaynaklarda, İmam Azam'a olan sevgisinden dolayı *Şekâiku'n-Nu'mân fi Hakâiki'n-Nu'mân* adlı eserini yazdığına dair bilgiler bulunmaktadır.[45]

Müellifimiz, Zemahşer köyünde doğduğu için sıklıkla "Zemahşerî" nisbesiyle anılmış ve bununla meşhur olmuştur. Ancak bazı kaynaklarda, onun Zemahşer köyünün yanı sıra doğduğu bölge olan Hârizm'e atıfla "Hevârizmî" olarak da anıldığı bilinmektedir. Ayrıca, bazı kaynaklarda onun "en-Nehevî" ve "el-Luğavî" gibi lakaplara sahip olduğu da kaydedilmiştir.[46]

Zemahşerî'nin ilim aşkı, uzak şehirlere yaptığı yolculuklar sırasında yaşadığı zorluklara rağmen ilim talebinden vazgeçmemesi ve ilme olan aşırı bağlılığından dolayı ona "Ekbedü'l-ibl" lakabı verilmiştir. Zemahşerî, her nereye giderse gitsin, ilim talep etmekten, karşılaştığı hocalardan istifade etmekten, bir ilim halkasına dahil olmaktan geri durmamış, zamanını okuyarak, düşünerek ve eser telif ederek geçirmiştir.[47]

Zemahşerî'nin Divanı'nda ifade edildiğine göre, babası zengin bir aileden gelmemektedir; ancak kalbi zengin, ahlaki değerlere sahip bir insandır. Babası, dinine bağlı bir kişi olarak bilinir; geceleri ibadet eder, gündüzleri oruç tutar, boş zamanlarında Kur'ân okur, ibadetlerini aksatmazdı. Çevresinde, âlim ve edip bir insan olarak bilinir, zühd ve takva sahibidir. Zemahşer köyünde mescitte imamlık yapmıştır. Annesi de babası gibi, salihe ve takva sahibi bir kadındır. Babası Ömer b. Ahmed, çok çocuklu bir aileden geldiği için

---

[43] Taşköprüzade, *Miftâhu's-Sa'âde* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l- 'İlmiyye, 1985), I2/87; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Beyrut: Dâru'l-Kalam, 1992), 291; Dusmatov Sanjar Taşpulatoviç, "Mahmud Zamahşari i Ego Makamı", *Molodoy Ucheniy* 4/52 (Aralık 2019), 297.

[44] Ebü'l- Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhâlim b. Muhammed Eminillah es-Sihalevi el-Leknevî, *el-Fevâidü'l- Behiyye fî Terâcimi'l- Hanefiyye* (Mısır: Matbau's- Sa'âda, 1324), 209.

[45] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünun,* thk. Muhammed Şerafüddin (Beyrut: Dâru İhyâi Turasi'l-Arabî, 2008), 2/1056.

[46] Ebu Abdillah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman es-Zehebî et-Türkmani el-Fariki ed-Dimaşki, *Tarihu'l-İslam ve Vefeyâtü'l- Meşahir ve'l-A'lâm*, thk Ömer Abdusselam Tedmuri (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-A'rabî, 1415/1995), 36/487; Maşaripov, *Horazmnoma* (Horazm: Horazm Naşriyoti, 2007), 232.

[47] Ebü'l- Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayri es-Süyûtî eş-Şafii, *Tabakâtü'l-Mufessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 1431/2010), 121.

sürekli çalışmak zorunda kalmıştır. Sebebi tam olarak bilinmeyen bir olay sonucunda hapse atılmış ve hapishanede bulunduğu sırada 494/1101 tarihinde vefat etmiştir.[48] Babası vefat ettiğinde Zemahşerî, Buhara'da bulunuyordu. Bu haberden dolayı çok üzüldüğü ve babasının çok çocuklu bir aileyi geçindiren tek kişi olduğu gerçeği üzerine uzun uzun düşündüğü, Zemahşerî'nin Divanı'nda ifade edilmektedir. Bu üzücü haberi aldığında Zemahşerî'nin yaklaşık 20 yaşında olduğu belirtilmektedir.[49]

Zemahşerî'nin bir ayağının sakat olması ve ailenin geçim sıkıntısı çekmesi sebebiyle babası onu terzilik mesleğine verdi. Ancak Zemahşerî'nin ilim aşkı ve ilim tahsili hususundaki ısrarları üzerine onu medreseye gönderdi. Kaynaklarda, Zemahşerî'nin bir bacağının takma olduğu ve bu nedenle uzun elbiseler giydiği belirtilir.[50] Zemahşerî'nin bu sakatlığının sebebi ile ilgili olarak farklı olaylardan bahsedilir; bunlar arasında şiddetli soğuktan ayağının donması, bir binadan veya binek hayvandan düşmesi, çocukluk yıllarında bir kuşun ayağını koparması nedeniyle annesinin beddua etmesi gibi olaylar yer alır. İbn Hallikân'ın aktardığı bir rivayete göre, Zemahşerî, insanların kesik bacağı nedeniyle yanlış bir izlenim edinmesinden endişelendiği için ayağının şiddetli soğuktan donduğuna dair birçok kişinin tanıklığını içeren bir belge düzenlemiştir.[51] Çünkü o dönemlerde, bir kişinin kol veya ayağının eksik olması, hırsızlıkla ilişkilendirilen bir sembol olarak kabul ediliyordu. Kur'ân hükmüne göre, hırsızlar bir kol veya bacak kesilerek cezalandırılırdı.[52]

Zemahşerî Bağdat'a geldiğinde, Hanefi fakihi Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî (ö. 478/1085), ona neden topal olduğunu sorar. O da çocukluk yıllarında bir kuş yakaladığını ve onunla oynamak için ayağına ip bağladığını, ancak kuşun uçarak bir deliğe girdiğini, kuşu çıkarmak için deliğin dışında kalan ipi çekerken kuşun ayağını kopardığını, bu olayı

---

48 Harun Özel, "Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri", *Route Educational and Social Science Journal* 2(4) (Ekim 2015), 279.

49 Hind Hüseyin Taha, *El-edeb el-A'rabi fi İklim el-Havârizmî* (İrak: Manşurat Vizâreti'l- A'lâm, 1976), 215; Matluba Djanzakova, "Buyuk Mutafakkir Mahmud Zamahshariyning Lingvistik Merosi", Mahmud Zamahşariy, *Mahmud Koşgariy va Alişer Navoiyning Lingvistik Merosi Hamda Uning Turkiy Tillarni Organishdaki Orni*, ed. J. D. Eltazarov (Samarkand: SamDU, 2018), 90; Aydın Arif Oglu Ali-Zade, "Zamahshari", ed. Yu. İ. Rustamov, *İslamskiy Ensiklopedicheskiy Slovar* (Moskova: İzdatelstvo Ansar, 2007), 98.

50 B. Z. Halidov, A. B. Halidov, "Biografiya az-Zamahşari, Sostavlennaya Ego Sovremennikam al-Andarasbani", *Pismenniye Pamyatniki Vostoka* (Moskova: İzdatelstvo "Nauka", 1973), 204; Şihabüddin Ahmed b. Muhammed el-Makri, *Ezhâru'r-Rıyâd fi Ahbâr İyad*, thk. Abdulhafiz Şibli vd. (Kahire: Lecnetu't-Telif ve't- Terceme ve'n- Neşr, 1358/1939), 3/295.

51 İbn Hallikân, *Vefeyât,* 5/169.

52 Sirojiddinzoda Merojiddin Muhammad, *Problemy Rasionalizma Filosofskih i Religioznıh Vozzreniya az-Zamahşari* (Dushanbe: İnstitut Filosofii, Politologii i Prava, Doçentlik Tez, 2016), 35.

duyan annesinin, oğlunun yaptığına üzülerek ona, "Serçenin ayağını kopardığın gibi Allah da senin ayağını koparsın" diye beddua ettiğini anlatır. Daha sonra ilim talebi için Buhara'ya gitmek üzere yola çıktığını ve yolda binekten düştüğünü söyler.[53] Kimileri bu olayı annesinin takva sahibi sâliha bir kadın olduğuna delil göstermektedirler. Zemahşerî, Divanı'nda hem kendisinin hem de ailesinin içkiden ve şaraptan uzak, dini bütün bir aile olduğunu ifade etmiştir. Attan düştüğünü ve bir ayağını kaybettiğini, sonrasında ilim için Buhara'ya yola çıktığını belirtmiştir.[54]

Zemahşerî, Sultan Melikşâh ve veziri Nizâmu'l-Mülk döneminde dünyaya gelmiştir. Bu dönem ilim, edebiyat ve sanatın zirve yaptığı yüksek ve parlak dönemlerden biridir. Zira Melikşâh ve Nizamülmülk, ilmi seven ve âlimlere hürmet eden insanlardı, bu yüzden Hârizm'in ilim ve kültür merkezi olmasında büyük katkıları olmuştur. O dönemde Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı Hârizm'de yetişen Zemahşerî, ilk eğitimini bu bölgedeki medreselerde almıştır.[55]

Ezhâru'r-Riyâd adlı eserde Doğu'nun faziletinden bahsedilirken Zemahşer hakkında; "*Eğer dünyanın toprağı teraziye tartılabilseydi, Zemahşer'in toprağı fazilet bakımından daha ağır gelirdi*" denilmektedir. Benzer şekilde *el-Edebü'l-'Arabî fî iklîmi Havârizm* adlı eserde, Zemahşerî'nin diğer ülkelerde ve bölgelerde olmayan faziletin Hârizm'de bulunduğunu ifade ettiği belirtilir. Aynı kaynakta, İbn Battuta'nın başka ülkelerde Hârizm ahlakından daha güzel ahlak görmediğini belirttiği de anlatılır.[56]

Zemahşerî ileride hayatına tesir edecek ilk ilmî ve edebî bilgileri babasından ve ailesinden aldı. Ardından okuma aşkı ve ısrarlı şekilde ilim tahsil etme isteği üzerine eğitimine medresede devam etti. Burada özellikle Arap Dili ve Edebiyatı, dini ilimler ve hat sanatı konusunda temayüz etti. İlmî şahsiyetinin oluşmasında en büyük pay, lugat, nahiv, tıp gibi alanlarda döneminin en büyük âlimlerinden kabul edilen Mu'tezile âlimi Ebû Mudar ed-Dabbî el-İsfahânî'ye (ö. 507/1114) aittir. ed-Dabbî Arap dili, nahiv ve edebiyatta zamanının yegânesi (*ferîdü'l-'asr*) olarak meşhur olmuştur.[57] Bir müddet Hârizm'de ikamet eden ed-Dabbî, burada pek çok talebe yetiştirmiş ve ahlakıyla insanları

---

53 Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 3/268; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Arab İslâmî, 1993), 6/2688; Safedî, *el-Vâfî bi'l- Vefeyât,* (Beyrut: Dâru'l- İhyâî Turâsı'l-Arabî*,* 2000), 25/135.

54 Taha*, el- Edep el-Arabî fi İklim Havârizm,* 214; Ali-Zade, "Zamahshari", 223.

55 Hufî, *Zemahşerî*, 36; Taha, *el- Edeb el-Arabî fi İklim Havârizm*, 213.

56 Makkarî, *Ezhârü'r-Riyâd*, 3/285; Taha, *el-Edeb el-Arabî fi İklim Havârizm*, 9.

57 Taha, *el-Edeb el-Arabî fi İklim Havârizm*, 217.

etkilemiştir. Etkilediği insanlar arasında Zemahşerî de vardır. Hârizm'de Mu‘tezile mezhebinin görüşlerini yayan ed-Dabbî, Zemahşerî'yi yetiştirmenin yanı sıra, ona maddi ve manevi yardımda bulunarak bazı devlet adamlarıyla tanışmasını sağladı.[58] Zemahşerî'nin i’tizâlî fikirlerinden etkilendiği iki hocası daha vardır. Bunlar Zeydî-Mu’tezilî müfessir, fakih ve kelâmcı Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101) ile Mu‘tezile kelâmcısı ve fıkıh âlimi Rükneddîn İbnü’l-Melâhimî (ö. 536/1141)’dir. Son dönemin en önemli Mu‘tezile kelâmcısı kabul edilen İbnü’l-Melâhimî, Zemahşerî’ye kelâmda (usul) hocalık, tefsirde ise öğrencilik yapmıştır.[59]

Zemahşerî, Mu‘tezile düşüncesine sıkı sıkıya bağlıdır ve bu bağlılığı o kadar güçlüdür ki, birisinin evine gittiğinde ve kapıda kim olduğu sorulduğunda, "*Mu'tezilî Ebû'l-Kasım*" şeklinde cevap verirdi. Bu düşünceye olan bağlılığını *Keşşâf* tefsirinin mukaddimesinde yer alan "*Hamd, Kur’ân’ı yaratan Allah'a aittir*" ifadesiyle de göstermiştir. Ancak sonradan bu cümledeki "halaka" kelimesini, anlamını biraz daha yumuşatmak amacıyla "ce'ale" kelimesiyle değiştiren âlimler olmuştur. Hatta insanlar tarafından düzeltilen ve "*Kuran'ı indiren Allah'a hamdolsun*" anlamına gelen "enzele" kelimesiyle değiştirilen eserler de vardır. Zemahşerî'nin Mu‘tezile düşüncesine olan bağlılığı, hayatı boyunca devam ettiği için ona "*Hâtemu'l-Mu‘tezile*" lakabı verilmiştir.[60]

Zemahşerî'nin memleketi olan Hârizm’de i‘tizâlî düşünce o kadar yaygınlaşmış ve kökleşmiş ki, bu bölge neredeyse mu‘tezile ile anılır gelir hale gelmiştir. Bu durumun tabii bir sonucu olarak, mu‘tezile âlimlerinin pek çoğu bu bölgeden çıkmıştır. Diğer Müslüman bölgelere nazaran, Hârizm'de mu‘tezile düşüncesi uzun bir süre, yaklaşık olarak 14. yüzyılın başlarına kadar oldukça etkili olmuştur.[61]

Zemahşerî, gençlik yıllarında bilgisini arttırmak ve kendisini her açıdan geliştirmek amacıyla bir ilim ve kültür merkezi olan Buhara'ya gitmiştir. Müellifimizin bu seyahati hangi tarihte gerçekleştirdiği hususunda kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır.[62]

---

58 S. M. Prozorov, “Zemahşerî”, İslam *na Territorii Bıvshiy Rossiyskoy İmperii* (Moskova: Vostochnaya Literatura RAN, 2006), I/149.

59 Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235.

60 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 170; Yafi’i, *Mir’atu’l- Cinan*, 3/206, Ebü’s-Safa (Ebu Said), Salahuddin Halil b. İzziddin Aybeg b. Abdillah es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnavut ve Turki Mustafa (Beyrut: Dâr İhya et-Turâsi’l-Arabî, 1420/2000), 25/136; Adil Nüveyhîz, *Mu’cemu’l-Müfessirîn*, (İran: Muesset Nüveyhiz es-Sekafiye ve’t-Telif ve’n-Neşr, 1409/1988), 2/666.

61 Taha, *el-Edeb el-Arabî fi İklim Havârizm*, 9; S. L. Volin, “Novıy İstochnik Dlya İzucheniya Horezmiyskogo Yazıka”, 7 (1939), 82.

62 Hamevî, *Mu’cem’ül- Üdebâ,* 6/2688.

Rivâyetlere göre Buhârâ'ya gittiğinde babası henüz hayattaydı ve babası 488/1095 yılında vefat ettiğine göre bu seyahatini 488/1095 yılından önce gerçekleştirmiş olmalıdır. Ebû Mansûr es-Se'âlîbî'nin belirttiğine göre Buhârâ, Sâmâniler döneminden itibaren tarihinin en parlak dönemini yaşamış ve büyük bir ilmî, idarî ve kültürel merkez haline gelmiştir.[63] Zemahşerî, burada muhtelif hocalardan fıkıh, hadis, tefsir, kelam, mantık, felsefe ve Arapça dersleri almıştır.

Sultan Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'ün ilme olan ilgileri ve âlimleri himâye etmeleri, diğer âlimler gibi Zemahşerî'nin de dikkatini çekmiş ve devlet adamlarına yaklaşma arzusunu harekete geçirmiştir. Bir yandan ilim tahsiliyle meşgul olan Zemahşerî, Sultan ve vezirinin ilme yapmış oldukları teşviklere nail olmayı umarak Sultan Melikşah ile görüşür. Ama bu görüşmesinden bir netice elde edemez. Hayatı boyunca hep azimli ve kararlı olan Zemahşerî, kendisinden daha aşağı seviyede olan âlimlerin bile yararlandığı haklardan yararlanmak için mücadelesini sonuna kadar sürdürür. Bu sefer bakışlarını Selçuklunun kudretli veziri Nizâmülmülk'e çevirir ve bu maksatla ona bir kaside yazar.[64] Zemahşerî, kasidesinde, liyakatsiz insanların yüksek makamlara getirildiğinden şikâyet eder ve kendisi gibi üstün meziyetlere sahip birisinin layık olduğu bir makama getirilmesini talep eder. Yaşadığı haksızlıklardan ve gördüğü kötü muameleden ruhu daralan Zemahşerî, her umutsuz şairin yaptığı gibi zamanı kötüler ve Nizâmülmülk'ün istese bile kendisi gibi bir âlimi bulamayacağını söyleyerek adeta ona meydan okur.[65]

Zemahşerî, bu kasîdesinde Nizâmülmülk'ten istediği makam ve mevkilere nâil olamaz ve bütün talepleri cevapsız kalır. Dönemin en meşhur âlimlerinden biri olan ve "Fahru Hârizm" ünvanına sahip Zemahşerî'nin bu taleplerinin sonuçsuz kalması muhtemelen iki sebepten dolayı olmuştur. Bunlar:

1. Nizâmülmülk'ün ehlisünnet mezhebine sıkı sıkıya bağlı sünnî bir âlim olması, buna karşılık Zemahşerî'nin, mu'tezileye bağlılığı ile övünen ve çevresini de bu yola davet eden meşhûr bir Mu'tezilî olmasıdır. Hal böyle olunca, Nizâmülmülk'ün Zemahşerî'ye iltifat edip ona resmî vazifeler vermesi elbette beklenemezdi.

2. Zemahşerî'nin, bahsi geçen kasidesindeki üslubu: Zemahşerî bir taraftan Nizâmülmülk'ü övüp ondan bazı taleplerde bulunurken, diğer taraftan da kendi ilmî,

---

63 İsmatulla Abdullayev, *Abu Mansur as-Saolibiy* (Taşkent: Özbekistan, 1992), 3

64 Ali Özek, *ez- Zemahşerî ve Arap Lügatçılığındaki Yeri* (İstanbul, İsav, 2006), 28; Enver Arpa, *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri* (Ankara, Fecr Yayınları, 2012), 22.

65 Mustafa Öztürk, "Zemahşerî" 44/235; Ali Abdullah Abd A'mru, *Tahkiku Divani'z- Zemahşerî ve Dirâsatu lişirihi* (Mekke: Külliyâtü'l-Luğati'l-Arabiyye, 1399/1979), 27.

edebî kudreti ve eserleriyle övünmüş, başkalarına tarizlerde bulunmuş, kendisine değer verilmediğine işaret ederek Nizâmülmülk'ü kötüleyecek kadar incitici ve emredici bir dil kullanmıştır.[66]

Nizâmülmülk'den beklediği ilgiyi göremeyen Zemahşerî, doğup büyüdüğü Hârizm'den ayrılarak Selçuklu devletine bağlı bir başka bölgeye olan Horasan'a gitmiştir. Horasan'da devlet adamlarıyla iletişim kurmuş ve etkileyici dilini kullanarak şiirleriyle onları övmüştür.

Zemahşerî Horasan'a geldiğinde, o dönemin önemli şahsiyetlerinden Mücîrüddevle Ebû'l-Feth Ali b. el-Hüseyin el-Erdistânî ile görüşmüştür. Mücîrüddevle, Tâcuddevle'nin naibi ve dönemin resail yazarı olarak görev yapıyordu. Zemahşerî, Mücîrüddevle'yi methetmiş ve ona nahve dair *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh* ve *el-Ünmûzec* adlı eserlerini takdim etmiştir. Mücîrüddevle'ye yazdığı kasîdesinde, içinde bulunduğu durumu anlatmış ve adı geçen kitaplarından bahsetmiştir. Mücirüddevle, ona bir at ve bin dinar hediye etmiştir. Ayrıca Zemahşerî, Sultan Melikşah döneminde Divânü'l-İnşâ reisi olan Nizâmülmülk'ün oğlu Ubeydullah'ı (496/1102) da övmüştür. Ubeydullah, şiir ve nesir söyleme konusunda akranları arasında temayüz etmiş usta bir isimdi.[67]

Horasan'dan Selçukların başkenti olan İsfahan'a geçen Zemahşerî, burada Melikşah'ın oğlu Muhammed ile dostluk kurar. Melikşahın oğlu Muhammed'in adaleti, güzel ahlakı, kahramanlığı ve Bâtıniye taifesinin kökünü kazarak onların zararlı faaliyetlerine son vermesinden dolayı över.[68]

Zemahşerî'nin ilim hayatında, Bağdat'taki ünlü Nizamiye Medresesi ve bu medrese çevresindeki âlimlerin önemli bir yeri vardır. Hacca gidişinde ve dönüşünde defalarca Bağdat'ta bulunmuş, buradaki âlimlerle görüşmüş, derslerini dinlemiş ve ilmî sohbetlerine katılmıştır. Bu süreçte şu âlimlerden dersler almıştır: 'Ali b. Muzaffar en-Nîsâbûrî (ö. 493/1100) ve Ebû Mansûr el-İsfahânî'den (ö. 418/1027) edebi ilimleri, Ebû'l-Hattâb el-Batar (ö.494/1101), Ebû Sa'd eş-Şekkânî (ö. 506/1112) ve Şeyhu'l-İslâm Ebû Mansûr b. Nasr el-Hârisî'den (ö.?) hadis, Hanefi fakihlerinden Kâdilkudât Ebû Abdullah Muhammet b. 'Ali ed-Dâmeğânî'den (ö. 498/1104) hadis ve fıkıh, Ebû's-Sa'adât

---

66 Harun Özel, *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri*, (Kahramanmaraş: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014),17.

67 Hufi, *Zemahşerî*, 38.

68 Hufi, *Zemahşerî*, 40; Nuri Yüce, "Ez-Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26 (1993), 291.

Hibatullah b. 'Ali eş-Şerîf İbnü'ş-Şecerî'den (ö. 542/1148) nahiv ve edebiyat dersleri aldı.[69]

Abdulkerim el-Kazvînî'nin *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn* adlı eserinde Tâhir b. Ahmed b. Muhammed el-Kazvînî'nin hayatı anlatılırken, Tâhir el-Kazvînî'nin Rey şehrine gittiği ve burada Zemahşerî ile görüşüp onun eserlerinden yararlandığına dair bir nakil yer almaktadır.[70] Bu da Zemahşerî'nin bir süre Rey şehrinde bulunduğunu göstermektedir.

Devlet ricalinden umduğu ilgi ve desteği bulamayan Zemahşerî, 512/1118 yılında, 45 yaşlarında iken "nâhike" denilen şiddetli bir sinir hastalığına yakalanır ve çok zayıf ve halsiz düşer. Bu hastalıktan kurtulunca, bir daha sultanlara ve devlet adamlarına methiye yazmamaya, onlardan makam ve ihsan talebinde bulunmamaya karar verir. Bu, Zemahşerî'nin sağlığına kavuşması ümidiyle aldığı bir karardır. Sağlığına kavuştuktan sonra, geçici ve dünyevi sultanları terk ederek ezeli ve ebedi Sultan'a komşu olmak üzere Mekke'ye gitmek üzere yola koyulur. Yolda Bağdat'a uğrar ve burada İbnü'ş-Şecerî tarafından karşılanır. Ona övgüler yağdıran İbnü'ş-Şecerî, bu ziyaretinden dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirir.[71]

Mekke'ye ulaştığında, burada Mekke Şerifi Ebû'l-Hasan Ali b. Hamza b. Vehhâs (ö. 550/1155) tarafından karşılanır. Zemahşerî'yi çok iyi karşılayan Vehhâs, onunla dost olmuş ve birbirlerine karşılıklı yazdıkları methiyelerle bu dostluğu pekiştirmişlerdir.[72] Zemahşerî burada kaldığı süre içinde Arap yarımadasının birçok bölgesini dolaşmış, çeşitli kabîlelerin dili, edebiyatı, örf ve adetleri hakkında detaylı bilgiler edinmiş, yeni kasideler ve şiirler ezberlemiştir.[73] Mekke'de toplam beş yıl kalan Zemahşerî, kendi

---

[69] Ebü'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayri es-Süyûtî eş-Şafii, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l- Lugaviyyîn ve'n-Nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: İsa'l-Babi'l-Halebi, 1384-1965), 2/279; Şemsüddiin Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mısri ed-Davudî, *Tabakâtü'l- Müfessirîn*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 2/315; Hamevî, *Mu'cem'ul- Üdebâ*, 6/2688.

[70] Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî el-Kazvînî, *et-Tedvin fi Ahbâr Kazvin* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), 3/98.

[71] Ebü'l-Berekat Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibba fi Tabakâti'l-Üdeba*, thk. İbrahim Samirai (Urdun: Mektebetü'l-Minâr, 3.Basım, 1405-1985), 291; Ebu Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmâni el-Fariki ed-Dimaşki, *Siyeru A'lami'n- Nübela*, thk. Şueyb el-Arnavut – Muhammed Nuaym (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405-1985), 20/153; Hamevî, *Mu'cem'ul- Üdebâ*, 2688-2689.

[72] Hufi, *Zemahşerî*, 44.

[73] Nuri Yüce, "Zemahşerî" *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İstanbul TDV Yayınları, 1986), 13/510; Hacı Çiçek, *Zemahşerî ve Atwaqu'z- Zeheb fi'l Mewa'iz we'l Hutab Adlı Eseri* (Malatya: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2015), 18.

ifadesine göre Arap topraklarında ayak basmadığı yer bırakmamıştır.[74] Bir Türk olmasına rağmen, kendi zamanında Arapçayı ondan daha iyi bilen bir kimsenin olmadığı söylenir. Bu bakımdan o; zaman zaman Arap dili adına yapılan ilmî yanlışlıkları görünce, hiddete kapılmış ve Mekke'ye hâkim Ebû Kubeys tepesine çıkarak herkese meydan okumuş ve Araplara hitaben şöyle demiştir: "*Ey Araplar geliniz! Babalarınızın, dedelerinizin dilini benden (bir Türk'ten) öğreniniz.*"[75]

Mekke'de iki yıl süren ikametinin ardından Zemahşerî, memleketine olan özlemi nedeniyle Hârizm'e döner. O dönem Hârizm'de hükümdar olan Kutbüddin Hârizmşah ve oğlu Atsız kendisine büyük saygı gösterirler. Hârizm'e dönüşünden yaklaşık on yıl sonra tekrar Mekke'ye gitmeye karar verir. Bu seyahati sırasında Şam'a uğrar ve Şam hükümdarı Tacülmülûk Böri b. Tuğtekin'le görüşerek Batinilere ve Haçlılara karşı verdiği mücadeleden dolayı ona övgü dolu beyitler yazar. O dönemde Böri, Türkmen ve Araplardan oluşan Şam ordusuyla Haçlıları mağlup etme şerefine erişmiştir. Batınilere ve Haçlılara karşı büyük bir nefret besleyen Böri'nin onlardan altı bin kadarını öldürdüğü nakledilir. Zemahşerî muhtemelen Şam'da birkaç yıl kalır ve bu süre zarfında Böri'nin yerine geçen oğlu Şemsülmülûk'ü öven şiirler yazar.[76]

Mekke'ye vardığında, eski dostu İbn Vehhâs tarafından sıcak bir şekilde karşılanır. Bu gelişinde Mekke'de üç yıl kadar ikamet eden Zemahşerî, bu süre zarfında verimli çalışmalar yapmıştır.[77] Bazı Mu'tezile âlimlerinin talepleri ve İbn Vehhâs'ın teşvikiyle meşhur tefsiri olan *el-Keşşâf*'ı yazmaya başlar. Ayrıca sanatsal-didaktik eseri *Atvâku'z-Zeheb*'i de burada kaleme alır. Tefsirini iki yıl dört ay gibi bir süre içinde tamamlar.[78]

Kıftî'nin *İnbâhu'r-Ruvât*'ında geçen bir rivayete göre, Zemahşerî'ye tekrar Mekke'ye gelmesinin sebebi sorulduğunda, onun kalbinin Mekke'de huzur bulduğunu ve bu huzuru başka hiçbir yerde bulamadığını ifade ettiği aktarılır.[79]

---

[74] Fethi Ahmet Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler* (İstanbul, İz Yayıncılık, 2009), 71; N. A. Sulaymonova, "Zamahşari'nin Balogat Asoslari Lugatşunoslik Tarihini Organiş Manbai Sifatida"*, Mahmud Zamahşariy, Mahmud Koşgariy va Alişer Navoiyning Lingvistik Merosi Hamda Uning Turkiy Tillarni Organishdaki Orni*, ed. J. D. Eltazarov (Samarkand: SamDU, 2018), 61.

[75] Zekeriya Kitapçı, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri Hilafet Ülkeleri* (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004), 31.

[76] Hufi, *Zemahşerî*, 45.

[77] Muhammed Hammad Sa'id el-Kuraşi, *Ta'akkubat Ebî Hayyan en-Nahviyye li Carillah ez-Zemahşerî fi Bahri'l Muhit* (Suudiye: Câmiâtu Ummu Kura, Külliyetü Lugati'l- Arabiyye, Doktora Tezi, 1415), 3.

[78] Yüce, "Zemahşerî", 13/510; Mustafa Öztürk, "Zemahşerî", 44/235.

[79] Taha, *el-Edebu'l-A'rabî fi İklim el-Havârizm*, 230; Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 3/266.

Bir süre sonra Zemahşerî memleketine dönmeye karar verir. Mekke'den ayrılmasına üzülen bazı insanlar, ona duygusal şiirler yazmışlardır. Bu beyitlerde, Zemahşerî'nin Mekke'yi terk etmesinden dolayı Mekke topraklarının gözyaşı döktüğünden bahsedilir.[80] 533/1138 yılına denk gelen bu seyahat sırasında Zemahşerî bir kez daha Bağdat'a uğrar. Burada dersler verir ve Nizamiye Medresesi müderrisi Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî'nin (ö. 540/1145) derslerine katılarak altmış altı yaşında iken ondan icazet alır. Daha sonra Hârizm'e giderek Özbekistan sınırları içinde Ceyhun Irmağı kenarında bulunan Cürcâniye'ye (Ürgenç/Gürgenç, Kürkenç) yerleşir. 9 Zilhicce 538 (13 Haziran 1144) tarihinde Arefe gecesi burada vefat eder.[81] Bazı kaynaklarda, Ebû Mansûr el-Cevâlîkî'den edebiyat ilmini Mısır'da aldığından bahsedilmiştir.[82] Zemahşerî'nin ölüm tarihini, yeğeni (kız kardeşinin oğlu) Ebû ‘Amr ‘Âmir b. Hasan es-Simsâr şu şekilde bildirmiştir: "*Dayım, Hârezm'e bağlı Zemahşer'de 467/1074'te Recep ayının 27'sinde çarşamba günü doğmuş; 538/1143 yılı Zilhicce ayının Arefe gecesinde de vefat etmiştir.*" Yeğeninin, dayısı hakkında verdiği bu özlü bilgi, aslında Zemahşerî'nin hem doğum hem de ölüm tarihlerinin belirlenmesinde bir temel taşı görevini yapmaktadır.[83] Zira kaynakların hemen hepsinde Zemahşerî’nin vefatına dair verilen tarih, aynı zamanı göstermektedir.[84]

Zemahşerî'nin vefatından sonra bazı müellifler, eserlerinde ondan bahsederken ya da onun hakkında bilgi verirken "*Allah onu affetsin*" diyerek anmışlardır. Bunun sebebi, Zemahşerî'nin Mu‘tezile düşüncesine sahip olmasıdır.[85]

Zemahşerî'nin kabrinin Hârizm'de olduğu bilinmektedir. İbn Battûta (ö. 770/1369), *Seyatname*’sinde Hicrî sekizinci asrın başlarında Hârizm’e yolculuk yaptığını ve Zemahşerî’nin kabrini Hârizm’in dışında bir yerde gördüğünü ve üzerinde büyük bir kubbenin inşa edildiğini belirtmektedir.[86]

---

80 Hamevî, *Vefeyât* 5/173.

81 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-Ârifîn, Esmâü’l-Muellifîn ve Âsâru’l- Musannifîn* (İstanbul: Muessetu’t- Tarihi’l-Arabi, 1951), 2/402; Hufi, *Zemahşerî*, 47; Kıftî, *İnbâhü’r- Ruvât*, 3/268-270.

82 İbn Kutluboğa, *Tâcu’t-Terâcim*, 291.

83 Enbârî, *Nüzhetü’l-Elibbâ*, 339.

84 Süyûtî, *Buğyetü’l-Vuât*, 2/280; Kıftî, *İnbâhü’r- Ruvât*, 3/268, Hamevî, *Vefeyât* 5/173; Fethi Ahmet Polat *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler* kitabında (s. 80) Zemahşerî’nin 533 tarihinde vefat ettiğinden bahsederek, kaynak olarak İnbâhü’r- Ruvât eserini gösterir. Ama bu kaynakda vefat tarihi 538 olarak gösterilmiştir.

85 Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n- Nübelâ,* 20/156; Makkarî, *Ezhârü’r-Riyâd*, 3/298; İbn Hacer el-Askalani, *Lisanü’l-Mizan* (Beyrut: Mektebetü’l Metbuati’l-İslâmiyye, 2002), 8/9; Kıftî, *İnbâhü’r-Ruvât*, 3/270.

86 Ahmed el-Avamiri ve Muhammed Cadelmevla (ed.), *Mühezzebü Rihleti İbn Battuta* (Kahire: el-Emiretu bi’l-Kahire, 1933), 1/298.

İbn Hallikan'ın anlattığına göre Zemahşerî henüz Halep şehrinde iken bir beyit yazdığını ve bu beytin mezar taşına yazılması hususunda vasiyette bulunduğunu belirtir. Beyit şu şekildedir:

إِلَـهِي قَدْ أَصْبَحْتُ ضَيْفَكَ فِي الثُّرَى وَلِلضَّيْفِ حَقٌّ عِنْدَ كُلِّ كَرِيمِ

Allah'ım, misafirin oldum toprak altında,

Misafirin hakkı vardır her cömerdin katında[87]

Zemahşerî'nin evlenip evlenmediği mevzuu tartışma konusu olmuştur. Kimi kaynaklarda onun hiç evlenmediği ifade edilirken kimi kaynaklarda ise evlendiğinden bahsedilmektedir. Zemahşerî'nin *Atwâqu'z-Zeheb* isimli eserinin 97. Makalesinde geçen bir ifadesinden yola çıkan Hacı Çiçek, onun hiç evlenmediğini ifade eder. Zemahşerî makalesinde şöyle demektedir:

(لا تخطب المرأة لحسنها، ولكن لحصنها. فإن اجتمع الحصن والجمال، فذاك هو الكمال. وأكمل من ذلك أن تعيش حصوراً، وإن عُمرت عصوراً)

"*Kadınla güzelliği için değil, namuslu olduğu için evlenilir. Eğer hem namus hem de güzellik bir arada olursa, o zaman mükemmel olur. Ama bundan da iyisi, asırlarca yaşasan da bekâr kalmandır."*

Yine Zemahşerî'nin ilimle uğraşmayı ve öğrencilerle ilgilenmeyi evlilik hayatına tercih ettiğini onun (وحسبي تصانيفي وحسبي رواتها) "*Kitaplarım ve onu nakledenler, bana yeter*" sözünden anlıyoruz.[88]

Zemahşerî hakkında doktora çalışması yapan Mustafa Sâvî el-Cuveynî de aynı fikirde olduğunu söylemektedir.[89] Aynı şekilde Ubaydullo Uvatov *Maneviyat Yıldızları* serisinde Zemahşerî ile ilgili yazdığı makalesinde, onun evlenip çocuk yetiştirme yerine, öğrenci yetiştirmeyi tercih ettiğini, yani hiç evlenmediğini ifade eder.[90] Buna karşılık Hana Yafia Yousif Jamil ve E. K. Akhmatshina, yazdıkları makalede Zemahşerî'nin evlendiğini, ancak çocuk sahibi olmadığını, daha sonraları hayatını ilim yolunda devam ettirmek amacıyla boşandığını ifade etmişlerdir. Abduttevvâb 'Avd, Zemahşerî'nin evliliği

---

87 Yafi'î, *Mir'atü'l- Cinân*, 3/207; Hamevî, *Vefeyât,* 5/173.

88 Hacı Çiçek, *Zemahşerî ve Atwaqu'z- Zeheb*, 20.

89 Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler,* 72.

90 Ubaydullo Uvatov, "Mahmud az-Zamahşariy", *Manaviyat Yulduzlari,* ed. M: M. Hayrullayev, (Taşkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Halk Merosi Naşriyoti, 1999), 121.

hayatındaki bir başarısızlık olarak değerlendirdiğini ve pişmanlık yaşadığını belirtir. Bu düşüncesini şu beyitle ifade etmiştir:

تَزَوَّجْتُ لَمْ أَعْلَمْ وَأَخْطَأْتُ لَمْ أُصِبْ فَيَا لَيْتَنِي قَدْ مِتُّ قَبْلَ التَزَوُّجْ

Bilmeden evlendim, doğru yapmadım hata ettim

Keşke, evlenmeden önce ölüp gitseydim[91]

Başka bir kaynakta ise Mahmud b. Ali b. İbrâhim el-Hârizmî'nin, Zemahşerî'nin kızı tarafından torunu olduğunu belirten ifadeler yer almaktadır.[92] Bu da onun evlendiğini ve torunu olduğunu göstermektedir.

Zemahşerî'nin evliliği hakkında çeşitli ve çelişkili bilgiler bulunsa da onun zeki ve velûd bir âlim olduğu konusunda hiçbir tartışma yoktur. İtikatta Mu‘tezile'yi benimsemesine rağmen amelde Hanefi olan müellif, hayatının büyük bir bölümünü ilim tahsiline, talebe yetiştirmeye ve eser telif etmeye adamıştır.[93] İnsanın kemâle erişebilmesi için en kısa ve doğru yolun ilim olduğunu eserlerinde dile getirmiştir.[94]

1.2.1. Hocaları

Zemahşerî medreseleriyle, kütüphaneleriyle ve ilim adamlarıyla tam bir ilim ve kültür merkezi olan Hârizm bölgesinde yetişmiş; Horasan, İran, Arabistan, Irak, Yemen, Şam, Suriye, Merv, Nişapur, İsfahan, Bağdat, Hicaz ve Mekke'yi ziyaret etmiş ve bu yerlerdeki âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Yetişmesinde, ilmi ve edebi şahsiyetinin oluşmasında bu hocaların etkisi olduğu muhakkaktır. Bu sebeple onlardan, Zemahşerî ile olan alakalarının derecesi ve ehemmiyetlerine göre en önemlilerini zikretmek yerinde olacaktır.

1- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî (ö. 478/1085):

Hanefi mezhebinin meşhur âlimlerinden biri olup otuz yıl Bağdat kâdılkudâtlığı yapmıştır. 398/1007 yılında Rey ve Nisabur arasında büyük bir yerleşim yeri olan

---

91 Hana Yafia Yousif Jamil - E. K. Akhmatshina, “Copies of the Manuscript Atwaq al-Dahab al-Zamahşari from the collections of the institute of oriental manuscripts of the Russıan Academy of sciences and the Oriental Department of Gorky research library of st. Petersburg State University”, *Vestnik SPbGU. Vostokovedeniya i Afrikanistika* 9/2 (2017), 197.

92 Ebü’l- Berekat Şerefüddin el- Mübarek b. Ahmed b. El- Mübarek el- Lahmi el-Erbili, İbnü’l-Müstevfi, *Tarihu İrbil,* thk. Sami es-Sakkar (İrak, Dâru’r- Reşid li’n-Neşr,1980), 1/303.

93 Süyûtî, *Buğyetü’l-Vuat*, 2/279.

94 Z. M. İslamov, “Chelovecheskie Sennosti: Drujelyubie i Tolerantnost v Tvorchestve Uchenıh Maverannahra”, *The culture of tolerance in the context of globalization: metodology of research, reality and prospect, Materials of the international scientific conference on May 13–14,* ed. Umidjon R. Kushayev – İlona G. Doroshina (Prag: Sociosfera- CZ, 2014), 53.

Dâmegân'da doğmuştur.[95] Fıkıh derslerini Horasan bölgesinde almış, 19 yaşına geldiğinde Bağdat'a gitmiş, burada Ali Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali es-Sâmirî ile Ebû'l Hüseyin Ahmet b. Muhammet el-Kudûrî'den hadis dersleri almış ve fıkıh bilgisini geliştirmiştir. Zeki ve mütevazi bir şahsiyete sahip olan ed-Dâmegânî, fasih konuşma yeteneği ve derin fıkıh bilgisi ile tanınmıştır. Zehebî, Dâmegânî'nin 50 yaşında kâdılkudâtlık görevine getirildiğini, çocukları arasından imamlık ve kadılık yapanların olduğunu ifade eder. Dameğânî'nin Hanefi mezhebinde olduğu gibi, diğer mezheplerden de derin bir bilgiye sahip olduğu belirtilir.[96] Hâkimlik görevindeki adaleti, şerefi, ahlaki değerleri ve dürüstlüğü nedeniyle dönemindeki ünlü kadı Ebû Yusuf'a benzetilir.[97]

24 Receb 478 (15 Kasım 1085) tarihinde Bağdat'ta vefat eden Dameğânî'nin cenaze namazını oğlu Ebû'l-Hasan kıldırmış ardından Nehrülkalâîn'deki evine defnedilmiştir. Daha sonra Ebû Hanîfe'nin meşhedine nakledilmiştir. Klasik kaynaklarda adı geçen yegâne eseri Hâkim eş-Şehîd'in el-Muhtasar'ına yaptığı şerhtir. Brockelmann *Mesâ'ilü'l-Hîtân ve't-Turuk* ile *ez-Zevâ'id ve'n-Neẓâ'ir ve Fevâ'idü'l-Besâ'ir* adlı kitapları Ebû Abdillâh Dameğânî'ye nispet etse de bu kitaplar aynı isimde başka bir Dameğânî'ye aittir.[98]

2- Ebû'l-Hasen Ali b. Muzaffer en-Nîsâbûrî (ö. 494/1100):

Devrinin büyük edib, şâir ve âlimi olarak bilinen en-Nîsâbûrî, Ebû Mudar'dan önce Zemahşerî'ye hocalık yaptığı söylenir. Zemahşerî, ondan edebiyat dersleri almıştır. Nişaburi'nin *Tehzibu Divani'l-Edeb, Tehzibu İslahi'l-Mantık, ez-Zeylu 'alâ Tetimmeti'l Yetime, Divanu Şi'irihi, Mahâsinu men İsmuhu'l-Hasen, Ziyâdât Ahbâri Havârizm* gibi eserleri bulunmaktadır.[99]

3- Ebû'l-Hattâb Nasr b. Ahmed b. Abdullah el-Batâr (ö. 494/1101)

398/1008 yılında doğan Ebû'l-Hattâb, İbn Zerkevi ve daha başka âlimlere öğrencilik yapmıştır. Uzun ve verimli bir ömür geçirmiştir. Zemahşerî bu hocasından genellikle

---

95 Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, 2/433.

96 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n- Nübelâ*, 18/486-487; İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam*, 16/249.

97 Ebü'l- Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Salihi el-Hanbeli, İbnü'l- İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbar min Zeheb*, thk: Abdulkadir el-Arnavut ve Mahmud el-Arnavut (Beyrut: Dâr İbn Kesir, 1397-1979), 5/343, Safedi, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 4/103.

98 İbnü'l- Cevzi, *el-Muntazam*, 16/249; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm lilmelâyin, 15. Basım, 2002), 6/276.

99 Hamevî, *Mu'cemü'l- Üdeba*, 1/1016; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vuat*, 1/526; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 12/170.

hadis okumuştur. Ebû'l-Hattâb el-Batâr, 96 yaşında Rebî'u'l-Evvel ayında vefat etmiş ve Bâbü'l-Harâb'a defnedilmiştir.[100]

4- Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsbahânî (ö. 507/1114)

Lügat, nahiv ve tıp sahasında zamanının en büyük âlimlerinden biri olup *ferîdü'l-'asr* unvanıyla şöhret bulmuştur. Zemahşerî'nin yetişmesinde ve itizâli görüşleri benimsemesinde en büyük paya sahip hocasıdır. Ebû Mudar, ilim ve fazilet sahibi bir insan olup Hârizm'de bir müddet kalmış ve orada nahiv, lügat ve edebiyata dair dersler vermiştir. Talebelerin yanı sıra halk da onun ilminden, faziletinden ve güzel ahlakından istifade etmiştir. Zemahşerî, ed-Dabbî'den nahiv ve edebiyat dersleri almış, mûtezile mezhebine ait fikirleri ve esasları ondan öğrenmiştir. Nitekim mu'tezile mezhebini Hârizm'de yayan ed-Dabbî olup, pek çok kimse onun tavsiye ve telkinleriyle mu'tezile mezhebini benimsemiştir.[101] Merv'de vefat eden ed-Dabbî'nin, edebiyata dair *Zâdu'r-Rakîb* adlı eseri ile tasavvufa dair Farsça *Menâhicu't-Tâlibîn* ve *Mesâliku'l-'Arifîn* adlı eserleri bulunmaktadır.[102]

5- Ebû Bekir Abdullah b. Talha el-Ya'bûrî (ö. 518/1124):

Fıkıh, tefsir ve nahiv ilimlerinde derin bilgi sahibi olan Ebû Bekir, aslen Endülüs'ün bir şehri olan Ya'rûbe'dendir. Hayatının bir kısmını İşbîliyye'de geçiren el-Ya'bûrî daha sonraları Mısır'a geçmiş, oradan da Mekke'ye hac vazifesini yerine getirmek için gitmiştir. Burada ders vermiş ve eserlerini telif etmiştir. Maliki mezhebine ait yazdığı Seyfu'l-İslam adlı eseri Şeyh Ebû Muhammed'in risalesine bir cevap niteliğindedir. Zemahşerî Mekke'ye geldiği zaman el-Ya'bûrî ile tanışmış ve ondan Sîbeveyh'in meşhur *el-Kitâb*'ını okumuştur. Ayrıca İbn Ebî Zeyd'in *Risâle*'sini şerh etmiştir[103]. Şu kadarı var ki, Zemahşerî Mekke'ye gelmeden önce nahve dair eserlerini yazmış ve yaşı kemâle ermiş bulunuyordu. Bu itibarla İbn Talha'nın Zemahşerî üzerinde nasıl bir tesiri olduğunu bilmek oldukça zordur. Meşhur tefsiri *el-Keşşâf*'ı hayatının sonuna doğru Mekke'de yazdığı göz önüne alındığında İbn Talha'nın muhtemelen bu hususta bir tesirinin olduğu

[100] Süyûtî, *Tabakâtü'l-Mufessirîn*, 1/120; Zehebî, *Tarihu'l-İslam ve Vefeyâtü'l- Meşahir ve'l-A'lâm*, 36/487; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n- Nübelâ*, 15/17.

[101] Fadil Salih es- Samarrai, *ed-Dirâsâtü'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye inde'z-Zemahşerî* (Bağdat: Matba'atu'l-İrşâd, 1390/1971), 15; Hufi, *Zemahşerî*, 48; Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 6/2685.

[102] Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'Ârifîn*, 2/402.

[103] Samarrai, *ed- Dirâsâtu'n- Nahviyye*, 16.

düşünülebilir, fakat Zemahşerî'nin tefsirini yazmasında sadece talebelerinden İbn Vehhâs'ın teşviki olduğu kaynaklarda nakledilmektedir.[104]

6- Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî (ö. 540/1145):

Doğum tarihi konusunda kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Kimisi 465/1072 yılının Zilhicce ayında doğduğunu belirtirken kimileri de onun 466/1073 yılında doğduğunu ifade ederler. Bağdat'taki Nizâmiye medresesinde tahsil gören el-Cevâlikî, daha sonra aynı medresede müderrislik pâyesini alıp orada dersler vermiştir. Devrinin en ünlü âlim ve ediplerinden biri kabul edilmektedir. Zemahşerî, Bağdat'ta bulunduğu dönemlerde, el-Cevâlikî'nin derslerine devam etmiş, ondan Arap diline dair bazı kitapları okumuş ve yaşı altmışın üzerinde olmasına rağmen ondan icazet almıştır. el-Kıftî, Zemahşerî'nin Bağdat'a 533/1139 senesinde geldiğini, hocası el-Cevâlikî'nin yanında onu iki defa gördüğünü ve bazı dil kitaplarının mukaddimesini okuyarak ondan icâzet talebinde bulunduğunu aktarmıştır. el-Cevâlikî'nin bilinen eserleri şunlardır: *Şerhu Edebi'l-Kâtib, el-Mu'arreb mine'l-Kelâmi'l-'Acemî, et-Tekmile fî mâ Yelhanü fîhi'l-'Âmme, Tetimmetu Dürreti'l-Gavvâs.*[105]

7- Ebû's-Se'âdât İbnu'ş-Şecerî (ö. 543/1148):

Tam adı Ziyâuddîn Ebû's-Se'adât Hibetullah b. 'Ali b. Muhammed b. Hamza İbnu'ş-Şecerî'dir. Hz. Ali'nin soyundan olup, Arap dili ve Edebiyatında özellikle de nahiv alanında zamanının en büyük âlimlerinden biri kabul edilmektedir. Yetmiş sene boyunca aralıksız olarak Bağdat'ta sarf ve nahiv dersleri vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Uzun bir hayat süren İbnu'ş-Şecerî, güzel ahlak sahibi ve yumuşak huylu birisidir. Zemahşerî'yi Bağdat'a gelişinden dolayı tebrik etmiş ve ondan övgüyle bahsetmiştir. Zemahşerî de Bağdat'ta bulunduğu süre zarfında İbnu'ş-Şecerî'nin derslerine katılarak ondan önemli ölçüde faydalanmıştır.[106]

İbnu'ş-Şecerî, İbn Faddâl, Hâtib et-Tebrîzî, Sa'id b. 'Ali es-Sellâlî, Ebû'l-Mu'ammer b. Tabatabaî el-'Alevî ve Ebû'l-Hasan es-Sayrafî gibi âlimlerden ders almıştır. 543/1148

---

[104] Ahmed b. Muhammed el-Edirnevi, *Tabakâtü'l-Mufessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Hizi (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1417-1997), 158; Süyûtî, *Tabakâtü'l-Mufessirîn*, 55; Makkarî, *Ezhârü'r-Rıyâd*, 3/77.

[105] Samarrai, *ed- Dirâsâtu'n- Nahviyye*, 16; İbnü'l- İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbâr min Zeheb*, 6/208.

[106] Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 7. Basım, 1119), 277; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20/194. Hallikân, *Vefeyât*, 5/46; Yafi'î, *Mir'âtü'l-Cenân*, 3/211.

yılında Ramazan ayının 26. günü Bağdat'ta vefat etmiş ve Kerh'teki evine defnedilmiştir. İbnu'ş-Şecerî'nin *el-Emâlî, Kitâbu'l-İntisâr, Kitâbu'l-Hamase, Me't-Tefeka Lafzuhu ve'htelefe Ma'nâh, Şerhu'l-Luma', et-Tasrîfu'l-Mulûkî* ve *Muhtârâtu Şu'arâi'l-'Arab* gibi eserleri bulunmaktadır.[107]

Bu hocaların dışında Zemahşerî; Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî'den Mısır'da edebiyat dersleri, eş-Şeyhu's-Sedîd el-Hayyâdî'den fıkıh dersleri, İmam Rükneddin Mahmûd el-Usûlî ile İmam Mansûr'dan usûl dersleri almıştır. Ayrıca kaynaklarda Ebû Sa'd eş-Şakkânî, Şeyh Muhibbi'd-Dîn'den dersler aldığı belirtilmektedir.[108]

1.2.2. Talebeleri

Genç yaşına rağmen devrinin edibi, şairi ve âlimi olarak şöhret bulan ve Hârizm'in iftiharı (Fahru Hârizm) ünvanını alan Zemahşerî'ye pek çok kimse talebelik yapmış ve ondan icazet almıştır. Bu talebeler arasında genç insanlar olduğu gibi büyük âlimler de yer almıştır. el-Kıftî'nin rivâyetine göre, Zemahşerî Horasan ve Irak'a gittiği zaman halk etrafına toplanmış, verdiği dersleri dikkatle takip etmiş, başta Arap dili alanında olmak üzere pek çok mevzuda ilminden faydalanmışlardır. O, güzel ahlakının yanı sıra yaşantısıyla insanlara rehberlik etmiş, Bağdat'a gittiği zaman birçok ilim âşığı etrafında toplanmış ve ondan dersler almıştır.[109] Zemahşerî'nin çok sayıda talebesi olup bunların hepsini burada zikretmemiz mümkün değildir. Bu sebeple, sadece meşhur talebelerinden bazılarını burada zikretmekle iktifa edeceğiz.

1- Ebû'l-Hasan 'Ali b. 'İsa b. Hamza b. Vehhâs (ö.550/1155),

Aslen Yemenli olan Ebû'l-Hasan İbn Vehhâs, Mekke'de şerefli, nüfuzlu ve itibarlı bir kişi olarak tanınmıştır. Şiir inşâd etmede ve kaliteli nesir yazmada yeteneklidir. Zemahşerî'ye öğrencilik yapmış ve onun için şiirler yazmıştır. Zemahşerî, Adliyye fırkasına mensup âlimlerin ısrarlarının yanı sıra hayatının son döneminde Mekke'de Kabe'ye mücâvir olarak bulunduğu sırada Emîr Ebü'l-Hasan İbn Vehhâs'ın da isteği üzerine *el-Keşşâf*

[107] Süyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, 2/324; Şeyh Muhammed Tantavi, *Neş'etü'n- Nahv ve Târihu Eşheri'n- Nuhât* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1119), 205; İbn Hallikân: *Vefeyât*, 5/45; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/162.

[108] Hamevî, *Mu'cemü'l- Üdebâ*, 6/2688; Samarrai, *ed- Dirâsâtu'n- Nahviyye,* 16-17.

[109] Alibek Rustamov, *Mahmud Zamahşari* (Taşkent: Uzbekistan SSR "Fan" Naşriyoti, 1971), 10.

tefsirini 526/1132 yılında yazmaya başlamış ve iki yıl gibi bir sürede tamamlamıştır. İbn Vehhâs 550/1155 tarihinde Mekke'de vefat etmiştir.[110]

2- Ziyâuddîn el-Mekkî (ö. 550/1155)

Fahreddin Razi'nin babası olan Ziyauddin Ömer b. Hasan fıkıh ve fıkıh usulü konularında derin bilgiye sahiptir. Bu alandaki bilgisini birkaç tasnifle ortaya koymuştur. Oğlu Fahreddin Razi, dil ve din ilimlerini ondan öğrenmiştir. Ziyauddin el-Mekki, Rey ekolüne mensup âlimlerden biridir. Kelam ilmiyle ilgili olarak, ona ait iki cüzlük *Ğayetü'l-Merâm* adlı eser bulunmaktadır. Ziyauddin, kelam ilmini İbnü'l-Kâsım el-Ensârî'den, fıkıh ilmini ise *Tehzîb* sahibinden almıştır. Ayrıca, açık ve düzgün konuşma yeteneğine sahip biri olarak, sufi, hatip, fakih, muhaddis ve edebiyatçı olarak meşhur olmuştur. Zemahşerî'nin *Enmuzec fi'n-Nahv* adlı eserini, *el-Kafiye fi İlmi'l- İrab* adıyla şerh etmiştir ve Zemahşerî'nin en sevdiği öğrencilerinden biri olarak anılmıştır.[111]

3- Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed el-'Umrânî el-Hârezmî (ö. 560/1165):

Tam adı Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed b. 'Alî b. Ahmed b. Hârûn el-'Umranî el-Hârezmî'dir. *Hüccetü'l-Efâdıl* ve *Fahru'l-Meşâyih* lakaplarıyla tanınmıştır. Ebû Muhammed b. Arslan'ın *Tarih Hevarizm* eserinde, bu lakaplar yanında "ediplerin seyyidi", "onurlu şeyhlerin önderi" gibi övgü dolu ifadelerle anılmıştır. Arap edebiyatını Zemahşerî'den öğrenmiş ve öğrencileri arasında öne çıkan bir isim olmuştur. Hayatının son yıllarını, ders vermekle geçirmiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bildiklerini başkalarıyla paylaşmaktan çekinmeyen, çevresine ilmiyle faydalı olmaya çalışan biri olarak tanınmıştır.[112]

4- Zeynu'l-Meşâyih el-Bakkâlî (v. 562/1167):

Tam adı Zeynu'l-Meşâyih Muhammed b. Ebî'l-Kâsım b. Bâycûk el-Bakkâlî el-Harezmî'dir. "Zeynu'l Meşayih" lakabıyla tanınmıştır. Nahiv uzmanı, edebiyatçı ve Arap dilinde hüccet olarak bilinir. Arap dili ve nahiv konusundaki bilgilerini Zemahşerî'den tahsil etmiş ve ondan hadis dinlemiştir. Üstadı gibi geniş bir bilgi birikimine sahiptir.

---

110 Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, 4/1832.

111 Taceddin es- Subki, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmud Muhammed Tenahi ve Abdulfettah Muhammed el-Hilvi (Kahire: Dâru İhyai'l- Kutubi'l Arabiyye, 1918), 7/242; Carl Brockelmann, *Tarîhu'l-Edebi'l-Arabî* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 5. Basım, 1119), 5/238.

112 Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 5/1961.

Zemahşerî'nin derslerine sürekli katıldığı için onu Zemahşerî'nin halefi olarak göstermişlerdir. Ayrıca el-Bakkâlî, Adem'in nahve dair mukaddimesini ezbere bildiği için "*el-Âdemi*" olarak da meşhur olmuştur. Eserleri arasında *Şerh'ül-Esmâil-Hüsnâ, Esrâru'l-Edeb ve İftihâru'l-Arab, Miftâhu't-Tenzîl, et-Terğib fi'l-'İlim, Kâfi't-Terâcim fî Lisâni'l-E'âcim, el-Esmâ fi Serdi'l-Asma'î, el-Hidâye fi'l Me'ânî ve'l Beyân, İ'câzu'l-Kur'ân, Tefsiru'l-Kur'ân* gibi eserleri bulunmaktadır.[113]

5- Ebû'l-Müeyyed el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (ö. 568/1172):

Tam adı Ziyâuddîn Ebû'l-Müeyyed el-Muvaffak b. Ahmed b. İshâk el-Mekkî el-Hârezmî'dir. Hanefi mezhebi fıkıh âlimidir, aynı zamanda edebiyatla iştigal etmiştir. Aslen Mekkeli olmasına rağmen, Hârizm'e yerleşmiş ve "Hârizm hatibi" olarak ün kazanmıştır. Arap edebiyatında bilgisiyle tanınan el-Muvaffak, Safedi'nin ifadesine göre Zemahşerî'nin öğrencisidir. Uzun yıllar boyunca Hârizm Camii'nde hatiplik yapmış ve aynı zamanda edebiyat ile fıkıh alanında birkaç talebe yetiştirmiştir. 568 yılında Hârizm'de vefat etmiş olan el-Muvaffak'ın eserleri arasında *Menakibu'l-İmâm Ebû Hanîfe, Maktalu'l-Huseyn, Dîvânu'ş-Şi'r, Menâkıbu Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib* gibi önemli eserler bulunmaktadır.[114]

6- Reşîdüddîn Vatvât (ö. 573/1177):

Reşîdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilcelîl el-Ömerî el-Fârûkī el-Belhî'dir. 481-487/1088-1094 yılları arasında Belh'te doğmuş ve soyu Hz. Ömer'e dayanmaktadır. Tanınmış Fars şairi, yazar ve ediptir. Belh'teki Nizâmiye Medresesi'nde temel eğitimini tamamladıktan sonra Hârizm'e giderek ünlü dilci Zemahşerî'nin derslerine katıldı. Kısa sürede Arap, Fars dili ve edebiyatında kendi zamanının önde gelen şair ve münşîlerinden biri olarak şöhrete kavuştu. Zamanının nadir isimlerinden biri olan Vatvât, hem şiir hem nesir alanında ustalığını sergilemiştir. Aynı zamanda şiirin bir beytini Arapça, ikinci beytini Farsça yazabilme maharetiyle bilinir. Arap edebiyatı ve nahvin inceliklerine hâkim olan Reşiduddin, Arapça ve Farsça konularında uzmanlaşmıştır. Her iki dilde de

[113] Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 6/2618; Brockelman, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, 5/239; Safedî, e*l-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 4/242.

[114] Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 3/332; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/333; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn* (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1414-1993), 3/940.

nazım eserler vermiştir, ancak nesir konusundaki yeteneği şiirden daha fazla öne çıkmıştır. Reşiduddin Vatvat, 573/1177 yılında Hârizm'de vefat etmiştir.[115]

Reşiduddin Vatvât'ın Arapça ve Farsça'da birkaç eseri bulunmaktadır. Bu eserler arasında *Tuḥfetü'ṣ-Ṣadîḳ ile'ṣ-Ṣadîḳ min Kelâmi Emîri'l-Müʾminîn Ebî Bekri'ṣ-Sıddîḳ, Faslü'l-Hitâb min Kelâmi Emîri'l-Müʾminîn ʿÖmer b. el-Ḫattâb, Ünsü'l-Lehfân min Kelâmi Emîri'l-Müʾminîn ʿOs̱mân b. ʿAffân, Matlûbü Külli Tâlib min Kelâmi Emîri'l-Müʾminîn ʿAlî b. Ebî Tâlib* gibi eserler Arapça dilinde yer almaktadır. Ayrıca, Farsça dilinde yazılan eserleri arasında *Ḥadâʾiku's-Sihr fî Dekâʾiki'ş-Şiʿr, Ğurerü'l-Akvâl ve Dürerü'l-Emṣâl* gibi önemli eserler bulunmaktadır.[116]

7- Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180):

Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed b. Silefe es-Silefî'dir. İsbahan'a bağlı Cirven köyünde doğmuş ve bu sebeple İsbahânî ve Cirvânî olarak da tanınmıştır. Bir dudağı yarık olduğu için büyük dedesi İbrâhim'e Silefe ismi verilmiş, kendisi de gençliğinde Ahmed b. Muhammed Âlü's-Silefe ismini kullandığı için Silefî nisbesiyle anılmıştır. İsfahan'da uzun süre kalmış ve burada hadis, fıkıh ve kıraat dersleri aldı. Kısa zamanda kendini yetiştiren 493/1100 yılında yaklaşık on sekiz yıl sürecek bir yolculuk için İsfahân'dan ayrıldı. Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'nde başta hadis olmak üzere tefsir, fıkıh, kıraat ve lügat ilimlerini tahsil etti. Mekke, Medine, Küfe, Basra, Şam, Mısır, Azerbaycan gibi birçok şehre seyahat etti. Bu süreçte talebeliğin yanı sıra hocalık da yaparak bilgilerini arttırmıştır. Şafiî mezhebine giren Silefî Zemahşerî'den ders okumuş ve ondan icazet almıştır.[117] 511/1118 yılında İskenderiye'ye giderek burada halka hadis dersleri vermeye başlamıştır. Halife Zafir'in veziri Ebû'l-Hasan 'Ali b. es-Salar'ın desteğiyle ders verebilmek için bir medrese inşa etmiştir. 546 yılında tamamlanan bu medrese, zamanla meşhur olmuştur. İskenderiye'de zengin bir kadınla evlenerek maddi sıkıntılardan kurtulmuş ve 576 yılında İskenderiye'de vefat etmiştir. Eserleri arasında şunlar bulunmaktadır: *Muʿcemü's-Sefer, Erbaʿûne'l-Büldâniyye, el-Meşyehatü'l-Bağdâdiyye,*

[115] Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, 4/2631; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 1/226; Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Edebi'l-A'rabi* (Beyrut: Dâru'l-İlmi Lilmelâyin, 1085), 3/367.

[116] Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/25; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z- Zunûn*, 2/1200.

[117] Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/255; İbnü'l- 'İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb,* 6/420-421; Edirnevi, *Tabakâtü'l-Mufessirîn*, 172; Süyûtî, *Tabakat*, 120.

et-Tuyûriyyât (es-Silefiyyât), el-Mecâlisü's-Selemâsiyye, el-Vecîz fî Zikri'l-Mücâz ve'l-Mücîz, el-Mecâlisü's-Selemâsiyye, vd.[118]

8- Ebû'l-Feth Muhammed b. Sa'd ed-Dîbacî el-Mervezî (ö. 609/1213),

Adı Ebû'l-Feth Muhammed b. Sa'd b. Muhammed ed-Dîbacî el-Merwezî'dir. Nahiv alanında önemli bir yere sahip olan Ebû'l-Feth, İbnü'n-Nahv lakabıyla tanınmıştır. Nahve dair bilgileri önce babasından almış, ardından Zemahşerî ile görüşmüş ve ondan dersler almıştır. Daha sonra Zemahşerî'nin öğrencisi el-Bakkâlî'nin derslerine devam etmiştir. Kapıdan düşmesi sonucu ağır yaralanmış ve bu durum onun ölümüne sebep olmuştur. Ebû'l-Feth Muhammed'in *el-Muhassal fi Şerhi'l-Mufassal, Şerhu'l-Enmûzec, Tehzîbu Mukaddimeti'l-Edeb, el-Kânûnu's-Selâhî fî Evdiyeti'n-Nevâhî ve Feleku'l-Edeb ve Menâfi'u A'dai'l-Hayavân* gibi eserleri bulunmaktadır.[119]

9- Ümmü'l-Müeyyed eş-Şa'riyye (ö. 615/1218):

Ümmü'l-Müeyyed Zeynep bint Ebi'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. el-Hasan el-Curcânî eş-Şa'riyye'dir. Aslen Nisâburlu olup, Hurre olarak da anılmıştır. Âlim, fakih ve muhaddis bir kadın olarak tanınmıştır. Döneminin pek çok büyük âliminden ilim tahsil etmiş ve onlardan icazet almıştır. Bu âlimler arasında İsmail b. Ebû'l-Kâsim b. Bekr en-Nisâbûrî, Ebû'l-Kâsım Zâhir, Ebû Bekr Vecih b. Tahir eş-Şehâmiyyîn İbnü'l-Furâvî Abdullah, Ebû'l-Muzaffer b. Abdulmun'im b. Abdulkerim el-Küşeyri gibi isimler bulunmaktadır. Ayrıca Zemahşerî'nin derslerine katılmış ve ondan icazet almıştır. 615/1218 yılında Nîsâbûr'da vefat etmiştir.[120]

Yukarıdaki öğrencilere ilave olarak Ebû Amr 'Âmir b. el-Hasan el-Sammâr Ebû'l-Mehâsin İsmail b. Abdillâh el-Tavîlî, Ebû'l-Mehâsin Abdurrahîm b. Abdillah el-Bezzâr, Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmûd el-Şâşî, Ebû Tâhir Sâmân b. 'Abdilmelik el-Fakîh Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-'İmrânî el-Havârizmî gibi isimler de Zemahşerî'den dersler almış ve ondan istifade etmişlerdir.[121]

---

[118] Hamevî, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/105; Ebü Şeym el-Makdisi, *Kitabü'r-Ravzateyn*, thk. İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418-1997), 2/294; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z- Zunûn*, 5/87.

[119] Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 6/2538. Süyûtî, *Buğyatü'l-Vu'ât*, 111-112; Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 3/139.

[120] İbn Hallikân, *Vefeyât,* 2/344-345, Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/66; İbnü'l- İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb*, 7/114; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mışr ve'l-Kāhire* (Kahire: Vizâratu's- Sakâfa, 1383-1963), 5/92.

[121] Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6/316; Muhammed b. Ali b. Muhammed İbn İmrani, *el-İnbâ fî Târîhi'l- Hülefâ,* thk Kasim es-Samerrai (Kahire: Dâru'l-Afaki'l-Arabiyye, 1419-1999), 8.

1.2.3. İlmi ve Edebî Şahsiyeti, Ekolü ve Mezhebi

İslam dünyasının büyük âlimlerinden biri olan Zemahşerî'nin ilmi ve edebi kişiliği, hayatına dair zorluklara rağmen ulaştığı derin bilgi birikimi ve yazdığı eserlerle ön plana çıkmaktadır. Bu büyük şahsiyetin ilmi yolculuğu, onun azim ve arzusunu yansıtmakta, aynı zamanda çağının siyasi ve kültürel atmosferinin etkisi altında şekillenmektedir.

Zemahşerî'nin ilimle tanışması, babasının mahalle imamı olması hasebiyle ilk olarak aile çevresinde başlamıştır. Babasından aldığı ilk derslerle birlikte ilme duyduğu tutku, onu farklı hocalardan eğitim almaya yönlendirmiştir. Kesik bir ayağa rağmen Hârizm'den Yemen'e kadar geniş bir coğrafyada farklı memleketleri gezmesi ve ilim tahsil etmesi, Zemahşerî'nin azminin ve çabalarının ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.[122]

İlmî yolculuğu boyunca Zemahşerî, çeşitli alanlarda geniş bir bilgi birikimi edinmiştir. Başta dil ve edebiyat olmak üzere, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, ahlak, coğrafya gibi birçok alanda derin bilgi sahibi olmuştur. Özellikle tefsir alanında yazdığı *Keşşâf* adlı eseri, Zemahşerî'nin ilmi derinliğini ve anlayışını ortaya koyan önemli bir eser olarak kabul edilir. Zemahşerî'nin dil ve din ilimlerine olan vukûfiyeti, onu en büyük üstatlardan biri yapmıştır. [123]

Zemahşerî *Divânu'l-Edeb* adlı eserinde yer alan bir şiirinde, aile ve evlat yerine ilmi hayatı tercih ettiğini, evlenmekten vazgeçtiğini ve hayatının büyük bir bölümünü ilme hasrettiğini belirtilmektedir. Bu tercih, onu aile ve evlattan mahrum bırakırken, diğer taraftan hem kendi asrında hem sonraki asırlarda ilim dünyasında adından söz ettiren nadir şahsiyetlerden biri yapmıştır. Bu yönüyle Zemahşerî'nin, Ebû Hayyân, Kisâî ve Taberî gibi tamamen ilme odaklanan ender şahsiyetlerden biri olduğunu ifade edebiliriz.[124]

Zemahşerî'nin ilmi mirası, bıraktığı eserler ve yetiştirdiği öğrencileri aracılığıyla günümüze kadar ulaşmış ve etkisini sürdürmüştür. Onun eserleri, özellikle dil ve edebiyat konularında geniş bir etki yaratmış ve ilim dünyasında referans olarak kullanılmıştır.

Zemahşerî'nin ilmi gayretlerin desteklendiği bir dönemde yaşamış olması da önemlidir. Zira Selçuklu idaresinin ilmi teşvik etmesi ve Nizamiye medreseleri gibi eğitim

---

[122] Yüce, "Zemahşerî", 13/509.

[123] Sulhattin Karabat, *Mu'tezili Müfessirlerin Hidayet ve Dalalet Kavramlarını Yorumlamaları (Ebu Muslim İsfahâni, Kadı Abdülcebbar ve Zemahşerî örneği)* (Van: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 57.

[124] Muhammed Huseyin Ebu Musa, *el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fi Tefsiri'z-Zemahşerî* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-A'rabi,1988), 58.

kurumlarının öğrencilere geniş imkanlar sunması, Zemahşerî'nin ilmi yolculuğuna büyük katkılarda bulunmuştur. Bu destek ve imkanlar, Zemahşerî'nin yetişmesinde etkili olmuş ve onun geniş bir ilmi altyapıya sahip olmasına katkı sağlamıştır.[125]

Muhaddis, şair ve edebiyatçıların yoğun olduğu bir çevrede yetişen Zemahşerî, uzmanı olduğu alanlardaki üstünlüğüyle tanınmıştır. Zemahşerî'nin dil ve din ilimlerindeki ustalığı, irap, lügat, iştikak, meânî, beyan, tefsir gibi alanlarındaki derin bilgisi, onun en büyük üstatlardan biri olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Arap olmamasına rağmen Arapçayı çok iyi bilen Zemahşerî, Türkçe, Hârizmce ve Farsça gibi dilleri de çok iyi bilmektedir. Bununla birlikte, eserlerini genellikle Arapça kaleme almıştır. Aynı zamanda Zemahşerî, Hârizm Türkçesi'ni diğer insanlara tanıtmış ve bu konudaki çabalarını *Mukaddimetu'l-Edep* eseriyle göstermiştir. Bu eserini Hârizm şahı Atsız'a ithaf etmiştir.[126]

Zemahşerî, ilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuş ve eserleri asırlarca kaynak olarak kullanılmıştır. Dil ve edebiyat konularında büyük etkisi olan asıl hocası Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'dir. Ebû Mudar, sadece dil ve edebiyat alanında değil, aynı zamanda mu'tezile düşüncesinin önde gelen temsilcilerinden biridir. Zemahşerî'nin fikir dünyasında ve itikadi görüşlerinde Ebû Mudar'ın etkisi büyük olmuştur. Zemahşerî, fıkıhta Hanefi mezhebine mensup olup, bu mezhebe bağlı olduğunu divanında dile getirmiştir. Bazı kaynaklarda Zemahşerî'nin mu'tezilenin son temsilcilerinden biri olduğu, "*Hâtimetu Şüyûhi'l-Mu'tezile"* olarak tanındığı ifade edilmiştir. "*Hâtimetu Şüyûhi'l-Mu'tezile*" ifadesi, Zemahşerî'nin mu'tezile düşüncesindeki önemli bir figür olduğuna ve bu düşüncenin sona erdiği bir dönemde yaşadığına işaret etmektedir.[127] Zemahşerî, sadece Hanefî mezhebine bağlı kalmayıp, diğer mezhep görüşlerini de takdir ettiği belirtilmektedir. Bu çerçevede, Zemahşerî'nin Hanefî mezhebine mutaassıp olmanın ötesinde, diğer mezheplerin görüşlerine de saygı gösteren bir ilim adamı olduğu anlaşılmaktadır.[128]

Kaynaklarda Zemahşerî'nin mu'tezile akidesini öğretmeye çalıştığı ve insanları kendi mezhebine davet ettiğinden bahsedilmektedir. Meclislerde ve gittiği her yerde mu'tezile

---

[125] Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi* (Erişim 13.09.2020).

[126] Selami Sönmez, "Ebu'l-Kasım Mahmud Zemahşerî ve Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 40 (Erzurum 2009), 147.

[127] H.K. Altun, "Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Eserinde Şiilere Yönelik Eleştirileri", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, 2 (2019), 100.

[128] Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 60.

akide sistemini anlatarak bu düşünceyi yaymış ve insanları etkilemiştir. Ayrıca, bu mezhebe aidiyet ve mensubiyetini gizlemeden açıklamış ve tokmağına dokunduğu her kapıda, "*Kim o?*" sorusuna, kendisini kastederek "*Kapıda Ebû'l-Kasım el-Mu'tezili var*" ifadesini kullanmaktan çekinmemiştir. Bu, Zemahşerî'nin mu'tezile düşüncesine bağlılığını net bir şekilde ifade etmektedir.[129]

Zemahşerî'nin mu'tezile inancına bağlı olmasına rağmen, bazı konularda ehl-i sünnete yakın fikirler ortaya koyduğu ifade edilmektedir. Bu, Zemahşerî'nin düşünsel çeşitliliği ve bazı konularda farklı düşünce akımlarıyla benzerlik gösterdiği anlamına gelir. Ayrıca, Zemahşerî'nin bazı fikirlerinin Şia anlayışlarıyla da uyumlu olduğu belirtilmektedir. Onun mu'tezile inancının etkisinin hem yaşadığı dönemde hem de sonraki tarihlerde önemli olduğu ifade edilmektedir. Zemahşerî'nin fikirleri, geniş bir zaman diliminde ilim dünyasında etkili olmuş ve onun eserleri hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde önemli bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle, Zemahşerî'nin mu'tezile inancı açısından sahip olduğu etki ve değer, fikir tarihinde büyük bir öneme sahiptir.[130]

Zemahşerî *Keşşâf* adlı eserini, Mekke'de kaldığı dönemde yazmıştır. Bu eser, âlimler arasında çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. İbn Haldun, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ını takdir etmekle birlikte onu akidevi olarak fasit olan mu'tezile mezhebine mensup olmakla itham etmiştir. Kur'ân ayetlerini belâgat yönünden izah ederken, kendi mezhebinin görüşlerini sokuşturduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan İbn Haldûn, lugavî tefsirlerden söz ederken, bu konuda *Keşşâf*'ın "en güzel tefsir" olduğunu ifade etmekten de kendini alamamıştır.[131] el-Bulkînî ise Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı eserini eleştirerek, ayetleri tefsir ederken mu'tezilî görüşlerini açıkça ortaya koyduğunu ifade etmiş ve bu sebeple *Keşşâf*'tan bazı bölümleri çıkardığını belirtmiştir.[132]

Zemahşerî'nin ilmi metodolojisi ve karakterinin yapısına bakıldığında, onun Bağdat ekolünün görüşleriyle örtüştüğü görülmektedir. İbn Haldun, Zemahşerî'nin Belâgat konusunda manaya daha çok önem verdiğini belirterek onu Bağdat ekolüne mensup nahivciler arasında değerlendirir. Ama o, bu ekol içinde olmasına rağmen, farklı ekoller

---

[129] Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 63-65; İbnu'l- Cevzi, *Muntazam*, 18/38; İbnü'l- İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb*, 6/197.

[130] Ali Aslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi* (Ankara: DİB Yayınları, 1964), 235-239.

[131] Abdurrahman İbn Haldun, *Dîvânû'l-Mubtedî*, thk. Ebu Suhayb el-Kirami (Beytu'l-Efkeri'd-Devliyye, 2009), 556.

[132] Şevki Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye, 283.

arasında tercih yaparken daha geniş bir perspektifi benimsemiş ve çalışmalarını bu çerçevede meydana getirmiştir.[133] Zemahşerî'nin Bağdat ekolünü benimsemesine rağmen, zaman zaman Basra ve Küfe ekollerinin görüşlerine de katılmış, hatta bazen başkalarının fikirlerine muhalefet ederek kendi yorumlarına sadık kalmıştır. Basra ekolünün en önemli temsilcisi olan Sibeveyhi'nin (ö. 180/796) nahiv alanında meşhur eseri *el-Kitâb'*ı okuyan Zemahşerî, onun nahiv yaklaşımından etkilenmiştir. Zemahşerî'nin nahiv yöntemini incelediğimizde, onun sadece kıyas metodunu kullanmadığını, aynı zamanda kendi içtihadıyla hareket ettiğini ve diğer nahivcilerden ayrıldığını görürüz. Bu da, onun nahiv alanında farklı bir perspektife ve metodolojiye sahip olduğunu göstermektedir.[134]

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Zemahşerî geniş bilgi yelpazesine sahip bir âlimdir. Uzman olduğu alanlarda üst düzey bilgi birikimine sahip olan müellifimiz, sadece bilimsel alanda değil, aynı zamanda kendi fikirleri ve yorumlarıyla da öne çıkan bir düşünürdür. Kendine özgü üslubu, ifade tarzı ve yenilikçi yaklaşımıyla dikkat çeken Zemahşerî, ilmi alanda önemli bir şahsiyettir.

Tarihi süreç içinde, Zemahşerî'nin ortaya koyduğu fikirleri benimseyenler olduğu gibi, ona ağır eleştiriler getirenler de olmuştur. Ancak buna rağmen, çağının biricik üstadı, imamı, allamesi, nahivcisi ve dilcisi olarak geniş bir kabul görmüştür.[135] Çağının önde gelen ilim adamlarından biri olarak, Zemahşerî'nin eserleri ve fikirleri, ilim dünyasında uzun süre etkili olmuş ve onun büyük bir şahsiyet olarak tanınmasına yol açmıştır.

1.2.4. Âlimlerin Zemahşerî ile İlgili Görüşleri

Zemahşerî'nin ilim dünyasında üst düzey bir itibara sahip olduğu aşikardır. Arap âlimlerinin Zemahşerî'nin ilmi çalışmalarına büyük bir takdirle yaklaştıklarını ve bu hususu "*Araplar Maveraunnehr'i silahlarla işgal edemedi ama Hârizm âlimi ilminin derinliğiyle tüm Arap dünyasını işgal etti*" ifadesiyle dile getirerek, onun Arap olmamasına rağmen Arap dünyasında ilme katkılarına olan saygılarını ifade ettiklerini görüyoruz. Aynı şekilde, Büyük Sovyet Müsteşriki İ. Y. Kraçkovski'nin (ö.1951), Zemahşerî'nin dil konusundaki yeteneklerini vurgulayarak onu Araplar için bir temsilci

---

[133] Hüseyin Samancı, *ez- Zemahşerî'nin Hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki Çalışmaları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 16.

[134] Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 284-286; Harun Özel, "Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri", *Route Educational and Social Science Journal* 2(4), (Ekim 2015), 291.

[135] Edirnevi, *Tabakâtü'l-Mufessirîn*, 172.

olarak değerlendirmesi, Zemahşerî'nin dilbilgisindeki ustalığının geniş bir çevre tarafından takdir edildiğini göstermektedir.[136]

Özbekistan'da neşredilen *İlmiy Habarnoma* gazetesi, bilimsel gelişmelerin tarihsel seyrini bir dizi halinde anlatırken, Müslüman Doğu'da IX-XIV yüzyıllarda dünya çapında keşifleriyle ve entelektüel birikimleriyle adından söz ettiren büyük âlimlerin isimlerini gururla dile getirir ve bu döneme ait atalarımızdan biri olan, İslam dünyasında çok iyi tanınan dilbilimci, sözlükbilimci, edebiyat âlimi Mahmud Zemahşerî'ye geniş bir yer ayırır. Zemahşerî'nin bilimsel mirasına olan ilgi, dünya çapındaki oryantal çalışmalarda önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle, Zemahşerî'nin biyografisi, bilimsel etkinliği ve eserleri hakkında birçok bilim adamı ve araştırmacı tarafından eserler kaleme alınmıştır. İbn Hallikân'ın *Vefeyâtu'l-a'yân,* İbnü'l-Enbâri'nin *Nüzhetü'l-elibbâʾ fî tabakâti'l-üdebâ,* Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân,* el-Yafiî'nin *Mirʾâtü'l-cenân,* İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam,* Süyûtî'nin *Buğyetü'l-vuʿât,* İbnu'l-Kiftî'nin *"İnbâhu'r-Ruvât"*, Hacı Halife'nin *"Keşfu'z-Zunûn"* gibi eserler, Zemahşerî'nin hayatı ve bilimsel mirası hakkında değerli bilgiler içermektedir. Ayrıca Hind Hüseyin Taha'nın *el-Edebû'l-A'rabi fi İklimi Hârizm* adlı eseri, Zemahşerî'nin hayatı ve bıraktığı ilmi mirası hakkında önemli bilgiler vermektedir.[137]

Zemahşerî'nin ilim dünyasındaki yeri, gerek çağdaşları gerekse sonraki yüzyıllarda araştırmacılar tarafından büyük bir takdir ve beğeniyle karşılanmıştır. Örneğin, ünlü tarihçi İbnü'l-Kıftî şöyle demiştir: "*Zemahşerî, edebiyat, nahiv ve dil alanında örnek olan bir bilgin, harika bir bilim adamıdır. Yaşamı boyunca bilim adamlarından ders alarak, tefsir, hadis, nahiv ve diğer alanlarda birçok eser ortaya koymuştur. Kendi asrındaki acemler arasında Arapçayı en iyi bilen âlimdir*".[138]

Süyûtî, *Tabakâtu's-Suğrâ* eserinde Ebü'l-Kâsım Zemahşerî hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: "*Ebü'l-Kâsım fikirde son derece muʻtezile, mezhepte Hanefi olan geniş ilim sahibi, çok faziletli, oldukça zeki, her alanda yetenekli, çok yönlü bir kişidir*".[139]

---

[136] N. Sulaymonova- K. Sulaymonova, "Mahmud Zamahşari Asarlari Manbaşunosligi", *İlmiy Habarnoma, ADU* 4 (2014), 85; İ. Yu. Krachkovskii, *Akademik İgnatii Yulianoviç Krachkovskiy İzbrannıye Soçineniya* (Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1957), 4/313.

[137] Sulaymonova - Sulaymonova, "Mahmud Zamahşari Asarlari Manbaşunosligi", 84.

[138] Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 3/265-266.

[139] Makkarî, *Ezhârü'r-Riyâd*, 3/295.

İbn Hallikan, kendi eserinde Zemahşerî'yi şu şekilde değerlendirmiştir: "*Zemahşerî, tefsir, hadis, nahiv, dil ve beyan ilimlerinde çalışan, en önde gelen kişi olup asrının tartışmasız en büyük âlimidir*".[140]

Rus oryantalist İ.Yu.Kraçkovskiy, VI ciltli *İzbrannıye Sochinenie* eserinde Zemahşerî hakkında şu malumatı vermiştir: "*Zemahşerî, nahiv, dil, lügat ve nesir alanında yazdığı eserlerinde takip ettiği metoduyla büyük bir iz bırakmıştır*".[141]

V. Girgas, Sîbeveyhi, Cürcânî gibi büyük gramercileri sayarken, onların arasında Zemahşerî'nin de bulunduğunu kaydetmiştir.[142]

Zemahşerî'nin bilimsel etkinliği, asırlar boyunca Doğu'da olduğu gibi Batı'da da ilgi görmeye devam etmiştir. Avrupalı oryantalistler Brockelmann, Gibb, Goldziher, Nöldeke gibi isimler, İ.Yu. Kraçkovski, B.Z. Halidov, A.B. Halidov, V.M. Belkin, V.V. Bartold, A.K. Borovkov, A. Krimskiy gibi araştırmacılar Zemahşerî'nin çalışmaları üzerinde çeşitli açılardan araştırmalar yapmışlardır. Zemahşerî'nin zengin bilimsel mirası hem oryantalistler hem de İslam dünyasındaki akademisyenler tarafından araştırılmaktadır. Onun hakkında geçmişte olduğu gibi gelecekte de kitap, tez, makale, tebliğ türünde eserlerin kaleme alınacağını düşünüyoruz.[143]

Zemahşerî, belirli alanlarda uzman bir âlim olmanın yanı sıra, sahip olduğu geniş bilgi birikimini, hayata dair tecrübelerini, dönemine ait beşerî ve kültürel ayrıntıları eserlerinin satır aralarında aktaran bir insandır. Miras bıraktığı eserleri, dilbilim, edebiyat, tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve coğrafya gibi çeşitli ilim dallarında önemli katkılar sağlamanın yanında, dönemin beşerî ve kültürel yapısı ile hayata dair tecrübelerle ilgili önemli bilgiler aktarmıştır. Bu yönüyle de eserleri hem döneminde hem de sonraki yıllarda birçok âlim ve araştırmacı tarafından değerli bir kaynak olarak kabul edilmiştir.[144]

1.2.5. Eserleri

Arap dilinin yanı sıra Türkçe, Farsça ve Hârizmce bilen Zemahşerî Edebiyat, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Tarih, Kelam gibi birçok alanda eserler telif etmiştir. *Mukaddimetü'l-Edeb*

---

[140] İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/168.

[141] G.V. Sereteli (ed.), *İ.Yu. Krachkovskiy İzbrannıye Soçineniya*, 4/313; Hudjanova, *Mahmud Zamahşari'nin Aruz İlmiga Oid Asari va Uning Nushalari*, 4.

[142] V.Girgas, *Ocherk Grammaticheskoy Sistemi Arabov* (Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk,1873), 16; M. A. Nazırova, "Maverannahr v Kontekste Arabskih Lingvisticheskih Shkol", *Vestnik Chelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Politicheskie Nauki. Vostokovedenie*, 12/266, (2012), 123.

[143] Sulaymonova - Sulaymonova, "Mahmud Zamahşari Asarlari Manbaşunosligi", 85.

[144] Taşpulatoviç, "Mahmud Zamahşari i ego Makamı", 298.

eseri dışındaki tüm eserlerini Arapça olarak kaleme almıştır. Bu eserini ise, dünyaya gözünü açtığı bölgenin dili olan Hârizmce'de yazmıştır.[145]

Zemahşerî'nin eserlerinin sayısıyla ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. *Keşfu'z-Zunûn*'da onun 29 eseri hakkında bilgi verilmiştir. İbn Hallikan'ın *Vefeyât*'ında ise 30 eseri zikredilmiştir. Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân* eserinde ise 50'ye yakın eserinin olduğu aktarılmaktadır. Karl Brokelman'ın *Geschichte Der Arabischen Litteratur* adlı eserinin 1. baskısında 21, 2. baskısında 25 eseri kaydedilmiştir.

Akademisyen Alibek Rustamov "*Mahmud Zemahşerî*" adlı makalesinde Zemahşerî'nin 19 eseri hakkında bilgi vermiş, kaynaklarda adı geçen ancak günümüze ulaşmayan 19 eserinin de ismini zikretmiştir. Özbekistanlı müsteşrik U. Uvatov *Nozik İboralar* isimli kitabında, Zemahşerî'nin 50'den fazla eseri olduğunu belirtir ve bunlardan 34 tanesi hakkında bilgi verir. Özbekistan Milli Ansiklopedisi'nde Zemahşerî'nin Arap dili ve grameri, edebiyat, aruz ilmi, tefsir, hadis, fıkıh alanlarında 50'den fazla eser yazdığı belirtilir. Özbekistan Bilimler Akademisi'ne bağlı "Ebû Reyhan el-Birûni Doğu Araştırmaları Enstitüsünün el yazmaları bölümünde Zemahşerî'ye ait olduğu tespit edilen 71 adet eser yer almaktadır. Kaynaklarda Zemahşerî'ye ait olduğu tespit edilen eserlerin tamamı maalesef günümüze kadar ulaşamamıştır.[146]

Özbekistan'da düzenlenen bir sempozyumda sunulan bir tebliğe göre, Zemahşerî'nin 72 eser kaleme aldığı ve eserlerinin çoğunun dil ve gramerle ilgili olduğu belirtilmiştir. Zemahşerî'nin *Esasu'l-Belaga* adlı eserini tahkik eden Muhammed Bâsil, Zemahşerî'nin 66 eseri olduğunu ifade ederken, Iraklı âlim Fadıl Salih es-Samerrâî 50 eserinden bahsetmiştir. Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûsü'l-A'lâm* eserinde yaklaşık 15 eserinden bahsetmesi, buna karşılık M. Akilov'un Zemahşerî'nin 80'den fazla eser kaleme aldığını söylemesi, eserlerinin sayısı üzerinde bir ittifak olmadığını, kaynaklarda birbirinden çok farklı bilgilerin bulunduğunu göstermektedir. Bağdatlı İsmail Paşa, Zemahşerî'nin 51 eserine, Kays Ali Kays ise 55 eserine yer vermektedir.[147] Bu kadar çok farklılığın, müellifin bazı kitaplarının çeşitli bölümlerinin müstakil eser sayılmasından veya bir kısım

---

[145] Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler,* 98; Aleksandr Freyman, "Sogdo-Herezmiyskie Dialektologicheskie Otnoşeniya", *Sovetskoe Vostokovedenie* (Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1947), 4/160.

[146] N. Sulaymonova, K. Sulaymonova, "Mahmud Zamahşari Asarlari Manbaşunosligi", 86.

[147] Muhabbat Salayeva - U. R. İbragimova, "Mahmud Zamahşari Lingvistik Merosi-Turkiy va Şark Tillarini Tekşirişning Asosi", *Halkaro İlmiy Konferensiya Materyallari*, (Samarkand: Samarkand Davlat Universiteti, 2018), 61; Taşpulatoviç, "Mahmud Zamahşari i ego Makamı", 298; Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 98.

eserlerinin değişik isimlerle anılmasından kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz.[148] Şimdi, Zemahşerî'nin tespit edebildiğimiz eserlerini ait oldukları alanları dikkate alarak sıralamak istiyoruz:

1.2.5.1. İslâmî İlimlerle İlgili Eserleri

1. el-Keşşâf ʿan Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve ʿUyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Teʾvîl [الكشاف عن حقائق التنزيل وعيون الاقاويل في وجوه التاويل]

Bazı kaynaklarda *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîli'n-Nâtik 'an Dekâiki't-Te'vîl* olarak geçer. Zemahşerî'nin Mekke'deki son ikameti sırasında arkadaşı ve talebesi Mekke şerifi İbn Vehhâs'ın teşviki ve ısrarıyla yazılan bir tefsirdir. Eser, mu'tezile fikirlerini içerdiği için büyük tartışmalara yol açmıştır. Mu'tezile eğilimlerine sahip olmasına rağmen, el-Beydâvî'nin muadili olarak kabul edilen ve filolojik analizleriyle öne çıkan bir eserdir. Rasyonalist bir düşünceyle yazılmış olan *el-Keşşâf,* mu'tezile düşüncesine sahip olmayan ulema arasında da meşhur olmuştur. Kendinden sonra yazılan tefsirlere kaynaklık yapmış, Fahreddîn er-Râzî, Kâdı Beydâvî ve Ebû's-Suûd Efendi gibi âlimlerin takdirine mazhar olmuştur. Zemahşerî, eserinin 30 yılda tamamlanabilecek bir çalışma olduğunu ifade etmiş, ancak böylesine büyük bir eseri iki yıl dört ay gibi kısa bir sürede tamamlamıştır. Tefsir tarihinde *Keşşâf* üzerine yazılan çok sayıda şerh, haşiye, telhis, ta'lika ve reddiyenin bulunması, eserin önemini ve etkisini göstermektedir.[149]

Büyük bir mu'tezilî kelamcı olmanın yanında Arap dili ve Belâgatinin otoritelerinden sayılan Zemahşerî, ilmî kudretini daha ziyade bu eserinde göstermiş, kendisinin de beğendiği tefsiri hakkında bir şiirinde şöyle demiştir:[150]

إن التفاسير في الدنيا بلا عدد وليس فيها لعمري مثل كشافي

إن كنت تبغي الهدى فالزم قراءته فالجهل كالداء والكشاف كالشافي

Şüphesiz cihanda tefsirler pek çoktur

Ama yemin olsun ki onlar arasında el-Keşşâf gibisi yoktur

Eğer doğru yolu bulmak istersen onu oku

---

[148] Jamil - Akhmatshina, "Copies of the Manuscript Atwaq al-Dahab", 197; M. A. Nazırova, "Maverannahr v Kontekste Arabskih Lingvisticheskih Shkol", 123.

[149] Azmi Yuksel, *Al-Zamakhshari's life and critical edition of his Diwan* (Durham: School of Oriental Studies, 1979), 78; Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 99, 103; İ.V. İvanova, "Sufiyskaya Ekzegeticheskaya Tradisiya", *Vestnik RUDN, 3* (2012), 41; Karabat, *Mu'tezili Müfessirlerin Hidayet ve Dalalet Kavramlarını Yorumlamaları*, 61.

[150] Ali Abdullah Abd A'mru, *Tahkiku Divani'z- Zemahşerî ve Dirâsatu lişi'rihi,* 43.

Çünkü Cehâlet hastalık, el-Keşşâf ise ilaç gibidir

Kahire'deki el-Ezher Üniversitesi'nde tefsir ders kitabı olarak kullanılan bu eser, dünya genelinde birçok kütüphanede bulunmaktadır, özellikle Taşkent, Orta Asya ve Kazakistan müftülük kütüphanelerinde çeşitli nüshalarına rastlamak mümkündür. Birçok defa basılan *el-Keşşâf*'ın ilk baskısı, W. Nassau Lee, Hâdim Hüseyin ve Abd el-Hay tarafından Kalküta'da 1856-1859'da iki cilt hâlinde yapılmıştır. En güzel baskısı dört cilt hâlinde 1366 senesinde Beyrut'ta yapılmıştır.[151]

2. el-Fâik ve Nesîmu'r-Râik fi Garîbi'l- Hadîs [الفائق ونسيم الرائق في غريب الحديث**]**

Zemahşerî'nin hadis metinlerinde geçen anlaşılması güç veya birkaç anlama gelen nadir kelimeleri açıklamak üzere kaleme aldığı bir lügattir. Alfabetik olarak hazırlanan bu eser hakkında İbn Hacer şunları kaydetmiştir: "*Kitâbu'l-Fâik, Ğarîbu'l-Hadîs konusunda yazılmış eserlerin en güzelidir, çünkü muhtasar olmakla beraber, dağınık meseleleri doğru nakillerle bir araya getirmiştir*." Bu eser, özellikle hadis terminolojisi ve anlam zenginliği konusunda hadis bilimine önemli katkılar sunmaktadır. İlk olarak 1324/1906'da Haydarabat'ta Ali Muhammed el-Becâvî'nin tahkikiyle iki cilt olarak basılmıştır ve daha sonra birkaç baskısı yapılmıştır.[152]

3. Ruʾûsü'l-Mesâʾil fi'l-Fıkh [رؤس المسائل في الفقه**]**

Zemahşerî bu eserinde Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki ihtilâfları ele almıştır. Eser Abdullah Nezîr Ahmed tarafından Beyrut'ta 1987 ve 2007 yıllarında neşredilmiştir.[153]

4. el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn [المنهاج في الاصول الدين]

Zemahşerî'nin Fıkıh konusunda kaleme aldığı bir eserdir. Schmidt'e tarafından önce *A Muʿtazilite Creed of az-Zamahšarī* adıyla İngilizce'ye çevrilmiş ve bu çeviriyle birlikte neşredilmiş (Stuttgart 1997), daha sonra tashihli yeni bir neşri yapılmıştır (Maʿârif, XX/3 [Tahran 2004], s. 116-148).**[154]**

5. Nüketü'l-İʿrâb fî Ğarîbi'l-İʿrâb [نكت الإعراب في غريب الإعراب]

Kur'ân'da geçen garip lafızların i'rabına dair olan bu eser Ebü'l-Fütûh Şerîf tarafından Kahire'de 1985 yılında neşredilmiştir.[155]

---

[151] Uvatov, "Mahmud az-Zamahşariy", 124; Yüce, "Zemahşerî", 13/511.
[152] Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Edebi'l-A'rabi,* 3/280.
[153] Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ʿÂrifîn*, 2/403.
[154] İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/169; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ʿÂrifîn*, 2/403; Brockelman, *Tarihu'l Edebi'l Arabi*, 5/238.
[155] Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, 6/2691.

6. *Mu'cemu'l-Hudûd* [معجم الحدود]

7. Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî fî Furûi'l-Hanefiyye[156]

[شرح مختصر القدورى في فروع الحنفية]

8. er-Râid fi'l-Ferâid [الرائض في الفرائض]

Miras hukukuna dair olan bu eserin Ahmed Timur Paşa, Mecelletu'l- Mecma'u'l-İlmi, Dimaşk, 10/313'te kaydı bulunmaktadır.[157]

9. Menâsikü'l-Hac [مناسك الحج][158]

10. el-Muhtasar min Kitâbi'l-Muvâfaka beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahâbe

[المختصر من كتاب الموافقة بين أهل البيت والصحابة]

Ehl-i beyt ve sahabenin fazileti ile ilgili İsmâil b. Ali es-Semmân tarafından kaleme alınan eserin muhtasarıdır. Yûsuf Ahmed (Beyrut 1999) ve Seyyid İbrâhim Sâdık (Kahire 2001) tarafından neşredilmiştir.[159]

11. Esâsu't-Takdîs [أساس التقديس]

Zemahşerî'nin tevhit konusunu ele aldığı bir eseridir. Eserin başlangıcında, Zemahşerî'nin Allah'a hamd ile başladığı belirtilmiştir. İçeriğine dair detaylar hakkında bilgi bulunmamaktadır.[160]

1.2.5.2. Dil ve Edebiyatla İlgili Eserleri

1. el-Mufassal fi'n-Nahv [المفصل في النحو]

Zemahşerî'nin Arap gramerine dair kaleme aldığı meşhur eseridir. *el-Mufassal fî Sınâʿati'l-İʿrâb* olarak da bilinir. İsim, fiil, edat ve eş anlamlı kelimeler olmak üzere dört bölümden oluşan bu eseri Zemahşerî, Mekke'de bulunduğu dönemde, 513/1120 yılının Ramazan ayının başında yazmaya başlamış ve 514/1121 Muharrem ayının ilk haftasında tamamlamıştır. Kur'ân, Hadis, Arap şiir ve nesrinden bolca örneklerin yer aldığı ve nahiv ilminin tüm kaidelerinin toplandığı bu eser, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsirinden sonra

---

156 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ʿÂrifîn*, 2/403.
157 Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l- Arabi*, 5/238.
158 Bağdatlı İsmâil Paşa*, Hediyyetü'l-ʿÂrifîn*, 2/403.
159 Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, 6/2691.
160 Bağdatlı İsmâil Paşa, *İżâḥu'l-Meknûn fi'ẕ-Zeyli ʿalâ Keşfi'ẕ-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (Beyrut: Dâr İhyau't-Turâsi'l-A'rabi, 2008), 1/67.

yazdığı en önemli ve en meşhur çalışması olarak kabul edilir. Garp ve Şark ülkelerinde büyük bir şöhrete sahip olan bu eser Arap dilini öğrenme sürecinde temel kitaplardan biri olarak kabul edilmiş ve birçok kişi tarafından istifade edilmiştir. Şam'da dönemin hükümdarı Muzafferuddîn Musa, bu eseri ezberleyenlere cömert bir ödül sunarak, beş bin gümüş tenge vermeyi ve baştan ayağa giydirmeyi taahhüt etmiştir. Bu durum, eserin ne kadar değerli ve etkili olduğunu gösteren bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.[161]

Telifinden itibaren *el-Mufassal* üzerine şerh, hâşiye, ihtisar ve nazma çekme şeklinde pek çok çalışma yapılmıştır. Başta Zemahşerî, *Havâşi'l-Mufassal* adıyla onu şerh etmiştir. Kaynaklarda metnin seksen, şâhid beyitlerinin on dört şerhi olduğu, ayrıca üç muhtasarının ve dört nazmının olduğu ifade edilmektedir. Başlıca şerhleri arasında Zemahşerî'nin öğrencisi Muhammed b. Sa'd el-Mervezî'nin *el-Muhassal*, Kâsım b. Hüseyin el-Hârizmî'nin *et-Tahmîr şerhu'l-Mufassal*, Ziyâeddin el-A'cemî'nin *Şerhu'l-Mufassa*, Ebü'l-Bekâ İbn Yaîş'in *Şerhu'l-Mufassal*, İbnü'l-Hâcib'in *el-İzâh fî Şerhi'l-Mufassal* adlı eserini saymak mümkündür. Eserin pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Taşkent'teki Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü'nde bulunmaktadır. İlk kez J. P. Broch tarafından, Oslo'da 1859 ve 1879 yıllarında basılan eser daha sonra İskenderiye (1291), Delhi (1309) ve Kahire'de (1323) neşredilmiştir. Günümüzde Hâlid İsmâil Hassân tarafından yeniden neşre hazırlanan eser 2006 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.[162]

2. el-Ünmûzec fi'n-Nahv [الانموذج في النحو]

Adından da anlaşılacağı üzere nahivle ilgili bir eser olup müellifin bir diğer eseri olan *el-Mufassal fî Sınâʿati'l-İʿrâb*'ın özetidir. Sadece 23 sayfadan oluşan bu eser üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır. Birçok baskısı yapılmıştır.[163]

3. Esâsü'l-Belâğa [أساس البلاغة]

Zemahşerî'nin bu eseri, sözlükler arasında meşhur bir lügattir. Oldukça hacimli olan bu eser, Arap dilindeki mecazları, edebi özellikleri ve Belâgatle ilgili tabirleri içermektedir. Zemahşerî, bu eseriyle klasik Arapça için önemli bir lügat oluşturmuş ve modern sözlük

[161] A.M. Nasirova, "M. Zamahşari Mafullar Hakida", *Proceedings of İngenious Global Thoughts an İnternational Multidisciplinary Scientific Conference,* (California: Hosted from San Jose, 2020), 295; Uvatov, "Mahmud az-Zamahşariy", 121; Salayeva ve İbragimova, "Mahmud Zamahşari Lingvistik Merosi-Turkiy va Şark Tillarini Tekşirişning Asosi", 62.

[162] Bağdatlı İsmâil Paşa, *İżâḥu'l-Meknûn,* 2/530; Djanzakova, "Buyuk Mutafakkir Mahmud Zamahshariyning Lingvistik Merosi", 92.

[163] Hufi, *Zemahşerî*, 271.

düzenini tanıtmıştır. Sözcükleri, kök harflerini esas alarak alfabetik olarak sıralamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılabilmesi için Arapça'nın fesahat, belâgat, mecaz ve diğer incelikleriyle bilinmesi gerektiğini söyleyen Zemahşerî, eserini bu hususu gerçekleştirmek maksadıyla kaleme aldığını belirtir. Malzemesi ayetler, hadisler, meseller, seçili ifadeler, ünlü ediplerin sözleri ve anlam kayması sonucu yeni manalar kazanan kelimeler ve özel tabirlerden oluşmaktadır. İstiare ve mecaz sanatına ağırlık veren eserin Arapça mecazlar sözlüğü olarak nitelendirmek mümkündür. A. Rustamov bu eserin lügat sahasına değer kattığını ifade ederken Hüseyin Nassâr, lügat alanında yeni bir ekolün esasını oluşturduğunu belirtir. Eserin birçok baskısı bulunmaktadır.[164]

4. Mukaddimetü'l-Edeb [مقدمة الادب]

Zemahşerî'nin Arapça öğrenmek isteyen Hârizmşahlar Hükümdarı Atsız b. Muhammed için telif ettiği bir sözlük olup Arapça kelimelerden ve kısa cümlelerden oluşmaktadır. Müellifin ölümünden birkaç yıl önce 1128-1144 yılları arasında yazdığı bu eseri; isimler, fiiller, harfler, isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Kâtip Çelebi, Zemahşerî'nin bu eseri Türkçe yazdığını ifade etmektedir. Ne var ki kelime, ibare ve kısa cümlelerden oluşan eserin Arapça metninin altında nüshaların çoğunda tercümeler bulunmaktadır ve bu tercümelerin önemli bir kısmı Türkçe (Hârizm Türkçesi), Farsça, Hârizmce ve Moğolca olup satır altı tercümeler şeklindedir. Eserin müellif nüshası bulunamadığından bu tercümelerin Zemahşerî'ye ait olup olmadıkları bilinmemektedir. Eserin asıl nüshasının hangi dilde olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Müsteşriklerden J. Vetzstein ve C. Brockelmann, eseri Arapça-Farsça sözlük olarak değerlendirmişlerdir.[165]

Diğer yandan Zeki Velidi Togan ve Nuri Yüce, eserin Arapça-Türkçe olduğunu savunmuşlardır. Eserin bir adet Moğolca ve bir adet eski İran dili olan Hârizmceye tercüme edilmiş nüshası bulunmaktadır. *Mukaddimetü'l-edeb* yazmalarının çoğunda Arapça metnin satır altlarında Oğuzca-Türkmence, Farsça, Hârizm Türkçesi, Hârizmce (İran dili), Moğolca, Altınordu, Çağatayca, Osmanlıca, Kıpçak'ça ve Eski Anadolu Türkçesi olmak üzere toplam 10 dilde tercümeler yer almaktadır.[166] Moğolca tercümenin

---

[164] Kâtip Çelebi*, Keşfü'z-Zunûn*, 1/74; Oleg Bolshakov, *Ocherki İstorii Arabskoy Kulturı V-XV*, (Moskva: İsdatelstvo Nauka,1982), 64; Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-A'rabi*, 5/231; Hulusi Kılıç, "Esasü'l-Belaga", Hulusi Kılıç, "Esasü'l-Belaga", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/357.

[165] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z- Zunûn,* 2/1798; Freyman, *Sovetskoe Vostokovedeniye,* 4/160.

[166] Muhammet Vehbi Dereli, "Harizm -Kıpçak Döneminde Arapça ile Türkçeyi Buluşturan Sözlükler: ez-Zemahşerî'nin Mukaddimetu'l-Edeb'i Örneği", *Bilimname* 36 (2018), 399-428; Selami Sönmez,

Zemahşerî tarafından değil, ondan sonraki bir dönemde yapıldığı bilinmektedir. Grek dilinde yazılmış bir nüsha olduğuna dair bazı kaynaklar bulunsa da bu konuda kesin bilgiye ulaşılamamıştır. Bu eserin Çağatay diline yapılan tercümesi, Özbek dili tarihini öğrenmek isteyenler için önemli bir kaynak konumundadır.[167] Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, Zemahşerî'nin eserleri, özellikle *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eseri, Özbekistan'da büyük ilgi görmüş ve değerli bir hazine olarak kabul edilmiştir. Bu eser, birkaç dile tercüme ve şerh edilmiştir. Özbekistan İlimler Akademisi el yazmaları kataloğunda, eserin Eski Özbekçe tercümesine dair bir kayıt bulunmaktadır (Taşkent, 1952, I,188). Z. V. Togan, Türkiye kütüphanelerinde *Mukaddimetü'l-Edeb*'in birçok yazmasını tespit ve tetkik etmiştir. Bu da, eserin Türk dili ve kültürü açısından önemini vurgulamaktadır.[168] *Mukaddimetü'l-edeb*, yedi nüshasına dayanılarak ilk defa Arapça-Farsça metin ve Arapça-Latince indeksle birlikte J. G. Wetzstein tarafından Lepizig'te 1844-1850 yıllarında yayımlanmıştır. İshak Hocası Ahmed Efendi'nin 1117/1705 yılında *Aksa'l-Ereb fî Tercemeti'l-Mukaddimeti'l-Edeb* adıyla Osmanlı Türkçesi'ne yaptığı çeviri bu tarihten 190 yıl sonra basılabilmiştir.[169]

5. el-Müfred ve'l-Mürekkeb fi'l-'Arabiyye [المفرد و المركب في العربية]

el-Müfred ve'l-Müellef fi'n-Nahv adıyla da geçen bu eser nahivle ilgili küçük bir risale olup A. Abdülbâsıt el-Mersafî (Kahire 1990) ve Behîce Bâkır el-Hasenî (MMİIr., XV [Bağdat 1387/1967], s. 87-121) tarafından yayımlamıştır.**[170]**

6. Mesʾele fî Kelimeti'ş-Şehâde [مسألة في كلمة الشهادة]

Kelime-i Şehâdet'in gramer tahliline dair küçük bir risâle olup Behîce Bâkır el-Hasenî (MMİIr., XV [Bağdat 1387/1967], s. 121-128) ve Muhammed Ahmed ed-Dâlî (MMLA, LXVIII [Dımaşk 1993], s. 77-94) tarafından neşretmiştir.[171]

"Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 40 (2009),157.

[167] N. B. Badmasırenova, "Spesifika Frazeologicheskogo Kalkirovaniya v Mongolskom Slovare Mukaddimat al-Adab", *Trudı İnstituta Vostokovedeniya RAN*, 14 (2018), 2/25; Z.M. İslamov, "Mukaddimatu'l-Adab", *Şark Maşali* 1(2) (1996), 9; Salayeva ve İbragimova, "Mahmud Zamahşari Lingvistik Merosi-Turkiy va Şark Tillarini Tekşirişning Asosi", 62.

[168] Ş. Mirziyatov, "Zamahşari İlmiy Merosining Tarihnavisligi", *The light of İslam*, 2/20 (2019), 99; Brockelmann, *Tarihu'l- Edebi'l- Arabî,* 5/229-230; Z.V. Togan, "Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile Mukadimetu'l-Edeb'i" (Erişim: 7 Mart 2021), 82.

[169] Yüce, "Mukaddimetü'l-Edeb", 31/121.

[170] Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ʿÂrifîn*, 2/403.

[171] Öztürk- Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/235.

7. el-Muhâcât bi'l-Mesâili'n-Nahviyye [المحاجاة بالمسائل النحوية]

Kur'ân, hadis ve eski Arap şiirindeki bazı ifadeler çerçevesinde, Arap dilinin bazı inceliklerini soru-cevap şeklinde açıklayan küçük bir eserdir. Elli meseleden oluşan bu eser manzum olarak kaleme alınmıştır. Bu alanda tanınmış eserlerinden biri olup Alemuddîn b. Abdussamed es-Sehâvî (ö.843/1439) tarafından şerh edilmiştir. 1969 yılında Mustafa el-Hadrî tarafından Hama'da, 1973 yılında Behîce Bâkır el-Hasenî taraıfnan Bağdat'ta yayımlanmıştır.[172]

8. Şerh Kitâb Sîbeveyh [شرح كتاب سيبويه]

9. Dîvânü'ş-Şiʿr [ديوان الشعر]

Bu eser, Zemahşerî'nin 5000 beyitten fazla şiirini içeren bir şiir koleksiyonudur. *Divan*'ında farklı tür ve nazım şekillerini kullanan Zemahşerî, çeşitli konularda şiirler kaleme almıştır. Bunlar arasında Peygamber Efendimizin methi, övgü, ağıt, fahr, gazel, züht, Mekke ve yakınlarına duyulan özlem gibi temalar yer almaktadır. Şiirleri, onun dini düşüncelerini ve ahlakını yansıtması açısından dikkate değerdir. Eserin, Medine 705; Aşir Efendi 1/330 (ZDMG 63. 389); Kahire, 3/131 gibi kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır. Ali Abdullah Amr (Kahire 1979) ve Abdüssettâr Dayf (Kahire 2004) tarafından neşredilen *Dîvânü'ş-şiʿr*, Fâtıma Yûsuf el-Hıyemî tarafından şerhedilmiştir (Beyrut 2008). [173]

10. Aʿcebü'l-ʿaceb fî şerhi Lâmiyyeti'l-ʿArab [أعجب العجب في شرح لامية العرب]

Zemahşerî'nin cahiliye şairlerinden Şenferâ'nın (ö. 525-550 arası) *Lâmiyyetü'l-ʿArab* adlı kasidesinin şerhidir. Zemahşerî, Şenfera'nın kasidesini şerh ederken, beyitlere açıklamalar yapar ve nahiv, sarf, dil ve biçim açısından detaylı bir analiz sunar. Bu eserin ilk baskısı 1396 tarihinde Dâru'l-Virâke tarafından yapılmıştır.[174]

11. el-Müstaksâ fi'l-emsâl [المستقصى فى الامثال]

Eski Arap atasözlerini içeren önemli bir çalışmadır. Toplamda 3461 atasözünden oluşan eser, ilk kelimeye göre alfabetik sırayla düzenlenmiştir. Ayrıca Zemahşerî zikrettiği atasözlerinin doğuşunu, dil yapısını ve tahlillerini de vermiştir. Gelibolulu Mustafa b.

---

[172] Yüce, *Zemahşerî*, 303; Kâtib Çelebi*, Keşfü'z-Zunûn,* 2/1607.

[173] Öztürk- Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237; Zemahşerî, *Diwânu'z-Zemahşerî*, thk. Abdusattar Dayf (Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr), 9; Kâtib Çelebi, *Tarihu'l- Edebi'l-Arabî*, 5/237.

[174] Ferruh, *Tarih*, 3/280; Brockelmann, *Tarihu'l- Edebi'l- Arabî,* 5/238; Hacı Çiçek, *Zemahşerî ve Atwaqu'z-Zeheb,* 45.

İbrâhim, *el-Müstaksâ*'dan seçmeler yaparak bunları Farsça ve Türkçe açıklamalarla *Zübdetü'l-Emsâl* adı altında toplamıştır.[175] Kâtib Çelebi'nin aktardığına göre Zemahşerî bu eserini yazarken Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî en-Nîsâbûrî'nin (ö.518/1124) *Mecmau'l-Emsal* adlı kitabını görmüş, bu kitabı incelemiş ve ibarelerinin basit ve sadeliğine hayran kalarak kendi eserini tamamlamaktan vazgeçmiştir. *el-Müstaksâ fî'l-Emsâl* eseri, Muhammed Abdulmufid Han editörlüğünde 1962 yılında Haydarabat'ta basılmıştır.[176]

12. Nevâbiğu'l-Kelim [نوابغ الكلم**]**

el-Kelimü'n-nevâbiğ adıyla da bilinen eser, kısa vecizeler tarzındaki edebi metinlerden oluşmaktadır. Bu eserin birçok yazma nüshası ve şerhleri bulunmaktadır. Mueyyiduddîn b. el-Muvaffak (ö.640 /1244), Muhammed b. Dihkan Alî en-Nesefî (ö.700/1300), Ali b. Muhammed el-Kebendî (ö.718/1318), Ebû'l-Hasan b. Abdulvahhâb el-Hayûkî (ö.770/1368), Sadettin et-Teftazânî (ö.792/1390) eseri şerh edenlerden bir kaçıdır. et-Teftazânî'nin *en-Niʿamü's-sevâbiğ fî şerhi'l-Kelimi'n-nevâbiğ* adlı şerhi İstanbul 1283/1866 yılında basıldığı gibi, Mustafa İsâmeddin tarafından Türkçeye de çevrilmiştir. İlk olarak Fransızcaya tercüme edilen eser, orijinal metniyle 1876 yılında Paris'te, 1870 yılında Kahire'de, 1884 yılında Beyrut'ta ve 1896 yılında Kazan'da yayımlanmıştır.[177]

13. ed-Dürrü'd-Dâʾir el-Müntehab fî Kinâyâti ve'stiʿârâti ve Teşbîhâti'l-ʿArab

[الدر الدائر المنتخب في كنايات واستعارات وتشبيهات العرب]

Arapların kinaye, istiare ve teşbihlerine dair seçme örnekler içeren muhtasar bir eser olup Behîce Bâkır el-Hasenî tarafından Bağdat'ta 1968 yılında neşredilmiştir.

14. el-Kıstâsü'l-Müstakīm fi'l-ʿArûz [القصطاس المستقيم في العروض**]**

Arûz ilmiyle alakalı olan bu eserin Kahire, Bağdat, İstanbul, Halep, Berlin, Leiden gibi dünyaca ünlü kütüphanelerde el yazması nüshaları bulunmaktadır. Behîce Bâkır el-Hasenî tarafından Bağdat'ta 1970 yılına neşredilen eseri Fahreddin Kabâve *el-Kıstâs fî ʿİlmi'l-ʿArûz* adıyla Beyrut'ta 1989 yılında yayımlanmıştır. [178]

15. el-Emâlî fi'n-Nahv [الامالي في النحو**]**

---

[175] Yüce, "Zemahşerî", 514.
[176] Kâtib Çelebi*, Keşfü'z-Zunûn,* 2/1598; Ferruh, *Tarîhu'l- Edebi'l- Arabî,* 280.
[177] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1978; Brockelmann, *Tarîhu'l- Edebi'l- Arabî,* 5/232-233; Uvatov, "Mahmud az-Zamahşariy", 124.
[178] Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/235.

16. Sahîhu'l-'Arabiyye [صحيح العربية]

Bu eser bazı kaynaklarda *Samîmu'l-'Arabiyye* [صميم العربية] şeklinde de geçmektedir.[179]

17. Cevâhiru'l-Luğa [جواهر اللغة]

18. Atvâku'z-Zeheb [أطواق الذهب]

Zemahşerî'nin *en-Nesâ'ihu's-Sığâr* adıyla da bilinen eseridir. Eser 100 kısa makaleden oluşmaktadır ve müellif her bir makaleyi Beytullâh'ı tavaf ettikten sonra oturup yazmıştır. Arap dilinin fesahati ve belâgati bağlamında bir vesika niteliğinde olan *Atvâku'z-Zeheb,* muhteva açısından bir mev'ize ve nasihat; lâfzî (cinâs, seci') ve manevî (tıbâk, mukâbele gibi) sanatların maharetle icra edildiği bir metin olması yönüyle şeklen edebî bir eser olduğu söylenebilir. Eser ilk olarak 1835 yılında Alman müsteşrik Fan Hamir tarafından Almancaya tercüme edilerek Arapça nüshasıyla birlikte neşredilmiştir. Yaklaşık 30 yıl sonra Fransızcaya tercüme edilmiş ve 1886 yılında Paris'te yayınlanmıştır. 1873 yılında Osmanlı Türkçesi'ne çevrilerek İstanbul'da neşredilmiştir.[180]

19. el-Makâmât [المقامات]

en-Nesâ'ihu'l-Kibâr olarak da bilinen eser, elli makâmeden oluşmaktadır ve genellikle seci üslubu kullanılmıştır. Her makâmede müellif, kendine hitaben "*Ya Ebe'l-Kâsım*" ifadesiyle başlar ve nefsine dini ve ahlaki nasihatler verir. Zemahşerî, bu eserini şiddetli bir hastalık sonrasında 512/1118 tarihinde yazmış ve Mekke emiri Ebû'l-Hasan Ali b. Vehhâs'a hediye etmiştir. Üzerine çeşitli şerhler yazılmış olan eser Kâsım b. Huseyin b. Ahmed el-Hârezmî (ö.617/1220) tarafından *et-Tavdîh* adıyla şerh edilmiştir. İlk defa Kahire'de 1312 ve 1325 yıllarında yayımlanan eser Oskar Rescher tarafından Almancaya tercüme edilmiştir.[181]

20. Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr [ربيع الابرار و نصوص الاخبار]

Zemahşerî'nin tezimize konu olan bu eseri; edebî, dinî ve kültürel bilgilerin aktarıldığı edebî bir tür olan muhâdarât sahasındaki önemli eserlerden biri olup halifelerin, büyük

[179] Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'Ârifîn*, 2/402; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1082.

[180] Brockelmann, *Tarîhu'l- Edebi'l- Arabî*, 5/235; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/117; Hacı Çiçek, *Zemahşerî ve Atvaku'z- Zeheb fi'l- Meva'iz ve'l- Hutab Adlı Eseri*, 158; Uvatov, "Mahmud ez-Zemahşerî", 123.

[181] İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 2/40; Uvatov, "Mahmud az-Zamahşariy", 124; Taşpulatoviç, "Mahmud Zamahşari i ego Makamı", 298; Brockelmann, *Tarîhu'l- Edebi'l- Arabî,* 5/231-232.

sahabenin, fakihlerin hikmetli sözleriyle, ibret alınacak hikayeler ve meşhur şairlerden iktibaslar içermektedir.[182]

Zemahşerî bu eserini, Mekke'yi ikinci ziyaretinde yazdığı ünlü *Keşşâf* tefsirinden sonra Hârizm'e dönüşü sırasında kaleme almıştır. Müellif, eserin mukaddimesinde, bu eserini *Keşşâf*'tan sonra, anlaşılması zor olan konuları açıklamak ve önemli nükteler aktarmak amacıyla yazdığını ifade etmiştir. Eser 98 babdan oluşmaktadır. Eser üzerine çeşitli şerh, ihtisar ve tercüme çalışmaları yapılmıştır. Amasyalı Hatibzâde Muhyiddîn Mehmed'in *Ravzü'l-Ahyâr* adlı ihtisar çalışmasını Âşık Çelebi Türkçe 'ye çevirmiştir. Ayrıca Nûreddin Muhammed el-Mûsevî tarafından *Zehrü'r-Rebîʿ* adıyla Farsça'ya tercüme edilmiştir. Eserin nadir bir yazma nüshası Taşkent şehrinde, Özbekistan Rusya Federasyonu Bilim Akademisi Oryantalizm Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Ayrıca, Leyden ve Berlin kütüphanelerinde de yazma nüshaları bulunmaktadır. Eserin Bağdat (1976) ve Kahire'de (1992) baskıları yapılmıştır.[183]

21. **Nüzhetü'l-Müteʾennis ve Nühzetü'l-Muktebis [**نزهة المتأنس ونزهة المقتبس]

Güzel hikâyeler, şiirler, hadisler ve bazı edebî parçalar ihtiva eden bu eserin hem içeriğinden hem de Ayasofya 4331'deki yazma nüshası üzerinde yer alan kayıttan, *Rebîʿu'l-Ebrâr*'dan seçme metinler olduğu anlaşılmaktadır.[184]

22. el-Mersiyye fi Şeyhihi Ebi Mudar [المرثية في شيخه ابي مضر]

Zemahşerî'nin yetişmesinde emeği geçen ve kendisine Mu'tezile düşüncesini aşılayan hocası Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'ye (ö. 507/1114) yazdığı mersiyedir.[185]

23. el-Keşf fi'l-Kırâʾât [الكشف في القراءات]

Bazı kaynaklarda *el-Keşf fi'l-Kırâʾâti'l-ʿAşr* adıyla da anılmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., I, 511).[186]

[182] Öztürk- Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/238.
[183] Uvatov, "Mahmud az-Zamahşariy", 123.
[184] Brockelmann, *Tarîhu'l- Edebi'l- Arabî*, 5/237.
[185] Brockelmann, *Tarîhu'l- Edebi'l- Arabî,* 5/237.
[186] Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237.

24. Kitâbu'l-Emkine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâh [كتاب الامكنة والجبال والمياه]

Tarih ve coğrafya sözlüğü mahiyetinde hazırlanmış bir eserdir. Zemahşerî bu eserinde Asma'î, İbn Vehhâs gibi âlimlerin eserlerinden ve kendinden önceki muhaddislerden ve şairlerin şiirlerinden faydalanmıştır. Dil kitaplarına sıkça atıfta bulunan Zemahşerî'nin bu eserinin ilk baskısı M. Salverda de Grave – T. W. J. Juynboll tarafından Leiden'de 1857 yılında yapılmış, ardından eklemelerle 1968 yılında ikinci bir baskısı daha gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl, eser Bağdat'ta İbrâhim es-Sâmerrâî tarafından tekrar yayımlanmıştır.[187]

25. Dîvânü'r-Resâil [ديوان الرسائل**]**

Divânu'l-mensûr adıyla da bilinmektedir.

26. Ziyâdâtu'n-Nusûs [زيادات النصوص**]**

27. er-Risâletu'l-Mübkiye [الرسالة المبكية]

28. Dîvânü't-Temessül [ديوان التمثل]

29. Sevâiru'l-Emsâl [سوائر الامثال]

30. er-Risâletu'n-Nâsiha [الرسالة الناصحة]

31. Şerh Ebyâti'l-Keşşâf [شرح أبيات الكشاف] [188]

32. Dâlletu'n-Nâşid [ضالة الناشد]

33. el-Müntehab min Dâlleti'l-Münşid [المنتخب من ضالة المنشد]

1.2.5.3. Diğer Eserleri

1. Hasâʾisü'l-ʿAşereti'l-Kirâmi'l-Berere [خصائص العشرة الكرام البررة]

Cennetle müjdelenen on sahabenin biyografisine dair olup Behîce Bâkır el-Hasenî tarafından Bağdat'ta 1968 yılında neşredilmiştir.

---

[187] Brockelmann, *Tarîhu'l- Edebi'l- Arabî*, 5/231, aynı bilgiyi Atwaqu'z-Zeheb tezinin 48.sayfasında da vermiştir. Ama 1968 yılında değil, 1967 yılı olarak göstermiştir.

[188] İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-A'rifin*, 2/402-403.

2. Şâfi'l-'Iyy min Kelâmi'ş-Şâfi'î [شافي العي من كلام الشافعي]

3. Şakâiku'n-Nu'mân fî Hakâiki'n-Nu'mân [شقائق النعمان في مناقب النعمان]

4. Tilbatu'l-'Ufât fî Şerhi't-Tasarrufât [طلبة العفاة في شرح التصرفات]

5. Fusûsu'l-Ahbâr [فصوص الاخبار]

6. Fusûsu'n-Nusûs [فصوص النصوص]

7. Kelimâtu'l-'Ulemâ [كلمات العلماء]

8. Muteşâbihu Esâmi'r-Ruvât [متشابه اسامى الرواة][189]

9. Esrâru'l-Mevâdi' [أسرار المواضع]

10. Nesâihu'l-Mülûk [نصائح الملوك][190]

[189] İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-A'rifin*, 2/402-403.
[190] İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-A'rifin*, 2/402.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHÂDARÂT TÜRÜ VE REBÎʿU'L-EBRÂR ve NUSÛSÜ'L-AHBÂR

2.1. Muhâdarât Türü

Arap edebiyatı diğer dünya edebiyatlarından muhâdarât türü eserlerle ayrılmış ve öne çıkmıştır. Zira bu türe ait eser veren müellifler, kendilerine ait olmayan manzum ve mensur malzemeyi derleyip toplamışlardır. Bu alanda yazılmış eserler çok çeşitli olup örneğin kimisi Zevzenî'nin *Muallakât* ve şerhlerini derlemesi gibi sadece cahiliye şiirine odaklanmış, kimisi Ebû Temmâm'ın *Hamâse*'si gibi sadece Hamâse türü şiire, kimisi nahivcilere, bedevilere ve dile dair ilginç haberleri toplamaya odaklanmıştır. Kimi eserler de Câhız'ın eserlerini derlemek gibi muayyen bir şahsın haberlerini toplamayı amaçlamıştır. Ne var ki bu derlemelerin pek çoğu sözlük çalışmaları çerçevesinde ele alınmış olup bundan sonraki dönemde, edebi türler içinde en ilgi çekici, zarif ve güzel olan rivayetleri derleyen eserler ortaya çıkmıştır.[191]

2.1.1. Muhâdarât'ın Tanımı

Zemahşerî, *el-Ḳısṭâs fî ʿİlmi'l-ʿArûż* adlı eserinde edebi ilimlerin on iki sınıfa ayrıldığını ifade eder ve bunları şu şekilde tasnif eder: Lügat, sarf (ebniye), iştikak, nahiv (irab), meânî, beyan, aruz, kavâfî, nesir, şiir, kitabet ve muhâdarât.[192]

İbn Faris, *Mu'cemü Mekayîsi'l-Luga* adlı eserinde "حضر" kelimesinin bir şeyi istemek, meydana getirmek, görmek, hazır olmak, katılmak anlamlarına geldiğini, aynı zamanda "bedevi" kelimesinin zıddı olan "medeniyet" anlamına geldiğini ifade etmektedir.[193] Hadara "حضر" fiilinin mufa'ale kalıbından gelen muhâdara "محاضرة" kelimesi, mücadele, kibirlenme, kendi hakkını koruma anlamlarına gelirken[194], bu kelimenin

---

[191] Ebü'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî Külli Fennin Müstezraf*, (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1419), 75; Esma Hasan Muhammed, "Menhecu'z-Zemahşerî fî Kitâbî Rebî'i'l-Ebrâr", *Mecelletu Buhûsi Külliyeti'l-Âdâb*, 24/92 (Ocak 2013), 214.

[192] Zemahşerî, *el-Kustâs fî İlmi'l- 'Arûz* (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1989), 15-16.

[193] İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Şam: Dâru'l-Fikr, 1399-1979), 2/75-76.

[194] Abdurrahman b. Ebi Bekr Celaliddin es-Süyûtî, *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât,* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1424), 22.

çoğulu "محاضرات" tabiri ise, bir topluluğun önünde bilgi ve deneyimlerini paylaşma, ilmî tartışmalara katılma anlamlarını içermektedir.[195]

Taşköprizâde *Miftâhu's-Saâde* adlı eserinde muhâdarât türünü şu şekilde tanımlar: Manası veya özel terkibi cihetiyle makama münasip bir kelamın, başkasına aktarılması melekesinin kendisiyle oluştuğu ilimdir. Bu ilmin amacı, bu melekeyi kazanmak; faydası ise başkasından nakledilen kelamı, durumun gerektirdiği şekilde aktarırken hatadan korunmaktır.[196]

Süyûtî, *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât* adlı eserinde, Zemahşerî'nin ilimlerin tasnifine dair yaptığı sıralamayı verdikten sonra muhâdarât türü ile ilgili olarak birinin şöyle dediğini aktarır: "*Onun muhâdarât ile kastettiği şey; arkadaşına aktardığın nazım, nesir, söz, nadir olay ya da atasözüdür.*"[197]

Bu bilgiler ışığı altıdan muhâdarât türünü ıstılâhî olarak; "*Başkasına ait sözleri, muhataba veya okuyucuya uygun alıntılar halinde aktarmayı ve bunu yapabilmek için gerekli olan melekeyi kazandıran ilim*" şekilde tanımlamak mümkündür. Muhâdarât terimi, aynı zamanda, bu nitelikteki sözleri toplayan edebi eser türünü de ifade etmektedir.[198]

el-Kannevcî (ö. 1307/1890) Müsâmeretü'l-Mülûk'u Muhâdarât'a ait bir ilim dalı olarak tanımlar. Bu ilmin, muhâdarâtın bir dalı olduğunu ve hükümdarların, idarecilerin ve zengin insanların ilgi duyduğu hikâye, haber, mev'ize, ibretlik olaylar, meseller ve dünyanın değişik yerlerinde meydana gelen garip olayları derlediğini ifade eder.[199]

2.1.2. Meânî, Mecâlis ve Emâlî ile Arasındaki Fark

a. Meânî kelimesi "ma'nâ"nın çoğulu olup Belâgat ilmini meydana getiren üç disiplinden ilkidir. Meânî, beyân ve bedî' şeklinde üç disipline ayrılan Belâgatin, sözün yerinde olma, yani muktezâ-i hâle uygunluk şartlarını, sözü duruma ve yere göre uyarlama ilkelerini inceleyen dalına meânî ilmi adı verilmiştir.[200]

Taşköprizâde muhâdarât ile meânî arasındaki farkı şu şekilde açıklar: meânî; mütekellimin kelamını muktezayı hale uygun şekilde, başkasının kelamını da onun

---

[195] Hüseyin Yazıcı, "Muhâdarât", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/390; Süyûtî, el-Muḥâḍarât ve'l-Muḥâverât, 23.

[196] Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâḥu's-saʿâde ve Miṣbâḥu's-siyâde fî Mevżûʿâti'l-ʿÜlûm* (Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l- 'İlmiyye, 1985), 1/208.

[197] es-Süyûtî, *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât,* 51.

[198] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1609; Yazıcı, "Muhâdarât", 30/390.

[199] Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ʿUlûm* (Dâru İbn Hazm, 1423-2002), 504.

[200] İsmail Durmuş, "Meânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/204.

durumuna layık şekilde tatbik etmesidir. Muhâdarât türü ise; konuşma esnasında beliğ insanların kelamını tahkiye yoluyla, konuya ve amacına uygun bir konumda kullanmasıdır.[201]

b. Mecâlis kelimesi ise "meclis" kelimesinin çoğulu olup "***ce-le-se***" kökünün ism-i mekân ve ism-i zaman formudur. "*Oturma mekânı, oturma yeri, oturmak ve oturumun yapıldığı yer ve zamanı*" anlamlarına gelmektedir.[202] Meclis kelimesi, oturulacak ve toplanılacak yer anlamına gelmenin yanı sıra, bir meseleyi görüşmek üzere bir araya gelmiş insan topluluğunu da ifade etmektedir.[203]

Terim olarak mecâlis kavramı, âlimlerin meclislerinde meydana gelen ilmi konuşma ve diyalogların yazıya geçirilmesiyle oluşmuş eserleri ifade eder. İslam geleneğinde mecâlis, belli düzeydeki ulemâ veya udebânın, herhangi bir mescidin belli bir yerinde veya haftanın belli günlerinde toplantı meclislerinde veya halifenin sarayında bir araya gelerek ilmî veya edebî meseleleri tartıştığı, şiirlerin söylendiği, içindeki garip kelimelerin, nahiv, sarf ve Belâgatle ilgili meselelerin farklı üsluplarla açıklandığı ilmi konuşma, diyalog ve tartışma oturumlarıdır.[204]

Muhâdarât ve mecâlis türü eserler, geçmiş dönemlerde veya kendi dönemlerindeki âlimler arasında gerçekleşen sohbet ve tartışmaları derleyerek bir kitap haline getirmeleri yönüyle birbirlerine benzemektedirler.[205] Ne var ki muhâdarât türü eserlerin, ilgi çeken, nadir, ibretlik hikayeler, vs. rivayetleri derleme konusunda daha titiz ve seçmeci davranmaları, bir meclise bağlı ve onunla sınırlı kalmamaları sebebiyle mecâlis türü eserlerden ayrıldıkları kanaatindeyiz.

c. Emâlî kelimesi ise, imlâ (veya ümliye) kelimesinin çoğulu olup sözlükte "uzatmak, mühlet vermek, yazdırmak, dikte etmek" anlamına gelmektedir. Buna göre "bir kitabı imlâ etmek" onu, yazacak kişiye "uzun süre okumak" demektir.[206]

---

[201] Taşköprizâde, *Miftâḥu's-saʿâde,* 1/208-209.

[202] Mecdu'd-Dîn Muhammed b. Ya'kub el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (Lübnan-Beyrut: Mektebetü't-Tahkîk ve't-Turâs fî Muesseseti'r-Risâle, 8.Baskı, 2005), 1/539; el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, (Beyrut: Dâru'l- 'İlmi lil-Melâyîn, 4.Basım, 1987), 3/914.

[203] Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb, *el-Mecâlis,* thk. Abdusselam Muhammed Harun (Dâru'l-Meârif, Mısır, 2.Basım, 1949), 1/37; 2/582.

[204] Ali Sevdi, Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 10

[205] Ali Sevdi, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i*, 43.

[206] ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs,* thk. Cemaa mine'l-Muhtasin (Kuveyt: Vizaretu'l- İrşad ve'l-Enba, 1965-2001), 39/555; Kandemir, "Emâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/70; Aydınlı, "İmlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/225.

Terim olarak emâlî: "Muhaddisler başta olmak üzere, müfessirler, fakihler, Arap dili ve edebiyatı âlimleriyle diğer bazı âlimlerin, rivayetiyle meşgul oldukları bilgileri, tedvin amacıyla talebelerine çok defa ezberlerinden, bazen de kitaplarından kendilerine kadar gelen senetleriyle birlikte yazdırmalarıyla oluşan eser türüne denir." Kısaca bu kavramı; "*bir ilim hakkında yazdırılan her şey*" şeklinde tarif etmek de mümkündür.[207]

Muhâdarât ile emâlî türü eserler arasındaki fark bariz bir şekilde açıktır. Zira emâlî'de yazdırma işlemi söz konusu iken muhâdarât türü eserlerde müellifin derlemesi ön plana çıkmaktadır. Emâlî'de meclislerin halka açık, belirli yer ve zamanda, özellikle büyük mescitlerde düzenlenmesi esas iken muhâdarâtta bu durum zorunlu olmayıp müellif gerek meclislerden gerek kitaplardan gerekse duyduklarından derleme yaparak eserini oluşturabilmektedir.

2.1.3. Muhâdarât'ın Ortaya Çıkışı

Muhâdarât, genellikle ileri gelen devlet ricali ile büyük âlimlerin katıldığı meclislerde, karşılıklı soru-cevap şeklinde başlayan sohbet ve tartışmaların yazılı bir formda derlenmesiyle ortaya çıkmıştır.[208] Bizzat muhâdarât terimi, bu türün ortaya çıkışındaki esas mekanizmayı yansıtmakta, ilim ve bilgiye dayalı bir etkileşimi simgelemektedir. Devlet büyükleri ve âlimler arasında gerçekleşen bu sohbetler, zaman içinde derlenip kitaplaştırılmış ve muhâdarât veya mecâlis adıyla anılmıştır. Klasik Arap edebiyatı eserlerine baktığımızda, muhâdarât ve mecalis kelimelerinin hemen-hemen aynı anlamı ifade ettiğini, her ikisinin de belli bir konuda tartışılan toplantılar neticesinde ilmi bir birikimin, yani eserin meydana gelmesine sebep olduğunu görebiliriz.[209] Bu eserler, sadece bir dönemin değil, aynı zamanda o dönemdeki fikri atmosferin, bilgi birikiminin ve ilmi münakaşaların bir yansımasıdır. Dolayısıyla, muhâdarât hem bir zaman dilimini hem de belirli bir dönemdeki toplumun ilmi birikimini anlamak adına önemli bir kaynak konumundadır.[210]

Şunu ifade etmek gerekir ki, muhâdarât türünün ilk izlerini Arapların henüz yazılı kültüre geçmelerinden önceki dönemde gerek cahiliye döneminde gerekse İslami dönemde görmek mümkündür. Zira bu dönemde dil ve edebiyat hafızaya dayalı olup edip ve şairler

---

[207] Aydınlı, "İmlâ", 22/225; Kandemir, "Emâlî", 11/70; Ali Sevdi, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i,* 10.
[208] Süyûtî, *el-Muḥâḍarât ve'l-Muḥâverât,* 23.
[209] Ali Sevdi, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i*, 43.
[210] Hüseyin Yazıcı, "Muḥâḍarât", 30/390; Süyûtî, *el-Muḥâḍarât ve'l-Muḥâverât,* 23.

geçmişten gelen ve kendi dönemlerinde tedavülde olan şiirleri, hikayeleri, kıssaları, kısaca edebi mirasın kayda değer bir bölümünü hafızlarına nakşetmiş, meclislerinde kullanmış ve sonraki nesillere aktarmışlardır. Zira bu dönemlerde edipler ve şairler gerek Ukâz, Zulmecâz ve Mecenne gibi panayırlarda, gerek semer adını verdikleri gece sohbetlerinde, gerekse dost meclislerinde, konunun ve durumun muktezasına uygun şekilde şiirler, hikayeler, meseller, kıssalar ve rivayetler aktarmışlardır. Aynı durum İslami dönemde, vahyin nüzulü ve dinin tebliği sürecinde de devam etmiş, geçmişten gelen edebi hasılaya Kur'ân ve hadis gibi dini literatür dahil olmuştur. Çoğu zaman ilim ve edebiyat meclislerinde gerçekleşen bu faaliyetler, daha sonraları Emevi ve Abbasi halifelerinin ve idarecilerin saraylarında devam etmiş ve tarihi süreç içinde bir disiplin haline gelmiştir. Bu da muhâdarât türünün bir disiplin haline gelmeden önce köklerinin ilk dönemlere kadar uzandığını göstermektedir.[211]

Diğer taraftan, bu ilmi, çağdaş kullanımıyla bugünkü ilmi sempozyum ve konferans ilmi olarak değerlendirmek de mümkündür. Bu çerçevede, bu ilim; bir topluluk karşısında konuşurken, kullanılan ifadelerin asli anlamlarıyla birlikte, bu ifadelerden oluşan bütünün anlamı açısından kişiye, yerinde ve zamanında hitabet yeteneği kazandıran bir ilim olarak nitelendirilebilir. Ayrıca, konuşmanın seyri esnasında kişiyi olası hatalardan koruyan bir disiplin olarak ifade etmek mümkündür.[212]

2.1.4. Muhâdarât Türünün Konusu

Muhâdarât sahasında telif edilmiş kitaplar ilim, din, sanat, ahlak, siyaset, felsefe, kültür, edebiyat gibi pek çok alanda en özgün ve en ilgi çeken konuları toplayan eserlerdendir. Her müellif eserini telif ederken kendine göre bir yöntem ve hedef belirlediği için, her bir eser muhteva ve metot bakımından diğerinden ayrılmaktadır. Bu sahada kaleme alınan eserler sayıca çok olmakla birlikte her eserin kendine göre tadı, rengi ve kokusu bulunmaktadır. Bir eserde bulunan konu diğerinde bulunmayabilmekte, bu da o eseri değerli kılmaktadır.[213]

---

[211] Ali Sevdi, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i*, 12; Sümeyye Burkibe- Nergiz Kümeyni, *Fennü'l-Munazarat fi Mecalisi'l- Hulefa el-Abbasiyin* (Cezair: Cemiatu'l-Arab, b. Muheydi, Külliyatü'l-Edep ve'l-Lugat, Yüksek Lisans Tezi, 1439-2018), 15.

[212] İbrahim Çetintaş, *Saçaklızade ve İlimleri Sınıflandırması* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 88.

[213] Esma Hasan Muhammed, "Menhecu'z-Zemahşerî fî Kitâbi Rebî'i'l-Ebrâr, 217.

el-'İkdü'l-Ferîd'i tahkik eden Mufîd Muhammed Kumayhe, eserin içeriği ile ilgili bilgi verirken şunları ifade eder: "*el-'İkdü'l-Ferîd'in ele aldığı mevzulara gelince, siyasetten sultana, savaşlardan stratejiye, atasözlerinden mevizelere, taziye, mersiye, Araplara ait sözler, hutbeler, Arapların nesepleri, ilimleri, edebiyatları, kabileler arasında cereyan eden savaşları, halife ve komutan gibi meşhurlarına ait haberler gibi çeşitli konulardan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra müellif eserinde pek çok ayet, hadis, şiir, tarihi haberlere yer vermiştir.*"[214]

Tertîbu'l-'Ulûm adlı eserin sahibi Saçaklızâde Ebû Bekr el-Mar'aşî bu ilmin muhtevasıyla ilgili olarak şunları aktarır: "*Bu ilimle ilgili telif edilen kitaplara baktığımızda bunların, terkip ve mana açısından garip sözler ihtiva ettiklerini görürüz*" der. Garip terkibe örnek olarak "مَا لَكُم تَكَأْكَأْتُم عَلَيَّ كَتَكَأْكُئِكُمْ عَلَى ذِي جِنَّة، افْرَنْقَعُوا عَنِّي" "*Cinnet geçirmiş birinin başına toplandığınız gibi ne diye başıma toplandınız, dağılın başımdan!*" sözünü, anlam açısından garip söze örnek olarak da "الْعَجْزُ عَنْ دَرَكِ الإِدْرَاكِ إِدْرَاكٌ" *"(Allah'ı) idrak etmekten aciz olmak, gerçek manada idraktır."* sözünü verir. Ayrıca tuhaf olayların hikayesi, akaid konuları, ameli hükümler, mevize ve komik olaylara dair toplanan rivayetlerin bu ilmin konusuna girdiğini ifade eder.[215]

Muhâdarât alanında kaleme alınmış eserlerin muhtevasını incelediğimizde bunların; ilmî, dinî, ahlâkî, edebî, felsefî konular ve sohbetlerden halifelerin, büyük sahâbîlerin ve fakihlerin hikmetli sözlerine, ibret alınacak hikâyelere ve meşhur şairlerden iktibaslara; ilim, akıl, cehalet, ahlâk, mev'iza, âdâb, hikmet, emsal mürüvvet, övgü, yergi gibi okuyucunun ilgisini çekecek türden nakillere; eğlendirici ahlâkî hikâye, nükte, espri ve fıkralara; kıssalar, ilginç haberler, güzel cevaplar, atasözleri ve seçilmiş şiirlere kadar hayatın her yönüne hitap eden konular olduğunu görürüz.[216]

Muhâdarât türüyle ilgili eser telif eden müelliflerin hemen hepsi Kur'ân ayetlerinden, nebevî hadislerden, Arapların sözlerinden, şiirlerinden, hikmetli sözlerinden ve atasözlerinden istişhâdda bulunmuşlardır. *el-Müstetraf* adlı eserin sahibi İbşîhî eserin mukaddimesinde şunları kaydeder: "*Bu eserde, pek çok Kur'ân ayetini ve Hz. Peygamberin sahih hadisini delil olarak kullandım. Kitabımı salih insanların güzel*

---

[214] İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferid,* thk. Mufid Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1404/1983), 4.

[215] Muhammed b. Ebu Bekir el-Mer'aşi, *Tertîbu'l- 'Ulûm*, thk Muhammed b. İsmail, (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l- İslamiyye, 1988), 187; Kitabın çevirisi için bknz, el-Mer'aşi, *Tertîbu'l-'Ulûm,* çev. Doç. Dr. Zekeriya PAK (Kahramanmaraş, Arıkan Mensucat Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi, 2009), 218.

[216] Muhâdarât alanında telif edilmiş başta Zemahşerî'nin Rebîʿü'l-Ebrâr'ı olmak üzere en-Nemerî'nin *Behcetü'l-Mecâlis*, İbn Hamdûn'un *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye,* İbn Hicce el-Hamevî'nin *Semerâtu'l-Evrâk,* Muhyiddin b. 'Arabî'nin *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr* gibi eserlerin muhtevasına bakılabilir.

hikayeleriyle süsledim. Zemahşerî'nin Rebîʿu'l-Ebrâr adlı eseri ile İbn Abdürabbih'in el-ʿİḳdü'l-Ferîd adlı eserinden bolca alıntı yaptım. Bu kitabı mütalaa eden okuyucunun aradığı ve istediği her şeyi bulmasını arzuladım. Bu eserde, faydalı nefis kitaplardan seçkiler yaparak pek çok nadir ve hoşa giden şeyler topladım. İçine, gözlere ve kulaklara hoş gelen, hüzünlü kalplere ferahlık veren nebevî hadisler, şiir tarzında atasözleri, lügavi lafızlar, ciddi hikayeler, eğlenceli nadir rivayetler, garip sözler, ayrıntılar ve şiirler koydum."[217]

2.1.5. Muhâdarât Türünün Faydaları

Taşköprizâde muhâdarât türünün faydalarını zikretmiş ve bu ilimden maksadın, başkasından nakledilen kelamın, hitap edilen makamın gereğine uygun şekilde aktarılırken kişiyi hataya düşmekten sakındırmak olduğunu ifade etmiştir. Aktarılan kelamın asıl manasının ve bizzat terkibin sahip olduğu hususiyetlerin düzgün bir şekilde aktarılması gerektiğini belirtmiştir.[218]

İbnü'l-Hatib olarak tanınan ve *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ı *Ravdu'l-ahyâr* adıyla ihtisar eden Muhammed b. Kasım el-Amâsî bu ilmin önemini ve faydalarını anlatırken şunları ifade eder: "*Muhâdarât türü, karşılıklı konuşma ve muhavere için faydalı bir ilimdir. Arabi ilimler içinde kadri yüce bir ilim, edebi sanatlar arasında övülmeye değer bir sanattır. Bütün insanlar bu ilme ihtiyaç duyarlar ve büyük âlimler bu ilme rağbet gösterirler.*"[219]

Ebû Sa'd el-Âbî (ö. 421/1030), muhâdarât ile ilgili kaleme aldığı *Nesrü'd-Dürer* adlı eserinde bu ilmin faydalarını kendi kitabı üzerinden ortaya koymakta ve şöyle demektedir: "*Bu kitaptan ileri seviyedeki edip istifade edebileceği gibi acemi bir talebe de yararlanabilir. İnzivaya çekilmiş zâhid kişi onda teselli bulabileceği gibi terbiyesiz ve ahlaksız biri de onda teselli bulabilir. Hükümdar, ülkesini yönetirken ona ihtiyaç duyacağı gibi köle de efendisine hizmet ederken ona ihtiyaç duyar. O, ne güzel bir yardımcıdır, mektuplarını ve kitaplarını yazarken kâtibe, konuşmalarında ve hutbelerinde hatibe, uyarı ve sakındırma yaparken vaize, doğruyu hatırlatma ve gösterme sırasında kadıya, kanaat ve teselli arayışında zâhid kişiye, nezaheti ve yalnızlığıyla*

---

[217] el-İbşîhî, *el-Müstetraf*, 7.
[218] Taşköprizâde, *Miftâḥu's-Saʿâde,* 1/208.
[219] Muhammed b. Kasım b. Yakub el-Amâsî, *Ravdu'l-Ahyâr el-Müntehab min Rebî'i'l-Ebrâr* (Halep: Dârü'l-Kalemi'l- 'Arabî, 1423), 12.

kendini ibadete veren kişiye! Dostuyla gece sohbeti yapacak nedim onsuz yapamaz. İnsanları güldürecek ve onları eğlendirecek kişi ona mecburdur."[220]

Yukarıdaki bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır ki muhâdarât, ediplerin yanı sıra ilim tahsil eden insanların da ihtiyaç duyduğu ilimlerdendir. Bu eserleri mütalaa eden insanlar edebiyata ait çeşitli ilimleri, özlü sözlerden en güzelini, nadir bulunan garip anekdotları ve ilgi çekici hikâye ve kıssaları bulacaklardır.[221]

2.1.6. Muhâdarât Alanında Yazılan Eserler

Muhâdarât alanında kaleme alınmış eserleri hicri III. asrın başlarından itibaren görmek mümkündür. Zaman içinde yoğun ilgi gören bu edebi tür, bu alanda pek çok eserin telif edilmesine yol açmıştır. Her biri farklı renk ve tonda yazılan eserler, sahip oldukları muhteva ve üslup sebebiyle hem kendi dönemlerinde hem de sonraki dönemlerde büyük alaka görmüş, şerh, ihtisar ve tercüme faaliyetlerine konu olmanın yanı sıra pek çok esere kaynaklık yapmışlardır.

Muhâdarât sahasında ilk eserin Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824) tarafından kaleme alındığını görüyoruz. *el-Muḥâḍarât ve'l-Muḥâverât* adlı bu eserin bir nüshasının Medine'de Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde olduğu kaydedilmektedir.[222]

Ebû Ubeyde'den sonra bu alanda çok sayıda eser telif edilmiştir. Bunlar arasında dikkat çekenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Dil, edebiyat, Kur'ân ilimleri, hadis ve tarih sahalarındaki eserleriyle tanınan İbn Kuteybe (ö. 276/889) edep ve muhâdarât ile değişik konulara dair kaleme aldığı eseri *ʿUyûnü'l-Aḫbâr* bu sahada tanınan önemli eserlerden biridir.[223]

Yine Endülüslü âlim ve şair İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) bir genel kültür ansiklopedisi ve bir antoloji mahiyetinde olan en meşhur eseri *el-ʿİḳdü'l-Ferîd* bu alanın önemli eserlerindendir.[224]

---

[220] Ebû Sa'd el-Âbî, Mansur b. Hüseyin er-Râzî, *Nesrü'd-Dürer fi'l-Muhâdarât*, thk: Halid Abdulğani Mahfuz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004), 1/23.

[221] Ebû Sa'd el-Âbî, *Nesrü'd-Dürer,* 22-23; Esma Hasan Muhammed, "Menhecu'z-Zemahşerî fî Kitâbî Rebî'i'l-Ebrâr", 216.

[222] Süleyman Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/552.

[223] Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/152.

[224] Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İbn Abdürabbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/283.

Kadı ve muhaddis Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî'nin (ö. 330/941) *el-Mücâlese ve Cevâhirü'l-ʿİlm* adlı eseri ilmî, dinî, ahlâkî, edebî konularla ilgili olarak hadis, güzel söz, fıkra, hikâye ve anekdotları toplayan zengin bir koleksiyondur.[225]

Ünlü Arap tarihçisi ve edibi Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaşayan şarkıcı ve bestekârlarla bunların şarkı ve besteleri hakkında bilgi vermek için kaleme aldığı meşhur eseri *el-Eġānî* bu tür eserlerden sayılır.[226]

Kadı, edip ve şair Ebû Ali et-Tenûhî'nin (ö. 384/994) bu alanda kaleme aldığı üç eseri bulunmaktadır. Bunlar; umumiyetle üst sınıf devlet adamlarının mücadelelerine dair hikâyeleri içeren *Nişvârü'l-Muḥâḍara ve Aḫbârü'l-Müẕâkere*, Araplar arasında cömertlikleriyle bilinen kişilere dair 190 hikâyenin yer aldığı *el-Müstecâd min Faʿalâti'l-Ecvâd* ile eserleri arasında en meşhur olan ve en ümitsiz durumlarda bile Allah'a olan güven ve inancın korunmasının önemi bağlamında farklı hikâye ve rivayetlere yer veren, sıkıntı çeşitleri, ilâhî yardımın geliş biçimleri, sultanı sakinleştirme, özlü söz ve öğütlerle onu merhamete davet etme gibi konulardan oluşan *el-Ferec baʿde'ş-Şidde* adlı eseridir.[227]

Arap nesir sanatının en büyük temsilcilerinden, felsefeci ve mutasavvıf Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) ilmî, edebî ve felsefî mahiyetteki sohbetleri içeren eseri *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese* ile felsefî, dinî, ilmî ve edebî konularda şahit olduğu sohbet ve tartışmaların tutanağı mahiyetindeki eseri *el-Muḳābesât* bu alanın önemli eserleri arasında yer alır.[228]

Arap dili ve edebiyatı âlimi, aynı zamanda şair olan Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (ö. 429/1038) atasözleri başta olmak üzere üdeba ve hükemâya ait sözler, nazım ve nesre ait eşsiz örnekler içeren *et-Temṯîl ve'l-Muḥâḍara fi'l-Hikem ve'l-Münâẓara* ile *Müʾnisü'l-Vaḥîd ve Nüzhetü'l-Müstefîd fi'l-Muḥâḍarât* adlı eserleri bu alanda dikkate değer eserlerdir.[229]

---

[225] Yazıcı, "Muhâdarât", 30/390; Yaşar Kandemir, "Emâlî", 11/71.

[226] Hulusi Kılıç, "Ebü'l-Ferec el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/316.

[227] Soner Gündüzöz, "Ebû Alî Tenûhî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/471

[228] Mahmut Kaya, "el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/239; a.mlf., "Ebû Hayyân et-Tevhîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/154; a.mlf., "el-Muḳābesât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/107.

[229] Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Ebû Mansûr Seâlibî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2009), 36/236.

Endülüslü muhaddis, münekkit, edip, tarihçi ve Mâlikî fakihi İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) ahlâkî, edebî ve hikemî konulara dair antolojik eseri *Behcetü'l-Mecâlis ve Ünsü'l-Mücâlis ve Şaḥẕü'ẕ-Zâhini ve'l-Hâcis* muhâdarât sahasında zikre değer bir eserdir.[230]

Müfessir, Arap dil âlimi ve ahlâk felsefecisi Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI.) geniş bir edebiyat ansiklopedisi niteliğinde olan *Muḥâḍarâtü'l-Üdebâʾ ve Muḥâverâtü'ş-Şuʿarâʾ ve'l-Büleġāʾ* adlı eseri, muhâdarât türüne önemli katkı sağlamıştır. Eser, "Had" adını verdiği yirmi beş bölümde çeşitli edebî, ahlâkî, dinî, filolojik, tarihsel verileri ve genel eğitici materyalleri sunarak yaşadığı dönemin dinî, toplumsal, kültürel, gündelik ve bilimsel birikimini yansıtmıştır. Ayrıca tarihten gelen hikmet ve bilgiyi aktararak bu alanda önemli bir kaynak haline gelmiştir.[231]

Edip, şair ve tarihçi İbn Hamdûn'ün (ö. 562/1167) *et-Teẕkiretü'l-Ḥamdûniyye* adlı eseri, muhâdarâta dair konuları ihtiva eden önemli ve hacimli bir kitaptır. İbn Hallikân tarafından "*tarih, edebiyat, fıkra ve şiir ihtiva eden en güzel kitap*" şeklinde nitelenmiştir. Kırk sekiz bab ve on cilt halinde neşredilen eser dinî öğütler, meliklerin ve vezirlerin takip edecekleri siyaset, ahlâk, fıkralar, meliklere, reislere, çocuk ve kadınlara mersiyeler ve tâziyeler, hicivler, tasvirler, gazeller ve hutbelerden çeşitli örnekler, atasözleri, Araplar'a ait haberler ve âdetler, fal, kehanet, şiir sanatları, şairlerin ve yazarların, ahmakların ve cahillerin fıkraları gibi konulara yer verilmiştir.[232]

İbn Zafer olarak meşhur olan Ebû Abdillâh Hüccetüddîn es-Sıkıllî'nin (ö. 565/1170) Sicilya'da telif ettiği ve dostu Emîr Ebû Abdullah Muhammed b. Ebü'l-Kāsım el-Kureşî'ye ithaf ettiği *Sülvânü'l-Muṭâʿ fî ʿUdvâni'l-Etbâʿ* adlı eseri yine bu alanda kaleme alınmış eserlerdendir. Tevekkül, teselli, sabır, rızâ ve zühd gibi konulara odaklanan eser, İbnü'l-Mukaffâ'ın *Kelîle ve Dimne*'de kullandığı üslûpla yazılmıştır. Beş bölümden oluşan eserde müellif, hükümdarın ve onun çevresindeki devlet adamlarının halkla ilişkilerine, ahlâkına ve davranışlarına dair bazı bilgilere, İran mitolojisi ile Fars hükümdarları hakkında birtakım hikâyelere yer vermiştir. Bu hikâyeler, eseri tarihsel ve

---

[230] Mustafa Çağrıcı, "Behcetü'l-Mecâlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/348; Leys Suûd Câsim, "İbn Abdilberr en-Nemerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/269.

[231] Ömer Kara, "Râgıb el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/398.

[232] İnci Koçak, "İbn Hamdûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/21.

kültürel anlamda değerli kılmakta ve okuyuculara dönemin politik ve kültürel atmosferi hakkında bilgiler sunmaktadır.[233]

Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkilere sahip Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr*, adlı eseri bu alanda telif edilmiş değerli eserlerdendir. Müellif eserin mukaddimesinde ibretlik hikayelere, atasözlerine, nadir hikayelere, meşhur rivayetlere, geçmiş peygamberlere ve ümmetlere dair haberlere, Arap ve Acem hükümdarların haberlerine, güzel ahlaka, garip rastlantılara, alemin yaratılması ve düzeni ile ilgili nebevî hadislere, Allah'ın kâinatta yaratmış olduğu acayip sanatlara ve harika hikmetlere yer verdiğini ifade etmiştir.[234]

Memlükler dönemi edip ve şairi İbn Hicce el-Hamevî'nin (ö. 837/1434) kıssa, fıkra, ilginç haber, güzel cevap, atasözü ve seçme şiirlerden oluşan ve bir mecmua niteliğinde olan *Ṣemerâtü'l-Evrâḳ fi'l-Muḥâḍarât* adlı eseri de bu sahada telif edilmiş kitaplar arasına girer. Eser, Harîrî'nin *Dürretü'l-Gavvâṣ*, İbnü'l-Cevzî'nin *İmtiḥânü'l-Ezkiyâʾ* ve İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-Aʿyân*'ı başta olmak üzere kırk kadar kaynaktan yapılmış seçmelerden oluşmaktadır.[235]

Âlim ve edip Ebü'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed el-İbşîhî'nin (ö. 854/1450) ansiklopedik bir antoloji niteliğindeki *el-Müsteṭraf fî Külli Fennin Müsteẓraf* adlı eseri muhâdarât sahasında kaleme alınan önemli eserlerden biridir. Eserin mukaddimesinde el-İbşîhî, daha önceki müelliflerin âdâb, vaaz, hikmet, tarih, ahbâr, hikâye, nükte ve şiir türünde pek çok rivayet derlediklerini ve her eserin bu türlerden yalnız biriyle ön plana çıktığını ifade eder. Kendisinin ise yukarıdaki türlerin en güzel örneklerini bir araya getirdiğini ve eserini hazırlarken İbn Abdürabbih'in *el-ʿİḳdü'l-Ferîd*'i ile Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ından istifade ettiğini belirtir. Seksen dört bölümden oluşan eser, İslâm'ın esasları, maddi ve mânevî hayata ait konular, siyasî ve içtimaî hayata dair mevzular, âdâb, ahlâk, edebiyat, ilim, tarih, coğrafya ve değişik konuları kapsar.[236]

---

[233] Mehmet Sami Benli, "İbn Zafer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/454.

[234] Muhyiddin b. 'Arabî, *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr ve Müsâmeretü'l-Ahyâr fi'l-Edebiyyât ve'n-Nevâdir ve'l-Ahbâr*, (Beyrut: Dâru'l-Vakazati'l- 'Arabiyye, 1968), 1/5; Mahmud Erol Kılıç, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/493; Naci Kazan, *Karabağı ve Calib as-Sururu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 63.

[235] Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbn Hicce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/65.

[236] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî Külli Fennin Müstezraf*, 7; Hulusi Kılıç, "İbşîhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/377.

Osmanlı âlimi Muhyiddîn Muhammed el-Karabâğî'nin (ö. 942/1535) ansiklopedik mahiyetteki çalışması *Câlibü's-Sürûr ve Sâlibü'l-Gurûr fi'l-Muḥâḍarât* adlı eseri, Osmanlı dönemi muhâdarât çalışmaları arasında önemli bir yere sahiptir. Yirmi üç bölümden oluşan eser ilâhiyyât, fıkıh, ahlâk, siyaset, âdâb-ı muâşeret, mizah, hastalıklar ve dua, tövbe ve pişmanlık gibi konuları ihtiva etmektedir.[237] Osmanlı tarihçisi, âlim ve şair Abdurrahman Hibrî Efendi'nin (ö. 1069/1659) *Hadâiku'l-Cinân* adlı eseri Osmanlı döneminde muhâdarât türüne dair Türkçe olarak kaleme alınan eserlerdendir.[238]

Osmanlı şeyhülislâmı Seyyid Feyzullah Efendi'nin (1115 /1703) *Mecmûa-i Hikâyât* adlı eseri muhâdarâta dair olup Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Üç makaleden ibaret bir risâledir.[239]

Bunların dışında muhâdarât türüne dair, Ebû Hafs Ömer b. Hasan en-Nîsâbûrî es-Semerkandî'nin (ö.840/1436) *Revnaḳu'l-Mecâlis*, Hasan b. Mes'ûd el-Yûsî el-Merrâküşî'nin (ö. 1102/1691) *Kitâbü'l-Muḥâḍarât*, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf et-Tîfâşî'nin (ö. 651/1253) ansiklopedi niteliğindeki eseri *Faṣlü'l-Hiṭâb fî Medâriki'l-Havâssi'l-Hams li-Üli'l-Elbâb*'ı[240], Mağribli şair ve edip İbn Ebû Hacele'nin (ö. 776/1375) *Sükkerdânü's-Sulṭân el-Melikü'n-Nâṣır* adlı eseri[241], Ebü'l-Bekā Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî'nin (ö. 808/1405) hayvanlar ansiklopedisi mahiyetinde olan *Ḥayâtü'l-Hayevân* adlı eseri, Ebû Nasr es-Semev'el b. Yahyâ b. Abbâs el-Mağribî'nin (ö. 570/1175 civarı) *Nüzhetü'l-Aṣḥâb fî Muʿâşereti'l-Aḥbâb* adlı eseri, Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Kāsım er-Rakīk el-Kayrevânî'nin (ö. 425/1034'ten sonra) *Naẓmü's-Sülûk fî Müsâmereti'l-Mülûk* adlı eseri, İbn Sa'd'ın *Reyhânetü'l-Edeb* adlı eser ile *er-*

---

[237] Naci Kazan, bu eseri, "*Karabâğî ve Câlib as-Surûr'u*" adıyla, doktora tezi çerçevesinde tahkik etmiş, eser ve müellifi hakkında bilgi vermiştir. Aynı zamanda bu eseri, Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr* , Râgıb el-İsfahânî'nin *Muḥâḍarâtü'l-Üdebâʾ*, İbnü'l-Arabî'nin *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr,* İbnu'l-Hatîb el-Amâsî'nin *Ravdu'l-Aḥyâr* ve İbn Hamdûn'nun *et-Teẕkiretü'l-Ḥamdûniyye* adlı eserleriyle kıyaslamış, benzer ve farklı yanlarını ortaya koymuştur. Mukayesede kolaylık sağlaması için 98 baptan oluşan Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ını, birbirine yakın konuları birleştirerek 13 baba indirgemiş ve mukayese etmiştir. Bkz. Naci Kazan, *Karabâğî ve Câlib as-Surûr'u*, 56.

[238] Sevim İlgürel, "Abdurrahman Hibrî Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/426; Yazıcı, "Muhâdarât", 30/390.

[239] Taşköprizâde, *Miftâḥu's-Saʿâde*, 1/210; Hüseyin Yazıcı, "Muhâdarât", 30/390; Mehmet Serhat Tayşi, "Seyyid Feyzullah Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/527.

[240] Kasım Kırbıyık, "Tifaşi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,2012), 41/149.

[241] Rıza Kurtuluş, "İbn Ebû Hacele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/431.

Ravdu'l-Hasîb ve Mü'nisü'l-Habîb,'Acâibü'l-Garâib, Enîsü'l-Muhâdara, Tervîhu'l-Ervâh gibi farklı dönemlerde kaleme alınan pek çok eser mevcuttur.[242]

Muhâdarât türünde yazılan eserler, kendilerine ait olmayan manzum ve mensur malzemeyi derleyip toplamaları yönüyle birbirlerine benzeseler de ele aldıkları konular ve takip ettikleri metotlar açısından birbirlerinden farklıdırlar. Bu farkı biraz daha anlaşılır hale getirmek için bu sahada telif edilmiş meşhur birkaç eser hakkında ayrıntılı bilgi vermek istiyoruz:

1. el-ʿİḳdü'l-Ferîd

el-ʿİḳdü'l-Ferîd, İbn Abdürabbih olarak şöhret bulan Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih el-Kurtubî el-Endelüsî'ye (ö. 328/940) aittir. 246/810 yılında Kurtuba'da doğan İbn Abdürabbih ilk öğrenimini tamamladıktan sonra, o dönemde yaygın olan "*doğuya gidilmeden ilim öğrenilmeyeceği*" yaygın görüşünün aksine kendi memleketinde kalarak ilim tahsiline devam etmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra hadis ve fıkıh dersleri vermeye başlamış, bir yandan da şiir, edebiyat ve musiki ile ilgilenmiştir. İrticalen şiir söyleyebilecek kadar güçlü bir şair olan İbn Abdürabbih devlet büyüklerine ve önde gelen kimselere şiirler yazmış ve bu sayede refah içinde yaşamıştır. Hayatının sonuna doğru felç olan müellif, 328/940 yılında Kurtuba'da vefat etmiştir.[243]

el-ʿİḳdü'l-Ferîd, İbn Abdürabbih'in en meşhur eseri olup siyaset, edebiyat, tarih, nevâdir, ahlâk, mizah, nükte, fıkra, mûsiki ve eğlence gibi farklı konuları ihtiva etmektedir. Adeta bir genel kültür ansiklopedisi ve bir antoloji mahiyetinde olan eserin adını bizzat müellif, "*eşsiz gerdanlık*" anlamına gelen "*el-ʿİḳdü'l-Ferîd"* koyduğunu eserin mukaddimesinde ifade etmektedir. Yine eserin mukaddimesinde, bu sahada yazılmış bazı eserlere baktığını ve bunların eksik olduğunu, bütün haber ve rivayetleri toplamadıklarını, bu yüzden yöneticilerin ve halkın dilinde yaygın şekilde dolaşan konuları derleyecek ve toplayacak bir eser yazdığını belirtmiştir. Eserinde yer verdiği her bir konuya uygun şiirler derlediğini, bunun yanı sıra kendi şiirlerinden de eklemeler yaptığını söyler. Ta ki bu esere vakıf olan insanların, ırak bir yerde olmasına rağmen Endülüs'ün, nazım ve nesir konusunda yeterli bir birikime sahip olduğunu bilsinler. [244]

---

[242] Taşköprizâde, *Miftâḥu's-Saʿâde,* 1/210; Yazıcı, "Muhâdarât", 30/390.

[243] İbn Abdürabbih, *el-ʿİḳdü'l-Ferîd*, çev. Musa Kazım Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu, 2021), 11-12; Abdüleziz b. İbrahim b. Kasım, *ed-Delil ile'l- Mutun el-İ'lmiyye* (Riyad: es-Sami'i li'n-Neşr ve't-Tevzi'i, 1460/2000), 702; eş-Şek'a, "İbn Abdürabbih", 19/282.

[244] İbn Abdürabbih, *el-ʿİḳdü'l-Ferîd,* 1/6-7; eş-Şek'a, "İbn Abdürabbih", 19/282.

Uzun yıllar süren bir çalışmanın ürünü olan *el-ʿİḳdü'l-Ferîd*, her birine bir mücevher adının verildiği yirmi beş bölümden (kitap) meydana gelmektedir. Böylece müellif eserini, yirmi beş mücevherden oluşan bir gerdanlığa benzetmiştir. Mücevherat içinde en kıymetli taş olan "el-vâsıta" yı da eserin ortasına, on üçüncü bölüme yerleştirmiştir.

Eseri incelediğimizde İbn Abdürabbih'in, yoğun bir şekilde şiire yer verdiğini görüyoruz. On sekizinci ve on dokuzuncu bölümleri, aruz, kafiye ve farklı şiir türlerine tahsis eden müellif, 200'den fazla şaire ait yaklaşık 10.000 örnek beyit sunmuş, ayrıca kendi şiirlerinden de örnekler vermiştir.

On üçüncü bölümde, ünlü hatiplerin hutbelerine yer vermiş ve hitabete dair en güzel örnekleri sıralamıştır. Eserine koyduğu hutbeler bu bölümle sınırlı kalmayıp diğer bölümlerde de hitabet örneklerine rastlanmaktadır.

Eserde, yazışmalar, yazım malzemeleri, kâtipler ve kâtiplerin sahip olması gereken özellikler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca bazı meşhur tevki örnekleri üzerinde durulmuştur.

İslâm tarihiyle ilgili olarak, eserin değişik yerlerinde verilen bilgiler ise kapsamlı bir içeriği temsil etmektedir. *el-ʿİḳdü'l-Ferîd*, özellikle Doğu İslâm dünyasına ait bilgileri Endülüslülere aktarmak amacıyla yazılmıştır. Bununla birlikte eser, I. Abdurrahman'dan (750-788) III. Abdurrahman'a (912-961) kadar Endülüs Emevîler'inin tarihini de içermektedir.

Yedinci bölümde Arap atasözleri, sekizinci bölümde mev'iza ve zühd konularını inceleyen yazar, ahlak ve dindarlık konularını gerçekçi bir bakış açısıyla ele alarak dünya ve ahiret işlerinin dengeli bir şekilde sürdürülmesini önermiştir. İbn Abdürabbih, okuyucunun dinlenmesi ve yorulmadan okuması amacıyla eserin çeşitli yerlerinde zarif nüktelere ve fıkralara yer vermiştir.

Mûsikiye ayrılan yirminci bölümde, müziğin ve güzel sesin insan ruhu üzerindeki etkisini açıklayan yazar, konuyla ilgili hadisleri aktarır ve bu sanatla meşgul olmanın dinen bir mahzuru olmadığını vurgulamıştır. Mûsikinin mekruh olması durumunda, en çok Kur'ân ve ezanın bundan uzak tutulması gerektiğini belirten müellif, mekruh olmaması durumunda ise en çok şiirin bu sanata ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir.

Eserde dönemin sosyal hayatı, gelenek ve görenekleri, yiyecek ve içecekleri, sağlık ve tıp konuları, sihir, üfürükçülük, muska, göz değmesi, insan ve hayvan karakterleri, bölge ve şehirlerin özellikleri, kadınlar ve hususiyetleri gibi çok çeşitli konularda bilgiler bulun

Eser, Tevrat ve İncil'den, Doğu kaynaklarında sıkça rastlanan İran ve Hint sözlerinden ve Aristo'dan alıntılar içermektedir. İbn Abdürabbih, kendinden önceki âlimlerden aktarımlar yaparak, *el-ʿİḳdü'l-Ferîd*'in ilk dönem İslâm tarihinin siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel kaynaklarından biri olma özelliğine sahip olduğunu göstermektedir.[245]

Gerek telif edildiği dönemde gerekse sonraki dönemlerde büyük ilgiye mazhar olan *el-ʿİḳdü'l-Ferîd*, pek çok esere kaynaklık yapmıştır. İbşîhî'nin *el-Müsteṭraf*'ı, İbn Haldûn'un *Muḳaddime*'si, Kalkaşendî'nin *Ṣubḥu'l-aʿŞâ*'sı ve Abdülkādir el-Bağdâdî'nin *Ḫizânetü'l-Edeb*'i gibi birçok esere kaynak olmuştur.[246] Akademik dünyanın vazgeçilmez kaynaklarından biri olan eser üzerine günümüzde pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Bunlardan Abdülemir Ali Mühennâ ve Semîr Yusuf Câbir'in, *Ahbâru'n-Nisâ fi'l-'İkdi'l-Ferîd* adlı eseri[247], Şelebî Munsif'in "*el-Kadâyâ'n-Nakdiyye ve'l-Belâğiyye fî Kitâbi'l-'İkdi'l-Ferîd li İbni Abdirabbih*" adlı yüksek lisan tezi[248], Rahîm Hulv el-Behâdilî'nin "*Mezâhir mine'l-Hayâti'l-İctimâ'iyye li'l-Müctemei'l- İslâmî min Hilâli Kitâbi'l-'İkdi'l-Ferîd li İbni Abdirabbih el-Endelüsî*" adlı makalesi[249], Ali b. Hamed b. Ali er-Riyâmî'nin "*Elfâzu'l-Hayevân fi'l-'İkdi'l- Ferîd li İbni Abdirabbih fî Dav'i Nazariyyeti'l-Hukûli'd-Dilâliyye*" adlı tebliği[250] ve Abidin Güzel'in "*İbni Abdirabbih'in el-'İkdü'l-Ferîd Adlı Eserinde Taziye ve Mersiye*" adlı yüksek lisans tezi zikredilebilir.[251]

2. el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese

el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese , Arap nesir sanatının en büyük temsilcilerinden biri olan Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) tarafından kaleme alınmıştır. Farabi okulunda yetişen bir felsefeci ve mutasavvıf olan et-Tevhîdî, Arap nesrinde Câhiz'den sonra en dikkat

---

[245] İbn Abdürabbih, *el-ʿİḳdü'l-Ferîd,* 1/6-7; eş-Şek'a, "İbn Abdürabbih", 19/282.

[246] eş-Şek'a, "İbn Abdürabbih", 19/282.

[247] Abdülemir Ali Mühennâ - Semîr Yusuf Câbir, *Ahbâru'n-Nisâ fi'l-'İkdi'l-Ferîd,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1990).

[248] Şelebî Munsif'in *el-Kadâyâ'n-Nakdiyye ve'l-Belâğiyye fî Kitâbi'l-'İkdi'l-Ferîd li İbni Abdirabbih*, (Cezayir: Câmi'atu'l-Hâc Lahdar, Bâtna, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

[249] Rahîm Hulv el-Behâdilî, "Mezâhir mine'l-Hayâti'l-İctimâ'iyye li'l-Müctemei'l- İslâmî min Hilâli Kitâbi'l-'İkdi'l-Ferîd li İbni Abdirabbih el-Endelüsî", *Mecelletü't-Türâsi'l-'İlmi'l-'Arabi,* 40 (2019), 33-68.

[250] Ali b. Hamed b. Ali er-Riyâmî, "Elfâzu'l-Hayevân fi'l-'İkdi'l- Ferîd li İbni Abdirabbih fî Dav'i Nazariyyeti'l-Hukûli'd-Dilâliyye", *Mecelletü't-Türâs ve'l-Hadâra* (Kahire: Merkezü Bühûsi't-Türâs ve'l-Hadâra, 2014), 393-442.

[251] Abidin Güzel, *İbni Abdirabbih'in el-ʿİḳdü'l-Ferîd Adlı Eserinde Taziye ve Mersiye* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Kitabın matbu hali için bknz. Abidin Güzel, *İbni Abdürabbih'in el-ʿİḳdü'l-ferîd Adlı Eserinde Taziye ve Mersiye,* ed. Ahmet Tekin (Ankara: İlahiyat, 2020).

çeken üsluba sahip isimlerden biri olarak bilinir. Ona "*filozofların edibi, ediplerin filozofu, ikinci Câhiz*" gibi unvanlar verilmiştir. Dil, edebiyat, fıkıh, kelâm, felsefe ve tasavvuf gibi ilim ve kültür alanlarıyla ilgilenerek, IV. (X.) yüzyılın önde gelen şahsiyetleri arasında yerini almıştır.[252]

et-Tevhîdî'nin *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese* eserinin yazım hikayesi ilginçtir. Eser, o dönemde vezir olan İbn Sa'dân'ın sorduğu meselelere cevap niteliğinde yazılmıştır. Her gece vezir ve Ebû Hayyân buluşur ve vezir, kafasına takılan soruları sorarak konuyu belirler. Ebû Hayyân da vezirin bu sorularına ve taleplerine yanıtlar verir. Sohbetin sonunda vezir ondan bir nükteyle ya da bir şiirle oturumu bitirmesini ister. Kırk gece devam eden bu ilmi konuşmaları ve yaşananları et-Tevhîdî kaydeder ve böylece soru-cevap tarzında önemli bir eserin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. el-Kıftî'nin *Ahbâru'l-Hukemâ* aldı eserinde zikrettiği üzere, başı tasavvuf, ortası hadis ve sonu eğlence şeklinde tertip edilen bu ilmi konuşmalar sonucunda, ilim ve sanatla uğraşanlar için zevkli bir kitap ortaya çıkmıştır.[253]

el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese, isminden de anlaşılacağı üzere, ilmi, edebi ve felsefi sohbetleri içeren eğlenceli bir kitaptır. Eser, Ebû Hayyân döneminde Irak bölgesinde yaşayan toplumunun halini yansıtması yönüyle önemlidir. Bunun yanı sıra eserde kullanılan diyalog üslubu kitaba zarafet ve ihtişam kazandırmış, onu zevkli ve keyifli hale getirmiştir. Yinelemeyi seven, sözü uzatan ve felsefi-edebî bir üslup takip etmesi, ayrıca ara sıra konu dışına çıkması cihetiyle Cahiz'den etkilendiği görülmektedir.[254]

İlk gece vezir, soruları sormadan önce Ebû Hayyân'ın kendini rahat hissetmesini ve sorulara çekinmeden cevap vermesini, bildiği her şeyi söylemesini ister ve onu motive eder. Daha sonra sohbet kibirden sakınmak, tevazu, nefis terbiyesi gibi konuların yanı sıra eş anlamlı kelimeler arasında ne gibi farklar olduğu hakkında devam eder.[255] İkinci gece vezir, et-Tevhîdî'nin hocası filozof Ebû Süleyman es-Sicistânî hakkında bilgi ister. et-Tevhîdî, hocasının özelliklerinden, ilim tahsilinden ve hayatından bahseder. Ardından vezir, dönemin filozofları İbn Zür'a, İbnü'l-Hammâr, İbnü's-Semh, Ebû Bekir el-Kümesî, İbn Miskeveyh, Nazîf er-Rûmî, Îsâ b. Ali ve Yahyâ b. Adî ile ilgili düşüncelerini

---

[252] Hamevî*, Mu'cemü'l-Üdebâ,* 5/1924.

[253] Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425-2004), 5; Mahmut Kaya, "el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/239.

[254] et-Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese*, 5.

[255] et-Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese*, 17-22.

belirtmesini ister. et-Tevhîdî her sorulan kişi hakkında kendi düşüncesini ifade eder ve ardından onların görüşlerinden bahseder.[256]

Üçüncü gece, Ebü'l-Vefa el-Bûzcânî, Ebû Süleyman, Behram gibi önde gelen bazı bürokrat ve sanat adamları hakkında bilgiler verir.

Dördüncü oturumda arkadaşı ve dostu olan Ebû'l-Vefâ'ya karşı minnet ve şükranlarını bildirmiş, daha sonra İbn Abbâd'ın mezhebi, tahsili, ilmi ve fikri şahsiyetinden bahsetmiştir. İbn Abbâd'tan bahsederken ona olan öfkesini ve nefretini gizlememiştir. Çünkü, vezirlik makamına getirilen Sâhib b. Abbâd'ın yanında verrâk olarak üç yıl çalışmasına rağmen hizmetinin karşılığını alamamıştır. Zekasına, bilgisine, kültürüne ve şahsiyetine uygun bir göreve getirilmemiş olmanın verdiği hırçınlıkla sözlerini sakınmayan et-Tevhîdî'nin işine son verilmiştir. Daha sonra, kendisine yapılan bu haksızlıkların intikamını almak amacıyla *Aḫlâḳu'l-Vezîreyn* adlı eserini yazmış ve Ebü'l-Fazl ile İbn Abbâd'ı ağır bir dille eleştirmiştir. Aynı oturumda diğer vezir İbnü'l-Amîd hakkında da bilgiler mevcuttur.[257]

Beşinci oturum dördüncü oturumun devamı niteliğinde olup filozof Ebû İshak ve Ebû'l-Hasan el-Felâkî gibi önde gelen devlet adamlarının ahlaki durumlarından bahseder. Altıncı oturumda dört milletten; Rum, Arap, Fars ve Hint'ten çıkan âlimlere yer vermiş ve bu milletlerin temel karakteristiğinden bahsetmiştir. Yedinci oturumda devlet adamlarının Belâgat, dil, nahiv ve edebiyattan ziyade hesap ve matematik gibi ilimlerle ilgilenmelerinden söz eder. Sekizinci oturum Yahudi asıllı Vehb b. Yaiş'in felsefe öğretiminde kullanılan yöntemin verimsiz olduğunu iddia ettiği risâlesinin eleştirisiyle başlar. Ardından, gerçeği bulmada Arap nahvinin mi yoksa Yunan mantığının mı daha üstün olduğu konusu tartışılmıştır. Tartışma, vezir İbnu'l-Fırat, Ebû Sa'id ve Mette tarafından gerçekleştirilmiştir. Dokuzuncu oturum hayvan ve kuşların bazı özelliklerini konu edinmiştir. Onuncu oturumda canlıların anatomisi, ömürleri, üreme şekilleri ve diğer bazı özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Eserde on birinci ve on ikinci oturumlar yer almamaktadır. On üçüncü oturum, nefis hakkındadır. On dördüncü oturumda; huzur, sükûnet ve farklı ahlaki değerler tartışılmıştır.[258]

[256] et-Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese*, 23-28.
[257] et-Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese*, 29-42.
[258] et-Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese*, 43-130.

On beşinci oturumda Vehb b. Yaîş'ten aktarılan bazı felsefi ifadeler nakledilmiştir. On altıncı oturumda Tevhîdî'den, Ebü'l-Hasan el-Âmirî'nin *İnkâzü'l-Beşer mine'l-Cebr ve'l-Kader* adlı eseri hakkında bilgiler sunması istenmiştir.[259]

Eserin ikinci cildi 17-28. oturumları, üçüncü cildi ise 29-40. oturumları kapsamaktadır. Bu oturumlarda et-Tevhîdî; İhvân-ı Safâ, müstehcen fıkralar, edip, şair, din ve devlet büyüklerine ait hikmetli sözler, Hz. Peygamberin Belâgat açısından önemli hadisleri, Horasanlı Ebü'l-Hasan el-Âmirî'nin görüşleri, bazı hayvan türleriyle madenlerin özellikleri, nazım ve nesrin mukayesesi, özdeyişler, tesadüfün mahiyeti, bazı kelimelerin gramer özellikleri, savaş ve savaşla ilgili konular, sofra adabı, yöneten-yönetilen ilişkileri, kelâm ve felsefeye dair konular, yiğitlik, mertlik gibi erdemler, hazırcevaplık, nâdir söz söyleme vb. konularda bilgiler vermiştir.[260]

Vezir ile Ebû Hayyân'ın sohbetlerinden oluşan *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese,* ihtiva ettiği konuların çokluğu ve çeşitliliği bakımından dikkat çekici bir eserdir. Ayrıca, X. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat'ın merkezi olduğu dönemde, İslâm toplumundaki bilim ve düşünce hareketlerine, dil, edebiyat ve sanat alanındaki gelişmelere, sosyal, siyasi ve ahlaki değişimlere ışık tutması açısından benzerine az rastlanan bir kültür kaynağıdır. Tevhîdî, eserinin sonuna kendi iki mektubunu da eklemiştir. Bu mektuplardan ilki İbn Sa'dân'a, ikincisi ise Bûzcânî'ye yöneliktir.[261]

el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese telif edildiği günden itibaren tarihi süreç içinde pek çok müellife ve esere kaynaklık yapmış, yanı sıra çağımızda büyük ilgi görmüş, üzerine pek çok çalışma yapılmış ve bazı bölümleri farklı dillere çevrilmiştir. David Samuel Margoliouth "*Some Extracts from the Kitāb al-Imtāʿ wa'l-Muʾānasah of Abū Hayyān Tauhīdī"* adı altında eserden yaptığı seçmeleri İngilizce tercümesiyle yayınlamış, L. Kopf ise zoolojiyle ilgili olan metinleri yine İngilizce çevirileriyle birlikte "*The Zoological Chapter of the Kitāb al-Imtā' wa'l-Mu'ānasa of Abū Ḥayyān al-Tauḥīdī (10th Century)*" adıyla neşretmiş, Marc Bergé de eserin bazı bölümlerini "*Kitāb al-Imtāʿ wa'l-Muʾānasa d'Abū Hayyān al-Tawhīdī*" adıyla Fransızca'ya çevirmiştir.[262] Hadice Muvaffak ve Fadîle Mübârekî "*el-Kadâya'l-Lugaviyye fî Kitâbi'l-İmtâ' ve'l-Muânese li Ebî Hayyân et-*

[259] et-Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese,* 131-137.
[260] et-Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese,* 142-388.
[261] Mahmut Kaya, "el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/240.
[262] Kaya, "el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese", 22/240.

Tevhidi" başlığıyla lisans mezuniyet tezi[263], Mîlûdî Rîm ve Hişmâvî Fatîha "*Cemâliyyâtü'l-Üslûb fî Kitâbi'l-İmtâ' ve'l-Müânese li Ebî Hayyân et-Tevhîdî*" başlığıyla bir makale[264], İbrâhim Halil Üçer "*Ebû Hayyân et-Tevhîdî'de Bilgi-Fiil İlişkisi ve İlâhî İnâyet*" başlığıyla makale[265], Sümeyye İslamoğlu *"Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve el-İmtâ' ve'l-Muânese adlı eseri"* başlıklı yüksek lisans tezi[266] bu çalışmalardan sadece bazılarıdır.

3. ʿUyûnü'l-Aḫbâr

Muhâdarât konusunda öne çıkan ve kendinden sonraki değerli eserlere kaynak olan *ʿUyûnü'l-Aḫbâr,* dil, edebiyat, Kur'ân ilimleri, hadis ve tarih âlimi Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/889) tarafından kaleme alınmıştır.[267] Kitabın girişinde İbn Kuteybe eserle ilgili bilgiler vermiş, eserinde ayet açıklamalarına, helal ve haramla ilgili fıkhî konulara yer vermemiş olsa da, sahip olduğu içerikle okuyucuyu iyi ahlak sahibi olmaya, kötü huylardan ve davranışlardan kaçınmaya yönlendirdiğini, gerek sıradan insanların gerekse yönetici ve aydın kesimin edebi ihtiyacını karşılayacak muhtevaya sahip olduğunu ifade etmiştir. Eser, okuyucunun rahat istifade edebilmesi ve aradığına kolayca ulaşabilmesi için bölümlere ayrılmıştır. Her bölümde ulemâ, hükemâ, üdebâ ve bülegāya ait sözlerden, şiirlerden, hükümdarların hayatından ve önceki nesillerin eserlerinden en güzel örnekler seçilerek bir araya getirilmiştir. Müellif, eser içinde istediğini bulabilmesi için okuyucuya, her bölümü dikkatlice okumasını tavsiye etmektedir.[268]

İbn Kuteybe eserinde şaka ve mizaha yeterince yer vermiştir. Ele aldığı konuların daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla haber, şiir ve fıkralardan yararlandığı görülmektedir. Bazı bölümlerde avret yerlerinin açıkça zikredildiğini ve müstehcen ifadelerin kullanıldığını görmek mümkündür. İbn Kuteybe, bu konulara temas etmenin ahlaksızlık ve günah olmadığını, asıl günahın namusu kirletmek, yalan söylemek, yalan yere şahitlik yapmak, gıybet etmek gibi tutum ve davranışlar olduğunu vurgulamaktadır. Müellif,

---

[263] Hadice Muvaffak – Fadîle Mübârekî, *el-Kadâya'l-Lugaviyye fî Kitâbi'l-İmtâ' ve'l-Muânese li Ebî Hayyân et-Tevhîdî* (Cezayir: Camiatü'ş-Şehîd Hama Lahdar el-Vadi, Külliyetü'l-Âdâb ve'l-Lugât, 2016).

[264] Mîlûdî Rîm – Hişmâvî Fatîha, "Cemâliyyâtü'l-üslûb fî Kitâbi'l-İmtâ' ve'l-Müânese li Ebî Hayyân et-Tevhîdî", *el-Mi'yâr*, 27 (Ocak 2023), 602-613.

[265] İbrahim Halil Üçer, "Ebû Hayyân et-Tevhîdî'de Bilgi-Fiil İlişkisi ve İlâhî İnâyet", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 18 (2007), 119-130.

[266] Sümeyye İslamoğlu, *Ebu Hayyân et-Tevhîdî ve el-İmtâ' ve'l-Muânese adlı eseri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

[267] İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/42.

[268] Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-Aḫbâr* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l Mısriyye, 1343-1925), Müellifin mukaddimesi (ق).

okuyucuyu dinlendirmek amacıyla bu tür fıkraların "çorbada tuz" kabilinden kaydedildiğini ve bunların asıl amacının ahlaki değerleri anlatmak olduğunu belirtmekte ve eserini, sahip olduğu içerik açısından, her damak zevkine hitap eden bir sofraya benzetmektedir.[269]

İbn Kuteybe, eserinde, başta İbnü'l-Mukaffa'nın eserleri olmak üzere Asmaî, Medâinî, Câhiz ve Ebû Hâtim es-Sicistânî gibi âlimlerin kitaplarından yararlanmıştır. Aynı zamanda Hint kültürü gibi yabancı kültürlere ait kaynaklardan da faydalanmıştır. Bu durum, eserin daha zengin ve güçlü bir muhtevaya sahip olmasına, böylelikle okuyucuya geniş bir perspektif sunmasına ve farklı bilgi kaynaklarından beslenmesine imkân tanımıştır. Aynı zamanda *ʿUyûnü'l-Aḫbâr* sahip olduğu geniş konu yelpazesiyle, özellikle dilin ve edebiyatın gelişimi, tarihi ve kültürel olaylar ve gelenekler konusunda çeşitli disiplinlerdeki araştırmacılar ve ilim adamları için önemli bir başvuru kaynağı mesabesindedir. Ondan istifade edenler arasında ilk sırayı *el-ʿİkdü'l-Ferîd* alır.[270]

ʿUyûnü'l-Aḫbâr bir mukaddime ve on bölümden meydana gelmiştir. Bölümleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Kitâbü's-Sultân: Hükümdarlık görevini üstlenenlerin karakteristik özellikleri, maiyetlerinde bulunanların gözetmeleri gereken adabı, aynı zamanda vali, kadı, hâcib, kâtip gibi önemli görevlerde bulunan kişilerin seçiminde titizlikle dikkate alınması gereken faktörler, bölümün ana odak noktalarını oluşturmaktadır. Bu eser, hükümdarlık hizmetinde görev alanların etik ve etiket kurallarını anlamalarına katkıda bulunarak, devlet yönetimi ve idaresindeki düzeni sağlamak adına önemli bir rehber niteliği taşımaktadır.[271]

2. Kitâbü'l-Ḥarb ve'l-fürûsiyye: Savaş âdâbı ve taktikleri, savaş alanında etkin bir şekilde hareket etmek isteyen bireylerin dikkate alması gereken önemli konuları ele almaktadır. Bu bağlamda, silâhların seçimi ve kullanımı, ordu düzenlemeleri, askerlerin eğitimi ve sefere gidenlere verilen emir ve tavsiyeler gibi unsurlar incelenmektedir. Ayrıca, gazilerin deneyimleri, yiğitlerin cesaretleri ve korkakların tutumları hakkında haberler, şiirler ve fıkralar aracılığıyla bilgi sunulmaktadır.[272]

---

[269] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-Aḫbâr*, Müellifin mukaddimesi (ل).

[270] İsmail Durmuş, ʿUyûnü'l-Aḫbâr, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/248.

[271] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-Aḫbâr,* 1-98

[272] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-Aḫbâr*, 107-213.

3. Kitâbü's-Sü'dud: Umut, tevazu, kibir, merak, akıl, hoşgörü, öfke, gurur, aşağılanma, şövalyelik, giyim, güzel koku, seyyidlerle sohbet etmek, şaka, yapmacıklıktan vazgeçmek, işlerde aracılık yapmak gibi insan yaşamındaki çeşitli konuları kapsamaktadır. Ana nokta seyyidlik alametlerinden bahsetmektedir. Fakirlik, ticaret, âlim-satım, borçlanma ve soyluluk gibi konulara açıklama yapılmaktadır.[273]

4. Kitâbü't-Ṭabâ'i' ve'l-Aḫlâḳ: Bu bölüm Kitabü's-Sü'düd bölümünün benzeri hususiyetleri içermektedir. Haset, gıybet, açgözlülük, yalancılık, kabalık, kötü davranış, kötü komşuluk, küfür, cimrilik, ahmaklık gibi huylarla hayvanların tabiatına dair haber, şiir ve fıkralar yer almaktadır.[274]

5. Kitâbü'l-'İlm ve'l-Beyân: İlim, âlim ve talebeler, kitaplar, ezber, Kur'ân, hadisler, dini konuşmaları, âlimlerin emirleri, cevap vermede ve konuşmada nezaket, güzel ahlâk, beyan ve Belâgat hakkında haberler, anekdotlar ve şiirler içeren bölümdür.[275]

6. Kitâbü'z-Zühd: Zâhidlerin özellikleri, zühde dair sözleri, dua, münâcât, ağlama, zikr-i dünyâ, teheccüd, ölüm, yaşlılık, sabır, şükür, tutumluluk, kanaat, rıza gibi konulara dair haber, şiir ve fıkralar içermektedir. Zâhidlerin, dünyevi zevk ve nimetlere karşı duyarsızlıkları ve ibadetle geçirdikleri hayat tarzları bu kitapta detaylı bir şekilde incelenmektedir. Dua, münâcât ve teheccüd gibi ibadet pratiklerinin yanı sıra, yaşlılık, ölüm, sabır, şükür gibi hayatın kaçınılmaz gerçekleri ile ilgili konular da yer alır. Zâhidlerin hükümdarlar nezdindeki mevkileri, öğütleri ve tuttukları yolda karşılaştıkları zorluklar eserin ana odak noktalarını oluşturmaktadır. Kitâbü'z-Zühd, okuyucuya dünyaya dair farklı bir bakış açısı sunarak, zâhidlerin hayatlarını anlama ve onlardan ilham alma fırsatı sağlamaktadır.[276]

7. Kitâbü'l-İḫvân: Dost edinmeyi teşvik eden müellif, bu bölümde, şefkat ve sevginin önemini vurgular, dostlun dosta karşı olan sorumluluklarından bahseder. İnsanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözme ve sağlıklı diyalog kurma becerilerini anlatır. Buluşmak, ziyaret etmek, kucaklaşmak, vedalaşmak gibi eylemlerle dostluk kurmanın önemini vurgular. Aynı zamanda, başsağlığı dilemek, tebrik etmek, özür dilemek gibi duygusal anlarda nasıl davranılması gerektiğine dair öneriler sunar. Ayrıca, kardeşlere suçlama yöneltmek ve düşmanlık gibi olumsuz duyguların dile getirilmesi ile ilgili

[273] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-Aḫbâr*, 223-332.
[274] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-Aḫbâr*, 2/1-109.
[275] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-Aḫbâr*, 2/117-258.
[276] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-Aḫbâr*, 2/261-358.

haberler, fıkralar ve şiirlere yer verir. İnsani ilişkilerin çeşitli yönlerini irdeleyerek okuyucuya derin bir perspektif sunar. Bu bölüm, sevgi ve anlayışın öne çıktığı, beşerî ilişkilere ait temel değerlerin ele alındığı kapsamlı bir rehber niteliğindedir.[277]

8. Kitâbü'l-Ḥavâʾic: Bir önceki konuyla bağlantılı olduğu için müellif bu bölümü ihtiyaçlar konusuna ayırmıştır. İhtiyacın gizlenmesi, sabır, gayret, hediye, rüşvet, ihtiyacı yumuşak sözle bildirme, tevekkül etme, ihtiyacı karşılama veya reddetme, iyilik yapma alışkanlığı, şükran, övgü, insanlara karşı yumuşak davranma ve ihtiyaçlarını gidermeye teşvik etme gibi konulara dair haber, şiir ve fıkraları içermektedir.[278]

9. Kitâbü'ṭ-Ṭaʿâm: Güzel ve tatlı yiyecekler, taze meyveler, süt, hurmalar, fakir bedevilerin beslenmeleri, fakirliğin görülme sıklığı, yemek adabı ve benzeri konularda bilgiler içeren bölümdür. Açlık ve oruç, ziyafet ve ağırlamalarda yapılan dualar, yemek konusunda cimrilik yapmak, diyet, beden sağlığı, sağlığa yararlı gıdalar, perhiz ve ilaçlar, faydalı ve zararlı yemekler, Arap ve Acem tıbbı gibi konularla ilgili haber, şiir ve fıkralar içermektedir.[279]

10. Kitâbü'n-Nisâʾ: Kadınların yaratılışları ve ahlâkları, güzellik, çirkinlik, kusurlar, sakatlık, yaşlılık, çeyiz, evlenme teklifleri, kadınlarla muaşeret, cinsel hayat, doğum gibi konulara dair haber, şiir ve fıkralar yer almaktadır.[280]

Tarihi süreç içinde *ʿUyûnü'l-Aḫbâr* hakkında pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Son zamanlarda ülkemizde yapılan çalışmalar arasında Ferda Yıldırım'ın "*İbn Kuteybe'nin Uyunü'l-Ahbâr'ı*" adlı doktora tezi[281] ile "*İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-Ahbâr'ında Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar*" başlıklı makalesi[282], Tuğce Günaydın'ın, "*İbn Kuteybe'nin Uyunü'l-Ahbâr'ındaki Hadislerin Tahric ve Tenkidi*" başlıklı yüksek lisans tezi[283] zikredilebilir.

İncelediğimiz üç eser, muhâdarât alanında kaleme alınmış meşhur ve önemli eserler olup dini, edebi, ahlaki, siyasi ve felsefi alanlarda önem taşıyan çeşitli konuları içermektedir. Bu eserler, ele aldıkları konuları hikâye, şiir, nesir, anekdot, mizah gibi farklı edebi türler

---

277 İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-Aḫbâr*, 3/1-114.
278 İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-Aḫbâr*, 3/119-191
279 İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-Aḫbâr*, 3/197-296.
280 İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-Aḫbâr*, 4/1-304.
281 Ferda Yıldırım, *İbn Kuteybe'nin ʿUyûnü'l-Aḫbâr'ı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022).
282 Ferda Yıldırım, "İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-Ahbâr'ında Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 5 (2) (2021), 201-223.
283 Tuğce Günaydın, *İbn Kuteybe'nin ʿUyûnü'l-Aḫbâr'ındaki Hadislerin Tahric ve Tenkidi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

üzerinden okuyucuya aktarmaktadır. İçerik açısından birbirine benzer olan bu eserler, farklı noktalara vurgu yaparak kendi dönemlerinin tarihini ve sosyal hayatını yansıtmaktadır. Her eser, konulara göre bölüm ve bablara ayrılmıştır ve içerikleri Kur'ân ayetleri, hadis-i şerifler, büyük ulema, hükema ve önde gelen kişilerin hikmetli sözlerinden alıntılarla süslenmiştir. Bu eserler, sahip oldukları zengin muhtevayla büyük bir hazine ve sonraki eserler için önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedirler.

2.2. Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr

2.2.1. Eserin Adı, Telif Sebebi, Muhtevası, Metodu ve Kaynakları

2.2.1.1. Eserin Adı

Şunu hemen belirtelim ki, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın Zemahşerî tarafından kaleme alındığı konusunda kaynaklarda herhangi bir fikir ayrılığı bulunmamaktadır. Ancak eserin adlandırılması konusunda farklı bilgiler mevcuttur. *Nuzhetu'l-Elibba fi Tabakâtü'l-Üdebâ*,[284] *Buğyetü'l-Vuât*[285], *Mu'cemu'l-Matbu'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrebe"*[286] gibi kaynaklarda eser sadece *Rebîʿu'l-Ebrâr* adıyla geçmektedir. *Vefayatu'l-A'yan*[287], *Şezeratu'z-Zeheb*[288] eserlerinde ise *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Fusûsü'l-Ahbâr* olarak anılmaktadır. Ancak Davudi[289] ile Taşköprizâde[290], *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Fusûsü'l-Ahbâr'*ın iki ayrı eser olduğunu ifade etmişlerdir. Ne var ki, ilk biyografi kitaplarında buna dair bir bilgiye rastlamıyoruz. *Mu'cemü'l-Üdeba*[291] kitabında ise eser *Rebîʿu'l-Ebrâr fi'l-Edeb ve'l-Muhâdarât* olarak adlandırılmıştır. *Tabakâtu'l-Hanefiyye*[292], *Keşfu'z-Zunûn*[293], *Mu'cemu'l-Müellifin*[294] ve *Delîl ila'l-Mütûni'l-'İlmiyye"*[295] kitaplarında ise *"Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr"* olarak geçmektedir.[296]

---

[284] el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibba fi Tabakati'l-Ulema*, thk. İbrahim es-Samirai (Ürdün: Mektebetu'l-Menar, 1985), 290.
[285] Süyûtî, *Bugyetü'l-Vuat*, thk. Muhammet Ebu'l-Fadl İbrahim (Lübnan: Mektebetu'l-Asriyye, 1384-1964), 2/280.
[286] Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemu'l-Matbu'âti'l- 'Arabiyye ve'l-Mu'arrebe* (Mısır: Matba'atü's- Serkis, 1928), 1/973.
[287] İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/168.
[288] İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 6/195.
[289] Dâvûdî, *Ṭabaḳātü'l-Müfessirîn*, 2/316.
[290] Taşkoprüzade, *Miftahu's-Se'ade*, 2/87-88.
[291] Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, 19/134.
[292] İbnu'l-Henai, *Ṭabaḳātü'l-Hanefiyye*, thk. Muhi Hilal es-Serhan (İrak: İhyâu't-Turâsi'l-İslami, 1426-2002), 2/145.
[293] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/832.
[294] Ömer Riza Kehhale, *Mu'cemü'l-Muellifîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993), 3/.822.
[295] İbn Kâsim, *el-Memleketu'l-Arabiyye es-Suudiyye* (Riyad: Dâru's-Sami'i, 2000), 708.
[296] Samancı, *ez-Zemahşerî'nin Hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki Çalışmaları*, 74-75.

2.2.1.2. Telif Sebebi

Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr* aldı eserini kaleme alış tarihi, hicri 528 yılıdır. Bu tarih, Zemahşerî'nin Mekke-i Mükerreme'de bulunduğu ve *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl* adlı tefsirini yazdığı döneme denk gelmektedir.[297]

Zemahşerî, Rebîu'l-Ebrâr eserinin mukaddime kısmında bu eseri telif etme sebebini açık bir şekilde ifade ettiği görülmektedir. *el-Keşşâf* adlı eserini okuyan kimselerin onu anlamak için çok fazla yoğunlaştıklarını ve büyük çaba harcadıklarını, bu yüzden zihinlerinin yorgun düştüğünü, zihinlerini rahatlatmak ve dinlendirmek maksadıyla bu eseri kaleme aldığını zikretmiştir:

> *"Bu kitapta, el-Keşşâf'ı okuyan insanların zihinlerini rahatlatmayı, ihtiva ettiği ilimleri ve sırlı hazinelerini gün yüzüne çıkarırken yorgun düşen kalplerini ferahlatmayı, gizli ve kapalı yönlerini açıklamaya çalışırken bitkin düşen yüreklerine nefes aldırmayı amaçladım. Canı sıkılanlar bu kitabı okuyarak teselli bulsunlar ve kafası karışanlar bu eseri mütalaa ederken sakinleşsinler istedim. Bu yüzden eseri, çiçekli bir bahçe, meyve ağaçlarıyla dolu bir bağ, süslü elbiseleriyle sağa sola salınan bir fidanlık tarzında hazırladım. Ta ki parlaklığıyla büyülesin, taze meyveleriyle teselli etsin, hoş görüntüsüyle gözleri mest etsin, nefis kokularıyla burunları doldursun, enfes yiyecekleriyle ağızlara lezzet salsın, kulaklar şırıl şırıl akan sularını dinlesin, ruhlar geniş gölgesinde huzur bulsun, üzerinde şakıyan kuşlarıyla taze sürgün dallar salınıp dursun. Bu kitap neşelenmek isteyen için bir gezinti yeri, bir şeyler öğrenmek isteyen için de fırsattır. Onunla baş başa kalan başka bir dost aramaz. Ona alışan kimse de hiçbir arkadaşa ihtiyaç duymaz. Ondan daha akıllı ve sağlam nedim kim olabilir ki! Küseyyir-'Azze ile Cemîl onun gibi aşk şiirleri söyleyebilir mi? Gece sohbet etmek istersen, o ne güzel bir yaren. Eğer bilgi ve haber almak istersen, bu konuda tam uzman birine denk geldin. Eğer duygusal ve etkileyici vaazlar istiyorsan, yanaklarını göz yaşlarıyla ıslatacak ibretlik hikayeler var bu kitapta. Yok eğer güldüren espriler arıyorsan, seni kahkahalara boğacak şeyler bulursun içinde."*[298]

---

[297] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr*, thk. Abdülemîr Ali Mühennâ (Beyrut: Müessesetü'l-İ'lmi li'l-Matbu'a, 1992), 1/16.

[298] Abdülemîr Ali Mühennâ, "Mukaddime", *Rebî'u'l-Ebrâr ve Nususu'l-Ahbar*, mlf. Zemahşerî (Beyrut: Müessesetü'l-İ'lmi li'l-Matbu'a, 1992), 1/16.

Bu ifadelerden, Zemahşerî'nin, zihni yorgun düşen okuyucuyu dinlendirmek, rahatlatmak ve kafasını dağıtmak amacıyla *Rebî'u'l-Ebrâr*'ı yazdığını anlıyoruz. Bu yorgunluğun *el-Keşşâf* sebebiyle olduğunu söylemesi ise bu eserin çok derin manalar ihtiva ettiğini ve bu manaları çıkarıp anlayabilmek için yoğun zihinsel bir çaba harcanması gerektiğini göstermektedir. Bu yoğun zihinsel faaliyet bir müddet sonra insanı yormakta ve kişi dinlenme ve rahatlama ihtiyacı duymaktadır. Muhtemelen bu durumu bizzat yaşayarak tecrübe eden Zemahşerî, aynı duruma duçar olanlar için bir çözüm arayışına girmiş ve neticede bu eserini yazmıştır. Nitekim *Rebî'u'l-Ebrâr* incelendiğinde, içerdiği konular itibariyle insanın zihnini dağıtan ve onu rahatlatan bir özelliğe sahip olduğu görülecektir. Aşırı bir zihinsel aktivite gerektirmeyen bu konular adeta okuyucuyu manevi bir seyahate çıkarıp çeşitli mevzular etrafında dolaştırarak zihnen rahatlamasını ve dinlenmesini sağlar. Böylelikle kişi *el-Keşşâf*'ı okumaya, incelemeye ve gizemlerini çözmeye kaldığı yerden devam edebilmek için eski enerjisini kazanır. Elbette ki bu eser sadece *el-Keşşâf* odaklı yazılmış bir kitap değildir. Akademik faaliyetler sonucu zihni yorgun düşen veya bir şekilde ruhu sıkılıp da yüreğini ferahlatmak isteyen ya da vaktini değerlendirip okuduklarından lezzet almak isteyen herkes için güzel bir reçetedir.[299]

Zemahşerî geçmişte de insanların zaman zaman bu türden bir manevi rahatlamaya ve zihinlerini dağıtmaya ihtiyaç duyduklarını ve bu yönde tavsiyelerde ve faaliyetlerde bulunduklarını ifade etmekte ve şunları aktarmaktadır:

Örneğin Hz. Dâvûd'un neslinden aktarılan hikmetler içinde şunlar yazmaktadır: "*Akıllı kimsenin şu dört vakitten gafil olmaması gerekir. Bunlar; Rabbine dua ettiği vakit, nefsini hesaba çektiği vakit, nefsinin ayıplarını söylemekten çekinmeyen dostlarıyla geçirdiği vakit, helal ve güzel şeyler yaparak lezzet aldığı işlerle baş başa kaldığı vakit. Bu son vakit, kişinin diğer vakitlerde yaptıklarına yardımcı olur ve kalbini dinlendirir.*"

Bu konuda Hz. Ali'den (r.a) şöyle rivayet edilmiştir: "*Bu kalpleri yatıştırın ve onlar için hikmetli güzel şeyler arayın. Zira tıpkı bedenlerin yorulduğu gibi kalpler de bitkin düşer.*"

Bir başka rivayette şöyle demiştir: "*Nefisler bıkar ve kalpler pas tutar. Onlar için güzel hikmetler arayın ve onları eğlendirecek şeyler yapın*."

[299] Bendi Abdullah, *en-Nebet ve Ehyazuhu fi Kitab Rebî'u'l-Ebrâr ve Nususu'l-Ahbar li Zemahşerî* (Cezair: Ebu Bakr Belkaid Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 18; Samancı, *ez-Zemahşerî'nin hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki Çalışmaları*, 78.

İbn Abbâs ise yorulduğu anlarda "*ciddi konulardan eğlenceli mevzulara geçin*" derdi, çevresindeki insanlar da geçmiş milletlerin haberlerinden bahsetmeye başlar ve şiirler okurlardı.

Kusâme b. Züheyr şöyle demiştir: "*Kalpleri dinlendirin ki zikri (Kur'ân'ı) iyi anlayabilsinler.*"

Erdeşîr b. Bâbek şöyle demiştir: "*Kulakların artık duymaz olduğu ve kalplerin bıkıp usandığı zamanlar olur. Böyle zamanlarda iki hikmetli işin arasını bir eğlenceyle bölün ki bir dinlenme olsun.*"

Araplardan biri şöyle demiştir: "*Bedenleri rahatlattığınız gibi zihinleri de rahatlatın.*"

Başka bir Arap'tan ise şu söz nakledilmiştir: "*Nefsin senin bineğindir. Eğer onu dinlendirirsen güçlenir, yorarsan iş yapamaz hale gelir.*"[300]

2.2.1.3. Muhtevası

Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr* eseri incelendiğinde onun, adıyla uyumlu bir muhtevaya sahip olduğu görülecektir. Zira eser, sunmuş olduğu içerikle, bir taraftan iyi ve sâlih insanlara bahar tadında vakitler geçirmelerini sağlarken, diğer taraftan geçmişten derlediği haberlerle de bilgi dünyalarını zenginleştirmektedir. Eser, insana ve hayata dair her ne varsa neredeyse hepsini kapsamaktadır. Dinden sanata, felsefeden astronomiye, siyasetten iktisada akla gelebilecek her konuya yer vermiştir. Eserde ayet, hadis, şiir, hikâye, kıssa, atasözü, anekdot, kelam-ı kibar, güzel söz, vb. rivayetlerden yapılan alıntılar muhtevaya ayrı bir zenginlik katmıştır.

Rebîʿu'l-Ebrâr, muhâdarât[301] sahasında önemli kabul edilen eserlerden biridir. Bu eserde, halifelerin, büyük sahabelerin ve fakihlerin hikmet dolu sözleri, ibret verici hikayeler ve ünlü şairlerin dizelerinden alıntılar bulunmaktadır. Bu eser, söz sanatları, edebiyat ve insanlık hikayeleri açısından zengin bir içeriğe sahiptir ve bu özellikleriyle muhâdarât sahasındaki önemli eserler arasında yerini almaktadır.[302]

Eser, yukarıda zikrettiğimiz üzere insana ve hayata dair ne varsa neredeyse hepsine değinmiştir. İnsan hayatındaki iyi ve kötü davranışlar, nezaket, edep, tevazu gibi ahlaki

---

[300] Zemahşerî, *Rebî'u'l-Ebrâr*, 1/22-24.

[301] Muhâdarât: Edebî, dinî, kültürel bilgilerin aktarıldığı edebî bir tür olup başkasına ait sözlerden muhataba veya okuyucuya uygun alıntılar halinde aktarmalar yapmayı ve bu nitelikteki sözleri toplayan edebî eser türünü ifade eder. Bkz. Yazıcı, "Muhâdarât", 30/390.

[302] Mustafa Öztürk - Mehmet Suat Mertoğlu, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/238.

değerler, hırs, şiddet, cimrilik, açgözlülük gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca, İslam'ın beş şartı olan namaz, oruç, hac gibi dini ibadetlerden, yiyecek, giyecek, bitkiler, hayvanlar, hastalıklar, tıp, evlilik ve astronomi konularına; siyasi hayatı ilgilendiren hilafet, krallık, sultanlık, savaşlar gibi konulara kadar geniş bir yelpazede konular işlenmiştir. Eserde beşerî ilişkilere; sevgi, dostluk, birlikte yaşama, diğerkâmlık, cömertlik, gibi konulara da değinilmiştir. Ayrıca ahlaki ilkeler ve dine dair öğretiler; Kur'ân ayetlerinden, Peygamber Efendimizin hadislerinden, Hz. Îsâ, Hz. Süleyman, Hz. Dâvûd gibi peygamberlerin, sahabe ve tabiinin, Arap ve Farslardan meşhur insanların sözlerinden kesitler aktarılmıştır.[303]

Rebîʿu'l-Ebrâr her biri farklı bir konuyu içeren doksan sekiz bölümden oluşmaktadır ve her bölüm kendi içinde birbiriyle alakalı mevzuları içermektedir. Örneğin birinci bölüm vakitler, dünya ve ahiret gibi konulardan bahsederken son bölüm haşereler, böcekler ve bu türden hayvanlarla ilgili konuları ele almaktadır. Eseri tahkik eden Abdülemîr Ali Mühennâ eserin girişinde şu bilgilere yer verir:

> Zemahşerî, belirlediği konu ile ilgili olarak sırasıyla varsa Hz. Peygamberin hadislerini, sahabe, tabiin, âbid, zâhid, derviş, Arap ve Arap olmayan filozofların sözlerini, konu ile ilgili bulabildiği şiirleri, peygamberlerden aktarılan sözleri serdetmektedir. Bazen eğlendirici kıssaların yanı sıra Arapların tarihleri, hükümdarları, halifeleri, liderleri, komutanları, şarkıcıları ve şairleri ile ilgili anekdotlar ve haberler aktarmaktadır. Bu tür sözler, haberler ve anekdotlar edebiyatla ilgilenenlerin hoşuna gidecek ve ilgilerini çekecek tarzda olup hepsi asıl kaynağından alınmış seçme ve değerli bilgilerdir. Zemahşerî her bir bölümde, Arapların sosyal hayatlarının neredeyse tüm yönleriyle ilgili olarak, sonrakiler için bilgi ve haber kaynağı olacak ölçüde önemli mevzulara yer vermiştir. Müellif bu konuları seçerken ifadenin sade, tabirin basit, üslubun kolay olmasına, bunun yanı sıra her türlü müstehcenlikten ve saçmalıktan uzak olmasına dikkat etmiştir. Bu yüzden eserde anlatılan konular, Cahiliye ve İslami dönem Arapların hayatına ve yaşamına dair gerçekçi bir tablo sunmaktadır. Diğer taraftan eserin ihtiva ettiği konuların çeşitliliği, açık bir şekilde Zemahşerî'nin geniş bir kültüre; Arapların ve diğer milletlerin kültürüne vakıf olduğunu göstermektedir.[304]

[303] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/33.
[304] Zemahşerî, *Rebî'u'l-Ebrâr*, 1/16-17.

Zemahşerî *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'daki her bir bölümü bab olarak isimlendirmiş ve her babda pek çok konuya dair rivayetler derlemiştir. Kitabın içeriğiyle ilgili olarak bir fikir vermesi açısından ilk on babın sadece isimlerini zikretmek istiyoruz:

Birinci bab: Vakitler, dünya ve ahiret ile ilgili konular

İkinci bab: Gökyüzü, Gezegenler, Arş ve Kürsü ile ilgili konular

Üçüncü bab: Bulut, yağmur, kar, gök gürültüsü, şimşek, yağmur isteme vb. konular

Dördüncü bab: Hava, rüzgâr, esinti, sıcak, soğuk ve gölge ile ilgili konular

Beşinci bab: Ateş ve çeşitleri; cehennem ve dehşetli halleri, kandil, mum ve benzeri konular

Altıncı bab: Yeryüzü, dağlar, taşlar, çakıl taşları, yeraltı cevherleri, çöller, sarsıntılar ve yerin dibine batırmalar

Yedinci bab: Su, denizler, vadiler, ırmaklar, pınarlar, kuyular ve bunlarla bağlantılı olarak gemiler, yüzme ve daha başka konular.

Sekizinci bab: Ağaçlar, bitkiler, meyveler, fesleğenler, bahçeler ve Cennetle alakalı konular.

Dokuzuncu bab: Ülkeler, diyarlar, binalar, imar, yıkım ve vatan sevgisiyle ilgili konular

Onuncu bab: Melekler, insanlar, cinler, şeytan ve aveneleri, Arap ve Arap olmayan Peygamberler ve ümmetler ile ilgili konular

Yine okuyucuya bir fikir vermesi açısından Zemahşerî'nin bu bablarda yer verdiği konulara dair derlediği sözlerden birkaç örnek vermek istiyoruz. Yukarıda temas ettiğimiz üzere müellif birinci babda dünya ve ahiret ile ilgili konulardan bahsetmiş ve başta Hz. Peygamberin hadisleri olmak üzere, geçmiş peygamberlerden, sahabe, tabiin, âbid, zâhid, vb. insanlardan rivayet edilen 242 adet hadis, kelam-ı kibar, kıssa, anekdot, hikâye vb. sözlere yer vermiştir. Müellifin oldukça geniş yer verdiği bu bölümdeki rivayetlerden birkaç tanesine değinmek istiyoruz. Örneğin;

a- Hz. Peygamberin (s.a.v) şu sözünü aktarmıştır:

النبي عليه السلام: "ليس خيركم من ترك الدنيا للآخرة، ولا الآخرة للدنيا، ولكن خيركم من أخذ من هذه وهذه."

Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: "*Sizin en hayırlınız, ahiret için dünyayı terk eden veya dünya için ahireti terk eden değildir. Sizin en hayırlınız, dünyadan da ahiretten de (uygun şekilde) nasibini alan kimsedir.*"[305]

b- Hz. Ali'den (r.a) şu sözünü nakletmiştir:

علي رضي الله عنه: "الدنيا والآخرة كالمشرق والمغرب، إذا قربت من أحدهما بعدت من الآخر."

Hz. Ali (r.a) şöyle demiştir: "*Dünya ve Ahiret, Doğu ile Batı gibidir, kişi hangi birine yaklaşırsa diğerinden uzaklaşır.*" [306]

c- Hz. Îsâ'nın (a.s) şu sözünü aktarır:

المسيح عليه السلام: "أنا الذي كفأت الدنيا على وجهها، فليس لي زوج تموت، ولا بيت يخرب."

el-Mesîh (Îsâ İbn Meryem as) şöyle demiştir: "*Ben o kimseyim ki bu dünyayı yüzüstü bıraktım (ve onu kendimden uzaklaştırdım); çünkü ne ölebilecek bir eşim, ne de yıkılabilecek bir evim var.*" [307]

d- Hasan b. Ali'nin (r.a) şu beyti sürekli tekrar ettiğini ifade eder:

كان الحسن بن علي عليه السلام كثيرا ما ينشد:

يا أهل لذات دنيا لا بقاء لها إن اغترارا بظل زائل حمق

Hz. Ali'nin (r.a) oğlu Hasan sık sık şu beyti söylerdi:

Ey kalıcı olmayan dünya zevklerine dalanlar!

Gelip geçen bir gölgeye aldanmak aptallıktır. [308]

e- Lokmân'ın oğluna verdiği nasihatleri aktarır:

قال لقمان لابنه: لا تدخل في الدنيا دخولا يضر بآخرتك، ولا تتركها تكون كلا على الناس.

Lokmân oğluna dedi ki: "*Ahiretine zarar verecek şekilde dünya ile meşgul olma ve insanlara yük olacak şekilde dünyayı terk etme.*"[309]

لقمان: يا بني كما تنام كذلك تموت وكما تستيقظ كذلك تبعث.

Lokmân dedi ki: "*Ey oğlum, nasıl uyuyorsan aynen bu şekilde öleceksin ve nasıl uyanıyorsan öyle dirileceksin.*" [310]

14. babda; baht-bahtsızlık, talih-talihsizlik, uğur-uğursuzluk, şans-şansızlık, mutluluk-mutsuzluk, meymenet, hayal kırıklığı, rızık ve mahrumiyet gibi konulara yer veren

[305] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/37.
[306] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/29.
[307] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/36-37.
[308] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/54.
[309] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/ 81.
[310] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/ 81.

Zemahşerî, bu bölümde 66 rivayet zikretmiştir. Örneğin bu rivayetler arasında Eflatun'un şu sözünü nakletmiştir:

قيل لأفلاطون: لم لا تجتمع الحكمة والمال؛ قال: لعزة الكمال.

Eflatun'a bir keresinde; "*Bilgelik ve zenginlik neden bir araya gelemez*?" diye sormuşlar, o da: "*Mükemmelliğin onurundan dolayı*" diye yanıtlamış."[311]

Muhtemelen Eflatun burada, bilgeliğin mükemmelliğin bir parçası olduğunu ve mükemmelliğin maddi zenginlik gibi aşağılık bir şeyle karıştırılamayacak kadar onurlu olduğunu söylemek istiyordur.

17. babda Zemahşerî; cehalet, eksiklik, hata, tashîf, tahrif, hatalı konuşma gibi konulara yer vermiş ve 113 farklı rivayet aktarmıştır. Burada aktardığı sözlerden bazıları şunlardır:

a- Aristoteles'in sözü:

رسطاليس: العاقل يوافق العاقل، والجاهل لا يوافق العاقل ولا الجاهل، ومثال ذلك: المستقيم الذي ينطبق على المستقيم، فأما المعوج فإنه لا ينطبق على المعوج ولا على المستقيم.

Aristoteles şöyle demiştir: "*Akıllı akıllıyla uyuşur, ama cahil ne akıllıyla ne de cahille uyuşur. Bunun örneği, başka bir düz çizgiye uyan ve ona paralel giden düz çizgidir. Eğri olana gelince, o ne başka bir eğri çizgiyle ne de düz bir çizgiyle uyuşur.*"[312]

b- Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin sözü:

أبو الأسود الدؤلي: إذا أردت أن تعذب عالما فاقرن به جاهلا.

Ebü'l-Esved ed-Düelî şöyle demiştir: "*Eğer bir âlime işkence etmek istersen, onu bir cahilin yanına koyun*."[313]

64. babda; gurur, kibir, kendini beğenme, büyüklük taslama, böbürlenme, caka satarak yürüme gibi konulara yer vermiş ve 67 farklı rivayet derlemiştir. Hz. Peygamber'in (sas) Hz. Ali'ye yaptığı vasiyet bunlardan biridir. Zeynelâbidin Ali b. el-Hasan, Hz. Peygamber'in (sas) vefat etmeden önce, dedesi Hz. Ali'ye yaptığı vasiyeti nakletmiştir:

علي بن الحسين، عنه عليه السلام في وصية علي بن أبي طالب رضي الله عنه له: يا علي، لا فقر أشد من الجهل، ولا وحشيّة أشد من العجب.

311 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/433.
312 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 2/18-19.
313 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 2/25.

Ali b. el-Hüseyin'den rivayetle, Hz. Peygamber'in (sas) Ali b. Ebi Talib'e söylediği son vasiyetinde şöyle demiştir: "*Ey Ali, cehaletten daha kötü bir yoksulluk ve kendini beğenmişlikten daha kötü bir yalnızlık yoktur*."[314]

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden ve örneklerden de anlaşılacağı üzere Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'da çeşitli konulara dair pek çok ayet, hadis, şiir, kıssa, anekdot, haber, vs. rivayetlere yer vermiştir. Hz. Peygamberin hadislerinden sahabe kavillerine, peygamber sözlerinden sâlih insanların ibretlik kıssalarına, hatta Aristo'dan Eflatun'a kadar çeşitli insanların sözlerini aktarmıştır. Oldukça hacimli olan bu esere Ali el-'Adnânî el-Ğurayfî, "*Fehârisu Rebî'i'l-Ebrâr*" adıyla 1991 yılında bir fihrist hazırlamıştır.[315] 455 sayfadan oluşan bu fihriste göre *Rebîʿu'l-Ebrâr ;*150 civarında ayet, 1000'den fazla hadis, diğer peygamberlere ait 120'den fazla söz, Ehl-i Beyt'e ait 600'den fazla söz; sahabe, tabiin, âbid, zahit, filozof, vs. insanlara ait 2200'den fazla rivayet, kıssa, anekdot, vecize, söz, vs. ile cahiliye ve İslami döneme ait 1500'den fazla şiir ihtiva etmektedir.

Eserinde hayata ve insana dair pek çok konuya değinen Zemahşerî'nin neredeyse temas etmediği husus kalmadığını görüyoruz. Konular hakkında okuyucuya bir fikir vermesi düşüncesiyle müellifin kitabına aldığı konuları, birbirine yakın olanları birleştirerek topluca vermek istiyoruz:

- Gökyüzü, yıldızlar, arş, bulutlar, yağmur, kar, gök gürlemesi ve şimşek, hava, rüzgâr, sıcaklık, soğukluk,
- Yeryüzü hakkında olup toprak, dağlar, taşlar, çöller, ateş, denizler, vadiler, nehirler, ağaçlar, bitkiler, meyveler, ülkeler ve imaretler,
- Yaratılmış varlıklar: melekler, insanlar, cinler, şeytanlar, binek hayvanları, develer, sığırlar ve koyunlar, deniz hayvanları ve balıklar, kuşlar ve kanatlı diğer canlılar, sinek, kelebek, arı ve çekirge, haşerat ve sürüngenler,
- İbadetler, ibadet vakitleri, yağmur duaları, günahlar, tövbeler, hayırhah ve sâlih kimseler, din ve onunla ilintili olan namaz, oruç, hac, zekât, zikir, dua istiğfar, nefis adabı, Allah ve Resulünün emirlerine itaat, amel, niyet, hacılar, şükür, rıza ve tevekkül,

[314] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/173.
[315] Ali el- 'Adnânî el-Ğurayfî, *Fehârisu Rebî'i'l-Ebrâr* (Kum: İntişârâtu'ş-Şerîf er-Râdi, 1411).

- Tashîf, tahrif, lahn ve benzerleri, münazaralar, ilim, hikmet, terbiye, kitap, mutasavvıflar, riyazet usulleri ve evliya menakıbı, cahilin zemmi, nükteli sözler, mizahlar, mersiyeler, mantık, hutbe, şiir, fesahat ve Belâgat, vaaz, resimler, nakışlar, boyalar,
- İnsan ahlakı, tabiatı ve âdâb-ı muaşeret, vatan sevgisi, himaye, yardım, haramı defetmek, gayret, kardeşlik, sohbet, ülfet, kardeşler arasındaki anlaşmazlık, Allah için sevmek ve buğz etmek, komşuluklar, baht, ikbal, talihsizlik, saadet, yaramazlık, bereket, uğursuzluk, mahrumiyet, fitneler, bilgisizlik, mecnunlar, ahmaklar, sefihler, gaflet, keder, acelecilik, teenni, lüzumsuzluk ve abes olan şeyler, sükut, dilin tehlikeleri, itirazlar, cinayetler, anlaşmalar, cezalar, özürler, haya, yalnızlık, tevazu, nefsi teskin ve buna benzer hususlar, hile, inkar, üstün zeka, aldatmak, fesatlık, insan ahlakı ve eşkali, huylar, güzel ve kötü adetler asabiyet, nifak, kin, ince kalplilik, zem, hiciv, gıybet ve benzerleri, zillet, hakirlik, zaaf, koku ve renklerin güzellikleri ve bunların kullanış şekilleri,
- Edep, mülakat, selamlaşma mektuplaşma ve ziyaretler, isimler, künyeler, lakaplar, bunların güzelleri ve çirkinleri, seyahat, ayrılık, göç, veda, ömür, çocukluk, gençlik, ihtiyarlık devreleri, vatana karşı aşırı arzu, dost ve ehline muhabbet, yardım, iki kişi arasını ıslah etmek, elçilik, sabır, doğruluk ve arzulara gem vurmak, hak ve hakkı söylemek, dinde taassup, Allah için öfkelenmek, sıhhat, selamet, afiyet, beden gücü, istek, tahrik, ihtiyaçların defi, açlık ve tokluk, tamah, hırs, temenni ve vaatler, tevazu, intisap, zan, feraset, kabahat, şüphe ve fikir, zulüm, eza, azarlamak, başa kakmak, şikayet, düşmanlık, haset, şamata, kin, vaîd ve tehditler, adalet, insaf, müsavat ve hukuk, acizlik, gevşeklik, iffet, vera, takva, helal, haram, taaccüp ve nevâdir, aşk ve iptilası, akıl, düşünce, şecaat, görüş, tedbir, tecrübe, kıtlık, meşguliyet, ciddiyet, kifayet, acelecilik,
- İzzet, şeref, ihtiram, reislik, heybet, ihtişam, şöhret, katl, şehadet bozgunculuk, cesaret, korkaklık, gadr ve hıyanet, sirkat, gaflet, koğuculuk, üzüntüler, belalar ve korkular, böbürlenmek, kendini övmek, kibir, fal, zecr, kehanet, sihir, nazar, darlıktan sonra bolluk ve kederden sonra sürur, akrabalıklar, nesepler, haklar, sılayı rahim, isyan ve evlat sevgisi, yalan, bühtan,

riya, nifak, batıl, fena sözler, kerem, kınama, cömert insanlar, zararlı kimseler, cimriler, israf, nifak, pahalılık, ucuzluk, fahiş fiyat, fakirlik ve zenginlik,

- Medh, sena, iyi amellere teşvik, övülmeye layık huylar, cenaze, taziye, nasihat, şefkat, merhamet, nimet, küfran-ı nimet ve şükran-ı nimet, uyku, ihtilam, uyanıklık, rüya ve tevilleri, ahde vefa, borca riayet emanet, itimat, sırrı saklamak, yüzsüzlük, sefahat ve kavga, hediye, rüşvet ve rüşvetin hükmü, ye's, kanaat, tamahkarlıktan uzak durma, nezahet, gibi hususlar
- Eğitim, tedip, tâlim ve muallimler, sanatlar ve zanaatları,
- Hükumet, naipler, valiler ve bunların azli, melik, sultan ve bunlara biat, hilafet, perdedarlar,
- Hukuk, köle, cariye, hizmetçi, harp ve silahlar, şer'i hükümler, kaza, kadılar şahitler, davacı ve davalıları,
- Nikah ve işlemleri, kadınların nikahlanması, boşanmalar, istenme usullerini,
- Hastalıklar, tıp ve tedavi usulleri
- Yeraltı, toprak altı cevherleri, membalar, kuyular
- Ölüm ve ahiret cehennem ve ahvali şefaat ölüm ve kabir, gibi hususları ihtiva etmektedir.

2.2.1.4. Metodu

Zemahşerî *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'da düzenli bir metot ve yol izlemiştir.[316] Eserini 98 bölüme ayıran müellif, her bölümde öncelikle babın adını, ardından o bab altında derleyeceği konuları zikretmiştir. Örneğin: "***Yedinci bab****: Su, denizler, vadiler, ırmaklar, pınarlar, kuyular ve bunlarla bağlantılı olarak gemiler, yüzme ve daha başka konular.*" şeklinde vermiştir. Görüleceği üzere müellif, babın adını koyarken birbirine yakın ve ilintili konuları seçmiştir.

Daha sonra o bölümle ilgili derlediği ayetleri, hadisleri, sahabe, tabiin, tebe-i tabiin, âlim, zâhid, edip, filozof, hükümdar, vb. insanların söz, kıssa, anekdot, ibretlik hikâye türünden kelamını serdetmiştir. Ayrıca Cahiliye ve İslami dönem şairlerin şiirlerine de yer vermiştir.

[316] Esma Hasan Muhammed, "Menhecu'z-Zemahşerî", 227.

Zemahşerî, bu derlemiş olduğu bilgileri olduğu gibi aktarmış, çok nadir olarak üzerine yorum ya da açıklama yapmıştır. Bazen açıklama ihtiyacı duyan kelime ve ibareleri izah etme yoluna gitmiştir. Örneğin Arapların "اللهم صلخا كصلخ النعامة" "*Allah'ım onu devekuşu gibi sağır yap*." duasıyla ilgili olarak açıklama yapmış ve صلخkelimesiyle sağırlığın şiddetinin kastedildiğini ifade etmiştir. [317]

Aynı şekilde Süfyân es-Sevrî'nin: "مَا مِنْ عَمَلٍ أَفْضَلَ مِنْ طَلَبِ الْعِلْمِ إِذَا صَحَّتِ النِّيَّةُ" "*Niyetin sahih olması halinde, ilim talep etmekten daha faziletli bir amel yoktur.*" sözüyle ilgili olarak burada ilim tahsilindeki niyetin Allah'ın rızasını ve Ahiret yurdunu kazanmak olduğunu ifade etmiştir. [318]

Benzer şekilde bir bedevinin: "لا والذي شق خمسا من واحدة " "*Hayır, tek bir şeyden beş şey çıkarana yemin olsun ki!*" sözüyle ilgili olarak kastedilen şeyin "يعني الأصابع من الراحة" diyerek *el ve parmaklar* olduğunu ifade etmiştir. [319]

Zemahşerî bazen âlimlerin vermiş olduğu bilgilere ilaveler yapmış, yanlışları ve hataları düzeltme yoluna gitmiştir. Örneğin "*el-Beytü'l-Ma'mûr*" (البيت المعمور) ile ilgili olarak İbn Tufeyl, bu konuda kendisine soru sorulan Ali'den şunu duyduğunu aktarır: "*O ed-Dırâh'tır* (الضراح)*, Kâbe civarında bir evdir ve her gün ona yetmiş bin melek girer ve Kıyamet kopana kadar ona bir daha dönmezler.*" Bu bilgiye ilave olarak Zemahşerî *el-Beytü'l-Ma'mûr*'a aynı zamanda ed-Darîh (الضريح) denildiğini ve ona es-Sırâh (الصراح) diyenlerin hata ettiklerini ifade etmiştir.[320]

Zemahşerî *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'da, Araplar arasında yaşanan pek çok ilgi çekici hikâye, anekdot, nükte, kıssa ve fıkraya yer vermiştir. Bunlardan biri de Asmaî'nin Kabe'de Mültezem'e[321] yapışıp dua eden adamla olan hikayesidir. Zemahşerî şöyle der: "*Asmaî,*

[317] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 2/373.
[318] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/84.
[319] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/334.
[320] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/95-96.
[321] Hacerülesved ile Kâbe kapısı arasında, dua etmenin makbul olduğu yer. Bknz. Mehmet Şener, "Mültezem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2020), 31/551-552.

Mültezem'in yanında "يا ذي الجلال والإكرام" diyerek dua eden bir adamı işitir. Ona: "Kaç yıldır böyle dua ediyorsun?" diye sorar. Adam: "Yedi yıldır sürekli böyle dua ediyorum ama duama icabet edilmedi." diye cevap verir. Asmaî: "Sen dua ederken hata yapıyorsun, nasıl kabul olunsun ki? Dua ederken "يا ذا الجلال والإكرام" diyerek dua et. Adam dediğini yaptı ve duası kabul olundu." [322]

2.2.1.5. Kaynakları

Zemahşerî *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr*'ın mukaddimesinde hangi kaynaklardan istifade ettiği ile ilgili bilgi vermemektedir. Ancak eserin içeriğinden onun hangi kaynaklardan yararlandığına dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Eseri incelediğimizde onun başta Kur'ân ayetleri olmak üzere, hadisler, sahabe, tabiîn, tebe-i tâbiîn, peygamberler ve diğer sâlih, âbid ve zahit insanların sözlerini aktardığını görüyoruz. Nadir de olsa yer yer "*Bazı semavi kitaplarda…*"[323], "*İncil'de yazılı…*"[324], "*Tevrat'ta yazılı…*"[325] ve "*Zebûr'da yazılı…*"[326] diyerek Tevrat, Zebûr ve İncil gibi kutsal kitaplardan alıntılar yaptığını müşahede ediyoruz.

Benzer şekilde zaman zaman Zemahşerî alıntı yaptığı eserin ve müellifinin ismini zikrederek istifade ettiği kaynağı belirtmektedir. Örneğin İbnü'l-Mukaffa'ın (ö. 142/759) *"el-Yetime"*[327], Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*[328], Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) *"Kitâbu'l-Envâ"*[329], Müberred'in (ö. 286/900) *el-İştikâk*[330], İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/913) *"Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik"*[331] *Kelîle ve Dimne*[332] gibi eserleri zikrederek istifade ettiği kaynakları vermiştir.

Şunu da belirtmek gerekir ki Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'da kendi kitaplarından nakillerde bulunmuştur. Özellikle "*Divanu'l-Manzûm*"[333], "*Divânu'l-Mensûr*"[334],

---

322 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 2/20-21.
323 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/7.
324 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/275; 3/329.
325 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 5/217; 302, 331.
326 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/32.
327 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 5/178.
328 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/48, 328; 5/38.
329 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/87.
330 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/105.
331 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/232; 3/78.
332 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/295.
333 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/77, 84, 87, 124, 141, 159, 171; 2/343; 3/44; 5/409.
334 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/98, 233, 390; 2/343; 4/21; 5/52; 370.

"*Risâletu'n-Nâsiha"*[335], "*en-Nesâ'ihu's-Sığâr"*[336]*, "Nevâbiğu'l-Kelim"*[337] gibi eserlerinden bolca nakiller yapmıştır. Bu kitaplarından nakiller yaparken "*kâle Cârullâh…*"[338], "*kâle'l-fakîru ileyh…*", "*kâle ibn uhti hâletî…*"[339], "*kâle Abdullah el-fakîru ileyh…*"[340], "*kâle'l-musannif…*"[341] gibi kendini kastettiği ifadeler kullanmıştır.

Zemahşerî, eserinde peygamberlerin, resullerin, ilim ve din konusunda yetkin olan kişilerin yanı sıra Arap, Fars ve Yunanlı ediplerin, Aristo, Eflatun, Sokrat gibi filozoflar ile hikmet sahibi kişilerin sözlerini, sahiplerine isnat ederek aktarmıştır. Çoğu zaman bu aktarımları yaparken kaynaklardan bahsetmediği görülmekte, bu nedenle hangi kaynaklardan alıntılar yaptığı tam olarak bilinmemektedir. Bu alıntı yaptığı kaynakların adını zikretmemiş olması, muhtemelen kendi döneminde herkesçe bilinen eserler olmalarından ve okuyucuya hatırlatmaya gereği duymamasından kaynaklanıyor olabilir.

2.2.1.6. Önemi

*Rebîʿu'l-Ebrâr '*ı önemli kılan başlıca iki husus bulunmaktadır: Birincisi Zemahşerî'nin eseri olması, ikincisi *Rebîʿu'l-Ebrâr '*ın sahip olduğu muhteva.

Birinci hususa gelince; tezimizin birinci bölümünde de bahsettiğimiz üzere Zemahşerî tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimlerde geniş bilgiye sahip, özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite kabul edilen, meşhur *el-Keşşâf* adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan çok yönlü Mu'tezile âlimidir. Mu'tezilî olmaktan şeref duyan Zemahşerî'nin bu mezhebe bağlılığı çok güçlü olup "hâtemü'l-Mu'tezile" diye anılmaktadır. Arap asıllı olmamasına rağmen "Şeyhü'l-Arabiyye" diye nitelendirilmiş, Mekke'de Kâbe'ye mücâvir bir yerde kalması sebebiyle "Cârullah", mensup bulunduğu bölgenin övünç kaynağı olması sebebiyle de "Fahr-i Hârizm" lakaplarıyla anılmıştır.[342]

Yaşadığı dönemde Hârizm'in canlı bir ilim ve kültür merkezi olması, gençlik yıllarından itibaren Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katılması, seyahatleri esnasında Arap kabileleriyle ilgilenmesi, Arapçanın incelikleri ve

---

335 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/137.
336 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/91; 3/137; 5/310.
337 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/91, 96, 414; 2/29; 236, 299, 425; 3/185; 336, 384; 5/310.
338 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 2/37.
339 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 2/233.
340 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/183, 242; 4/233; 448; 5/36; 81, 82, 127, 142, 379.
341 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/219; 5/113; 358.
342 Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirin*, 2/666; Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 235.

farklı lehçeleri hakkında geniş bilgi edinmesi, Zemahşerî'nin ilmi ve edebi şahsiyetinin oluşmasında, büyük bir bilgi birikimi ve tecrübeye sahip olmasında önemli rol oynamıştır. Arapçanın yanı sıra Türkçe, Farsça ve Hârizmce bilmesi ve Edebiyat, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Tarih, Kelam gibi birçok alanda elliden fazla eser telif etmesi Zemahşerî'yi ilim dünyasında önemli bir şahsiyet haline getirmektedir.[343]

İbnü'l-Kıftî, onun hakkında şunları demektedir: "*Zemahşerî, edebiyat, nahiv ve dil alanında örnek olan bir bilgin, harika bir bilim adamıdır. Yaşamı boyunca bilim adamlarından ders alarak, tefsir, hadis, nahiv ve diğer alanlarda birçok eser ortaya koymuştur. Kendi asrındaki acemler arasında Arapçayı en iyi bilen âlimdir*".[344] İbn Hallikan ise şunları zikretmektedir: "*Zemahşerî, tefsir, hadis, nahiv, dil ve beyan ilimlerinde çalışan, en önde gelen kişi olup asrının tartışmasız en büyük âlimidir*".[345]

İşte *Rebîʿu'l-Ebrâr böylesine* derin bilgi birikimine ve büyük bir tecrübeye sahip olan Zemahşerî'ye ait bir eserdir. Zira Zemahşerî, Hârizm'den Yemen'e kadar geniş bir coğrafyayı dolaşmış, pek çok ilim adamıyla görüşmüş, bilgi ve fikir alışverişinde bulunmuş, ders halkalarına dahil olmuş, ders almış, talebe okutmuş, kitaplar mütalaa etmiş, eserler yazmış, böylece büyük bir bilgi birikimine ve tecrübeye sahip olmuştur. *Rebîʿu'l-Ebrâr* bu birikimin ve tecrübenin bir ürünüdür.[346]

Zemahşerî, sahip olduğu geniş bilgi birikimini, düşüncelerini, inançlarını, hayata dair deneyimlerini, dönemine ait beşerî ve kültürel ayrıntıları *Rebîʿu'l-Ebrâr '*a derç etmiştir. Müellif bu eserini hayatının sonuna doğru yazmıştır, bu yönüyle eser Zemahşerî'nin hayatı boyunca elde ettiği birikimin ve edindiği tecrübelerin bir neticesidir.

İkinci hususa gelince: *Rebîʿu'l-Ebrâr çok* zengin bir muhtevaya sahip olup ilmi ve edebî bir hazine niteliğindedir. Eser edebî, dinî, kültürel bilgilerin aktarıldığı bir edebî tür olan muhâdarât alanında önemli bir eser olarak öne çıkmaktadır. Derinliği ve zenginliğiyle dikkat çeken ve çeşitli konuları kapsamasıyla temayüz eden *Rebîʿu'l-Ebrâr,* Arap kültürüne, tarihine, ahlakına ve sosyal hayatına dair pek çok hususun anlaşılmasında bir köşe taşı mesabesindedir. Bu durum sadece Araplarla sınırlı kalmayıp Fars, Hint, Yunan ve Türklerin meşhur şahsiyetleri, bu milletlerin geçmişi, kültürü, değerleri, tabiatı

[343] Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/235; Maşaripov, *Horazmnoma*, 227.
[344] Ḳıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 3/265-266; Rasulov Ravşanhoja, *Umumiy Tilşunoslik* (Taşkent: Özbekistan Respublikasi Oliy va Orta Mahsus Tâlim Vazirligi, 2010), 55.
[345] İbn Ḫallikân, *Vefeyât*, 5/168; el-Makkarî, *Ezhârü'r-Riyâd*, 3/296.
[346] Yüce, "Zemahşerî, 291-293.

hakkında bilgilere yer vermesi açısından da ehemmiyeti haizdir. İşte bu edebi eserin önemini vurgulayan temel noktalara kısaca yer vermek istiyoruz:

1. Kapsamlı Bilgi Sunması: *Rebîʿu'l-Ebrâr* çeşitli bilgi alanlarını ustaca birleştiren kapsamlı bir tablo olarak karşımıza çıkmaktadır. Din, dil, şiir, tarih, edebiyat gibi çeşitli disiplinleri içeren eser, her biri belirli bir tema için ayrılmış 98 bölümden oluşmaktadır. Zemahşerî'nin entelektüel merakını yansıtan bu bütünsel yaklaşım, okuyuculara din, ilim ve edebiyatın çok yönlü dünyasına panoramik bir bakış sunmaktadır.

2. Kaynakları Titiz bir Şekilde Derlemesi: *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın ayırt edici özelliklerinden biri, Zemahşerî'nin çeşitli kaynakları titizlikle derlemesidir. Başta Kur'ân ayetleri olmak üzere, Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerine, sahabe, tabiin, tebe-i tâbiîn, âbid ve zâhid insanların sözlerine, İslam öncesi ve sonrası şairlerin şiirlerine, atasözlerine, ayrıca Arap, Fars ve Yunan kültürlerinden bilge kişilerin görüşlerine yer vererek, eser geniş bir bilgi hazinesini sunmaktadır. Bu derleme, müellifin geniş bir entelektüel geleneği koruma konusundaki özverisinin bir kanıtıdır.

3. Kültürel ve Tarihsel Açıdan Değerli Bilgiler Sunması: *Rebîʿu'l-Ebrâr,* Arap yaşamının hem cahiliye hem de İslam dönemine ait kültürel ve tarihsel inceliklere dair kıymetli ve anlamlı bilgiler sunar. Hikayeler, anekdotlar ve tarihi olaylar aracılığıyla Zemahşerî, Arap toplumunun liderleri, hükümdarları, şairleri ve âlimleri hakkında canlı bir resim çizer. Eser, okuyuculara Arap medeniyetinin evrimine tanıklık etme imkânı sunmanın yanı sıra Arap toplumunun geçmişi ve kültürü hakkında derinlemesine bir anlayış kazanmalarını sağlar.

4. Ahlaki bir Hayat Tarzına Rehberlik Etmesi: Tarihsel anlatılarının ötesinde *Rebîʿu'l-Ebrâr,* etik ve ahlaki bir hayata rehberlik yapan bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahlaki dersler, ibretlik hikayeler, bilgelik ve rehberlik içeren rivayetleri bir araya getiren *Rebîʿu'l-Ebrâr,* okuyuculara erdemli ve doğru bir hayat için bir pusula sunar ve bunu yaparken çoğunlukla dinden ve gelenekteki öğretilerden ilham alır.

5. Edebi bir Değere ve Açık İfade Tarzına Sahip Olması: Zemahşerî'nin dil ve edebiyattaki ustalığı, diğer eserlerinde olduğu gibi *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'da da öne çıkmaktadır. Sade ve anlaşılır bir dil kullanması, her türlü müstehcenlikten uzak nezih bir anlatım üslubunu tercih etmesi, açık ve basit ifade tarzına yönelmesi ve dili ustaca kullanması, eserin kalıcı değerine katkıda bulunmaktadır. Karmaşık bilgileri basitleştirme yeteneği,

kitabın erişilebilirliğini ve istifadesini artırmakta, onu ilim adamları ve merak duyanlar nezdinde takdire şayan edebi bir hazine haline getirmektedir.

6. Kültürel Mirası Koruması: *Rebîʿu'l-Ebrâr,* Arap ve İslam medeniyetlerinin kültürel mirasının korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Rivayet edilen sözlerin, hikayelerin ve tarihi olaylar belgelemesiyle kültürel ve entelektüel mirasların koruyucusu haline gelmiştir. Özellikle XI. ve XII. yüzyıllarda başta Harezm olmak üzere diğer ilim ve kültür merkezlerinin sosyal, kültürel ve düşünce zenginliğinin korunmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

7. İlmi Geleneği Kalıcı Hale Getirmesi: *Rebîʿu'l-Ebrâr,* sadece geçmişin bir kalıntısı olarak kalmamış, aynı zamanda ilmi gelenekleri şekillendirmeye devam etmektedir. Yüzyıllar boyunca pek çok âlim tarafından incelenmiş, kaynak olarak kullanılmış, ihtisar ve tercüme edilmiş, böylece etkisi yazıldığı dönemin ötesine geçmiş olup din, dil, Arap edebiyatı, tarih ve ahlakla ilgilenenler için bir ilham kaynağı olarak varlığını sürdürmeye devam ettirmektedir.

Kısaca *Rebîʿu'l-Ebrâr,* zamanı aşan önemli bir edebi ve ilmi hazine olarak karşımızda durmaktadır. Onun ehemmiyeti, sadece ihtiva ettiği kapsamlı ve değerli bilgilerle değil, aynı zamanda kültürel bir kılavuz olması yönüyle de ortaya çıkmaktadır. Okuyucu bu eserin sayfalarında Arap tarihini, edebiyatını, dini ve ahlaki prensipleri keşfetmenin yanı sıra Arap dünyasının entelektüel ve kültürel zenginliğini daha derinlemesine anlamaya yönelik bir yolculuğa çıkmaktadır.

2.2.1.7. Etkisi

Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr* adlı eseri, Arap, Fars, Yunan ve Hint toplumlarının farklı kültürlerinden derlenmiş zengin bir içeriğe sahip kapsamlı bir eserdir. Zemahşerî'nin âlim kişiliğini ve derin bilgisini yansıtan önemli eserlerinden biridir. Bu eser, haber, bilgi, araştırma, nasihat ve eğlence gibi çeşitli unsurları içinde barındırması sebebiyle geniş bir okuyucu kitlesini cezbetmiştir. Sahip olduğu değerli muhtevayla hem telif edildiği döneme damgasını vurmuş hem de sonraki dönemlerde önemli bir referans kaynağı olmuştur. Sonraki dönemlerde oldukça ilgi gören *Rebîʿu'l-Ebrâr,* pek çok esere kaynaklık yapmıştır.

Örneğin İbn Hallikân (ö. 681/1282), meşhur kişilerin biyografisine dair kaleme aldığı *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı ünlü eserinde yer yer *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın ve Zemahşerî'nin adını zikrederek nakillerde bulunmuştur.[347]

Kâdiriyye tarikatının Yâfiiyye kolunun kurucusu Afîfüddîn Abdullāh b. Es'ad el-Yâfiî (ö. 768/1367) Hz. Peygamber başta olmak üzere, ashap, tabiin ve ümmetin ileri gelenlerinin biyografilerine ve Yemen'e dair bilgiler verdiği *Mirʾâtü'l-Cenân ve ʿİbretü'l-Yaḳẓân* adlı eserinde zaman zaman *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın adını zikrederek ondan nakillerde bulunmuştur.[348]

Yine İbn Âdil olarak meşhur olan Hanbeli âlimi ve müfessir Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn (8./14. yüzyıl) *el-Lübâb fî ʿUlûmi'l-Kitâb* adlı tefsirinde *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'dan nakillerde bulunmuştur.[349]

Ebü'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed el-İbşîhî (ö. 854/1450), ansiklopedik bir antoloji niteliğindeki *el-Müstetraf fî Külli Fennin Müstezraf* adlı eserinin mukaddimesinde daha önceki müelliflerin âdâb, vaaz, hikmet, tarih, ahbâr, hikâye, nükte ve şiir türü birçok örnek topladıklarını, bunların her birinin bu türlerden yalnız biriyle ön plana çıktığını, kendisinin ise yukarıdaki türlerin en güzel örneklerini bir araya getirdiğini söylemiş, eserini hazırlarken İbn Abdürabbih'in *el-ʿİḳdü'l-Ferîd'i* ile Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ından faydalandığını ifade etmiştir.[350] İbşîhî'nin eserini incelediğimizde, onun yer yer "قال/حكى الزمخشري في ربيع الأبرار", "حكى الزمخشري في كتابه ربيع الأبرار" veya sadece "قال الزمخشري رحمه الله" diyerek ondan nakillerde bulunduğunu görüyoruz.[351]

Aynı şekilde Hasan Kâfi Akhisârî (ö. 1024/1615) *"Usulu'l-Hikem fi Nizami'l-Alem"* adlı eserinin giriş kısmında, bu eserini telif ederken eski âlimlerden ve büyük filozoflardan istifade ettiğini, özellikle *"Envâru't-Tenzil" ile "Ravdatu'l-'Ulemâ"* adlı eserlerden yararlandığını ifade etmiştir. *Usulu'l-Hikem*'i tercüme eden Hicaz valisi Ahmed Reşid Paşa *Ravdatu'l- 'Ulemâ'*dan kastedilenin Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ı olduğunu

---

347 İbn Hallikân, *Vefeyât,* 2/502; 3/102, 149, 267; 4/46, 48; 5/242 vd.

348 el-Yâfiî, *Mirʾâtü'l-cenân,* 1/151, 225; 4/27.

349 İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn, *el-Lübâb fî ʿUlûmi'l-Kitâb* thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1419/1998), 11/152; 16/261.

350 Ebü'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî Külli Fennin Müstezraf,* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1419), 7; Hulusi Kılıç, "İbşîhî", 21/377.

351 el-İbşîhî, *el-Müstetraf,* 24, 166, 279, 285, 294, 349, 366, 482, vd.

ifade etmiştir. Hatta *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın Molla Hatip Kasım tarafından *Ravdu'l-Ahyâri'l-Müntehab min Rebîʿi'l-Ebrâr* namıyla telhis edildiğini ve basıldığını eklemiştir.[352]

Arap dili ve edebiyatı âlimi, şair ve tarihçi Muhammed Emîn Muhibbî (ö. 1111/1699), XI. (XVII.) yüzyılda vefat eden ünlü kişilerin hayatına dair yazdığı *Hulâsatü'l-Eser fî Aʿyâni'l-Karni'l-Hâdî ʿaşer* adlı eserinde *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'dan istifade etmiştir.[353]

Rebîʿu'l-Ebrâr 'dan istifade eden ve ondan nakiller yapan daha başka müellifler ve eserler zikretmek mümkündür. Fakat bu kadarıyla yetinmek istiyoruz.

Diğer taraftan *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın yukarıda zikrettiğimiz muhtasar ve tercümelerinden onun sonraki dönemlerde epeyce ilgi gördüğünü ve önemli bir etkiye sahip olduğunu anlıyoruz. Başta Zemahşerî olmak üzere pek çok âlim ona muhtasar yazmış, bunun yanı sıra Türkçe ve Farsça gibi farklı dillere çevirmişlerdir. Bu da *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın büyük bir beğeni topladığını ve her dönemde elden düşmediğini göstermektedir. Ayrıca eserin, içinde bulunduğumuz coğrafya başta olmak üzere dünya kütüphanelerinde çok fazla yazma nüshasının bulunması bu beğeniyi pekiştirmektedir. *Rebîʿu'l-Ebrâr* kendisinden sonra pek çok esere kaynaklık yaptığı gibi birçok âlime de ilham kaynağı olmuştur.

Örneğin Şiî âlim Ni'metullah b. Muhammed el-Hüseynî el-Mûsevî el-Cezâ'irî et-Tüsterî (ö. 1112/1701) *Zehrü'r-Rebî'* adlı eserinin girişinde, usanç ve bıkkınlık zamanlarında zihinleri dinlendirecek ve gönülleri ferahlatacak muhtasar bir eser yazmak istediğini, bu maksatla Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr* adlı eseri ile Bahâeddin el-Âmilî'nin (ö. 1031/1622) *el-Keşkûl*'ü tarzında ince nükteler, zarif anekdotlar, nadir rivayetler, güzel söz ve şiirler, fıkralar, ibretlik hikayeler, tuhaf haberler içeren bir eser telif ettiğini ifade eder.[354] Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 5376 numarada 1298 yılında tabedilen bir nüshası bulunmaktadır. *Zehrü'r-Rebî'* ilk olarak Tahran'da 1292 ve 1298 yıllarında basılmış, daha sonra 1954 ve 1956 yıllarında Muhammed Kâzım el-Kütübî tarafından Necef'te neşredilmiştir.[355]

---

[352] Ahmed Reşid Paşa, *Usûlü'l-Hikem fî Nizami'l-Âlem* (Hicaz Vilayet Matbaası,1331), 8-9. Eserin bir nüshası için bkz. (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 01441-001). (Erişim 27.12.2023).

[353] Muhammed Emîn Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî Aʿyâni'l-Karni'l-Hâdî ʿAşer* (Beyrut: Dâru Sâdır), 3/12; 4/419.

[354] Ni'metullah el-Cezâirî, *Zehrü'r-Rebî'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi, 5376), 1-2. Bkz. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/259353

[355] İlyas Üzüm, "Ni'metullah el-Cezâirî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/131. Ayrıca bkz. Nimetullah el-Cezâirî, *Keşfu'l-Esrâr fi Şerhi'l-İstibsâr* (Kum: Müessesetü Dârü'l-Küttâb, 1408), 1/150. (Erişim 27.12.2023).

İhtiva ettiği zengin içeriğiyle her döneme hitap eden *Rebîʿu'l-Ebrâr* sadece geçmişte değil günümüzde dahi hala dikkatleri üzerine çekmektedir. Yasin Muhammed es-Sivâs, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'dan derlediği muhtevayla *el-Müntehab min Rebîʿi'l-Ebrâr* adında bir eser hazırlamıştır. Günümüz insanına hitap eden içerikleri seçen yazar yorgun kalpleri dinlendirmeyi ve okuyucusuna zevkli ve neşeli vakitler geçirmeyi amaçlamıştır. Eseri 97 bab olarak düzenleyen es-Sivâs, rivayetlerin tahricini yapmış ve garip kelimeleri açıklamıştır. Ayrıca istifadeyi kolaylaştırmak için fihristler eklemiştir. 867 sayfadan oluşan eser Beyrut'ta Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır tarafından 2004 yılında neşredilmiştir.

Aynı şekilde Tahir Ridha Jaffer, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'dan ilginç ve faydalı olduğunu düşündüğü rivayetleri, haberleri ve sözleri seçerek *Selections from the Spring Garden of the Virtuous* / مقتطفات من ربيع الأبرار adlı eserini oluşturmuştur. Jaffer eserinde, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'dan seçtiği kudsî hadislere, nebevî hadislere, peygamber sözlerine, Ali b. Ebi Talib'in sözlerine, diğer masumların sözlerine, muhtelif rivayetlere ve sözlere yer vermiştir. Kitabında alıntıladığı metinlerin Arapçasını verdikten sonra İngilizce tercümelerini veren Jaffer yer yer bu rivayetlere yorumlar yaparak onlara açıklık getirmiştir. Eser Ansariyan Publications tarafından, İran'ın Kum şehrinde 2023 yılında neşredilmiştir.[356]

Benzer şekilde Kübra Öztürk, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın siyasetle ilgili bölümlerini derleyerek *Alemin Nizamı: Hükümdara, Adalete ve Zulme Dair Rebîʿu'l-Ebrâr 'dan Seçmeler* adıyla günümüz Türkçesine çevirmiştir. Kübra Öztürk muhtemelen, Hasan Kâfi Akhisârî'nin *Usulu'l-Hikem fi Nizami'l-Alem* adlı eserinden ilham alarak kitabına *Alemin Nizamı* adını vermiştir. Kitapta saltanat, sultan, adalet, zulüm, biat, kibir, tevazu, devlette devamlılık gibi temel konular ekseninde İslâm medeniyetinin birikimi sunulmuştur. Doksan sekiz konu başlığı altında sahabilerin, halifelerin, âlimlerin hikmetli sözlerine, ibretli hikâyelerine ve şiirlere yer verilmiştir. Seksen sayfadan oluşan kitap Timaş Akademi tarafından 2023 yılında basılmıştır.[357]

Bunların yanı sıra Tacik akademisyen Fakhriddin Nasriddinov, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'dan yaptığı seçkileri Arapçadan Tacikçeye çevirmiş ve bunları "Yeni Bahar" anlamına gelen

[356] Jārullāh al-Zamakhsharī, *Selections from the Spring Garden of the Virtuous*, ter. Tahir Ridha Jaffer (Kum: Ansariyan Publications, 2023).

[357] Kübra Öztürk, *Alemin Nizamı: Hükümdara, Adalete ve Zulme Dair Rebîʿu'l-Ebrâr 'dan Seçmeler,* (İstanbul: Timaş Akademi, 2023).

"Bahori Nekon" adı altında, “Kamoli Khujandi" bilim ve edebiyat dergisinde yayınlamıştır.[358]

Bütün bunlar *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın telif edildiği dönemde, sonrasında ve dahi günümüzde ilgi ve rağbet gördüğünü, aynı zamanda büyük bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim telif edildikten kısa süre sonra başta müellifi olmak üzere pek çok kişi tarafından ihtisar edilmiş, Türkçe, Farsça, Tacikçe, Türkmence ve İngilizce gibi farklı dillere çevrilmiştir. Bu da *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın etkisinin yüzyıllar boyunca sürdüğünü ve her döneme hitap ettiğini göstermektedir.

2.2.1.8. Emsali Arasındaki Yeri

Daha önce ifade ettiğimiz üzere muhâdarât terimi, edebî, dinî ve kültürel bilgilerin aktarıldığı edebî bir türü tanımlamaktadır. Diğer bir deyişle bu terim, başkasına ait sözlerin muhataba veya okuyucuya uygun alıntılar halinde aktarılmasını veya bu nitelikteki sözleri toplayan edebi eserleri ifade etmektedir.[359]

Zemahşerî'nin *Rebîʿü'l-Ebrâr ve Nuṣûṣu'l-Aḫbâr* adlı eseri muhâdarât sahasında yazılmış önemli eserlerden biridir. Bu eserin öncesinde ve sonrasında bu alanda yazılmış pek çok eser bulunmaktadır. Bunları şu şekilde vermek mümkündür;

- Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) *el-Muḥâḍarât ve'l-Muḥâverât,*
- İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *ʿUyûnü'l-Aḫbâr,*
- İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) *el-ʿİḳdü'l-Ferîd,*
- Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî'nin (ö. 330/941) *el-Mücâlese ve Cevâhirü'l-ʿİlm,*
- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *el-Eġānî,*
- Ebû Ali et-Tenûhî'nin (ö. 384/994) *Nişvârü'l-Muḥâḍara ve Aḫbârü'l-Müẕâkere, el-Müstecâd min Faʿalâti'l-Ecvâd* ile *el-Ferec Baʿde'ş-Şidde* adlı üç eseri,
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese* ile *el-Muḳābesât* adlı iki eseri,

---

[358] Mahmud ibni Umari Zamakhshari, “Bahori Khurbon”, ter.Fakhriddin Nasriddinov, *Scientific-Literary Quarterly of "Kamoli Khujandi*", 1(5) (2016), 92-97; Hamroboev Nasimjon, “Murure Ba Kuhantarin Tarçumai Forsii 'Robe-ul-Abror'-i Zamahşari”, *Literatura Narodov Stran Zarubejya,* 125.

[359] Mustafa Çağrıcı, “Behcetü'l-Mecâlis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/348.

- Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (ö. 429/1038) *et-Temṯîl ve'l-Muḥâḍara*, *Müʾnisü'l-Vaḥîd ve Nüzhetü'l-Müstefîd fi'l-Muḥâḍarât* ile *Ḥilyetü'l-Muḥâḍara* adlı üç eseri,
- İbn Abdilber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071), *Behcetü'l-Mecâlis*,
- Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI.) *Muḥâḍarâtü'l-Üdebâʾ ve Muḥâverâtü'ş-Şuʿarâ*,
- İbn Hamdûn'nun (ö. 562/1167) *et-Teẕkiretü'l-Ḥamdûniyye*,
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr*,
- İbn Hicce'nin (ö. 837/1434) *Ṯemerâtü'l-Evrâḳ fi'l-Muḥâḍarât*,
- Ebû Hafs Ömer b. Hasan en-Nîsâbûrî es-Semerkandî'nin (ö.840/1436) *Revnaḳu'l-Mecâlis*,
- İbşîhî'nin (ö. 854/1450) *el-Müsteṭraf fî Külli Fennin Müsteẕraf*,
- Muhammed Karabâğî'nin (ö. 942/1535) *Câlibü's-Sürûr ve Sâlibü'l-Gurûr fi'l-Muḥâḍarât,*
- Abdurrahman Hibrî Efendi'nin (ö. 1069/1659) *Hadâiku'l-Cinân,*
- Hasan b. Mes'ûd el-Yûsî el-Merrâküşî'nin (ö. 1102/1691) *Kitâbü'l-Muḥâḍarât*,
- Seyyid Feyzullah Efendi'nin (1115 /1703) *Mecmûa-i Hikâyât*[360]

Görüleceği üzere hicri 3. asırdan itibaren hemen hemen her asırda muhâdarât türü eserler telif edilmiştir. Bu eserlerin hepsini inceleyip *Rebîʿü'l-Ebrâr* ile kıyaslamak mümkün olmadığından sadece ona zaman bakımından yakın olan meşhur eserleri inceleyip onlarla karşılaştırmak istiyoruz. Bunlar; İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071), *Behcetü'l-Mecâlis*, Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI.) *Muḥâḍarâtü'l-Üdebâʾ ve Muḥâverâtü'ş-Şuʿarâ*, İbn Hamdûn'nun (ö. 562/1167) *et-Teẕkiretü'l-Ḥamdûniyye* ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr* adlı eserleridir.

1. *Behcetü'l-Mecâlis ve Ünsü'l-Mücâlis*: İbn Abdülberr en-Nemerî'nin ahlâkî, edebî ve hikemî konulara dair antolojik eseri olup bir mukaddime ve 124 babdan oluşmaktadır. Müellif bu eserini Tuleytula (Toledo) emîrlerinden Muzaffer b. Eftas'a ithafen yazmıştır. Eserin ana konuları sohbet ve konuşma âdâbı, dünya hayatı ve imkânlarına karşı tutum, yolculuk ve karşılıklı ziyaret âdâbı, insanların hak ve sorumlulukları, siyaset ahlâkı,

[360] Yazıcı, "Muhâdarât", 30/390.

ahlâkî erdemler ve fenalıklar, akıl ve ahmaklık, ebeveyn-evlât, yönetici-yönetilen, erkek-kadın gibi çeşitli zümreler arasında ahlâkî ve sosyal münasebet kuralları, giyim kuşam ve yeme içme gibi günlük faaliyetlerle ilgili görgü kuralları, özdeyişler, ünlülerin ölüm döşeğinde söyledikleri ibretlik sözler şeklinde özetlenebilir.[361]

Behcetü'l-Mecâlis, edebiyat sahasında önemli bir eser olarak kabul edilmiş olup müellifin derin bilgisini ve kültürel birikimini yansıtmaktadır. Eser, İslam edebiyatı ve hikmeti üzerine derinlemesine bir antoloji niteliğindedir. Eserin özelliği, İbn Abdülber'in çeşitli kaynaklardan derlemeler yaparak kendi birikimini eserine eklemesi ve Arap, Fars ve diğer kültürlerden örnekler sunmasıdır. Kaynaklarının isimlerini vermemekle birlikte, metot ve muhtevasına bakıldığında İbn Abdürabbih'in *el-ʿİḳdü'l-Ferîd*, İbn Kuteybe'nin *ʿUyûnü'l-Aḫbâr*, Câhiz'ın *el-Beyân ve't-Tebyîn* gibi antolojik eserlere başvurduğu anlaşılmaktadır.[362]

Eserde, Cahiliye dönemi şairleriyle birlikte İslami dönem şairlerinden de örnekler bulunmaktadır. Ayrıca, eserin telifinde, İslam ahlakına özel bir titizlikle uyulmuş olup, İbn Kuteybe ve Câhiz gibi diğer yazarların ahlaki ilkelerle bağdaşmayan sözler içeren eserlerinden ayrılır. İbn Abdülber, zaman zaman müstehcen ifadeleri eleştirmiş ve İslam ahlakına aykırı bulduğu görüşlere karşı çıkmıştır.[363]

Eserin mukaddimesinde de belirtildiği üzere her bölümün başında bir veya birkaç hadis zikredilerek konuya giriş yapılmış, sahabe, tâbiîn ve diğer önemli âlimlerin edebî ve hikemî sözlerine geniş yer verilmiştir. Ayrıca, eser yer yer rivayetlerin metin ve senet tenkitlerini, fıkhî görüşleri, biyografik bilgileri ve bazı terimlerin tariflerini içermektedir.[364]

Rebîʿü'l-Ebrâr, Behcetü'l-mecâlis ile karşılaştırdığımızda şu hususları görüyoruz:

Rebîʿü'l-Ebrâr, Behcetü'l-Mecâlis'ten yaklaşık 130 yıl sonra telif edilmiştir. Her iki eser muhteva açısından birbirine benzemektedir. *Behcetü'l-Mecâlis* 124 babdan oluşurken *Rebîʿü'l-Ebrâr* 98 babdan meydana gelmektedir. Buna rağmen *Rebîʿü'l-Ebrâr* içerdiği malzeme bakımından *Behcetü'l-Mecâlis*'in iki katına yakın bir hacme sahiptir. Her iki

[361] Leys Suûd Câsim, *İbn ʿAbdilber el-Endelüsî ve Cühûdühû fi't-Târîḫ*, (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1408/1988), 228-229.

[362] Çağrıcı, "Behcetü'l-Mecâlis", 5/348.

[363] Çağrıcı, "Behcetü'l-Mecâlis", 5/348.

[364] İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-Mecâlis ve Ünsü'l-Mücâlis*, thk. M. Mürsî el-Hûlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1962), 35; Câsim, *İbn ʿAbdilber el-Endelüsî,* 229; Çağrıcı, "Behcetü'l-Mecâlis", 5/348.

eser rivayet zincirini atlayıp direkt son raviden ya da sözün sahibinden nakilde bulunmaktadırlar. *Behcetü'l-Mecâlis*'te her bir bab bir konudan oluşurken *Rebîʿü'l-Ebrâr*'da bablar birbirine benzer ve ilintili konuların bir araya getirilmesiyle oluşmaktadır.

Rebîʿü'l-Ebrâr'ın geneline baktığımızda onu; giriş, ana kısım ve son olmak üzere üç temel bölüme ayırmak mümkündür. Giriş bölümü ilk on babdan oluşmaktadır ve burada; zaman, dünya, ahiret, gökyüzü, yıldızlar, melekler, peygamberler, hayatın temelini oluşturan dört unsur olan hava, su, toprak, ateş gibi konular ele alınmıştır. Gelişme bölümü 11. babdan 91. baba kadar olan bölümü kapsamakta olup eserin ana içeriğini oluşturmaktadır. Bu bölümde Zemahşerî tarihi, coğrafi, siyasi, sosyal, eğitim, öğretim, din, kültür, ahlak, hukuk, tıp gibi konulara ilişkin bilgiler aktarır. Eserin son bölümü olan 92. babdan 98. baba kadar olan kısımda ise karada ve suda yaşayan çeşitli hayvanlar, böcekler, kuşlar ve benzeri canlılar hakkında bilgiler verir. Bu yönüyle *Rebîʿü'l-Ebrâr*'ın üç temel bölümde tasnif edildiğini söyleyebiliriz. Buna karşılık *Behcetü'l-Mecâlis*'te konular dağınık ve gelişigüzel bir şekilde verilmiş olup herhangi bir tasnife tabi değildir. Her iki eserde hem cahiliye dönemi şairlerinin hem de İslami dönem şairlerinin şiirlerine yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Aristo, Sokrat, Eflatun, gibi Yunan filozoflarının sözlerini her iki eserde görmek mümkündür.

2. ***Muḥâḍarâtü'l-Üdebâ ve Muḥâverâtü'ş-Şuʿarâ***: Râgıb el-İsfahânî'nin edebiyat alanında yazdığı ve muhâdarât türüne önemli katkılarda bulunduğu eseridir. Geniş bir edebiyat ansiklopedisi olan *Muḥâḍarâtü'l-Üdebâ'*yı, Büveyhî Veziri Ebü'l-Abbâs ed-Dabbî'nin isteği üzerine kaleme almış ve kendisine takdim etmiştir. Önceleri Sâhib b. Abbâd ve Ebû'l-Fadl İbnü'l-Amîd'in meclislerine katılan el-İsfahânî daha sonraları Ebû'l-Abbâs ed-Dabbî'nin ilim ve edebiyat meclislerine iştirak etmiş, bu meclislerdeki sohbet ve tartışmalardan elde ettiği bilgileri kendi birikimiyle harmanlayarak *Muḥâḍarâtü'l-Üdebâ* adlı eserini meydana getirmiştir. Eserini "Had" adını verdiği yirmi beş bölüme ayıran müellif, bu bölümlerde farklı edebî, ahlâkî, dinî, filolojik, tarihsel verilere ve genel eğitici materyallere yer vermiştir. İlim, akıl, cehalet, ahlak, övgü, yergi, yöneticilik, zanaatlar, zenginlik, fakirlik, kardeşlik, ihsan, cesaret, aşk, ölüm gibi konuları işlemiş ve her bir "Had"di yer yer "Kısım"lara ayırmıştır. Yaşadığı dönemin dini, ictimai,

kültürel, gündelik ve bilimsel birikimini yansıtmanın yanı sıra tarihten gelen hikmet ve bilgiyi de aktarmıştır.[365]

el-İsfahânî, III. ve IV. yüzyıllarda yaygın şekilde ulemâ ve üdebâ meclislerinde ele alınan çeşitli konuları derlemiştir. Her başlık altında Kur'ân, hadis, hikmet, şiir, ahbâr ve nadir sözlere yer vermiştir. Özellikle Mütenebbî ve eş-Şerif er-Radî'nin mısraları ile İbn 'Abbâd'ın şiir ve hikâyeleri dikkat çekmektedir.

Muḥâḍarâtü'l-Üdebâ, muhâdarât türünün genel özelliklerini yansıtmanın yanı sıra İbn Kuteybe'nin *Uyûnu'l-Ahbâr*, İbn Abdi Rabbih'in *el-ʿİḳdü'l-Ferîd*, Ebû Hayyân et-Tevhidî'nin *el-Besâir ve'z-Zehâir* ve İbn Abdilber el-Kurtubî'nin *Behcetü'l-Mecâlis* adlı antolojilerine usul ve sunum teknikleri yönüyle benzemektedir.[366]

Rebîʿü'l-Ebrâr'ı Râgıb el-İsfahânî'nin *Muḥâḍarâtü'l-Üdebâ* eseriyle karşılaştırdığımızda şunları görürüz:

Muḥâḍarâtü'l-Üdebâ ansiklopedik bir eser niteliğinde olup *Rebîʿü'l-Ebrâr* ile benzer konuları ihtiva etmektedir.

el-İsfahânî eserini "Had" adını verdiği 25 bölüme ayırırken Zemahşerî *Rebîʿü'l-Ebrâr*'ı "Bab" adı altında 98 bölüme ayırmıştır. Her ikisi de benzer ve ilintili konuları bir araya toplayarak sunmuşlardır. Ne var ki *Rebîʿü'l-Ebrâr, Muḥâḍarâtü'l-Üdebâ*'ya nazaran daha kapsamlı ve hacimli bir içeriğe sahiptir.

Zemahşerî benzer ve ilintili pek çok konuyu tek başlık altında sunarken el-İsfahânî, "Had" başlığı altında topladığı konuları "Kısım"lara, yani alt başlıklara ayırarak eserini daha düzenli ve tertipli hale getirmiş, bu da okuyucuya kolaylık sağlamıştır.

el-İsfahânî, eserini Büveyhî Veziri Ebü'l-Abbâs ed-Dabbî'nin isteği üzerine kaleme alırken Zemahşerî okuyucusunun zihnini dinlendirmek ve yüreğini rahatlatmak amacıyla yazmıştır.

Muḥâḍarâtü'l-Üdebâ çoğunlukla meclislerde yapılan sohbet ve tartışmalarda geçen rivayetlerden ve konuşmalardan oluşurken, *Rebîʿü'l-Ebrâr* müellifinin hayatı boyunca elde ettiği birikimin bir neticesidir.

---

[365] Bkz. Stephanie Bowie Thomas, *The Concept of Muhadara in the Arab Anthology with Special Reference to al-Raghib al-İsfahânî's Muhâdarât al-Udeba'*(Massachusetts: Harvard Universty, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Doktorate, 2000), 22, 154; Yazıcı, "Muhâdarât", 30/391-392; Adnan Ömer el-Hatîb, "er-Râgıb el-İsfahânî ve Kitabuhu el-Muhâdarât", *Mecelletü't-Türasi'l-Arabi*, (Dımaşk: 2004), 24/96, 248-263; Ömer Kara, "Râgıb el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/401; Ömer Kara, "Râğıb el-Isfahânî'nin İlmî Mirası", *İLTED* 2(44) (2015)/2, 10-12.

[366] Ömer Kara, "Râğıb el-Isfahânî'nin İlmî Mirası", 12-13.

3. et-Tezkiretü'l-Ḥamdûniyye: Edip, şair ve tarihçi İbn Hamdûn'nun bilinen tek eseri olup geneli itibariyle filoloji ve tarihe dair bir antoloji niteliğindedir. *et-Tezkire fi's-Siyâse ve'l-Âdâbi'l-Melikiyye* ile *Ḥavâdiṣü's-Sinîn* olarak da bilinen bu eserde müellif dinî öğütler, meliklerin ve vezirlerin takip edecekleri siyaset, ahlâk, fıkralar, meliklere, reislere, çocuk ve kadınlara mersiyeler ve tâziyeler, hicivler, tasvirler, gazeller ve hutbelerden çeşitli örnekler, atasözleri, Araplar'a ait haberler ve âdetler, fal, kehanet, şiir sanatları, şairlerin ve yazarların, ahmakların ve cahillerin fıkraları gibi konulara yer vermiştir.[367]

İbn Hallikân bu eser hakkında "*tarih, edebiyat, fıkra ve şiir ihtiva eden en güzel kitap*" ifadelerini kullanır ve daha sonraki müelliflerin böyle bir eser yazamadıklarını söyler.[368] İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470), *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye* hakkında şöyle demektedir: "*Tarih, edebiyat ve şiiri bir araya getiren eserlerin en güzellerinden biridir. Onu okudum ve son derece güzel olduğunu fark ettim*."[369]

Kırk sekiz bab şeklinde düzenlenen ve fihrist ile birlikte on cilt olarak neşredilen eser[370] zengin bir muhtevaya sahip olup daha sonra telif edilen edebiyat kitaplarına kaynaklık etmiştir. Örneğin en-Nüveyrî (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*[371], el-Kalkaşandî (ö. 821/1418) *Subhu'l-A'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*[372] el-Bağdâdî (ö. 1093/1682) *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübâbi Lisâni'l-'Arab*[373] ve İbn Hicce el-Hamevî (ö. 837/1434) *Semerâtu'l-Evrâk fi'l-Muhâdarât*[374] adlı eserinde *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*'den sıkça nakillerde bulunmuştur.[375]

---

[367] İnci Koçak, "İbn Hamdûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/21-22.

[368] İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/380.

[369] İbn Tağriberdî, Cemâluddîn Yusuf, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddin, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l- 'İlmiyye, 1992), 5/355.

[370] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, thk. İhsan Abbas-Bekr Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1996).

[371] Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâki'l-Kavmiyye, 1423), 3/308; 5/ 3, 8; 15/ 293, 296.

[372] Ahmed b. Alî el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1987), 9/292; 10/10; 13/217; 14/145.

[373] Abdülkadir b. Ömer el-Bağdadî, *Hizânetu'l-Edeb ve Lübbü lübâbi Lisani'l- 'Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harûn, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1981), 4/342.

[374] Ebû Bekr Takiyüddîn b. Hicce el-Hamevî, *Semerâtu'l-Evrâk fi'l-Muhâdarât* (Mısır: Mektebetü'l-Cumhuriyeti'l- 'Arabiyye), 1/105.

[375] İsa İskender el-Ma'lûf, "et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye", *Mecelletü'l-Mecma'i'l- 'İlmiyyi'l- 'Arabî*, 4 (10) (1924), 436-441; Mehmet Nafi Aslan, "İbn Hamdûn'un et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye Adlı Edebî Eseri Bağlamında "Hediye", *Düsbed: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(23) (Ekim 2019), 45-46.

Rebîʿü'l-Ebrâr'ı *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye* ile karşılaştırdığımızda ise şu hususlar dikkatimizi çekmektedir:

et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye daha çok tarih, edebiyat, siyaset ve ihtiva ettiği şiirlerle öne çıkan bir eserdir. İhtiva ettiği malzeme bakımından Rebîʿü'l-Ebrâr'a kıyasla çok daha hacimli bir eserdir. Buna karşılık *Rebîʿü'l-Ebrâr* ele aldığı konuların çeşitliliği bakımından daha zengindir.

İbn Hamdûn eserini kırk sekiz baba ayırmış ve her bir babın içine çok fazla muhteva derç etmiştir. Örneğin on ciltten oluşan eserin ilk cildi iki babdan oluşmaktadır.

Babları fasıllara ve alt başlıklara ayıran İbn Hamdûn verdiği muhtevayı daha tertipli ve düzenli bir şekilde tasnif etmiş ve okuyucuya sunmuştur. Ne var ki benzer tasnifi *Rebîʿü'l-Ebrâr*'da göremiyoruz. Bu yönüyle et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye, *Rebîʿü'l-Ebrâr*'dan daha kullanışlıdır.

İbn Hamdûn her bir baba başlarken ayet ve hadislere yer verirken, Zemahşerî *Rebîʿü'l-Ebrâr*'da sadece konu ile ilgili hadisleri zikretmekle yetinmiştir

4. Muḥâḍaratü'l-Ebrâr ve Müsâmeretü'l-Ahyâr: Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin ibretlik olaylardan atasözlerine, nadide hikayelerden çeşitli rivayetlere kadar pek çok edebiyat ve sanat türlerini ihtiva eden eseridir. Müellif, eserin mukaddimesinde bu kitabında ibretlik hikayelere, atasözlerine, nadir hikayelere, meşhur rivayetlere, geçmiş peygamberlere ve ümmetlere dair haberlere, Arap ve Acem hükümdarların haberlerine, güzel ahlaka, garip rastlantılara, alemin yaratılması ve düzeni ile ilgili nebevî hadislere, Allah'ın kâinatta yaratmış olduğu acayip sanatlara ve harika hikmetlere yer verdiğini ifade eder. Ayrıca insana dair bazı hususlara ve soylu insanların davranışlarına yer verdiğini, dine aykırı ve zararı olmayan ama insanı dinlendiren, rahatlatan, eğlendiren neşeli hikayelere de değindiğini belirtir.[376]

Kitabında her türlü çirkin ve bayağı şeylerden uzak duran İbnü'l-Arabî, eserine övgüye değer, güzel ve nezih hususları aldığını kaydeder. Saygın ve meşhur kişilerden komik bir davranış sadır olduğunda bu kişinin ismini zikretmeksizin ve saygınlığına halel getirmeksizin olayı aktardığını belirtir. Bunlara ilave olarak sahabe arasında vuku bulan tartışmalara ve anlaşmazlıklara yer vermediğini, onlar hakkında kalplere kötü bir düşüncenin girmesini istemediğini ve gıybete düşmeyi arzulamadığını ifade eder.[377]

---

[376] Muhyiddin b. 'Arabî, *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr ve Müsâmeretü'l-Ahyâr fi'l-Edebiyyât ve'n-Nevâdir ve'l-Ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-yakazati'l- 'Arabiyye, 1968), 1/5.

[377] Muhyiddin b. 'Arabî, *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr*, 1/6.

Muḥâḍaratü'l-Ebrâr'ı incelediğimizde İbnü'l-Arabî'nin, eserine, Hz. Peygamberin nesebi, aile efradı, akrabaları, yakınları, savaşları, şemaili ve ahlakı, hususiyetleri gibi konularla başladığını, daha sonra dört halifeden itibaren Abbâsî halifesi en-Nâsır-Lidînillâh'a (ö. 622/1225) kadarki bütün halifeler hakkında kısa bilgiler verdiğini görüyoruz. Ardından Hz. Adem'den Peygamber Efendimize (s.a.v) kadar gelen peygamberler hakkında rivayetler aktardığını, bazı ulema ve hükemâdan ibretli sözler ve olaylar paylaştığını, güzel ahlaka, va'z ve nasihate dair rivayetlere yer verdiğini müşahede ediyoruz. Müellif bu hacimli malumatı aktarırken hikâye, kıssa, anekdot, rivayet, haber, şiir gibi edebi türlerden yararlanmıştır.[378]

Yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz bu eserler muhâdarât sahasında kalem alınmış değerli eserler olup ortak noktaları dini, edebi ve kültürel bilgileri derlemeleri ve okuyucunun bilgi dağarcığını zenginleştirmenin yanı sıra hoşça vakit geçirmelerini ve zihnen dinlenmelerini sağlamaktır. Kimi müellifler bu bilgileri katıldığı meclislerden derlerken kimisi de daha önce yazılmış eserlerin yanı sıra kendi telif ettiği eserlerden, hafızasına nakşettiği bilgilerden, edindiği tecrübelerden ve birikimden istifade ederek kaleme almıştır**.**

Rebîʿü'l-Ebrâr'ı *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr* ile karşılaştırdığımızda şunları görüyoruz:

Muhyiddin İbnü'l-Arabî *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr*'da daha çok tarihi rivayetlere yer vermiştir. Eserinin başında Hz. Peygamber (s.a.v) hakkında geniş ve ayrıntılı bilgiler vermiş, daha sonra hulefâ-i râşidîn başta olmak üzere kendi dönemine kadar ki halifeler hakkında kısa bilgiler vermiş, ardından geçmiş peygamberler ve sâlih insanlar hakkında rivayetler aktarmıştır. Bunlardan sonra İbnü'l-Arabî bazı ulema ve hükemadan ibretlik sözler, güzel ahlaka ve nasihate dair rivayetler paylaşmıştır. Eser bu yönüyle *Rebîʿü'l-Ebrâr*'dan ayrılmaktadır.

Muḥâḍaratü'l-Ebrâr'ın baş tarafı hariç diğer kısımlarda konular açısında bir tasnif göze çarpmamaktadır. Müellif derlediği hikâye, kıssa, atasözü, haber, nasihat, mev'ize gibi rivayetleri eserine gelişigüzel koymuştur. Buna karşılık *Rebîʿü'l-Ebrâr* benzer ve ilintili konuları bir arada tasnif etmesi yönüyle *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr*'dan daha kullanışlıdır.

[378] Muhyiddin b. 'Arabî, *Muḥâḍaratü'l-Ebrâr*, 1,2 cilt tamamı.

2.2.1.9. Neşirleri

Rebîʿu'l-Ebrâr üzerine ilk akademik çalışma Behîce Bâkır el-Hasenî tarafından 1965 yılında yapılmıştır. Zemahşerî hakkında Cambridge Üniversitesi'nde "*A Biography of al-Zamakhsharī with a Critical Edition of Part of Rabiʿ al-Abrār*" başlıklı bir doktora çalışması yapan el-Hasenî, eserin bir bölümünü tahkik etmiştir.[379]

Rebîʿu'l-Ebrâr, Selim Nu'aymî tarafından dört cilt olarak tahkik edilmiş ve Bağdat'ta 1976 ve 1982 yıllarında iki kez Matba'atu'l-'Ânî'de basılmıştır.

Daha sonra aynı isimle Abdülemîr Ali Mühennâ tahkikiyle 1992 yılında Beyrut'ta Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât tarafından beş cilt olarak neşredilmiştir.

Aynı yıl (1992) *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr* adıyla Abdülmecid Diyâb tarafından tahkik edilen ve Ramazan Abdüttevvâb tarafından gözden geçirilen eser, Kahire'de el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l- 'Amme li'l-Kitâb tarafından basılmıştır. Daha sonra Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye tarafından 2001, 2011, 2012 yıllarında dört cilt halinde basılmıştır.

Eserin tespit edebildiğimiz son tahkiki 2006 yılında Beyrut'ta Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye tarafından dört kitap iki cilt halinde yapılmıştır. Tarık Fethi es-Seyyid tarafından tahkik edilen eser "*Rebîʿu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr fi'l-Muhâdarât"* adıyla neşredilmiştir.

2.3. Eserin Muhtasar ve Tercümeleri

Rebîʿu'l-Ebrâr başta müellifi olmak üzere pek çok kişi tarafından ihtisar edilmiştir. Bunun yanı sıra Türkçe, Farsça ve Türkmence gibi farklı dillere de çevrilmiştir. Şimdi bu ihtisarlar ve tercümeler hakkında bilgi vermek istiyoruz:

2.3.1. Rebîʿu'l-Ebrâr 'ın Muhtasarları

2.3.1.1. Nüzhetü'l-Müteʾennis ve Nühzetü'l-Muktebis

[نزهة المتأنس ونهزة المقتبس]

Bizzat müellifin ihtisarıdır. Zemahşerî eserden güzel hikâyeler, şiirler, hadisler ve bazı edebî parçaları seçerek bu eserini oluşturmuştur. Eser Ayasofya 4331'de kayıtlıdır.[380]

[379] Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/238.
[380] Brockelmann, *Tarîhu'l-Edebi'l-Arabî*, 5/237; Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/238.

Eserin adı ile ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler geçmektedir. Eser, *Dâiretü'l Ma'ârifi'l-İslamiyye'*de *Nüzhetu'l-Mü'tenis ve Nüzhetu'l-Muktebis*[381] olarak geçerken, Corci Zeydan, eseri, *Nüzhetu'l-Mü'tenis* şeklinde zikretmiştir. Ayrıca Zeydan, eserin yazma bir nüshasının Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunduğunu belirtmiş ama numarasını vermemiştir.[382]

Behîce el-Hasenî tahkikini yaptığı Zemahşerî'ye ait *el-Muhâcât* adlı eserin mukaddimesinde, bahsi geçen Ayasofya nüshasının 93 bab ve 220 varaktan oluştuğunu ve 838 yılında Ali b. Ahmed b. Ali eş-Şây tarafından istinsah edildiğini ifade etmiştir.[383]

2.3.1.2. el-Muhtâr min Rebî'i'l-Ebrâr

[المختار من ربيع الأبرار]

Bu da müellifin kendi eserine yaptığı ihtisardır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1921 ve Kılıç Ali Paşa 623 numarada birer nüshası bulunmaktadır. Carl Brockelmann 1937 yılında neşrettiği zeylinde Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr* adlı eserine yapılan ihtisarları verirken bizzat müellifin *el-Muhtar* adıyla bir ihtisar yaptığını ifade etmektedir.[384] Yine Behîce el-Hasenî bu eserin *Rebîʿu'l-Ebrâr*'ın muhtasarı olduğunu ve bir nüshasının British Museum 729 numarada ve bir başka nüshasının da Paris'te 5038 numarada kayıtlı olduğunu belirtmektedir.[385]

Laleli ve Kılıç Ali Paşa nüshalarını incelediğimizde eserin girişinde Zemahşerî'nin bizzat kendi adını zikrederek söze başladığını görüyoruz. Bu eserini çiçekli ve meyveli bir bahçe; süsü, güzelliği, manzarası, sesi, kokusu, tadı, vs. ile gözlerin, kulakların ve burunların lezzet aldığı bir gülistan yaptığını, bu kitapla baş başa kalan kişinin başka bir dost aramayacağını, sohbet, anektod, ibretlik hikâye ve eğlenceye dair her şeyi bu kitapta bulabileceğini ifade eder. Zemahşerî bu eserini 95 bab olarak düzenlemiştir.

Laleli 1921 numaralı nüsha 192 yaprak ve 19 satırdan oluşmakta, 202x130-149x90 mm ölçülere sahiptir. Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir.[386]

---

381 *Mucez Dâirati'l Maârifi'l- İslâmiyye*, (Merkezu Şarikat li'l-İbdai'l-Fikri, 1418/1998), 17/329.
382 Corci Zeydan, *Tarîhu Adabi'l- Lugati'l-Arabiyye*, 3/48.
383 Behîce el-Hasenî, *el-Muhâcât* (Bağdat: Bağdat Üniversitesi, 1973), 42; Kemal Cebri Abheri, *ez-Zemahşerî Sîyretuhu, Asâruhu, Mezhebuhu'n-Nahvi* (Umman: Dâru'l-Cenan li'n-Neşr ve't-Tevzi, 2014), 112.
384 Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur Suppl.* (Leiden: Central Archaeological Library, 1937), 1/512.
385 Behîce el-Hasenî, *el-Muhâcât*, 107.
386 Zemahşerî, *el-Muhtâr min Rebî'l-Ebrâr* (İstanbul: Süleymaniye kütüphanesi, Laleli, 01921), 192, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 29.12.2023) https://portal.yek.gov.tr/works/detail/300038

Kılıç Ali Paşa 623 numaralı nüsha 258 yaprak ve 15 satırdan oluşmakta, 190x129-132x92 mm ölçülere sahiptir. 990 yılında istinsah edilen nüshanın müstensihi bilinmemektedir. Her iki nüshanın baş tarafında birer fihrist bulunmaktadır.[387]

2.3.1.3. Ravdu'l-Ahyâr el-Müntehab min Rebî'i'l-Ebrâr

[روض الأخيار المنتخب من ربيع الأبرار]

İbnu'l-Hatîb Muhyiddîn Muhammed b. Kasım b. Yakub el-Amâsî el-Hanefî (ö.940/1534) tarafından, *Rebîü'l-Ebrâr*'a yapılan ihtisardır. Bazı yazmalarda adı *Ravdu'l-Ahbâr* olarak geçmektedir.[388] Ülkemiz kütüphanelerinin yanı sıra Avrupa ve Arap ülkeleri kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır.[389]

Ravdu'l-Ahyâr'ın girişinde Muhâdarât türünün faydalı ve Arapça ilimlerin seçkin bir türü olduğunu söyleyen İbnu'l-Hatîb el-Amâsî büyük âlimlerin ona ilgi gösterdiklerini ifade eder ve şunları ekler:

"*Büyük âlim Zemahşerî bu alanda Rebîʿu'l-Ebrâr'ı yazdı ve içine sayısız sırlar ve incelikler koydu. Bu eser engin bir deniz olup derinlerine inmek ve sonuna ulaşmak mümkün değildir. Çok fazla bilgi vermenin doğuracağı usançtan uzak durarak, Rebîʿu'l-Ebrâr'ın incilerinden seçmeler yaptım ve faydalı nüktelerinden beğendiklerimi kaydettim. Ta ki öğrenmek isteyenlere kolaylık olsun ve ona rağbet gösterenlerin arzusu daha fazla olsun. Ayrıca ediplerin kitaplarında rastladığım ve fazilet sahibi âlimlerden dinlediğim güzel hikayeleri, ilgi çekici ibareleri eserime kattım. Adını da "Ravdu'l-Ahyâr el-Müntehab min Rebî'i'l-Ebrâr" koydum.*"[390]

---

[387] Zemahşerî, *el-Muhtâr min Rebî'l-Ebrâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 00623), 258. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 29.12.2023) https://portal.yek.gov.tr/works/detail/294598

[388] Ahmet Suphi Furat, "Hatib Kasımoğlu, hayatı ve eserleri", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu, Bildiriler kitabı-II* (Amasya: Amasya Üniversitesi, 2017), 385.

[389] *Ravdu'l-Ahyâr*'ın, Avrupa kütüphanelerindeki nüshaları için bkz. Carl Brockelmann, *Ravdu'l-Ahyâr*, (Berlin, Avrupa Yazma Eserler Kütüphanesi,1943), 1/292; (Berlin, 8356), (Gotha 2133/4), (Leipz. 603), (Munich 600), (Paris 3501/2, 6242), (British Museum 513), (1125, Garr.73), (Wien 377, vd.). Ülkemiz kütüphaneleri için bkz. (Aşir Efendi 291, Ayasofya 4016, Nuru Osmaniye (no) 3923, 3920, 3922, 3924, 3918; Hacı Beşir Ağa 529; Damad İbr. Paşa 948; Kılıç Ali Paşa, 623, Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi, I, 21, 22; Burdur, 17). Ayrıca Arap dünyasında Bulak, 1279, 1288, Kahire 1292, vd. nüshalar da bulunmaktadır.

[390] el-Amâsî, *Ravdu'l-Ahyâr*, 13.

İbnu'l-Hatîb el-Amâsî, 98 bölümden oluşan *Rebîʿu'l-Ebrâr*'ı özetleyerek 50 bölüm haline getirmiş ve eseri 921/1515 yılında tamamlamıştır.[391] Bu bölümlerin her birine Ravda adını vermiştir.

el-Amâsî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*'dan seçtiği din, ilim, siyaset, savaş, akıl, vs. konuları özetlemiş ve bunlara kendisinin diğer âlimlerden ve kitaplardan derlediği rivayet ve sözleri ilave etmiştir.

Ravdu'l-Ahyâr'ın pek çok baskısı yapılmıştır. Mısır'da 1279, Bulak 1280, 1292 ve 1307 (el-Matba'atü'l-Meymeniyye) yıllarında basılmıştır. Son olarak Halep'te 2000 yılında Mahmud Fâhûrî tarafından yayına hazırlanan eser Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî tarafından basılmıştır.

Osmanlı devlet adamı ve tarihçi Hasanbeyzâde Ahmed Paşa (ö. 1046/1637) *Ravdu'l-Ahyâr*'ı kısaltarak *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem* adlı eserini meydana getirmiştir. Hasanbeyzâde bu eserini, II. Osman devrinin sadrazamı Güzelce Ali Paşa'ya ithaf etmiştir. Bir mukaddime, dört bölüm ve bir hâtimeden meydana gelen eserin İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Bel.Yz.O.49'da bir yazma nüshası bulunmaktadır.[392]

Osmanlı Şeyhülislamı Seyyid Feyzullah Efendi (ö.115/1703) İbnü'l-Hatîb el-Amâsî'nin *Ravdu'l-Aḫyâr* adlı eserini Türkçe'ye çevirmiştir.[393]

2.3.1.4. Tezkiratü'l-Ahbâr fî Telhîsi Rebî'i'l-Ebrâr

[تذكرة الأخبار في تلخيص ربيع الأبرار]

Muhammed el-Hüseynî eş-Şîrâzî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'a yaptığı telhistir. *Tezkiratü'l-Ahbâr fî Telhîsi Rebî'i'l-Ebrâr* adını verdiği bu eserinde eş-Şîrâzî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*'da geçen Hz. Peygambere (s.a.v) ait hadisler ile Ehl-i Beyti'nden aktarılan sözleri, bunların yanı sıra ahlaka dair genel rivayetleri seçmiştir. Eserini 95 bab olarak düzenleyen müellif, esere yazdığı mukaddimesinde "*bu kitapta; kudsî hadisleri, peygamberlerden ve imamlardan rivayet edilen sözleri topladığını*" ifade etmiştir.[394]

Eser Beyrut'ta 1999 ve 2000 yıllarında Merkezu'r-Rasûli'l-A'zam tarafından neşredilmiştir.

---

391 el-Amâsî, *Ravdu'l-Ahyâr,* 10.

392 Nezihi Aykut, "Hasanbeyzâde Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/364.

393 Mehmet Serhan Tayşi, "Seyyid Feyzullah Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/528.

394 Muhammed el-Hüseynî eş-Şîrâzî, *Tezkiratü'l-Ahbâr fî Telhîsi Rebî'i'l-Ebrâr*, (Beyrut: Merkezu'r-Rasûlu'l-A'zam, 2.Basım, 2000), 7, 9.

2.3.1.5. Zehrü'r-Rebî' [زهر الربيع]

Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekir b. Abdulkâdir er-Râzî'nin (ö.666/1268'den sonra) *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'a yaptığı muhtasardır.[395] Eserin girişinde er-Râzî kendi adını zikrettikten sonra, bu eserinde Carullah ez-Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ında gördüğü en güzel muhtevayı topladığını ve adını *Zehrü'r-Rebî'* koyduğunu ifade etmektedir. er-Râzî, 98 babdan oluşan *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ı 61 bab olarak tanzim etmiştir.[396] Eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Kara Çelebizade Koleksiyonu 306 numarada bulunmaktadır. 100 varak, 14 satır ve 204x149-150x103 mm ölçülerinden oluşan nüsha 8 Muharrem 762 tarihinde istinsah edilmiş, ancak müstensih adı zikredilmemiştir. Nüshanın baş tarafında bir fihrist bulunmaktadır.

2.3.2. Eserin tercümeleri

2.3.2.1. Terceme-i Ravdu'l-Ahyâr

İbnu'l-Hatîb el-Amâsî'nin yukarıda bahsi geçen *Ravdu'l-ahyâr* adlı eserinin Aşık Çelebi (öl. 979/1572) tarafından Arapça'dan Türkçe'ye tercümesidir. *Ravdu'l-Ahyâr* Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr* adlı eserinin telhisi olması hasebiyle bir yönüyle el-Amâsî'nin bu eseri *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın tercümesi sayılabilir. Kanuni'nin oğlu Sultan II. Selim adına çevrilmiş ve ona ithaf edilmiştir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde; Reşid Efendi nr. 540, Hamidiye nr. 1069, Şehid Ali Paşa nr. 02832-006, Mihrisah Sultan nr. 00355, Lâleli nr. 1696, Bursa İnebey Kütüphanesi Haraççı nr. 898 olmak üzere pek çok yazma nüshası mevcuttur.[397] Kâtip Çelebi *Keşfu'z-Zünûn*'da Ravdu'l-*Ahyâr* hakkında bilgi verirken bu eserin Aşık Çelebi olarak tanınan Muhammed b. Pîr Ali tarafından Türkçeye tercüme edildiğini ve Sultan Süleyman Han'ın oğlu Selim'e ithaf edildiğini zikreder.[398]

Alman müsteşrik Carl Brockelmann (öl. 1956), Arap Edebiyatı tarihine dair yazdığı *"Geschichte Der Arabischen Litteratur"* adlı eserinin ikinci baskısında *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'a

---

[395] Hüseyin Elmalı, "Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/488.

[396] Ebû Bekir b. Abdulkâdir er-Râzî, *Zehrü'r-Rebî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizade, 00306), 100. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı https://portal.yek.gov.tr/works/detail/291313

[397] Aşık Çelebi, "*Terceme-i Ravdatü'l-Ahyâr*", (Laleli: Laleli Yazma Eserler Kütüphanesi,1696); Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/238; Günay Kut, "Aşık Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/550; Furat, "Hatib Kasımoğlı, hayatı ve eserleri", 384.

[398] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunun*, 1/916; Samancı, *ez-Zemahşerî'nin Hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki Çalışmaları,* 80.

yapılan ihtisarları kaydederken Aşık Çelebi'nin *Ravdu'l-Ahbâr*'ı Türkçe'ye çevirdiğini ve bu tercümenin bir yazma nüshasının Viyana Devlet Kütüphanesi'nin Türkçe yazmaları arasında nr.378'de bulunduğunu ifade eder.[399] Ayrıca başka bir nüshasının da Wien 378 numarada bulunduğunu belirtir.[400]

Diğer taraftan Almanya'da Marburg ve Tübingen Devlet Kütüphanelerindeki Türkçe elyazmalarının kataloglarını hazırlayan Manfred Götz, Aşık Çelebi'nin *Terceme-i Ravdu'l-ahyâr* adlı eserinin Marburg Devlet Kütüphanesi 2993 numarada kayıtlı olduğunu ve bu tercümenin İstanbul'da; İÜ 162, 1548, 3030; Laleli 1696 ve Nuruosmaniye 3729, 3925 numaralarda kayıtlı nüshaların bulunduğunu belirtir.[401]

2.3.2.2. Nesîmü'r-Rebî' fî Tercemeti Rebî'i'l-Ebrâr

[نسيم الربيع في ترجمة ربيع الأبرار]

Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî[402] tarafından *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'a yapılan Farsça tercümedir. es-Semerkandî, 98 bab olan *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ı bir miktar kısaltarak 82 bab halinde Farsçaya çevirmiştir. Pek çok yazma nüshası bulunan eserin Hacı Selim Ağa 902 numarada bulunan nüshası, 781/1379 yılında eserin mütercimi Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî tarafından kaleme alınmıştır. 279 varak 25 satırdan oluşan bu müellif nüshası 282x180-161x110 mm ölçülere sahiptir. Eserin girişinde yer alan kayıttan, dönemin sultanı Ebû'l-Fevâris Şah Şucâ'a takdim edildiğini anlıyoruz.[403]

*Nesîmü'r-Rebî'*e ait diğer bir nüsha Amasya Beyazıt Kütüphanesi 604 numarada kayıtlı olup 433 varak ve 16 satırdan oluşmaktadır. Nüshanın sonunda yer alan kayıttan

---

399 Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur,* 1/292; a. mlf., *Geschichte Der Arabischen Litteratur,* 1/512. Ayrıca bkz. Furat, "Hatib Kasımoğlı, Hayatı ve Eserleri", 384.

400 Brockelmann, *GAL Suppl.* 1/512.

401 Manfred Götz, *Türkische Handschriften*, Wiesbaden, II, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1968), 123.

402 Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na ait online katalogda Nesîmü'r-*Rebî' fî Tercemeti Rebî'i'l-Ebrâr*'a ait bilgilerin verildiği sayfada mütercim Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'nin ölüm tarihi 553/1158 olarak verilmektedir. Ne var ki kaynaklarda es-Semerkandî'nin ölüm tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlayamadık. Muhtemelen aynı nisbeye sahip başka bir müellifin ölüm tarihi verilmiştir. Zira *Nesîmü'r-Rebî'*in sonundaki kayıttan müellif nüshası olduğu anlaşılmakta olup eser 781/1379 yılında istinsah edilmiştir. Bkz. Muhammed b. Ahmed es- Semerkandî, *Nesîmü'r-Rebî' fî Tercemeti Rebî'i'l-Ebrâr* (İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa, 00902), 279. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/364785 (Erişim 23.12.2023).

403 Muhammed b. Ahmed es- Semerkandî, Nesîmü'r-Rebî' fî Tercemeti Rebî'i'l-Ebrâr (İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa, 00902), 279. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (Erişim 23.12.2023), https://portal.yek.gov.tr/works/detail/364785

972/1565 yılında Abdulvâhid el-Meşhedî tarafından istinsah edildiği anlaşılan eser 257x164-168x85 mm ölçülerine sahiptir.[404]

Ayrıca eserin İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi NEKFY00411 numarada bir başka nüshası daha bulunmaktadır. 873/1468 yılında Hızır Şah tarafından istinsah edilen bu nüsha 188 varak ve 19 satırdan oluşmaktadır. 176x100 mm ölçülerine sahiptir.[405]

Nesîmü'r-Rebî' ile ilgili olarak "*Murure Ba Kuhantarin Tarçumai Forsii 'Robe-ul-Abror'-i Zamahşari*" (İnglizcesi, "*About the Ancientest Persian Translation of the Book "Rabi al-Abror" by Zamakhshari*") başlıklı bir makale yazan Hamroboev Nasimjon Abdullojonovich, eserin beş yazma nüshasından bahseder.[406] Bunlar;

1- İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi 902 numaralı nüsha: Yukarıda hakkında ayrıntılı bilgiler verdiğimiz ve bizzat eserin mütercimi es-Semerkandî tarafından 781/1379 yılında kendi el hattıyla yazılan nüshadır.

2- İran Meclis-i Şura-i İslami Kütüphanesi 1468 numaralı nüsha: 868/1463'te istinsah edilen bu nüsha Mecîd Mansûrî tarafından 1387'de Tahran'da tıpkıbasımı yapılmıştır.[407]

3- İstanbul Merkez Kütüphanesi 237 numaralı nüsha: Hamroboev bu nüshanın 237 numarada kayıtlı olduğunu ifade eder, lakin bu bilgi yanlıştır. Muhtemelen kastettiği nüsha, yukarıda bahsi geçen ve 873/1468 yılında Hızır Şah tarafından istinsah edilen nüshadır.[408]

4- Hindistan Aligarh Kütüphanesi 11/89165526 numaralı nüsha: Bu nüshanın hangi tarihte istinsah edildiği bilinmemekle birlikte 15. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilmektedir.[409]

5- Medine-i Münevvere Arif Hikmet Kütüphanesi 3739 numaralı nüsha: 917/1511 tarihinde istinsah edilen bu nüsha 660 varak ve 17 satırdan

---

[404] es-Semerkandî, *Nesîmü'r-Rebî'e*, nşr. Abdulvehid el-Meşhedi (Amasya: Amasya Beyazıt Kütüphanesi, 604), (Erişim 23.12.2023) https://portal.yek.gov.tr/works/detail/386697

[405] Es-Semerkandi, *Nesîmü'r-Rebî'e*, nşr. Hızır Şah (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, NEKFY00411), (Erişim 23.12.2023) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FY/nekfy00411.pdf

[406] Hamroboev Nasimjon, "Murure Ba Kuhantarin Tarçumai Forsii 'Robe-ul-Abror'-i Zamahşari", 116.

[407] Sufi Samarkandi, *Nasim-ar-rabe'* nşr. Mecid Mecid Mansuri (Tehran: İran Meclis-i Şura-i İslami Kütüphanesi,1468).

[408] Hamroboev Nasimjon, "Murure Ba Kuhantarin Tarçumai Forsii 'Robe-ul-Abror'-i Zamahşari", 118. Ayrıca bknz. Nüsha için bkz. (Erişim 23.12.2023) http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FY/nekfy00411.pdf

[409] Sufii Samarqandi, *Nasim er-Rabi*, 302.

oluşmaktadır. 230x170 mm ölçülerine sahiptir. İyi durumda olan nüshanın üzerinde çok fazla talikat bulunmaktadır.[410]

Bu nüshalardan ayrı olarak İran Milli Kütüphanesi kayıtlarında *Nesîmü'r-Rebî*'in telhis edildiğini görüyoruz. Etibar Khan tarafından *Hülasa-i Nesim er-Rebî* adıyla telhis edilen eser, İran Milli Kütüphanesi'nde 9643 numarada bulunmaktadır. Yine İran Milli Kütüphanesinde *Rebîʿu'l-Ebrâr Tercümesinden Seçmeler* başlıklı bir başka nüsha, İbn Hatun koleksiyonunda 5138 numarada kayıtlıdır.[411]

2.3.2.3. Zehrü'r-Rebî' [زهر الربيع]

Carl Brockelmann, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın Nureddin Muhammed b. Nimetullah Musevi Şüşterî tarafından *Zehru'r-Rebî* adıyla Farsçaya çevrildiğini ve h. 1301 yılında neşredildiğini belirtir.[412] Aynı şekilde DİA "Zemahşerî" maddesi yazarları Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın Nûreddin Muhammed el-Mûsevî tarafından *Zehrü'r-Rebîʿ* adıyla Farsçaya tercüme edildiğini ifade etmişlerdir.[413] Ne var ki yaptığımız araştırmalar neticesinde böyle bir esere rastlayamadık. Bu eserin biraz sonra hakkında bilgi vereceğimiz Şiî âlim Ni'metullah el-Mûsevî el-Cezâ'irî'nin (ö. 1112/1701) *Zehrû'r-Rebî'* adlı eseriyle karışmış olma ihtimalinin yüksek olduğunu düşünüyoruz.

2.3.2.4 Ýagşyzadalaryň Bahary (İyilerin Baharı)

Rebîʿu'l-Ebrâr 'ın Rahman Ilmämmedow ve Kakajan Janbekow tarafından Türkmenceye yapılan çevirisidir. Miras adlı Türkmenistan Ulusal Kültür Merkezi'nin kıdemli araştırmacısı ve başkanı olan Ilmämmedow, İstanbul Ayasofya 2985 numarada bulunan ve 13. yüzyılın sonlarında istinsah edilen yazma nüshayı esas alarak çeviriyi yapmıştır. Doksan sekiz babın hepsini yani eserin tamamını altı cilt halinde ilk defa *Ýagşyzadalaryň Bahary (İyilerin Baharı)* adıyla Türkmen diline tercüme etmiştir. Türkmenistan devlet başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın himayesinde yayınlanan kitaba Türkmenbaşı bir takdim yazısı yazmıştır. Birinci cildin sonunda Zemahşerî ve *Rebîʿu'l-Ebrâr* hakkında bilgi veren Ilmämmedow burada Türkmenbaşı'nın şu sözlerine yer vermiştir:

---

[410] *Fihristü Mahtutati Mektebeti 'Ârif Hikmet*, 1/275. (Erişim 23.12.2023) https://shamela.org/pdf/55e9edb6bb2a6772abea286f44e34822 Ayrıca bkz. Hamroboev, "Murure Ba Kuhantarin Tarçumai Forsii 'Robe-ul-Abror'-i Zamahşari", 118.

[411] Maloti, Ali Navidi, Şinosoi yaki az kotiboni "Bayozi Toçiddin Ahmadi vazir" Nomai Bahoriston, Tehran, 1388, 362; Hamroboev, "Murure Ba Kuhantarin Tarçumai Forsii 'Robe-ul-Abror'-i Zamahşari", 118.

[412] Brockelmann, *Târîḫu'l-Edebi'l-'Arabî*, 5/235.

[413] Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/238.

"Carullah" ve "Harezm'in övüncü" lakabını alan Zemahşerî, sadece Türkmenistan tarihinde değil, Orta Asya, İran ve Arap kültür tarihinde de önemli bir yere sahiptir. İslam hukuku, felsefe, dil, tefsir, filoloji (astronomi), edebiyat, siyaset ve diğer ilimlerde tanınmış bir âlimdir. Bunların dışında gazel, şiir ve manzum mektuplardan oluşan pek çok divan yazmış büyük bir şairdir. Zemahşerî, Arapça yazdığı şiirlerinde vatanını, Türkmen insanının nezaketini ve güzelliğini övmüştür."[414]

Ilmämmedow, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın metot yönüyle İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin (ö. 276/889) *ʿUyûnü'l-Aḫbâr* ile İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) *el-ʿİḳdü'l-Ferîd* eserlerine benzese de onların kitaplarından tek bir kelime veya satır almadığını ifade etmiş ve *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın bu yönüyle çok değerli ve eşsiz bir kitap olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ilmämmedow, kitapta yer alan bilgilerin, hikâyelerin, rivayetlerin ve hikmetlerin ağırlıklı bir kısmının Zemahşerî'nin Arap ülkelerine yaptığı seyahatlerde halktan topladığı bilgiler ve arkadaşlarından dinlediği hikâyelerden oluştuğunu kaydetmiştir.[415]

Bunların yanı sıra Ilmämmedow, Zemahşerî'nin, *Nevâbiğu'l-Kelim, Divan* ve *en-Nesâʾihu's-Sığâr (Atvâku'z-Zeheb)* gibi diğer eserlerinde *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'a ilişkin bilgilere yer verdiğini kaydetmektedir. *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'da Türkmen edebiyatı, dili, kültürü ve sanatına ilişkin bilgiler yer aldığını, özellikle büyük Türkmen ilim adamları Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Bişr el-Hâfî (Eyman Baba) (ö. 227/841), Ebû Bekr el-Hârizmî (ö. 383/993) , Ebû Abdillâh el-Mervezî (ö. 294/906) ve İbrâhîm b. Edhem (ö. 161/778) gibi şahsiyetlerin sözlerine yer verildiğini, ayrıca Nesâ, Merv, Hârizm, Ebîverd Ürgenç, Merverûz, Taberistan, Gürgenç gibi atalarının yaşadığı yerlerin isimlerinin geçtiğini ifade etmiştir.[416]

Rebîʿu'l-Ebrâr ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken önemli konulardan birinin eserde geçen hadisler olduğunu belirten Ilmämmedow, hadis olarak nakledilen bazı sözlerin Hz. Peygambere (s.a.v) ait olmadığını, bunların halk arasında yaygın bir şekilde dolaşan hikayeler olduğunu ve bu tür rivayetlerin hadis olarak değil de edebiyatın bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Zira hadis olarak nakledilen

---

[414] Zemahşerî, *Ýagşyzadalaryň Bahary,* Rahman İlmammedov (Aşgabat: Türkmenistanyň Milli Medeniyet «Miras» Merkezi, 2004), 1/317.

[415] Zemahşerî, *Ýagşyzadalaryň Bahary*, çev. İlmammedov, 1/337-338.

[416] Zemahşerî, *Ýagşyzadalaryň Bahary*, çev. İlmammedov, 1/338.

sözlerin bazılarını Kütüb-ü Sitte'de bulamadığını, bu nedenle okuyucuların bu konuda dikkatli olmaları gerektiğini hatırlatmaktadır.[417]

1., 4. ve 6. ciltleri Rahman Ilmämmedow, 2., 3. ve 5. ciltleri Kakajan Janbekow tarafından çevrilen *Ýagşyzadalaryň Bahary,* Türkmenistanyň milli medeniyet «Miras» merkezi tarafından, Aşgabat'ta 2004 yılında altı cilt halinde basılmıştır.

[417] Zemahşerî, *Ýagşyzadalaryň Bahary*, çev. İlmammedov, 1/341.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİR MUHÂDARÂT TÜRÜ OLARAK ZEMÂHŞERÎ'NİN REBÎʿU'L-EBRÂR'I

Rebîʿu'l-Ebrâr, kapsamlı bilgi sunması, kaynakları titiz bir şekilde seçmesi, kültürel ve tarihi olaylara yer vermesi, ahlaka ve eğitime dair bilgilere değinmesi, edebi bir değere ve açık ifade tarzına sahip olması, kültürel mirası koruması ve ilmi geleneği kalıcı hale getirmesi yönüyle önemli ve değerli bir eserdir. Basit üsluba sahip olan eser bu yönüyle okuyucunun hoşuna gitmiş ve her kesimden ilgi görmüştür. Muhâdarât alanında önemli bir yere sahip olan eser benzer konuların bir araya toplandığı 98 baba ayrılmıştır. Bu yönüyle eser, belirli bir konu etrafında farklı rivayetleri bulabilmesi açısından okuyucuya kolaylık sağlamaktadır. Zemahşerî her babda belirli bir konu ile ilgili Kur'ân ayetlerini, Peygamber Efendimizin hadislerini, diğer peygamberlerin, sahabenin, tabiinin, âlimlerin, ediplerin, zahitlerin, Arap ve Acem hükemanın sözlerini derleyip toplamıştır. Kur'ân-ı Kerim'in yanı sıra İncil ve Tevrat gibi diğer semavi kitaplardan da alıntılar yapmıştır. Bedevilerin, halifelerin, şairlerin ve önde gelen insanların hikâye ve kıssalarına değinmiş, muhtevanın daha eğlenceli, zevkli ve cazip olması için de yer yer fıkralara, nadir olaylara, espri ve nüktelere yer vermiştir.[418]

Zemahşerî'nin Rebîʿu'l-Ebrâr'da temel hedefi, kendisinin de mukaddimede belirttiği üzere, zihni yorgun düşen okuyucuyu dinlendirmek ve rahatlatmak, adeta onu rengarenk çiçeklerle bezeli ve meyvelerle dolu bir bahçede dolaştırarak bütün yorgunluğunu gidermesini sağlamaktır. Okuyucu yorgunluğunu giderirken aynı zamanda onun bilgilenmesini, ibret almasını ve dinlenirken bir şeyler öğrenip tefekkür etmesini de amaçlamıştır. Bunu yaparken okuyucunun edebi bir lezzet ve zevk almasını da gözetmiş, bu yüzden konu ile alakalı Kur'ân ayetleri ile hadislerin yanı sıra şiirler, atasözleri, deyimler, ibretlik sözler, hikayeler ve beliğ ifadeler derlemiştir.

Zemahşerî bir bab altında topladığı benzer ve ilintili konuları verirken siyak-sibak uyumuna ya da konu bütünlüğüne önem vermemiştir. Birbiriyle konuları benzeyen babların bazı içeriklerinde konuların tekrarlandığı da görülmektedir. Örneğin, 3. cüzün

[418] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nuṣûṣü'l-Aḫbâr*, thk. Abdulemir Mühenna (Beyrut: Müessesetü'l-İ'lmi li'l-Matbu'a, 1992), 1/16.

41. babında sıdk hakkında konulara yer verirken, 4. cüzün 71. babında yalan söylemek konusu ele alınmıştır.

Aynı yöntemi Zemahşerî'nin Atvâku'z- Zeheb eserinden de görebiliriz. Eser makalelerden oluşmuş ve konuların bazıları aynı makalede ele alınmış diğer bazıları ise birkaç makalede ele alınmıştır. Bunu Hacı Çiçek "Zemahşerî ve'z-Zeheb fi'l- Hutab Adlı Eseri" başlığı altında yazılan doktora tezinde açıklamıştır.[419]

Konu ile ilgili bulduğu rivayetleri o babın altına adeta boca ettiği de görülmektedir. Yani bab içinde tertipli ve düzenli bir tasnife gitmemiş, bulduğu rivayetleri art arda sıralamıştır.

Örneğin "Sema, Yıldızlar, Arş ve Kürsü" konularına yer verdiği ikinci babda; Ramazan'ın 27. günü hilale bakan bir bedevinin: "*Karnım inceldiği gibi senin de bedenini incelten Allah'a hamdolsun*" sözünü naklettikten sonra müneccimlerin peygamberlerin doğumlarının Başak ve Terazi burcunda olduğunu, Peygamber Efendimizin (s.a.v) yükseleninin terazi olduğunu ifade eder. Daha sonra İmriü'l-Kays ve Zürrumme gibi Cahiliye Dönemi şairlerinin Süreyya Yıldızı ile ilgili beyitlerini verir. Bunların hemen ardından Allahü Teâlâ'nın Hz. Îsâ'ya vahyettiği şu söze yer verir: "*İnsanlara karşı hilimde (ağırbaşlılıkta) altlarındaki toprak gibi ol, cömertlikte akarsu gibi ol, merhamette güneş ve ay gibi ol. Zira bu ikisi hem iyi hem de kötü insanların üzerine doğarlar.*"[420]

Görüleceği üzere Zemahşerî'nin arka arkaya sıraladığı bu rivayetlerde bir konu bütünlüğü yoktur. Bunları birbirine bağlayan tek şey, bu rivayetlerin sema ve yıldızlar ile alakalı olmalarıdır. Kanaatimizce Zemahşerî'nin bunu bu şekilde yapmasındaki amacı, okuyucunun dikkatini yoğunlaştırmadan ve zihnini yormadan her bir rivayeti okuyarak ondan lezzet almasını ve dinlenmesini istemesidir.

Rebîʿu'l-Ebrâr sahip olduğu kapsamlı muhteva sebebiyle ansiklopedik edebiyat kitabı niteliğindedir. Ayetten hadise, kıssadan hikâyeye, beliğ sözden şiire, fıkradan nükteye, deyimden atasözüne, kelamı kibardan ibretlik sözlere kadar edebiyatı ilgilendiren pek çok rivayeti bulmak mümkündür. 98 babdan oluşan bu hacimli eseri, doktora tezi sınırları içinde inceleyebilmek için çalışmamızı üç başlık altına aldık. Siyasi, sosyal ve kültürel konularda insan hayatına dair hemen her konuyu içeren bu eserin kanaatimizce kapsamlı ve önemli olan konularını tasnif ettik. Eser muhtevasında en çok ele alınan muhâdarât

[419] Hacı Çiçek, *Zemahşerî ve Atwaqu'z-Zeheb,* 159.
[420] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/84-85.

türü konularını bir araya topladık. Bunlar tabiat, siyaset ve ibadetle alakalı olan bab konularıdır. Esas olan bu konuların edebi özelliklerini temayüz etmek amacında birer tane örnekler verip edebi sanatları ortaya çıkarttık.

Eserin birbirine benzeyen konularını bir araya toplamaya çalıştığımızda on farklı konu başlığı ortaya çıkar. Ahlak ve edep, ilim, akrabalık bağı, insan karakteri, his-duyguları, rezalet, böcek, kuş, hayvan gibi konulardan tabiat, siyaset ve ibadetle alakalı konuları seçtik. Bunlar toplam yirmi bir babdan ibarettir. Ancak yedi bab başka bab konularıyla benzerliği bulunmamaktadır.

Bunlar: Onuncu bab. Melek, insan, cin, Şeytan ve peygamberlerin nesebinden ve Arap ve acem kavimlerin zikredilmesi.

Otuzuncu bab. Koku ve parfümün tek veya bileşik renklerinde bahsi geçenler ve parfümün sürülmesi ve kullanılması

Otuz ikinci bab. İsim, künye ve lakap atlarla ilgili konular

Otuz üçüncü bab. Sefer, seyir, yolculuk, firak, vedalaşmak, uzaklaşmak vs. konuları

Otuz dördüncü bab. Yaş aralıklarına göre açıklanmaktadır. Bu babda çocukluk, gençlik, orta yaş ve ihtiyarlık dönemlerine değinilmektedir.

Yetmiş yedinci bab. Ölüm, mezardan bahsetmek, tabut, taziye, kasideler ve benzeri Sekseninci bab. Kadınlar, evlenmeleri, talakları, nişanlanmaları, onlarla ilişkide bulunmaları, onlarla evlenmeleri, onlardan övülen, kınanan şeyler ve bunlarla ilgili olan konular.

Rebîʿu'l-Ebrâr eseri üzerinde yapılan beş tane tahkik kitapları bulunmaktadır. Onların içinde baştan sona kadar "Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr" isimle tahkik yapılan Abdülemîr Ali Mühennâ'nın beş cüzden ibaret kitabından yararlandık.[421] Bu eserde 98 babın tamamı bulunmakta ve Şamela programında da aynı bu tahkik kullanılmaktadır.

Büyük bir hacme sahip olan bu esere, daha önce de değindiğimiz üzere, Ali el-'Adnânî el-Ğurayfî, "*Fehârisu Rebî'i'l-Ebrâr*" adıyla bir fihrist hazırlamıştır.[422] Bu fihriste göre *Rebîʿu'l-Ebrâr ;*150 civarında ayet, 1000'den fazla hadis, diğer peygamberlere ait 120'den fazla söz, Ehl-i Beyt'e ait 600'den fazla söz; sahabe, tabiin, âbid, zahit, filozof,

[421] Abdülemîr Ali Mühennâ, *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr* (Beyrut: Müessesetü'l- A'lâmî li'l-Matbuât, 1412-1992), 5 cüz.

[422] Ali el- 'Adnânî el-Ğurayfî, *Fehârisu Rebî'i'l-Ebrâr* (Kum: İntişârâtu'ş-Şerîf er-Râdi, 1411).

vs. insanlara ait 2200'den fazla rivayet, kıssa, anekdot, vecize, söz, vs. ile cahiliye ve İslami döneme ait 1500'den fazla şiir ihtiva etmektedir. Çalışmamız esnasında bu eserden oldukça istifade ettik. Nitekim el-Ğurayfî, Rebîu'l-Ebrâr'ın muhtevasını aşağıdaki konulara göre sıralamış ve 12 başlık altında toplamıştır:

1. Kur'ân ayetleri
2. Kudsî hadisler
3. Hz. Muhammed'den (s.a.v) aktarılan hadisler
4. Diğer peygamberlerden aktarılan sözler
5. Ehl-i Beyt'ten rivayet edilen sözler
6. Haberlere ve tarihi olaylara dair bilgiler
7. Şiirler
8. Âlimler
9. Yer ve mekân isimleri
10. Fırkalar, milletler ve topluluklar
11. Kitaplar ve eserler
12. Günler ve olaylar

Şunu ifade etmek gerekir ki, bu konu başlıklarına bakıldığında ve Rebîu'l-Ebrâr'ın muhtevası derinden incelendiğinde, eserin Arap Dili ve Edebiyatı'nın yanı sıra tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi İslami ilimler ile tarih, coğrafya, felsefe gibi diğer ilimler açısından da önemli ve zengin bir muhtevaya sahip olduğu görülmektedir.

Bu bölümde öncelikle Rebîu'l-Ebrâr'ın muhâdarât türü açısından önemini ve değerini ortaya koymaya çalıştık. 98 babda ele alınan konuları tasnife tabi tutarak birbirine yakın olanları bir araya getirmeye ve bir başlık altında toplamaya gayret ettik. Ardından, belirli bir başlık altında toplanan bu konuları inceledik ve rivayetlerden örnekler zikrederek eserin muhtevasının zenginliğini okuyucuya yansıtmaya çalıştık.

Her konu altında rivayetlerden birer tane örnek verilirken, örnekler şu kriterlere göre tercih edilmiştir:

1. Örnekler Arapçadan Türkçeye çevrilerek açıklandığı için ilk önce tercümede yanlışa yol koymamak, rivayetlerin mana ve içeriklerini doğru aktarmak amacıyla okunması kolay ve kelimelerin anlamı basit olanlar ilk sıraya çıkmıştır. Çeşitli manalara gelebilen ortak anlamlı kelimeleri içeren cümlelerden uzak durulmaya çalışıldı.

2. Kur'ân ayetlerinin meâli için sağlam ve güvenilir meâllerden olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan meâlden faydalanıldı.[423]
3. Hadisler, sıhhat, mutevâtir, zayıf gibi hadislerin çeşitliğine göre değil, anlamı itibarinden konu içeriğini en çok taşıyan türüne göre tercih edilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v) peygamberden başka peygamberlerin ve ehli beytlerin sözleri de aynı şekildedir.
4. Eser içeriğinde en çok alıntı şiirlerden oluşmuştur. Örnek olarak da konu içeriğini en çok kapsayanı ve basit ifadeler kullanılan şiir beyitleri seçildi. Bunun yanı sıra meşhur şairler yanında kaili bilinmeyen şiirleri de öne çıkarttık.
5. Kitap ve eserlere dair zaten parmakla sayılabilecek az sayıda isimler zikredildiği için örnekleri seçmede belli bir kritere dayanmaya gerek kalmadı.
6. Şiirler seçerken tanıklı olan şairlere önem verildi. Bazı yerlerde şairi bilinmeyen şiirler de seçildi.

Zikrettiğimiz bu yöntemi, eserin birinci babı olan "Vakitler, Dünya ve Ahiret" bölümünü esas alarak geniş bir şekilde anlattık, ardından tasnif ettiğimiz diğer konulara geçtik.

Buna göre Zemahşerî genel olarak bir baba başlarken ilk önce Kur'ân ayetlerini sıralamaktadır. Ancak birinci babda herhangi bir ayete yer vermemiştir. Kur'ân ayeti dışındaki diğer rivayetlerde ise bir sıra gözetmemiş, bütün rivayetleri karışık bir şekilde vermiştir. Diğer peygamberlerin, sahabe, tabiin, tebe-i tabiin, âlim, zâhid, filozof ve şairlerin sözlerine gelişigüzel şekilde, herhangi bir standart uygulamadan yer vermiştir.

1- Kudsî Hadisler:

Zemahşerî Kur'ân ayetlerinin yanı sıra kudsî hadislere yer vermektedir. Bu babda sadece bir tane kudsî hadis zikretmektedir, o da şu şekildedir:

قال الله تعالي: يا دنيا مري لعبدي المؤمن، ولا تحلولي له.

Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "*Ey dünya, mümin kuluma uğra ama ona süslü görünme*".[424]

[423] *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, haz. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011).
[424] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/44.

2- Nebevî Hadisler:

Kudsî hadislerin yanı sıra nebevî hadisleri zikretmektedir. Bu bölümde 28 hadise yer vermiştir. Onlardan bazıları şu şekildedir:

النبي (صعو): ألا أدلّكم على ساعة من ساعات الجنة، الظل فيها ممدود، والرزق فيها مقسوم، والرحمة فيها مبسوطة، والدعاء فيها مستجاب؟ قالوا: بلى يا رسول الله. قال: ما بين طلوع الفجر إلى طلوع الشمس.

"*Peygamber Efendimiz (s.a.v): Gölgelerin uzun olduğu, rızıkların taksim edildiği, rahmetin geniş ve duanın kabul olduğu bir cennet saatini size haber vereyim mi? Onlar: Evet, ey Allah'ın Resulü, dediler. Dedi ki: Şafakla gün doğumu arası.*"[425]

3- Diğer Peygamberlerin Sözleri:

Zemahşerî başta Hz. Îsâ, Hz. Mûsâ, Hz. Dâvûd, Hz. İbrâhim olmak üzere pek çok peygamberin sözlerine yer vermiştir. Bu bab altına Hz. Îsâ ve Hz. Nuh gibi peygamberlerin toplam 7 adet sözünü zikretmiştir.

Örneğin Hz. Îsâ'nın şu sözünü nakletmiştir:

عيسى عليه السلام: إني أرى الدنيا في صورة عجوز هتماء، عليها من كل زينة، قيل لها: كم تزوجت؟ قالت: لا أحصيهم كثرة، قيل: أماتوا عنك أم طلقوك؟ قالت: بل قتلتهم كلهم، قيل: فتعسا لأزواجك الباقين، كيف لا يعتبرون بأزواجك الماضين، كيف لا يكونون منك على حذر.

İsa (as): Ben dünyayı dişleri dökülmüş, her türlü ziyneti takmış, yaşlı bir kadın sûre tinde görüyorum. Ona denildi ki: "Kaç kişiyle evlendin?" Dedi ki: "O kadar çok ki sayamıyorum." Denildi ki: "Öldüler mi, yoksa seni boşadılar mı?" Dedi ki: "Aksine ben hepsini öldürdüm". Denildi ki, "Kalan eşlerine yazıklar olsun, geçmiş kocalarından nasıl ibret almazlar ve sana karşı nasıl dikkatli olmazlar?"[426]

4- Ehl-i beyte ait sözler:

Zemahşerî, Ehl-i beyt'ten gelen rivayetlere eserinde sıkça yer vermiştir. Bu babda derlediği rivayetlerin sayısı toplam 26 tanedir. Hz. Ali (r.a) başta olmak üzere Hz. Hasan, Muhammed b. Hanefiyye ve Ali b. Hüseyin gibi Ehl-i Beyt'in önde gelenlerinin sözlerine yer vermiştir.

---

[425] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/56.
[426] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/54.

Örneğin Hz. Ali ve Hz. Hasan'ın şu sözünü aktarmıştır:

قال الحسن لعلي: أما ترى حب الناس للدنيا، قال: هم أولادها، أفيلام المرء على حب والدته؟

Hz. Hasan, Hz. Ali'ye dedi ki: "İnsanların dünyaya olan sevgisini görmüyor musun?" Hz. Ali şöyle cevap verdi: "Onlar onun çocuklarıdır, hiç kişi annesini sevdi diye kınanır mı?"[427]

5- Sahabe, tabiin ve diğer insanlara ait sözler:

Zemahşerî sahabe, tabiin, âlim, zahit, filozof, vs. insanların sözlerinden rivayetler aktarır. Bu bab altında aktardığı rivayetlerin sayısı toplam 78 tane olup farklı bilgilere, ibretlik hikayelere ve anekdotlara yer verir. Örneğin Basralı kadın sufi Râbia el-Adeviyye[428] ile ilgili şu anekdotu aktarır:

اجتمعت عند رابعة عدة من الفقهاء والزهاد، فذموا الدنيا، وهي ساكتة، فلما فرغوا قالت لهم: من أحب شيئا أكثر من ذكره، إما بحمد وإما بذم، فإن كانت الدنيا في قلوبكم لا شيء فلم تذكروا لا شيء؟

Bir grup âlim ve zahit insan Râbia'nın evinde toplandılar ve dünyayı kınadılar. Râbia sessiz kaldı. Sözlerini bitirdiklerinde onlara şöyle dedi: "Kim bir şeyi severse onu çok anar, bunu da överek ya da yererek yapar. Eğer dünya kalplerinizde bir hiçse, neden hiç olan bir şeyden söz ediyorsunuz ki?"[429]

Horasan'ın ilk büyük sûfîlerinden Fudayl b. İyâz'ın[430] şu sözüne yer verir:

جمع الخير كله في بيت، جعل مفتاحه الزهد في الدنيا. وجمع الشر كله في بيت، وجعل مفتاحه حب الدنيا.

"*Bütün hayırlar bir evde toplandı ve onun anahtarı dünyadan el etek çekmek (zühd) yapıldı. Bütün kötülükler bir evde toplandı ve onun anahtarı dünya sevgisi yapıldı."*[431]

6- Şiirler:

Zemahşerî *Rebîu'l-Ebrâr*'ın bütün bablarında çok sayıda şiire yer vermiş ve ondan istişhâdda bulunmuştur. Bu babda toplam 69 tane şiir aktarmıştır. Örneğin, İbnü'r-Rûmî'nin şu şiiri nakletmiştir:

---

427 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/29.
428 Hülya Küçük – Semih Ceyhan, "Râbia el-Adeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/380.
429 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/39.
430 Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 5/153.
431 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/44.

لِمَا تُؤْذِنُ الدُّنْيَا بِهِ مِنْ صُرُوفِهَا يَكُونُ بُكَاءُ الطِّفْلِ سَاعَةَ يُولَدُ

وَإِلَّا فِيمَا يُبْكِيهِ مِنْهَا وَإِنَّهَا لَأَوْسَعُ مِمَّا كَانَ فِيهِ وَأَرْغَدُ

إِذَا أَبْصَرَ الدُّنْيَا اسْتَهَلَّ كَأَنَّهُ بِمَا سَوْفَ يَلْقَى مِنْ أَذَاهَا يُهَدَّدُ

Çekeceği sıkıntıları, dünyanın ona haber vermesinden dolayıdır, çocuğun doğduğu an ağlaması

Yoksa ne diye ağlasın ki, bu dünya, onun (anne karnında) kaldığı yerden daha geniş ve konforlu

Dünyayı gördüğünde, sanki ondan eza görecekmiş gibi tehdit altında bağırmaya başlar[432]

7- Şehirler ve mekanlar:

Zemahşerî eserinin muhtelif yerlerinde şehir, belde, bölge ve mekân isimlerine yer verir. Eserde Horasan'dan Mekke'ye Bağdat'tan Isfahan'a pek çok yerin ismi geçmektedir. Örneğin el-Câhiz'den[433] naklen Nevrûz ve Mihricân bayramları hakkında bilgi verirken Isfahan'da bulunan bir yerden bahseder ve bu yer hakkında bilgi verir:

الجاحظ: يوم النيروز أسن من يوم المهرجان بعمر طويل، لأن النيروز قبل الطوفان في ملك جم، وهو اليوم الذي ابتدأ فيه في كيس موضع بأصبهان كان عميقا جدا، كل من وقع فيه لم يقدر على الخروج منه، والمهرجان في زمان أفريدون، وهو اليوم الذي قيد فيه الضحاك في جبل دنياند فاتخذه عيدا.

Nevruz günü Mihricân gününden çok daha eskidir. Çünkü Nevruz günü, tufandan önceki bir tarihe, (Pers kralı) Cem'in hükümranlığı zamanına dayanır. Isfahan'da, Kîs denilen çok derin bir yerde (kutlanmaya) başlanılan bir gündür. Bu yere düşen kimse oradan çıkamaz. Mihricân ise Efrîdûn zamanında ortaya çıkmıştır. O gün ed-Dahhâk'ın, Denyând dağında zincire vurulduğu gündür. Bu yüzden bayram olarak kabul edilmiştir.[434]

8- Mezhepler, **fırkalar, topluluklar ve milletler**:

Zemahşerî *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'da zaman zaman kavimlerin, milletlerin, fırkaların, mezheplerin ve değişik toplulukların isimlerini zikreder ve bunlar hakkında bilgiler verir. Zira bu tür rivayetler okuyucunun dikkatini çektiği gibi bir taraftan da onu geçmiş

[432] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/57.
[433] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, bilgi için bknz: Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 5/74.
[434] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/35.

milletler ve kavimler hakkında bilgi sahibi yapar. Örneğin, Semûd kavminin başına inen azap ile ilgili şu rivayeti aktarır:

صبح العذاب ثمود يوم الأحد وفي الحديث: نعوذ بالله من شر يوم الأحد، وإياكم والشخوص يوم الأحد، فإن له حدا كحد السيف.

"*Semûd kavmine azap Pazar günü sabah inmiştir. Hadis-i şerifte şöyle buyurulmuştur: Pazar gününün şerrinden Allah'a sığınırız. Pazar günü yola çıkmaktan sakının, zira bu günün kılıç ağzı gibi keskin bir tarafı vardır.*"[435]

9- Önemli günler, zamanlar ve olaylar:

Rebîʿu'l-Ebrâr 'ın değişik bablarında hem Araplar tarafından ve hem de tarihi açıdan önemli kabul edilen zaman dilimlerine, günlere, yıllara ve olaylara dair rivayetlere rastlamak mümkündür. Âzermâh, İbn Ammer senesi, Leyletü'l-Ferazdak, Leyletü'l-Mutevekkil, Leyletü'l-Herîr, Leyletu'l-Mîlâd gibi vakitlere ve günlere yer verilmektedir. Örneğin, müellif bu babda Âzermâh ayını zikretmekte ve bu ayda yapılan bir adet hakkında bilgi vermektedir. Âzermâh ayı eserin başka bir babında geçmemektedir. Zemahşerî şöyle demektedir:

ركوب الكوسج عبارة عن دخول آذرماه. وأصله أن إنسانا كوسجا كان يتناول في أول يوم من هذا الشهر بعض الأدوية المسخنة، ويطلى ببعض الأطلية الحارة، ويخرج في ثوب واحد، وهي عادة في بغداد وفارس.

"*Köse'nin binmesi, Âzermâh*[436] *ayının (21 Kasım-22 Aralık) girmesinden ibarettir. Bunun aslı, köse bir insanın bu ayın ilk gününde kendisini sıcak tutacak ilaçlar içmesi, sıcak boyalar sürünmesi ve tek bir elbiseyle dışarı çıkmasına dayanmaktadır. Bu olay, Bağdat ve İran'da bir gelenektir.*"[437]

Birinci bab olan "Vakitler, Dünya ve Ahiret" babında yer alan rivayetlerin önemli bir kısmı din, ahlak ve eğitime dair konulardır. Örneğin, Peygamber Efendimiz (s.a.v.): "*Kimin endişesi dünya olursa, Allah onun kalbinden zenginliği giderir, yoksulluğu*

[435] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/67.

[436] Âzermâh Ateş ayı anlamına gelmektedir. Bu ayın dokuzuncu gününde, Ateş merkezli Azergan adlı bir kutlanır. Kış mevsimi yaklaşırken, insanların sıcak bölgelere ve ateşe sığınması, evlerde ateş yakıp, ateşe karşı durup dua etmesidir. Kökeni ateşe dayanan çok sayıda festival bulunmaktadır. Bkz, Mehmet Mekin Meçin, "Zerdüştîlık ve İşrâkîlikte Ateş Felsefesi", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/2 (Ağustos 2022), 531.

[437] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/62.

gözünün önüne koyar ve ona dünyadan ancak kendisine takdir edildiği kadar rızık verilir. Kimin kaygısı ve endişesi ahiret olursa, Allah onun kalbinden fakirliği giderir, işlerini dağınıklıktan kurtarır ve dünya ona boyun eğerek gelir" diyerek dünyaya olan meyli ve hırsı kalplerden çıkarmak gerektiğine işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Vehb b. Münebbih'in[438]: "*Dünya, akıllıların ganimeti, ahmakların üzüntüsüdür.*"[439] sözünü rivayet etmesi, duanın icabet zamanından bahsetmesi, Allah'ın güzel sonu ancak kalbi temiz kullarına nasip etmesi, en hayırlı insanın hem dünyadan hem de ahiretten nasibini alan kimse olduğu gibi konulara yer vermesi onun ahlaki ve eğitim konularına verdiği önemi yansıtmaktadır.

Zemahşerî'nin bu babda derlediği hadislerden onun zühd konusuna özel önem verdiğini ve okuyucuyu bu tarafa yönlendirdiğini görüyoruz. Örneğin Yezîd er-Rakâşî'nin şu sözünü nakletmiştir: "*Senin üç günün var: doğduğun gün, kabre konulacağın gün ve Rabbinin huzuruna çıkacağın gün; kendisi için iki uzun günün gizlendiği bu gün ne kadar kısa bir gündür!*" diyerek dünya zamanının hızlı geçmesine işaret etmektedir.[440] Bu rivayet bizlere Kazak-Özbek halkları tarafından kullanılan "*Beş günlük dünya*" tabirini hatırlattı. Bu ibare gündem hayatta sık kullanılmakta. Örneğin, Özbek dilinde yazılan *Kaygudoş* kitabında: "Bu beş gün için kendini esir tutma" ibaresi bulunmaktadır.[441]

Zübeyd el-Yâmî, Alkame ve bir grup zâhid, Nevruz veya bayram günlerinde mescitlere kapanıp şöyle dua ederlerdi: "*Allah'ım bu insanlar (inançları gereği) kendi inkarları ve zulümleri için bir araya gelip kapandılar, biz de iman üzere bir araya gelip itikafa girdik, bizleri bağışla*".[442] Sevri: "Dünyayı yakından tanımak istersen, onun kimin elinde olduğuna bak", diyerek dünyaya karşı zühdünü göstermiştir.[443] Enes: "*Allah, ahiret niyetiyle bu dünyayı verir, ama ahireti bu dünya niyetiyle vermez*", demiştir. Sâbit b. Mâbed[444]: "*Dünya akrebin kuyruğu gibidir, ucunda hem zehri hem de panzehri vardır,*" diyerek dünyaya karşı temkinli olmayı öğütlemiştir.[445]

---

438 Ebû Abdillâh Vehb b. Münebbih b. Kâmil es-San'ânî, bilgi için bknz: Zehebî, *Aʿlâmü'n-Nübelâ,* 4/545-546.
439 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/37.
440 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/39.
441 Ebû Ebdülbârî Celaliddîn b. İbrâhim, Kayğudoş, uz_mota3atef_1 PDF (d1.islamhouse.com).
442 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/40.
443 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/41.
444 Zehebî, *Mîzânü'l-İʿtidâl fî Naḳdi'r-Ricâl* (Beyrut-Lübnân: Dârü'l-Ma'rife, 1382-1963), 1/367.
445 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/49.

Zemahşerî önemli vakitler ve günlerle ilgili rivayetlere yer vermiş, Peygamberimizle alakalı önemli senelere değinmiştir. Örneğin, Hz. Hatice ve Ebû Tâlib'in vefat ettiği senenin altıncı yılına temas ederek, Allah Resulünün, o yılı "hüzün yılı" olarak adlandırdığını zikretmiştir. Yine hicretin sekseninci yılında Mekke'de, develeri ve her şeyi alıp götüren bir sel meydana gelmiş ve bu yıla "Hicâf Yılı" denilmiştir.[446] Bunun gibi, Araplar, kudretli eşek olayından yola çıkarak tarihin yüzüncü yılına "Eşek Yılı" adını vermişlerdir. Mervân b. Muhammed'e:[447] Mervân oğulları onun liderliğinde yüz yılı tamamladıkları için Mervân'a eşek lakabı takılmış ve bazı olaylarda "eşek yılı" deyim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin, Adamın biri bir eşek satın almış ve onu çok yaşlı bulmuş. Eşeğe bakarak: "*Sanıyorum bu eşek, eşek yılından önce doğmuş,*" diyerek espri yapmıştır.[448]

Bunun yanı sıra Milat gecesi, (Hz. Îsâ'nın doğduğu gece), Ğadîr Gecesi[449], Herîr Gecesi, Ferezdak Gecesi[450], 'Ubeyd Günü, Yaşlı Adam Günü, İbn 'Ammâr Yılı[451] gibi Araplar arasında meşhur olan günlerden ve gecelerden bahseder. İbn Abbas'ın en değerli günler hakkındaki rivayetine yer verir: "*Allah katında günlerin en hayırlısı Kurban Günüdür, sonra da Hicaz halkı nezdinde reisler günü olan "Yevmü'l-Kâr" günüdür*".[452]

Lokman: "*Oğlum, uyurken ölürsün, uyanınca da dirilirsin*", demiştir. Abdülmelik b. Mervân dedi ki: "*Ben Ramazan ayında doğdum, Ramazan ayında sütten kesildim, Ramazan ayında Kur'ân'ı hatmettim ve Ramazan ayında halife oldum. Bu yüzden Ramazan ayında öleceğimden korkarım.*" Şevval ayı girip kendini güvende hissedince vefat etti.[453]

Zemâhşerî bu konuda, sadece İslam âlimleriyle sınırlı kalmayıp rahiplerden ve filozoflardan rivayet edilen sözlere de yer verir. Örneğin, bir rahibe: "*Bayramınız ne zaman?*" diye sorulduğunda rahip şöyle cevap vermiştir: "*Allah'a isyan etmediğim her gün bayramdır.*"[454] Bu ve benzeri rivayetler, Zemahşerî'nin sadece Hz. Peygamber ve

[446] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/62.
[447] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 6/74.
[448] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/65.
[449] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/69.
[450] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/70-71.
[451] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/72.
[452] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/76.
[453] Zemâhşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/82.
[454] Zemâhşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/32.

sonraki dönemlerde Arap ve İslam kültürüyle sınırlı kalmadığını, diğer din ve kültürlere de yer verdiğini göstermektedir.

Zemâhşerî bu konuları ele alırken espri, anekdot ve fıkralara yer verdiğini ifade etmiştik. Örneğin, "*Sanıyorum bu eşek, eşek yılından önce doğmuş*" esprisinden ayrı olarak şöyle bir rivayete yer vermiştir: *Bir adama soruldu: "Hangisi daha güzeldir? Sonbahar mı yoksa İlkbahar mı? Dedi ki: Bahar gözler için güzel, sonbahar ise ağız için güzeldir."*[455]

Yukarıda örnek olarak "Vakitler, Dünya ve Ahiret" babı üzerinde durduk. Sonraki tasnif konularında eserin edebi zenginliğini göstermek için örnekleri Belâgat acısından inceleyeceğiz. Belâgat açısından incelenen edebi sanat türleri kendi bilim birikimimize dayanarak temayüz edilmiştir.

3.1. Tabiatla alakalı konular

Rebîʿu'l-Ebrâr 'da geçen yedi bab, tabiatla alakalı konuları içermektedir. Bunlar, ikinci babdan sekizinci baba kadar olan konulardır.

İkinci bab: Gökyüzü, Gezegenler, Arş ve Kürsü ile ilgili konular

Üçüncü bab: Bulut, yağmur, kar, gök gürültüsü, şimşek, yağmur isteme vb. konular

Dördüncü bab: Hava, rüzgâr, esinti, sıcak, soğuk ve gölge ile ilgili konular

Beşinci bab: Ateş ve çeşitleri; cehennem ve dehşetli halleri, kandil, mum ve benzeri konular

Altıncı bab: Yeryüzü, dağlar, taşlar, çakıl taşları, yeraltı cevherleri, çöller, sarsıntılar ve yerin dibine batırmalar

Yedinci bab: Su, denizler, vadiler, ırmaklar, pınarlar, kuyular ve bunlarla bağlantılı olarak gemiler, yüzme ve daha başka konular

Sekizinci bab: Ağaçlar, bitkiler, meyveler, fesleğenler, bahçeler ve Cennetle alakalı konular

Bahsi geçen konuların hepsi tabiatla ilgili olup bab konularının sıralaması birbiriyle sıkı ilişki içinde ve bağlantılıdır. Eseri incelerken her babda konuya farklı açıdan yaklaşan ravilere ve bunların rivayetlerine değinecek, onlardan örnekler vermeye çalışacak ve konuya dair değerlendirmelerde bulunacağız. Bahsi geçen yedi babı incelediğimizde,

[455] Zemâhşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/27.

kudsî hadislere, fırkalara, milletlere, kitaplara, önemli günlere ve olaylara çok fazla yer verilmediğini görüyoruz. Bu türden bilgileri, yaptığımız konu tasniflerinin başında zikredecek ve okuyucuyu bilgilendireceğiz.

3.1.1. İkinci bab: Gökyüzü, Gezegenler, Arş ve Kürsü ile ilgili konular

Bu babda toplam doksan dört tane rivayet yer almaktadır. Bu rivayetleri incelediğimizde ağırlıklı olarak müellifin; Allah'ın gökyüzünü yaratması, gezegenlerin hareketleri, insanı tefekküre ve Allah'ın kudretini anlamaya sevk eden bilgilerin yanı sıra gezegenlerin hareketini farklı inançlara ve kehanetlere bağlayan rivayetlere de yer verdiğini görüyoruz. Bahsi geçen konulara dair Hz. Âdem (as), Hz. Îsâ (as), el-Asma'î, Ebû Bekir el-Hâlidî, Ebû Hâzim, Ebû Hafs ed-Darîr, Ebû Hanife ed-Dîneverî, İbnu't-Tufeyl, Abdullah b. 'Abbâs, Ali b. Ebî Tâlib, Muaviye, Muhammed b. Abdullah el-Kâtib, Yezîd b. Muâviye gibi peygamberlerin, sahabenin ve âlimlerin de olduğu farklı şahıslardan rivayetler aktarılmıştır.

Ebû Hanîfe ed-Dîneverî konuyla ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

أبو محمد أبو حنيفة الدينوري: قد سجعت العرب في النجوم أسجاعا، بما أدركه طول تجريبهم، وأحكم علمها الماضي، وورثها الباقي، فسارت متواترة محفوظة، وهي أشد الأمم تفقدا لذلك، وعناية به، لأن جلهم قطان بواد، وسكان عذوات قفار، أهل عمد سيارة، تباع غيث، قليل على غيره تعويلهم، فأبصارهم إلى السماء طامحة، وبنواحيها موكلة، يطبيهم البرق إذا لمع، والغيث إذا وقع، والماء إذا نقع، ويظعنهم الحر إذا وهج، ويجهدهم البرد إذا ركد، فهم بين نجعة وحضور. لهم في كل ريح تهب، وكوكب يطلع، ونجم ينوء، أمر مسهر أو منيم، يحميهم الغفلة، ويمنعهم التضييع، وما يبلغنا عن أمة في ذلك ما بلغنا عنهم. ففي الناس أمم غيرهم أهل عمد وبواد، وما في أحد منهم علم الحساب الذي أوغلوا إلى لطائف دقائقه، وأدركوه على حقائقه، فلم يسبقوا به، ولم يدركوا فيه.

Kitâbü'n-Nebât adlı botanik ansiklopedisiyle tanınan ünlü âlim Ebû Hanîfe ed-Dîneverî mealen şunları ifade etmiştir:[456] Araplar yıldızlar hakkında o kadar çok bilgi kaydetmiştir ki, bunların hepsi, onların uzun tecrübeleri ve geçmişin en kesin bilgileriyle elde ettikleri ve kendilerinden sonraki nesillere miras bıraktıkları bilgileri korumalarına dayanmaktadır. Aynı zamanda Araplar gibi bu konuları inceleyen ve önemseyen başka millet bulunmamaktadır. Çünkü, onların hayat tarzı ve yaşadıkları bölge buna neden

[456] Muhammed Hamidullâh, "Dîneverî, Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/356.

olmaktadır. Kısaca, Araplar esen rüzgârda, yağan yağmurda, doğan bir yıldızda, gökyüzündeki her bir harekette, hayata dair meselelerini ona bağladıkları görülmektedir. Başka milletlerin Araplar gibi yıldızları en ince ayrıntısına kadar incelediklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır.[457]

Bu babın girişinde müellif Hz. Peygamberin semaya ve arza bakarak hamt ettiği sözlerine yer verir. Hz. Ali'den (r.a) rivayetle Allah Resulü (s.a.v) semaya bakarak şöyle buyurmuştur:

"عن علي رضي الله عنه: أن رسول الله صلّى الله عليه وسلّم رفع طرفه إلى السماء، تبارك خالقها، ورافعها، وممهدها، وطاويها طي السجل. ثم رمى ببصره إلى الأرض فقال: تبارك خالقها، وواضعها وممهدها وطاحيها"

"*Onu (semayı) yaratan, yükselten, düzenleyen ve kâğıt tomarı gibi düren o Zat ne yücedir." Sonra Hz. Peygamber gözlerini yeryüzünde gezdirdi ve şöyle dedi: "Onu yaratan, yerleştiren, düzenleyen ve genişleten o Zat ne yücedir.*" [458] Ardından İbn Mesud'un şu rivayetini zikreder: "*Gök ile yer arasında beş yüz yıl, her bir gök ile diğer gök arasında beş yüz yıl, Kürsü ile yedinci gök arasında beş yüz yıl mesafe vardır, Kürsü ile su arasında beş yüz yıl mesafe vardır, Arş ise suyun üzerindedir*." Bu rivayetiyle Allah'ın büyük kudret sahibi olduğuna işaret etmiştir. Daha sonra Ramazan ayının yirmi yedinci gecesi hilale bakan ve şöyle diyen bir bedevinin sözünü nakleder: "*Benim karnımı boşalttığın gibi, senin de bedenini incelten Allah'a hamdolsun.*"[459]

Resulullah (s.a.v) bazen gece çıkıp semanın ufuklarına bakar ve şöyle derdi:

"سبحانك هجعت العيون، وغارت النجوم، وأنت الحي القيوم. لا يواري عنك ليل ساج، ولا سماء ذات أبراج، ولا أرض ذات مهاد، ولا بحر لجي، ولا ظلمات بعضها فوق بعض، تولج الليل في النهار، وتولج النهار في الليل. اللهم فكما أولجت الليل في النهار والنهار في الليل فأولج عليّ وعلى أهل بيتي الرحمة، لا تقطعها عني ولا عنهم أبدا."

"*Seni her türlü noksandan tenzih ederim, gözler uykuya daldı, yıldızlar battı, Sen ise Hayy ve Kayyûm'sun. Ne karanlık gece, ne burçlara sahip gökyüzü, ne serilmiş yeryüzü, ne derin deniz, ne üst üstü binmiş karanlıklar seni perdeleyemez. Geceyi gündüze, gündüzü*

[457] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/102-103.
[458] Zemâhşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/83.
[459] Zemâhşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/83.

de geceye katarsın. Geceyi gündüze, gündüzü de geceye kattığın gibi, bana ve ehli beytime de rahmet eyle, o rahmetini ne benden ne de onlardan hiçbir zaman eksik etme."[460]

Daha sonra Arş ile ilgili bir rivayete yer verir ve şunları aktarır: "*Arş üç şey yüzünden sarsılır: Büyük bir günah yapıldığında, ihlaslı bir kelimeyle söze başlandığında ve sâlih bir mümin öldüğünde.*" Peygamberimiz bununla ilgili olarak: "*Sa'd b. Muâz'ın ölümü sebebiyle Arş sarsıldı*" demiştir.[461]

Zemahşerî eserinde Araplar arasında yaygın olan astronomi ve yıldız bilimi ile ilgili rivayetlere de yer vermiştir. Örneğin Hz. Ali'nin (r.a) şu sözünü nakleder: "*Kur'ân hafızlarından her kim yıldız biliminden bir şeyler öğrenirse, bu onun imanını ve yakînini arttırır.*" Daha sonra "إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ..." ayetini okumuştur. Ayrıca Meymûn b. Mihrân'ın: "*Yıldız bilimini inkâr etmekten sakının, çünkü o nübüvvet ilminden bir ilmidir*" sözünü nakleder.[462]

Buna karşılık Zemahşerî, insanları küfre götürecek müneccimlik ve kahinlik gibi konulardan uzak tutmak amacıyla bazı rivayetlere yer verir. Örneğin Hz. Ali, Haricîlerin üzerine sefer düzenlemek istediğinde bir yıldızbilimci onu vazgeçirmek istedi. Bunun üzerine Hz. Ali (r.a) şöyle dedi: "*Ey insanlar, karada ve denizde yol gösterici olması dışında yıldız bilimini öğrenmeyin. Zira o, insanı kahinliğe götürür. Müneccim kâhin gibidir, kâhin ise sihirbaz gibidir, sihirbaz ise kafir gibidir, kafir ise ateştedir. Allah'ın adı üzere gidiniz ve muzaffer dönünüz.*"

Bir başka rivayette Ali b. Hüseyn'in (r.a) abdest almak için elini su dolu kaba daldırdığını, ardından başını kaldırıp semaya, aya ve yıldızlara baktığını, daha sonra onların yaratılışları hakkında tefekküre daldığını ve sabah olup müezzin sabah ezanını okuyuncaya kadar eli suda tefekkür eder vaziyette kaldığını aktarır.[463]

Genel olarak baktığımızda Zemahşerî bu babda Arapların sema, yıldızlar ve yer ile ilgili geçmişten gelen batıl inançlarına temas etmiş, bunun yanı sıra Allah'ın yüceliğini ve kudretini öne çıkaran, ibret, tefekkür ve hikmet odaklı rivayetlere yer vermiştir. Allah'ın

[460] Zemâhşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/93.
[461] Zemâhşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/95.
[462] Zemâhşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/100.
[463] Zemâhşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/108.

kudretini ve yüceliğini anlayıp ibret alan sahabe, tabiin ve diğer insanların Allah'a karşı yaptıkları tazim, zikir ve ibadetlerini görmek mümkündür.

- Bu babda müellif, muhtevayla alakalı iki ayete; İmran süresi 27. ayet ile Hac süresi 18. ayetine yer vermiştir.

Hac süresi 18. ayeti, Tâvûs b. Keysân ile ilgili rivayet edilen anekdotu aktarırken zikretmektedir:

طال بكاء طاووس بالليل، فرأى القمر طالعا من أبي قبيس، فقال: ورب هذه البنية، إن هذا القمر يبكي من خشية الله ولا ذنب له، وتلا قوله تعالى: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ﴾.

Tâvûs geceleyin uzun süre ağladı, ardından Ebûkubeys dağının ardında doğan ayı görünce şöyle dedi: "*Bu binanın Rabbine yemin olsun ki, bu ay, hiçbir günahı olmadığı halde, Allah korkusundan ağlıyor."* Ardından şu ayeti okudu: "*Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde etmektedir! ...*"[464]

İlk iki cümle ibtidâî haber[465] şeklinde gelmiştir. طال ve طالعا kelimeleri arasında cinas türlerinden cinâs-ı mutarref[466] vardır. Zira buradaki cinas bir harf farkıyla oluşmakta, biri diğerinden bir harf fazladır. ورب هذه البنية cümlesinde kasem üslubu ve cümlenin devamında tekit edatının bulunması cümleyi iyice pekiştirmektedir.[467] أَلَمْ تَرَ أَنَّ الله يَسْجُدُ لَهُ ayetinde istifham-ı inkarı üslubu[468] mevcuttur. Aynı zamanda cümle inşâ-i talebî şeklindedir.[469] السَّمَاوَاتِ ve الْأَرْضِ isimleri arasında bedî ilmine dair sanatlardan tıbâk üslubu bulunmaktadır.[470]

---

464 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/107.

465 el-Hatîb el-Kazvînî, *el-İzâh fi Ulûmi'l-Belaga* (Beyrut- Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l- İlmiyye, 1424-2003), 28-29.

466 Cinâs-ı mutarref, iki lafzın harflerinin tür düzen bakımından aynı olup sadece fazla harf sonda olmasıdır. Bknz: Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2018), 318.

467 İsmail Durmuş, "Tekit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/365.

468 Bilgi için bknz: Abdülaziz Atîk, *İlmü'l- Meânî* (Beyrut-Lübnân: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1430-2009), 102.

469 Atîk, *İlmü'l- Meânî*, 74.

470 Tıbâk- anlamları birbirine zıt olan sözcükler. Bilgi için bknz: Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 25.

- Bu babda Zemahşerî sadece bir Kudsî hadise yer vermiştir. O da şu şekildedir:

أوحى الله إلى عيسى عليه السلام أن كن للناس في الحلم كالأرض تحتهم، وفي السخاء كالماء الجاري، وفي الرحمة كالشمس والقمر، فإنهما يطلعان على البر والفاجر.

Allahü Teâlâ, Hz. Îsâ'ya: "*İnsanlara karşı hilimde (ağırbaşlılıkta) altlarındaki toprak gibi ol, cömertlikte akarsu gibi ol, merhamette güneş ve ay gibi ol. Zira bu ikisi hem iyi hem de kötü insanların üzerine doğarlar*" şeklinde vahyetmiştir.[471]

Kudsî hadis emir kipiyle başlamıştır ve her cümle Hz. Îsâ'nın (a.s) belirli bir şeye benzemesi talep edildiğinde bu üç cümlede teşbih sanatı mevcuttur. البر والفاجر isimleri birbirine zıt anlamda olduğu için tıbâk üslubundadır. En son cümle ise bedî ilmine ait üslubundan itnâbdır.[472]

- Peygamber Efendimizin hadislerinden konu ile alakalı birkaç hadise yer vermiştir. Onlardan biri şu şekildedir:

ويروى أن الشمس انكسفت يوم مات إبراهيم بن مارية، فقالوا انكسفت الشمس لموته، فقال عليه الصلاة والسلام: إن الشمس والقمر آيتان من آيات الله، لا تنكسفان لموت أحد ولا لحياته، فإذا رأيتم هذا فافزعوا إلى الصلاة والدعاء حتى تنجل.

İbrâhim b. Maria vefat ettiği gün güneşin tutulduğu ve insanların: "Güneş onun ölümünden dolayı tutuldu" dedikleri rivayet edilir. Resulullah (s.a.v) buyurdu ki: "*Güneş ve ay Allah'ın iki ayetidir. Onlar hiç kimsenin ölümü veya hayatı nedeniyle tutulmazlar. Eğer, böyle bir şey görürseniz, tutulma bitene kadar namaza ve duaya yönelin*".[473]

İlk iki cümle ibtidâî haber tarzında gelmiştir. انكسفت ve تنجل ile موت ve حيات kelimeleri birbirine zıt anlamda olduğundan burada tıbâk üslubu mevcuttur. فإذا رأيتم şart cümlesi, فافزعوا ise şartın cevabıdır.

- Bu konuyla alakalı Zemahşerî, Ehl-i Beyt'ten rivayetlere yer vermektedir. Hz. Ali'den nakledilen rivayet şöyledir:

---

[471] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/85.

[472] İtnâb- az sözle çok şeyi anlatmaya itnâb derse, bunun zıddı itnâbdır. Bilgi için bknz: Atîk, *İlmu'l-Meânî*, 186.

[473] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/100.

علي رضي الله عنه: "يكره أن يسافر الرجل أو يتزوج في محاق الشهر، وإذا كان القمر في العقرب". ويروى أن رجلا قال له: "إني أريد الخروج في تجارة"، وذلك في محاق الشهر، فقال: "أتريد أن يمحق الله تجارتك؟ استقبل هلال الشهر بالخروج".

Hz. Ali (r.a), kameri ayın son üç gününde veya ayın akrep burcunda olduğu vakitlerde birilerinin seyahat etmesinden ya da evlenmesinden hoşlanmazdı. Hz. Ali'ye birisi ticaret için yola çıkmak istediğini söyledi ve bu kameri ayın son üç gününe denk gelmişti. Hz. Ali, ona dedi ki: "*Allah'ın, ticaretini mahvetmesini mi istiyorsun? Yeni ayın başlangıcında yola çık.*"[474] Bu rivayete göre, bazı vakitlerin ve zaman dilimlerinin bir işe başlama konusunda o dönemde dikkate alındığı ve önem verildiği anlaşılmaktadır.

İkinci cümle şart üslubunda olup cevabı mahzuftur. إني أريد ile başlayan cümle tekit barındırdığı için talebî haber[475] türündendir. أتريد أن يمحق الله تجارتك؟ cümlesi istifhâm-ı istirşâd olup inşâ-ı talebi türündendir. يمحق ve محاق kelimeleri arasında cinâs üslubu vardır.

- Zemahşerî zaman zaman tarihi olaylara, haberlere ve ilginç bilgilere yer verir ve çoğunlukla bunların kailini zikreder. Bu babda Velîd b. Camii, Hasan b. Vehb, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, İbn Abbas, Meymûn b. Mihrân, Zeyd b. Yahyâ, Ömer b. Hattâb gibi sahabe, tabiin ve diğer âlimlerden naklettiği rivayetleri zikretmiştir. Örneğin İsrâiloğulları âlimlerinin bazı ilimlerle ilgili tavırlarını şu şekilde nakleder:

ان علماء بني إسرائيل يسترون من العلوم علمين :علم النجوم وعلم الطب، فلا يعلمونهما أولادهم، لحاجة الملوك إليهما، لئلا يكونا سببا في صحبة الملوك والدنو منهم فيضمحل دينهم.

İsrâiloğulları âlimleri iki bilimi gizlerler: Yıldızlar ilmi ve tıp ilmi... Kralların bu iki ilme olan ihtiyacından dolayı bunları çocuklarına öğretmezler. Ta ki bu ilimler kralların arkadaşlığına ve onlara yakın olmalarına sebep olmasın ve böylece dinleri kaybolup gitmesin. [476]

İlk cümlenin başında ان tekit harfinin gelmesi bunun talebi haber türünden olduğunu göstermektedir. İlk cümlede iki ilim olduğu zikredilmiş ardından bu ilimlerin ne olduğu

[474] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/101.
[475] Atîk, *İlmü'l- Meânî*, 53.
[476] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/102.

ifade edilmiştir, bu yüzden burada cem' mea't-taksim icra edilmiştir.[477] Sonraki cümle ta'lil ve itnâb üslubunu içermektedir. الدنو ve دين kelimeleri arasında cinâs bulunmaktadır.

- Zemahşerî ele aldığı konu ile ilgili olarak sık sık şiirlere yer verir. Şiirler duyguyu muhataba yansıttığı, kişinin meramını daha özlü ve edebi bir şekilde aktardığı için bu edebi türe bolca yer vermiştir. Bu babda Muhammed b. Abdullah el-Kâtib, İbnür- Rûmî, İbnü'l-Mu'tez, Ebû Bekr el-Hâlidî, İmruülkays, Ebû Hafs ed-Darîr gibi şairlerin şiirlerine, bazen de kaili bilinmeyen şiirlere yer vermiştir. Örneğin, İmruülkays'ın[478] Süreyya yıldızı ile ilgili şu şiirin zikredebiliriz:

امرؤ القيس:

إذا ما الثريا في السماء تعرضت تعرض أثناء الوشاح المفصل

Ülker yıldızı gök yüzünde ilk ortaya çıktığında, zebercetle süslü kemerin yanları gibi.[479]

Beyitte Ülker yıldızı süslü kemere benzetildiği için burada teşbih sanatı vardır.

- Zemahşerî bazen yer ve mekân isimleri ile ilgili bilgiler verir, bu konuda yaşanan tartışmalara değinir. Bu babda Bağdat, Mekke, Ebûkubeys dağı, el-Beytü'l-ma'mûr, Kâbe gibi isimlere yer vermiş ve bazıları hakkında bilgi vermiştir.

Örneğin, *Beytü'l-Ma'mûr*'un mahiyeti ve konumu hakkındaki şu tartışmayı nakleder:

اختلفوا في البيت المعمور وفي مكانه، فقال قوم: هو البيت الذي بناه آدم أول ما نزل إلى الأرض، فرفع إلى السماء في أيام الطوفان، يدخله كل يوم سبعون ألف ملك. والملائكة تسميه الضراح بالضاد المعجمة لأنه ضرح عن الأرض إلى السماء، ومنه نية ضرح وطرح: بعيدة. قال ابن الطفيل سمعت عليا، وسئل عن البيت المعمور، فقال: ذاك الضراح، بيت بحيال الكعبة يدخله كل يوم سبعون ألف ملك لا يعودون إليه حتى تقوم القيامة. ويقال له: الضريح أيضا، ومن قال الصراح فهو اللحن الصراح.

İnsanların *Beytü'l-Ma'mûr*'un ne olduğu ve yeri konusunda ihtilafa düştüklerini, bazı insanların onun Hz. Âdem yeryüzüne indiğinde bina ettiği ev olduğunu ve tufan gerçekleştiğinde semaya yükseltildiğini ifade ettiklerini nakleder. Bu eve her gün yetmiş bin melek girer. Melekler bu evi ed-Dırâh olarak isimlendirirler, çünkü yerden semaya yükseltilmiştir. İbn Tufeyl, bu konuda kendisine soru sorulan Ali'den şunu duyduğunu

[477] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 94.
[478] İmruülkays b. Hucr, bilgi için bknz: Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edeb* (Mısır, Dâru'l-Meârif, 1960), 1/232.
[479] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/85.

aktarır: "*O ed-Dırâh'tır* (الضراح)*, Kâbe civarında bir evdir ve her gün ona yetmiş bin melek girer ve Kıyamet kopana kadar ona bir daha dönmezler.*" Bu bilgiye ilave olarak Zemahşerî *Beytü'l-Ma'mûr*'a aynı zamanda ed-Darîh (الضريح) denildiğini ve ona es-Sırâh (الصراح) diyenlerin hata ettiklerini ifade etmiştir.[480]

Cümlenin başında icaz üslubu öne çıkmaktadır.[481] Sonradan gelen cümleler itnâb'tır. نزل إلى الأرض، فرفع إلى السماء cümleleri iki zıt anlam içerdiği için mukâbele [482] üslubu vardır. ضرح وطرح fiilleri mahreç, tertip ve şekilleri itibariyle birbirine yakın ancak ilk harf değişikliğinden dolayı muzâri cinas[483] mevcuttur.

- Zemahşerî farklı mezhep, fırka ve kabilelerin yanı sıra Arapların dışındaki milletlerden gelen rivayetlere de yer vermiştir. Birinci babda Hariciler, Hicaz ehli ve Kureyş kabilesinin yanı sıra Rum halkından gelen rivayetleri eserine almıştır.

Örneğin, Rum halkı hakkında şu ilginç ifadeye rastlıyoruz:

تقول الروم: لولا ضجة أهل الروم وأصواتهم لسمع الناس صوت وجوب الشمس في المغرب.

Rumlar derler ki: "*Eğer Rum halkının gürültüsü ve sesleri olmasaydı, insanlar Mağripte batan güneşin sesini duyarlardı.*".[484]

Cümle aklen ve âdeten imkânsız abartılı bir anlam ihtiva ettiğinden burada gulüv mübalağa üslubu[485] geçmektedir. Ayrıca ses, gürültü, duymak ve işitmek kelimeleri arasında tenasüp vardır. Cümle şart üslubunda gelmiştir.

3.1.2.Üçüncü bab: Bulut, yağmur, kar, gök gürültüsü, şimşek, yağmur isteme vb. konular

Üçüncü babda Zemahşerî ayet, hadis, diğer peygamberlere ait sözler, sahabe, tabiin, ulema ve hükemaya ait toplam elli yedi tane rivayete yer vermiştir. Bu babda yağmur, kar, fırtına, sel, vb. hava olaylarına, özellikle de yağmur yağması için dua edilmesine yer

480 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/95-96.
481 Atîk, *İlmü'l- Meânî*, 173.
482 Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 32.
483 Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 319.
484 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/91.
485 Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 71.

verilmiştir. Peygamberimizin yağmur yağması için yaptığı dualar zikredilmiştir. Hz. Âişe (r.a), yağmurun yağması için peygamberimiz nasıl dua ettiğinden, duanın kabul olduğundan ve yağmurun yağdığından bahsetmiştir.[486]

Bu babda yer alan hususlar hakkında Hz. Eyyûb (a.s), Alî b. Muhammed b. Nasr b. Bessâm, Ummu'l-Gitrif el-Enbariye, Tenûhî, Enes, Cerrâh b. Abdullah, İbn Seleme b. Züheyr, Râbia el-Kaysiyye, İbn Rikâ el-Âmilî, Amru b. Haris, İbnü'l-Mu'tez, İbn Rika'i, Hudrî ve diğer insanlardan nakledilen rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin büyük bir kısmı dikkat çeken hikmetli hikayeler, anekdotlar ve sözler içermektedir. Örneğin Sâhib b. 'Abbâd'tan[487] şu dikkat çekici söz rivayet edilmiştir:

وللصاحب:

سحابة الصيف أثبت من قولك، والخط في الماء أبقى من عهدك.

es-Sâhib'in şöyle bir sözü vardır: "*Yaz bulutu senin sözünden daha sağlam, suyun üzerine çizilen çizgi de senin ahdinden daha kalıcıdır*."[488]

Rahmet olarak nitelendirilen yağmurun felaket haline geldiği zamanlar ve mekanlar vardır. Bu yüzden bazı yerlerde insanlar yağmurun yağmasından korkarlar. Bu yerlerden biri de Mısır'dır. Zira bu topraklara yağan yağmur faydadan çok zarar getirmektedir. Aşağıdaki cümleler bunu ifade etmektedir:

مطر مصر مثل في نافع يستضر به، لأن مصر لا تمطر، فإن مطرت ضرها المطر، ولذلك يكرهه أهلها أشد الكراهية، فرحمة الله المجللة للخلق كلهم عذاب لهم.

Mısır'a yağan yağmur, "zarar görülen faydalı şey" konusunda mesel olmuştur. Çünkü Mısır'a pek yağmur yağmaz, yağdığı zaman ise ona zarar verir. Bu yüzden Mısır halkı yağmurdan son derece nefret ederler. Allah'ın bütün mahlukatı kuşatan rahmeti, onlar için azaptır. [489]

Cahiliye döneminde şiddetli kuraklıktan bitap düşen Arapların yağmur yağması için yaptıkları bir adeti zikreden Zemahşerî bununla ilgili olarak şunları aktarır:

---

[486] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/112.
[487] Yâkūt el-Hamevî, *Muʿcemü'l-Üdebâ*, 2/273.
[488] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/118-119.
[489] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/119.

كانوا في الجاهلية الجهلاء، وهي الأولى، إذا تتابعت عليهم الأزمات، وركد عليهم البلاء، واشتد الجدب، واحتاجوا إلى الاستمطار، جمعوا ما قدروا عليه من البقر، ثم عقدوا في أذنابها، وثنن عراقيبها السلع والعشر، ثم صعدوا بها في جبل وعر، وأشعلوا فيها النار، وضجوا بالدعاء والتضرع. وكانوا يرون أنه من أسباب السقيا.

Cahiliye döneminde, yani ilk cahiliyede, krizler birbirini izlediğinde, musibetler üst üste geldiğinde, şiddetli bir kuraklık olduğunda ve yağmura ihtiyaç duyulduğunda, toplayabildikleri kadar inek toplarlar, sonra kuyruklarına ve ayaklarının arka taraflarına sila' ve 'uşar denilen ağaç dallarını bağlayıp düğüm atarlar, sonra onları sarp bir dağa tırmandırırlar, ardından onları ateşe verirler, dua ve yakarışlarla haykırırlardı. Bunun yağmurun yağmasına bir sebep olduğuna inanırlardı [490].

- Zemahşerî, eserinde, bu konuyla ilgili olarak Hz. Peygamberden vârid olan birkaç hadise yer vermiştir. Allah'tan yağmur yağdırması için yaptığı duada kullandığı ifadelerin insicamı ve Belâgati dikkat çekicidir. Örneğin, aşağıda yer verdiğimiz ifadeler buna güzel bir örnektir:

وروي أنه قال في استسقاء:

اللهم اسقنا وأغثنا، اسقنا غيثا مغيثا، وحيا ربيعا، وجدا طبقا غدقا مغدقا، مونقا عاما، هنيئا مريئا. مريا مريعا، مربعا مرتعا، وابلا سابلا، مسبلا مجللا، ديما درارا نافعا غير ضار، عاجلا غير رائث غيثا، اللهم تحيي به البلاد، وتغيث به العباد، وتجعله بلاغا للحاضر منا والباد. اللهم أنزل علينا في أرضنا زينتها، وانزل علينا في أرضنا سكنها.

اللهم انزل علينا من السماء ماء طهورا، فأحيي به بلدة ميتا، واسقه مما خلقت لنا أنعاما وأناسي كثيرا.

Allah'tan yağmur yağdırması için Hz. Peygamberin yaptığı bu duada, yağmur kelimesinin pek çok müteradifinin olduğu, onu niteleyen kelime ve sıfatlar bakımından zengin olduğu görülmektedir. Hatta sadece yağmur kelimesi ile ilgili olarak araştırmalar bulunmaktadır.[491]

---

[490] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/125.

[491] Salâh Mehdî Cêbir, "Mu'cem Elfâz el-Matar", Ehlu'l-Beyt, 7; Abdullah Cebrân Abdullah Kuhtânî, Elfâzu'l Mataru'l- Hakikiye ve'l-Micâziye fi'l Kur'âni'l Kerîm (Kahire: Câmia'tu Ezhâr, Külliyetü'l Lugati'l- Arabiyye, Doktora tezi, 2022).

Hz. Peygamberin (s.a.v) Allah'tan yağmur isteyerek şöyle dua ettiği rivayet edilmektedir: Allah'ım bize su ve yağmur ver. Bize bol yağmur, bahar yağmuru, bütün yeri kapsayan bol, gözümüzü sevindiren, hayra ulaştıran zararsız faydalı yağış nasip et. Arazilerimizi verimli ve yeşil kılan, ot bitiren yağmurlar ver, sağanak bir şekilde şiddetli yağan ve zarar veren yağmurlar yerine fayda veren yağmurlar nasip eyle Allah'ım. Onunla ülkeye hayat ve kullarına ferahlık ver. Onun güzelliğini ve huzurunu topraklarımıza indir.

Allah'ım, üzerimize gökten temiz bir su indir ve onunla ölü bir beldeyi dirilt. Bizim için yarattığın hayvanları onunla sula ve bütün insanlara onu içir.[492]

Rivayetin tamamı dua içermekte ve inşâ üslubundadır. Allah'tan yağmur talep edilen bu duada, yağmuru ifade eden kelimelerin çok ve çeşitli olduğu, Arap dilinin bu anlamda çok zengin olduğu anlaşılmaktadır. نافعا ve ضار، عاجلا ve رائث isimleri arasında tıbâk üslubuvardır. عباد ,بلاد ,مسبلا مجللا وابلا سابلا، هنيئا مريئا، طبقا غدقا، اسقنا وأغثنا، isimlerinde muvâzene ve bazılarında cinas sanatı görülmektedir. العباد البلاد، isimlerinde secî ve باد حاضر، ve ميتا أحيي، kelimelerinde ise tıbâk üslubu bulunmaktadır.

أنزل علينا في أرضنا زينتها cümlesinde mecaz, فأحيي به بلدة ميتا cümlesinde ise istiâre vardır. اللهم انزل علينا من السماء ماء طهورا iktibas sanatı mevcut.

- Hz. Peygamberden vârid olan hadislerin yanı sıra Eyüp peygamber ile ilgili olarak rivayet edilen altın çekirge yağmuruna değinmiş ve Hz. Eyüp'ün sözlerine yer vermiştir. Ebû Hüreyre'den nakledilen rivayet şu şekildedir:

أبو هريرة، يرفعه: أمطر على أيوب عليه السلام جراد من ذهب، فجعل يلتقط، فأوحى الله إليه: يا أيوب ألم أغنك؟ قال: بلى يا رب، ولا غنى بي عن فضلك.

Ebû Hüreyre şöyle rivayet ediyor: Eyüp (as)'ın üzerine çekirge sürüsü gibi altın yağdırdı, o da onları toplamaya başladı, bunun üzerine Allah ona şöyle vahyetti: "*Ey Eyüp, ben seni (bunlardan) müstağni kılmamış mıydım?*" O da: "*Evet Rabbim, fakat senin fazl-u kereminden müstağni kalamam.*"[493]

[492] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/113.
[493] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/127.

يا أيوب ألم أغنك؟ cümlesine kadar olan kısım ibtidâî haber nev'indendir. ألم أغنك؟ cümlesi ise istifham-ı taaccübi'dir. Bu cümlede hem istifham hem nida edatı bulunduğundan dolayı inşâ-i talebidir.[494]

- Hz. Ali'nin şu duası da özlü ve beliğ olması açısından dikkat çekicidir. Yağmurun kesildiği ve kuraklığın baş gösterdiği bir zamanda o (r.a) şöyle dua etmiştir:

علي رضي الله عنه: اللهم خرجنا إليك حين اعتكرت علينا حدابير السنين، وأخلفتنا مخايل الجود. فكنت الرجاء للمستيئس، والبلاغ للملتمس. ندعوك حين قنط الأنام، ومنع الغمام، وهلك السوام، فانشر علينا رحمتك بالسحاب المنبعق، والربيع المغدق، والنبات المونق، اللهم سقيا منك تعشب بها نجادنا، وتجريبها وهادنا، وأنزل علينا سماء مخضلة مدارا، يدافع الودق منها الودق، ويحفز القطر منها القطر.

Hz. Ali (r.a) yağmur kesildiği zamanda şöyle dua etmiştir: Allah'ım! Susuzluk yaşadığımız anda ve bulutlar bizi yağmursuz bıraktığı vakitte çıkıp sana yöneliyoruz. Sen umudu kırılana umut ve ihtiyaç sahiplerine el uzatansın. Biz Sana insanlar ümitsizliğe kapıldığı anda, bulutlar yağmuru kestiği zamanda, hayvanlar helak olduğu vakitte yalvarıyoruz. Bize yağmurlu bulut, bol ve sağanaklı yağmurla (bereketli pınarlarla) gelen ve yeşeren bitkilerle üzerimize rahmetini yay. Allah'ım bize öyle bir su ver ki, kuru topraklarımız yeşersin, arazilerimizde sular aksın ve üzerimize yumuşak ve bereketli yağmurlar insin. Şiddetli ve sağanak yağan yağmurun zararından bizleri koru.[495]

Bu dua, güzel ve münasip bir üslupla, Allah'a iltica ile başlaması sebebiyle hüsnü'l-ibtidâ üslubu[496] mevcuttur. وأخلفتنا مخايل الجود cümlesinde istiâre[497] bulunmaktadır. الرجاء للمستيئس، والبلاغ للملتمس ibareleri arasında tıbâk, الغمام الأنام، ve السوام isimleri arasında muvâzene üslubu[498] vardır. نجادنا ve وهادنا kelimelerinde hem cinâs hem muvâzene hem tıbâk üslubu bulunmaktadır. En son cümlede birbiriyle alakalı mütenasip lafızlar vardır.

494 Atîk, *İlmü'l- Meânî*, 74.
495 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/128.
496 Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 377.
497 Bilgi için bknz: Abdülkâhir el-Cürcânî, *Esrârü'l- Belâga* (Kahire: Dâru'l-Medeni), 30.
498 Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 335.

- Bunların yanı sıra Zemahşerî; Hz. Âişe, Asmaî, Enes, Ömer b. Hattâb, Abbas b. Abdülmuttalib, Rakîka bint Ebi Sayfî, Râbia el-Kaysiyye, Mâlik b. Dinâr ve benzeri kimselerden gelen rivayetlere yer vermiştir.

Örneğin, Hz. Enes'ten rivayet edilen bir hadise göre Medine'de kuraklık olmuş ve insanlar zor durumda kalmıştır. Cuma hutbesi sırasında bir adam kalkıp Hz. Peygamberden dua etmesini istemiştir:

أنس: أصاب أهل المدينة قحط على عهد رسول الله، فبينما هو يخطبنا يوم جمعة، إذ قام رجل فقال: يا رسول الله هلك الكراع. وهلك الشاء، فادع الله أن يسقينا. فمد يده ودعا، وإن السماء لمثل الزجاجة، فهاجت ريح وأنشأت سحابا، ثم اجتمع، ثم أرسلت السماء عزاليها. فخرجنا نخوض الماء حتى أتينا منازلنا، فلم تزل تمطر إلى الجمعة الأخرى. فقام إليه ذلك الرجل فقال: يا رسول الله، تهدمت البيوت، فادع الله أن يحبسه، فتبسم رسول الله ثم قال: حوالينا ولا علينا. فرأيت السحاب تصدع حول المدينة كأنه إكليل.

Enes b. Mâlik (ra.) anlatıyor. Hz. Peygamber (sav.) zamanında Medine'de insanların başına bir kıtlık geldi. Hz. Peygamber (sav.) Cuma günü minberde bize hitap ederken, bir adam kalktı ve: "Ey Allah'ın resulü! Hayvanlar yok oldu, koyunlar helak oldu. Bizim için Allah'a dua et de yağmur yağdırsın" dedi. Bunun üzerine Allah resulü (s.a.v.) dua etmek için ellerini kaldırdı. Gök cam gibiydi, bir bulut parçası bile yoktu. Birden rüzgâr esti ve bulutlar meydana geldi, bulutlar bir araya toplandı. Sonra bardaktan boşanırcasına yağmur yağdı. Suyun içinden geçerek evlerimize ulaştık. Yağmur, ertesi Cuma gününe kadar devam edince, aynı adam kalkarak: "Ey Allah'ın resulü! Binalarımız yıkıldı, bizim için Allah'a dua et de yağmuru kessin" dedi. Bunun üzerine Allah resulü (sav.) tebessüm etti ve: "Allah'ım! Etrafımıza yağdır, üzerimize değil" diye dua etti. Bulutların bir çelenk gibi Medine'nin etrafında dağılıp gittiğini gördüm.[499]

وإن السماء لمثل الزجاجة cümlesi hem tekit içermekte hem de benzetme ihtiva ettiğinden teşbih sanatı vardır. Rivayetin ilk cümleleri ibtidâî haber nev'indendir. ثم أرسلت السماء عزاليها cümlesinde semanın yağmuru gönderdi diyerek bir insana benzetilme hareketiyle istiâre sanatı; فرأيت السحاب تصدع حول المدينة كأنه إكليل cümlesinde hem istiâre hem teşbih sanatı[500] vardır. حوالينا ولا علينا kelimeleri arasında cinas bulunmaktadır.

[499] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/112.
[500] Cürcânî, *Esrârü'l- Belâga,* 90.

- Zemahşerî konuyla ilgili pek çok şiire yer vermiştir. Kendi nazmettiği şiirlerin yanı sıra Câhiz, Küşâcim, Tenûhî, Ebü'l-Feth el-Büstî, İbnü'l-Mu'tez, İbn Bessâm, 'Urvetü's-Se'âlîk, Seyfüddevle, Dakin, İbn Rukâ, Abdulvâhid b. Avf b. Reyyân gibi şairlerin şiirlerine ve kaili meçhul şiirlere yer vermiştir.

Rukayka bint Ebû Sayfa'nın nazmettiği şiiri şu şekildedir:

بِشَيبةِ الحمدِ أَسقى اللهَ بَلدَتنا وَقَد فَقَدنا الحَيا واِجلوّذَ المطرُ

فجاء بالماء وسمي له سبل ثجا فعاشت به الأنعام والشجر.

Yağmuru kaybetmişken Allah, Abdulmuttalib'in hürmetine ülkemizi suladı ve yağmurun süresi uzadı.

Bahar yağmuru yağdırıp her yeri sel ile doldurdu, böylece hayvanlar ve ağaçlar onunla canlandı.[501]

İlk beytin birinci şatrındaki بِشَيبةِ الحمدِ ibaresi sonrakine takdim edilmiştir ve cümle ibtidâî haber niteliğindedir. İkinci şatr tekit edatı ihtiva etmesinden dolayı talebî haberdir.

3.1.3. Dördüncü bab: Hava, rüzgâr, esinti, sıcak, soğuk ve gölge ile ilgili konular

Zemahşerî, bu babda; hava, rüzgâr, esinti, sıcak, soğuk ve gölge gibi tabiat olaylarını ilgilendiren konulara dair toplam elli dört tane rivayete yer vermiştir. Allah'ın insan için yarattığı sıcak, soğuk, gölge, rüzgâr, esinti gibi hava olaylarının hepsinde büyük bir hikmet ve insanlar için fayda olduğunu okuyucuya yansıtmıştır. el-Mutarrif'in[502], "*Eğer rüzgâr olmasaydı, yer ve sema arası pis kokardı*" rivayetini buna örnek verebiliriz.[503]

Bu konulara dair Asmaî, Ümmü'l-Hasan, Enes, Câhiz, Haris, Dîneverî, Zübdetü'l-Mahnas, İbn Sukkara el-Haşimi, Ali b. Ebû Talip, el-Kādî et-Tenûhî, Mehdi (Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Abbas) gibi âlim ve önde gelen insanların rivayetlerine yer vermiştir. Bunların içinde Enes'ten nakledilen şu rivayeti örnek verebiliriz:

أنس: يرفعه: استعينوا على قيام الليل بقائلة النهار، واستعينوا على صيام النهار بسحور الليل، واستعينوا على حر الصيف بالحجامة، واستعينوا على برد الشتاء بأكل التمر والزبيب.

---

[501] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/112.
[502] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Haydarâbâd, Dâiratu'l-Meârif, 1325-1327), 10/173.
[503] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/132.

Enes (r.a) şöyle nakletmiştir: "*Geceyi ihya etmek için gündüz kayluleden yardım alın, gündüz orucu için gece sahurundan, yazın sıcaklığına dayanmak için hacamattan ve kışın soğuğuna dayanmak için hurma ve kuru üzümden yardım alın.*"[504]

Muhammed b. Ali (r.a), rüzgârın esmesi ile ilgili olarak Hz. Peygamberden (s.a.v) şu sözleri rivayet etmiştir:

محمد بن علي رضي الله عنهما: ما هبت الريح ليلا ولا نهارا إلا قام رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وقعد، وقال: اللهم إن كان بك اليوم سخط على أحد من خلقك بعثتها تعذيبا له، فلا تهلكنا في الهالكين. وإن كنت بعثتها رحمة فبارك لنا فيها.

Gece veya gündüz rüzgâr estiğinde Resulullah (s.a.v) kalkıp oturur ve şöyle buyururdu: "*Allah'ım, eğer bugün yaratıklarından herhangi birine gazap etmişsen ve bu rüzgârı ona azap olarak göndermişsen, bizi helak olanlardan eyleme. Eğer onu rahmet olarak gönderdiysen, onu hakkımızda bereketli kıl.*"[505]

Zemahşerî, bu konuyla alakalı olarak pek çok anekdota yer verir. Bunlardan birkaçına yer vermek istiyoruz:

a- Mütevekkil'in "Kuzey Beytü'l-Mâli" adını verdiği bir hazinesi vardı ve rüzgâr her defasında kuzeyden estiğinde bin dirhem sadaka verirdi.[506]

كان للمتوكل بيت مال يسميه بيت مال الشمال كلما هبت الريح شمالا تصدق بألف درهم.

b- Araplar, Kışın sert ve şiddetli olması ve yazın yumuşak ve kolay olması sebebiyle kışı erkeğe, yazı ise kadına benzetmişlerdir.[507]

تقول العرب: الشتاء ذكر، والصيف أنثى، وذلك لقسوة الشتاء وشدته، ولين الصيف وهونه.

c- Yine Araplar soğuk günleri iki kısma ayırmışlardır: Hoşa giden soğuklar için Berdü'l-verd (gül soğuğu) adını vermişlerdir ve bu ilkbahar soğuğudur. Hoşa gitmeyen soğuk için de Berdü'l-'Acûz (kocakarı soğuğu) ismini vermişlerdir. Onlara göre ilkbahar soğuğu ışıltılı iken sonbahar soğuğu ölümcüldür.[508]

[504] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/142.
[505] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/131.
[506] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/136.
[507] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/137.
[508] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/139.

يقال للبرد المستطاب: برد الورد، وهو برد الربيع. كما يقال للبرد الكريه: برد العجوز. ويقال: إن برد الربيع مونق، وبرد الخريف موبق.

d- Kışın bir Bedevi'ye "*Namaz kılmıyor musun?*" diye soruldu. Şöyle cevap verdi: Hava çok soğuk ve namaz kılacak elbisem yok. Sonra şöyle dedi:

Eğer Rabbim bana bir gömlek ve entari giydirirse, kıyamete kadar namaz kılar ve O'na ibadet ederim

Eğer eski bir abanın artıkları olursa sadece, benim soğuğa katlanacak sabrım kalmadı[509]

قيل لأعرابي في الشتاء: أما تصلّي: قال: البرد شديد، وما عليّ كسوة أصلّي فيها، وقال

إن يكسني ربي قميصا وريطة أصلّ وأعبده إلى آخر الدهر

وإلا يكن إلا بقايا عباءة مخرقة مالي على البرد من صبر

e- Ebû Hüreyre, "*Resulullah'ın, "Rüzgâr, Allah'ın revhindendir" dediğini işittim*" demiştir.[510]

أبو هريرة: سمعت رسول الله يقول: الريح من روح الله.

- Zemahşerî, bu babda Ehl-i Beyt'ten üç rivayet nakletmiştir. Sıcak ve soğukla ilgili olarak Hz. Ali'den iki rivayet, Muhammed b. Alî el-Bâkır'dan rüzgâr ile ilgili bir rivayet aktarmıştır. Hz. Ali soğuk hakkında şöyle demiştir:

علي رضي الله عنه: توقوا البرد في أوله، وتلقوه في آخره، فإنه يفعل في الأبدان كفعله في الأشجار، أوله يحرق، وآخره يورق.

Hz. Ali (r.a) şöyle demiştir: "*Soğuklar başladığında ondan sakının, bitimine doğru ondan istifade edin. Zira o, ağaçlara tesir ettiği gibi insan bedenine de tesir eder. Başlangıcı yakar, sonu yaprak açtırır.*"[511]

Bu rivayetin توقوا البرد في أوله، وتلقوه في آخره ve أوله يحرق، وآخره يورق cümlelerinde birden fazla zıt anlam bulunduğu için her cümlede mukâbele üslubu vardır. İlk cümle emir sığasında gelmesi sebebiyle inşa-ı talebî'dir. فإنه يفعل في الأبدان كفعله في الأشجار cümlesi

[509] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/141.
[510] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/142.
[511] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/134.

önceki cümleye ta'lîl ve itnâbtır, aynı zamanda cümlede benzetme olduğu için teşbih sanatı da mevcut. Yine en son cümlede secî sanatı bulunmaktadır.[512]

- Zemahşerî bu rivayetlerin yanı sıra Mehdi, İbn Abbas, Muhammed b. Abdülaziz, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, Ebü'l-Aynâ, Asmai, Mutarrif, Câhiz, Ebû'l-Hasen et-Tûsî gibi isimlerin rüzgâr, soğuk ve kış hakkında söyledikleri sözlere yer verir. Örneğin Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin[513] rüzgâr ile ilgili verdiği şu bilgileri aktarır:

أبو حنيفة الدنيوري: بعض الرياح أقل هبوبا من بعض، فالدبور قليلة الهبوب، وكذلك الشمال الليل هي أقل هبوبا من الجنوب. وقلما تهب الشمال وهي إذا ضرب الليل ضعفت أو سقطت، ولذلك تقول العرب في أحاديثها: إن الجنوب قالت للشمال إن لي عليك فضلا، أنا أسري وأنت لا تسرين. فقالت الشمال إن الحرة لا تسري.

Dîneverî: Bazı rüzgarlar diğerlerinden daha az eserler. Debûr adı verilen Saba rüzgârı az eser, aynı şekilde gece esen kuzey rüzgârı güneyden esen rüzgâra nazaran daha hafif eser. Kuzey rüzgarının esmesi az olur, gece olunca yavaşlar ya da tamamen kesilir. Bu yüzden Araplar konuşmalarında şöyle derler: Güney rüzgârı kuzey rüzgarına "*ben senden üstünüm der, ben gece eserim ama sen esmezsin.*" dedi. Bunun üzerine kuzey rüzgârı: "*hür kadın gece yürümez.*" dedi.[514]

Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin rüzgâr ile ilgili bilgi verdiği bu rivayetin başlangıcı güzel bir üslupla başladığı için hüsn-i matla' sanatı vardır. الهبوب ve الجنوب kelimeleri arasında seci, الجنوب ve الشمال kelimeleri arasında tıbâk üslubu vardır. إن الجنوب قالت للشمال ve فقالت الشمال إن الحرة لا تسري cümlelerinde istiâre sanatı mevcuttur. عليك فضلا önceki cümleye takdim edilmiştir, ayrıca إن الحرة لا تسري cümlesinden sonra mahzûf vardır, çünkü son cümleden sonra bunun aksi anlamı içeren cümle gelmesi gerekir.

- Bu babda Zemahşerî pek çok şiire yer vermiştir. Kendi eserlerinden aktardığı şiirlerin yanı sıra Ebû b. Dükeyn, el-Kādî et-Tenûhî, İbn Sukkara el-Haşimi, İbn Hâleveyh, Ömer b. Ebî Rebîa gibi şairlerin şiirlerine, ayrıca kaili

[512] Secî terimi hakkında bknz: Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 330.
[513] Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/123.
[514] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/133.

meçhul beyitlere yer vermiştir. Zemahşerî, Divanu'l-Manzûm adlı eserinden şu beyitleri aktarır:

شتاء تقلص الأشداق منه وبرد يجعل الولدان شيبا

وأرض تزلق الأقدام فيها فما تمشي بها إلا دبيبا

Avurtların büzüştüğü bir kış ve çocukların saçını ağartan bir soğuk

Ayakların kaydığı bir toprakta ancak emekleyerek yürüyebiliyorsun

Her iki beyitte mübteda konumunda olan ism-i işaret mahzuftur. يجعل الولدان شيبا ibaresi ayetten[515] alındığı için iktibas sanatı vardır.[516] الأشداق ve الأقدام kelimeleri arasında muvâzene mevcuttur. En son şatrda kasr üslubu bulunmaktadır.[517]

Yine aynı eserinden şu beyitleri aktarır:

أقبلت يا برد بوجه أجرد يفعل بالأوجه فعل المبرد

أظلّ في البيت كمثل المقعد منقبضا تحت الكساء الأسود

لو قيل لي أنت أمير البلد فهات للبيعة كفا تعقد

لكنت كالأقطع لم أخرج يدي

Ey soğuk, çıplak bir yüzle geldin, törpü gibi yüzlere işledin

Kötürüm gibi evde kalırım, siyah örtünün altında büzüşmüş vaziyette

Dense ki bana, sen ülkenin hükümdarı oldun, öyleyse ver elini sana biat edelim

Eli kesik gibi davranırım, elimi dışarı çıkarmam[518]

يا برد بوجه أجرد cümlesinde nida edatı bulunduğundan dolayı cümle inşâî üsluptadır, ayrıca cümlede istiâre sanatı vardır. Birinci ve ikinci beyitte teşbih sanatı bulunmaktadır. Yine Yahya b. Zi'ş-şâme el-Mu'aytî'den[519] şu beyitler nakletmiştir:

يحيى بن ذي الشامة المعيطي:

---

515 Müzzemmil, 73/17.

516 İktibâs terimi için bknz: İsmail Durmuş, "İktibâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/52.

517 Hüseyin Arslan, "Bir Belâgat Üslûbu Olarak Kasr ve Kavramlaşma Süreci", İhya Uluslararası Araştırma Dergisi 6/1 (2020), 19-20.

518 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/141-142.

519 Merzübânî, *Muʿcemü'ş-Şuʿarâʾ* (Beyrut-Lübnân: Maktabatu'l-Kudsî, 1402-1982), 416.

جاء الشتاء وليس عندي درهم وبمثل ذلك قد يصاب المسلم

لبس العلوج خزوزها وفراءها وكأنني بفناء مكة محرم

Kış geldi ve benim bir dirhemim yok, bir Müslümanın başına böyle bir şey gelebilir mi?

Dinsiz imansız kimseler ipekten elbiseler ve kürkler giysinler, ben de Mekke'nin avlusunda mahrum kalayım[520]

İlk beytin ikinci şatrı ile ikinci beytin birinci şatrı arasında anlamca bir zıtlık vardır, bundan dolayı burada mukâbele üslubu mevcuttur. En son şatrda teşbih sanatı bulunmaktadır. ليس ve لبس, فراء ve فناء kelimeleri arasında cinas mevcuttur.

- Zemahşerî zaman zaman bazı bölgelerin ve şehirlerin iklimi ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. İsfahan, Bağdat, Basra, Ceyhun, er-Rıkka gibi şehirlerin ve bölgelerin isimlerine bu babda yer vermiştir. Örneğin bir bedevinin İsfahan'da soğukla imtihanı ile ilgili olarak şunları aktarmıştır:

وقع أعرابي إلى أرض أصبهان في أيام الربيع، فاستطاب الهواء، وأنس بالأشجار، فلما جاء الشتاء قحلت الأشجار، وثلجت الأقطار، فجعل يرتعد من البرد وتخفق أحشاؤه، فقال:

بأصبهان شعثت أموري لما تقضى الصيف ذو الحرور

ورمت الآفاق بالهرير وللثلج مقرونا بزمهرير

جاءت بشر مجنب عافور لولا شعار البرة البرور

أم الكبير وأبي الصغير لم يدف مقرور من التخصير

والشمس فيها فرح المقرور

İlkbahar vakti bir bedevi Isfahan'a gelmiş. Şehrin havası ve ağaçları hoşuna gitmiş ve tadını çıkarmış. Ancak kış geldiğinde ağaçlar yapraklarını dökmüş ve her tarafa kar yağmış, soğuktan titremeye ve içi zonklamaya başlamış. Sonra şöyle demiş:

Isfahan'da sıcak yaz bittiğinde işlerim darmadağın oldu

Ufuklar karla doldu ve tipiye zemheri eşlik ediyordu

Bol miktarda helak edici kötülükle geldi, o iyiliksever güneş olmasaydı

Büyüklerin annesi ve küçüklerin babası, soğuktan donmuş hiç kimse ısınamadı

[520] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/143.

Yine de güneş orada üşüyenlerin sevinciydi[521]

وقع أعرابي إلى أرض أصبهان في أيام الربيع cümlesinde geçen وقع fiili yakın ve uzak anlam taşımasından dolayı burada tevriye[522] vardır. Ayrıca bu ve devamında gelen cümlelerin fasih olması ve terkiplerinde tam bir uyum içerisinde olmalarından dolayı insicam[523] vardır. فاستطاب الهواء، وأنس بالأشجار cümlesinde istiâre sanatı mevcuttur. الأشجار ve الأقطار kelimelerinde secî bulunmaktadır. Nesirden sonra şiirin gelmesi konuyu pekiştirmekte ve edebi açıdan renk katmaktadır.

Şiirde geçen هرير ve زمهرير kelimeleri arasında cinas, المقرور ve البرور isimleri arasında ise muvâzene üslubu mevcut. أم الكبير وأبي الصغير cümlesinde birbirine zıt iki kelime bulunmasından dolayı mukâbele üslubu öne çıkmaktadır.

- Zemahşerî bu babda, ele aldığı konuyla ilgili önemli olaylara ve günlere yer vermiştir. Örneğin Bağdat'ta kopan fırtına ile ilgili olarak şu bilgileri aktarır:

هبت ببغداد ريح عاصف، جاءت بما لم تأت به ريح قط فألفي المهدي ساجدا يقول: اللهم احفظ فينا نبيك، ولا تشمت بنا أعداءنا من الأمم، وإن كنت يا رب أخذت العامة بذنبي، فهذه ناصيتي بيدك، يا أرحم الراحمين. فلما أصبح تصدق بألف ألف درهم، وأعتق مائة رقبة، وأحج مائة رجل. وفعلت الخيزران وجلة خاصته وقواده مثل ما فعل. فكان الناس بعد ذلك إذا ذكروا الخصب قالوا: أخصب من صبيحة ليلة الظلمة.

Bağdat'ta daha önce hiç görülmemiş şiddetli bir fırtına esti. Mehdi (Üçüncü Abbasi halifesi) secdeye kapanmış vaziyette şöyle dua ederken görüldü: "*Allah'ım peygamberin hürmetine bizi bu fırtınadan koru ve bizi düşmanlarımıza karşı küçük düşürme. Eğer bu insanları benim günahımdan dolayı cezalandıracaksan, işte benim başım, senin elindedir, ey merhametlilerin en merhametlisi!"* Sabah olduğunda Mehdi bir milyon dirhem sadaka dağıttı, yüz köle azat etti, yüz adamı hacca gönderdi. Karısı Hayzurân, has adamları ve komutanları da aynı şeyi yaptılar. Bu olaydan sonra insanlar bereket ve bolluktan bahsedecekleri zaman şöyle derlerdi: "*Karanlık gecenin sabahından daha bol/bereketli*."[524]

---

[521] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/144.
[522] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 55.
[523] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 357.
[524] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/132.

اللهم احفظ فينا نبيك جاءت بما لم تأت به ريح قط cümlesi bir önceki cümleye takyid'dir.[525] وإن كنت يا رب أخذت العامة cümlesi dua olup fiilden sonra ümmet kelimesi mahzuftur. بذنبي، فهذه ناصيتي بيدك cümlesi şart ve cezadan oluşmaktadır ve burada muzavece sanatı mevcuttur.[526] En son cümle أخصب من صبيحة ليلة الظلمة cümlesi geniş mana ihtiva etmesi sebebiyle burada icaz vardır.

3.1.4. Beşinci bab: Ateş ve çeşitleri, cehennem ve dehşetli halleri, kandil, mum ve benzeri konular

Zemahşerî, tabiat konularından olan ateş ve çeşitleri ile cehennem ve dehşetli halleri hakkında bu babda toplam yetmiş rivayete yer vermiştir. Cehennem ehli, cehennem ehlinin azabı, meleklerin cehennemden korkusu, ateşle ilgili mevzular hakkında başta Hz. Peygamber (s.a.v) olmak üzere geçmiş peygamberlerden, sahabeden, tabiinden, âlimlerden ve diğer insanlardan nakledilen bazı rivayetleri aktarmıştır. Bunlar arasında Âdem (as), İsmail (as), Ahmet b. Yusuf el-Katip, Ahnef, Ebû İshak en-Nizam, A'şâ, Meymûn b. Kays, Asmaî, Enes (ra), Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî, Ebû Servân el-A'rabi, Câhiz, Abdurrahman b. Ebû Bekir, Abdullah b. Safvân gibi isimler bulunmaktadır.

Zemahşerî, cehennem ateşinin şiddeti ve azabının ne kadar çetin olduğuna dair rivayetlere bolca yer vermiştir. Örneğin Ebû Hüreyre'nin, Peygamberimizden naklen, "*Eğer bu mescitte yüz bin veya daha fazla kişi olsaydı ve bunların arasında Cehennem ehlinden bir adam olsaydı, bu adamın alıp verdiği nefes mescidi ve içindeki herkesi yakardı*" dediğini rivayet etmiştir.

أبو هريرة: عن النبي صلّى الله عليه وسلّم، لو كان في هذا المسجد مائة ألف أو يزيدون وفيهم رجل من أهل النار، فتنفس فأصابهم نفسه، لأحرق المسجد ومن فيه.

Enes (r.a) Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir:

أنس، يرفعه: إن أدنى أهل النار عذابا الذي تجعل له نعلان، يغلي منهما دماغه في رأسه.

"*Cehennem ehli içinde en hafif azap, kişiye (ateşten) ayakkabı giydirilir ve o ateşten ayakkabı sebebiyle başının içindeki beyni kaynar.*"[527]

---

[525] Atîk, *İlmu'l- Meânî*, 122.
[526] Osman Aşcıoğlu, "Arap Dilinde Şart Kipi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 190, 197; Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 49.
[527] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/145.

Yine Peygamber Efendimiz (s.a.v) Cebrâil'e: "*Mikail'in güldüğünü neden görmüyorum?*" diye sorduğunda, Cebrâil: "*Cehennem yaratıldığından beri o hiç gülmedi*" demiştir.[528]

قال نبي الله عليه الصلاة والسلام لجبرائيل: مالي لم أر ميكائيل ضاحكا قط؟ قال: ما ضحك ميكائيل منذ خلقت النار.

Bunların yanı sıra Zemahşerî; el-Hudrî, İbn Abbas, Hasan el-Basrî gibi sahabe ve âlimlerden cehennem ateşinin şiddetinden bahseden rivayetler aktarmıştır.

Yine Zemahşerî, konu ile ilgili olarak, kaili bilinmeyen şu hikmetli sözü nakleder:

كل نعيم دون الجنة حقير، وكل بلاء دون النار يسير.

"*Cennetin dışındaki her nimet değersizdir, Cehennemin dışındaki her musibet kolaydır.*"[529]

Hamda bint Horasani, gecenin yarısında yalvararak şöyle diye ağlamış: "Allah'ım bana her azapla bırak ama cehenneme bırakma. Felç olayım, beni öldürücü darbeyle bırak, her türlü musibetle bırak ama cehenneme bırakma", demesi cehennemin ne kadar şiddetli olduğuna delalettir. Farklı asırlarda yaşayan âlimlerin fikirlerine bakarsak hepsinin aynı düşüncede olduğunu buluruz. Hepsinin Allah'ın yarattığı cehennem azabından korkarak yaşadığını, bu azaptan korunmaya hareket ettiğini anlarız. Hişam b. Hasan Destevai'nin geceleri lambaları kapatmadan uyumadığını öğrendik. Onun sırrını soruyanlara lambayı kapatırsa kabir aklına gelip hatta uykusuzluğa yol açmasını ifade etmiştir.[530]

Cehennem ve azabının şiddetinden sonra kandil, mum, lamba ile ilgili rivayetlere yer vermiş; Allah'a ibadet maksadıyla yakılan mumdan, mescitleri ışıklandırmak için yakılan kandillere ve bunların ne kadar faydalı ve sevaplı işler olduğuna değinmiştir.

Örneğin mescitlerin aydınlatılması konusunda Enes'in (r.a) Hz. Peygamberden rivayet ettiği şu hadise yer vermiştir:

أنس: عنه عليه السلام: من أسرج في مسجد سراجا لا تزال الملائكة تستغفر له، ما دام في المسجد ضوء ذلك السراج.

[528] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/145.
[529] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/146.
[530] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/148.

Enes (r.a) Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir: "*Kim bir mescitte bir kandil yakarsa, o kandilin ışığı sönene kadar melekler onun için mağfiret dilemeye devam eder.*"[531]

Bazen Zemahşerî dikkat çekici rivayetlere yer verir. Bunlardan biri de ateşin üç çeşit olduğuna dair rivayettir:

قالوا: النيران ثلاث: نار تأكل وتشرب، وهي نار الحمى، تأكل اللحم وتشرب الدم. ونار تأكل ولا تشرب، وهي نار الدنيا. ونار لا تأكل ولا تشرب، وهي نار جهنم.

Derler ki, ateş üç çeşittir: "*Bir ateş var ki hem yer hem de içer, bu humma'nın ateşidir. Eti yer, kanı da içer. Bir diğer ateş var ki, yer ama içmez, bu da dünyadaki ateştir. Bir başka ateş ise, ne yer ne de içer, bu da cehennem ateşidir.*" [532]

- Zemahşerî bu babda yer yer Kur'ân ayetlerine yer vermiştir. Bunlar; Bakara süresinin 20. ayeti, İbrâhim süresinin 50. ayeti, Mü'minûn süresinin 140. ayetidir.

Örneğin Bakara süresinin 20. ayetine şöyle bir anekdotun içinde yer vermiştir:

شرب نقيل عند رجل، فلما أمسى لم يأته بالسراج، فقال: أين السراج؟ قال: الله تعالى يقول: "وإذا أظلم عليهم قاموا"، فقام فخرج.

Nakîl, bir adamın yanına misafir oldu ve bir şeyler içti. Akşam olduğunda adam kandili yakıp getirmedi. Bunun üzerine Nakîl: "*Kandil nerede*?" diye sordu. Adam şöyle cevap verdi: "Allah şöyle buyuruyor: "*Üzerlerine Karanlık çökünce dikilip kalırlar*". Bunun üzerine Nakîl kalkıp gitti.[533]

Bu rivayette soru sorana beklediği cevabın dışında başka bir cevapla karşılık verildiği için burada üslûb-ı hakîm sanatı vardır. Ayrıca Kur'ân ayeti şart üslubuyla gelmiştir.

- Bu konuda diğer peygamberlerden de nakillerde bulunan Zemahşerî, Hz. Mûsâ ile ilgili şu rivayete yer verir:

أوحى الله إلى موسى: لا تستوقد بالبيت المقدس بنار، حتى أنزل عليك بنار من السماء، فسأله هارون أن يجعلها له ففعل، فجعلها هارون لابنيه، فعجلا فاستوقدا بنار، فنزلت من السماء نار فأخذتهما،

[531] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/149. Başka yerde aynı hadise "Arşın taşıyıcıları" kelimesi ilave edilmiştir. Bknz: *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/160.
[532] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/160.
[533] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/151.

وذهب هارون لتخليصهما. فقال موسى: دع ربي يبلغ فيهما نقمته، فأوحى الله إليه هكذا أفعل بمن عصاني من أوليائي فكيف بأعدائي.

Allahü Teâlâ, Hz. Mûsâ'ya (a.s) şöyle vahyetti: "*Üzerine gökten ateş indirinceye kadar Beytü'l-Makdis'te ateş yakma."* Hz. Harun da Allah'tan aynı şeyi kendisine vermesini istedi, Allah da verdi. Hz. Harun daha sonra bunu iki oğluna devretti. Ama oğulları acele edip ateş yaktılar. Bunun üzerine gökten bir ateş indi ve o ikisini alıverdi. Harun oğullarını kurtarmaya çalıştı. Hz. Mûsâ şöyle dedi: "*Bırak, Rabbim onlardan intikamını alsın*." Allah ona şöyle vahyetti: "*Dostlarımdan bana itaatsizlik edenlere böyle yapıyorum, peki ya düşmanlarıma*?".[534]

Allah'ın Hz. Mûsâ'ya olan vahyi nehiy üslubunda olduğu için cümle inşâ-i talebi'dir. أعدائي ve أوليائي isimleri arasında tıbâk üslubu vardır.

- Bu babda Ehl-i Beyt'ten sadece Hz. Ali'den (r.a) aktarılan üç tane rivayet bulunmaktadır. Bunların birini burada zikretmek istiyoruz:

مر علي على المساجد في شهر رمضان فيها القناديل فقال:

نور الله على عمر بن الخطاب في قبره كما نور علينا مساجدنا.

Hz. Ali, Ramazan ayında içinde kandillerin bulunduğu mescitlere uğradı ve şöyle dedi: "*Allah, mescitlerimizi aydınlatan Ömer b. Hattab'ın kabrini nurlandırsın."*[535]

علي على kelimeleri biri isim diğeri harf olmasına rağmen yazılışları aynı olduğu için cinas sanatı vardır. في شهر رمضان cümlesi kendinden önceki söze takyid'dir. نور الله على عمر بن الخطاب في قبره cümlesi duadır. Bu yüzden نور fiili emir formunda değil, mazi fiil sığasında gelmiştir.

- Zemahşerî bu babda pek çok tarihi olaya ve habere yer vermiştir. Hasan Basri, Ubeyd b. 'Umeyr el-Leysî, Ahnef b. Kays, el-Mutarrif, Hişâm b. Hassan, Ebû İshak en-Nizam, Ebû Şirvan el-Arabî, Vehb, Râbiatü'l-Adeviyye, Tâvûs b. Keysân el-Hemdânî, Câhiz, İbn Abbas, Enes (ra), Hamda bint Horasani, ilk zahitlerden olan Mansûr b. Ammâr gibi sahabe, tabiin ve önde gelen

[534] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/164-165.
[535] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/161.

şahsiyetlerden gelen rivayetlere yer vermiştir. Örneğin Hasan Basri'den şu rivayeti aktarmıştır:

الحسن: إن الأغلال لم تجعل في أعناق أهل النار أنهم أعجزوا الرب، ولكن إذا طفا بهم اللهب أرسبتهم في النار. ثم خر الحسن مغشيا عليه، ثم قال ودموعه تحادر: يا ابن آدم نفسك، نفسك، فإنما هي نفس واحدة، إن نجت نجوت، وإن هلكت لم ينفعك من نجا.

Hasan-ı Basri şöyle demiştir: Prangalar Cehennem ehlinin boyunlarına Rabbi aciz bıraktıkları için takılmaz. Aksine alevler onları yüzeye çıkarmak istediğinde bu prangalar onları ateşin içinde tutar. Sonra Hasan-ı Basri bayıldı. Ayıldıktan sonra göz yaşları içinde şöyle dedi: "*Ey Âdemoğlu! Nefsini kurtar, kendini kurtar. Tek bir nefsin var, eğer o nefis kurtulursa sen de kurtulursun, yok eğer helak olursa, kurtulanların sana bir faydası olmaz*."[536]

İlk cümlede tekit bulunmaktadır, sonraki cümlede ise şart ve ceza cümleleri bulunduğundan dolayı muzavece üslubu görülmektedir. طفا ve أرسبتهم kelimeleri birbirine zıt anlamda olduğundan burada tıbâk üslubu vardır. يا ابن آدم نفسك، نفسك، فإنما هي نفس واحدة cümlesinde nida, tekit, tahzîr[537] ve kasr mevcuttur. إن نجت نجوت، وإن هلكت لم ينفعك من نجا cümlesi şart üslubu içermektedir. نجت ve هلكت kelimeleri arasında tıbâk vardır.

- Şairlerden Ebû Hayya en-Numeyri, ünlü Arap mizah şairi Ebû Dülâme, Avs b. Malikel-Abbasi, Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî, İbn Sinan el-Abbasi, cahiliye devri şairlerinden A'şâ, Ebû Talib el- Me'mûni, Ferezdak gibi şairlerin şiirlerinin yanı sıra kaili bilinmeyen şiirlere yer vermiştir. Örneğin bir bedevinin şöyle dediğini aktarır:

أعرابي:

أوقد فإن الليل ليل قرّ والريح يا ياسر ريح صرّ

عسى يرى نارك من يمر إن جلبت ضيفا فأنت حرّ

Bedevinin biri şöyle demiştir:

[536] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/146.

[537] Cumali Baylu, "Arap Dili Gramerinde Tahzîr Üslubunun Lafız ve İrâb Problemi", *Amasya İlahiyat Dergisi* 20 (2023), 353.

Ey Yâsir! Ateşi yak, zira bu gece soğuk bir gece, esen rüzgâr da donduruyor

Umulur ki yoldan geçen biri senin yaktığın ateşi görür, şayet bir misafir gelirse sen hürsün[538]

İlk beyitte emir, tekit ve nida vardır. En son şatrda şart ve ceza cümleleri olduğu için muzavece sanatı mevcuttur.

- Zemahşerî bazen konu ile ilgili ilginç bilgilere yer verir. Örneğin bazı Arap kabilelerinin, ateş anlamındaki cemre ismiyle adlandırıldığına dair rivayete yer vermiştir. Örneğin 'Abs, Dabbe ve Nümeyr kabileleri hakkında şunu nakletmiştir جمرات العرب عبس وضبة ونمير، سميت بجمرات النار.

"*Arap cemreleri 'Abs, Dabbe ve Nümeyr'dir, bu kabileler ateş cemreleri diye isimlendirilmişlerdir.*" Araplar arasında Cemre (ocak), hiç kimseye bağlı olmayan kabile anlamına gelmektedir. Bu kabilelerde üç yüz ila bin atlı vardır. [539]

Bu rivayette sözün başı ve sonu aynı kelimeyle başlayıp bittiği için reddü'l-acüz ale's–sadr üslubu[540] bulunmaktadır. جمرات العرب ibaresi bedî ilmine ait tevriye sanatı içermektedir.

- Zemahşerî'nin tarihi günler ve olaylarla ilgili olarak, bu konuyla alakalı şu rivayetini görüyoruz. Sazak günü adı verilen hadiseyle alakalı şunları aktarır:

لما زوج آدم عليه السلام بناته من بنيه، وتناسلوا، وتمت عدتهم مائة نفس، وقيل: بلغت مساكنهم مائة، اجتمعوا وأوقدوا نارا، واتخذوا ذلك اليوم عيدا، فسماه أهل فارس السذق.

Hz. Âdem (a.s) kızlarını oğullarıyla evlendirdiğinde ve onlar çoğalıp, sayıları yüze ulaştığında toplanıp ateş yaktılar ve bayram yaptılar. İranlılar bunu bayram olarak ilan edip "Sazak" ismini verdiler.[541]

[538] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/153.
[539] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/159.
[540] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 322.
[541] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/152.

بلغت بنيه ve بناته isimleri birbirine zıt anlam içerdiği için burada tıbâk üslubu vardır. مساكنهم مائة، cümlesinden sonra mefulün bih mahzuftur. Cümlenin tamamı ibtidâî haber nev'indendir.

3.1.5. Altıncı bab: Yeryüzü, dağlar, taşlar, çakıl taşları, yeraltı cevherleri, çöller, sarsıntılar ve yerin dibine batırmalar

Bu babda Zemahşerî dağlar, taşlar, çakıl taşları, yeraltı cevherleri, çöller, sarsıntılar gibi yer yüzü ile alakalı rivayetleri toplamıştır. Toplam altmış altı rivayet yer almaktadır. Bu konulara dair Kur'ân'da zikredilen ayetlerin genellikle ibret maksatlı olduğu göze çarpmaktadır.

Babın girişinde Hz. Peygamberin şu hadisine yer verir:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: تمسحوا بالأرض فإنها بكم برة.

Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "*Toprakla teyemmüm ediniz, çünkü o size karşı şefkatlidir.*"

Ardından kaili belli olmayan şu şiire yer verir:

الأرض مضجعنا وكانت أمنا فيها معايشنا وفيها نقبر

Yeryüzü bizim döşeğimiz, aynı zamanda anamız. Orada yaşar ve oraya gömülürüz.

Zemahşerî bu babda çiftçiye hürmet edilmesi, zahitlerin dağlık yerlerde inzivaya çekilmesi, deprem gibi konularda peygamber, sahabe, âlim ve önde gelenler insanlardan rivayetler aktarmıştır. Hz. Âdem (as), İbrâhim b. İshak el-Musabi, Bedîüzzaman el-Hemedânî, Câhiz, Ca'fer b. Muhammed es-Sadik, Haccâc b. Yusuf es-Sekafî, İbnü'r-Rika'i el-Âmilî, Ziyâd b. Ebîh, Ali b. Ebî Talip, Ömer b. Ebû'l-Hadir el-Belvâ, Ömer b. Abdülaziz, Muâviye b. Ebî Süfyân gibi insanlardan dağlar, taşlar, çakıl taşları, yeraltı cevherleri, çöller, sarsıntılar ve yerin dibine batırmalar gibi konularda aktarılan rivayetlere yer vermiştir.

Çiftçilere iyi davranma ile ilgili olarak Ziyâd b. Ebîh'in[542] şu sözünü aktarır:

زياد بن أبيه: أحسنوا إلى المزارعين فإنكم لا تزالون سمانا ما سمنوا.

[542] İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/480.

Ziyâd b. Ebîh: "*Çiftçilere iyi davranın, çünkü onlar tok oldukça, siz de tok olmaya devam edeceksiniz*" demiştir.[543]

Bir başka rivayette toprağın ve semanın bereketine değinmiştir:

الزرع لا يبلغ النهاية إلا ببركتين: بركة السماء بأن تسقيه من مائها، وبركة الأرض بأن تربيه من ترابها.

Ekin ancak iki bereketle olgunlaşır: Onu suyuyla sulayan gökyüzünün bereketi ve toprağıyla büyüten yeryüzünün bereketi. [544]

İbrâhim b. İshak el-Mus'abî'den şöyle bir rivayet nakletmiştir:

إبراهيم بن إسحاق المصعبي: كيمياء الملوك العمارة، ولا تحسن بهم التجارة.

"*Kralların kimyası imar etmektir, onlara ticaret yakışmaz.*"[545]

Depremle ilgili olarak şu rivayetlere yer vermiştir:

قيل لأعرابي: صف الزلزلة، فقال: كأنها فرس انتفض ثم راجع.

Bir bedeviye "*depremi anlat*" dediler. O da şöyle dedi: "*Sanki silkinip sonra eski haline dönen bir at gibi*"[546]

Hz. Ömer'in (r.a) Hz. Peygamberden (s.a.v) aktardığı rivayete yer vermiştir:

عمر: عنه عليه الصلاة والسلام: إذا جار الحاكم قلّ المطر، وإذا غدر بالذمة ظفر العدو، وإذا ظهرت الفاحشة كانت الرجفة.

Hz. Ömer (r.a) Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle rivayet etmiştir: "*Hâkim zulmederse yağmur azalır, yönetici zimmet ehline vefasızlık ederse düşman kazanır, ahlaksızlık baş gösterirse sarsıntı olur."* [547]

Ömer b. Abdülaziz'in depremle ilgili mektubunu zikretmiştir:

كتب عمر بن عبد العزيز: أما بعد. فإنه بلغني أن هذا الرجف شيء يعاقب الله به خلقه، وقد كتبت إلى الأجناد أن يخرجوا فيتوبوا إلى الله من ذنوبهم وخطاياهم، ومن استطاع أن يقدم بين يدي مخرجه صدقة فليفعل.

---

543 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/170.
544 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/170.
545 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/170.
546 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/178.
547 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/178.

Ömer b. Abdülaziz şöyle yazdı: "*İmdi, bu sarsıntının Allah'ın yarattıklarını cezalandırdığı bir şey olduğunu duydum ve askerlere dışarı çıkıp günahlarından ve kabahatlerinden Allah'a tövbe etmelerini emrettim. Kim dışarı çıkarken sadaka verebiliyorsa bunu yapsın.*" [548]

- Zemahşerî bu babda sadece iki Kur'ân ayetine yer vermiştir. Bunlar, İbrâhim sûresi 48. ayet ile Zâriyât sûresi 20. ayettir. İbn Mes'ûd'un naklettiği ve Hz. Peygamber'in İbrâhim sûresi 48. ayetiyle ilgili olarak kıyamet günü yeryüzünün nasıl olacağına dair sözlerini nakletmiştir:

ابن مسعود: عنه عليه السلام في قوله تعالى: ﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ﴾، أرض بيضاء نقية كأنها الفضة، لم يسفك عليها دم حرام، ولم تعمل عليها خطيئة.

İbn Mes'ûd, Hz. Peygamberin "*O gün yer, başka bir yere dönüştürülür*" ayeti ile ilgili olarak şunları nakleder: *"(o gün) yer bembeyaz, saf, sanki gümüş gibidir. Üzerinde haram kan dökülmemiştir ve hiçbir günah işlenmemiştir.*" [549]

Kur'ân ayeti içeren bu rivayette yer gümüşe benzetilerek teşbih sanatı icra edilmiştir. حرام kelimesi kan için sıfat yapılmış, عليها lafzı ise günah kelimesine takdim edilmiştir. Günah, haram ve kan kelimeleri anlam benzerliğinden dolayı aralarında tenasüp vardır.

- Zemahşerî bu konu ile ilgili olarak İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre ve Yala b. Muniye'den rivayet edilen hadislere yer vermiştir. Örneğin, Ebû Hüreyre'den nakledilen rivayette Hz. Peygamber depremle ilgili olarak şunları ifade etmektedir:

أبو هريرة: عنه عليه الصلاة والسلام: لتقمص بكم قماص البكر، يعني الأرض ورجفتها.

Ebû Hüreyre (ra), Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle rivayet etmiştir: Hz. Peygamber, yer ve sarsıntısını kastederek "de*ve yavrusunun hoplayıp zıplaması gibi sizi sarsacak*" buyurmuştur. [550]

Bu cümlede yeryüzü deve yavrusuna benzetildiğinden dolayı teşbih sanatı vardır.

- Ehl-i Beyt'ten Hz. Ali (r.a) ile Ca'fer b. Muhammed'den gelen rivayetlere yer vermiştir.

[548] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/179.
[549] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/167.
[550] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/178.

Örneğin, Hz. Ali'den gelen rivayet şu şekildedir:

عن علي رضي الله عنه أنه قال لما زلزلت الأرض: ما أسرع ما أخزيتم.

Hz. Ali'den (r.a) rivayet edildiğine göre o, yer sarsıldığında "*Ne kadar çabuk aşağılandınız!*" demiştir.[551] Bu ve önceki rivayetlerden, yer sarsıntısı ile depremlerin, insanların işlemiş oldukları günahların çoğalmasından ve ahlaksızlığın yaygınlaşmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Bu rivayette taaccüp üslubu kullanılmıştır, bu yüzden cümle inşâî türe aittir.

Konu ile ilgili olarak Zemahşerî pek çok anekdot, hikâye, kıssa, hikmetli söz, vb. alıntılara yer verir. Urve b. Zübeyr, Haccâc, İbn Abbas, Mus'ab, İbn Mes'ud, Ka'b, Muhammed b. Zeyd b. Abdullah, Ebû 'Ubeyde gibi insanlardan rivayetler aktarmıştır:

Toz ile ilgili olarak Haccâc'tan[552] gelen şu rivayete yer vermiştir:

وعن الحجاج: إتقوا الغبار فأنه سريع الدخول، بطيء الخروج.

Haccâc: "*Tozdan sakının, zira o (vücuda) hızlı girer ama yavaş çıkar*" demiştir. [553]

Bu cümle emir ihtiva ettiğinden dolayı inşâî türe aittir. Aynı zamanda سريع الدخول، بطيء الخروج ibareleri arasında mukâbele üslubu vardır, zira birbirine uygun iki anlamı bir araya getirmiş ve bunların karşılığını zikretmiştir.

Bu babda pek çok şiire yer veren Zemahşerî; başta kendisi olmak üzere Küşâcim, Ferezdak, Abdüssamed el-Muazal, Ebû'l-Attaf el-Ganavi, Yezid b. Ca'şam, Ebû Muhammed el-Mekkî, Ubeyd b. Eyyüb el-Enbârî, Abîd b. Abras, İbn Tabâtabâ, Ebû Tâlib Me'mûnî, Bediüzzaman, Ahmed b. Hüseyin, Ömer b. Ebû'l-Hadir el-Belevi, Ümeyye b. Ebi's-Salt, Alkame b. Abede, Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî, er-Rikâ el-Âmilî gibi şairlerin şiirlerine yer vermiştir.

Kendisine ait bir şiire "Allah'ın fakir kulu" diyerek yer vermiştir:

عبد الله الفقير إليه:

قد أصبحت جارتي تجهلني غداة أصبحت بائعا أرضي

فقلت ما صفقتي بخاسرة أبيع أرضي وأشتري عرضي

[551] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/179.
[552] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 2/168.
[553] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/180.

Komşum beni tanımazdan gelmeye başladı, ertesi gün toprağımı satmaya karar verdim Dedim ki, zararına ne diye alışveriş yapayım, toprağımı satıp namusumu mu satın alayım[554]

İlk beyitte tekit edatının bulunması cümlenin talebi haber olduğunu göstermektedir. İkinci beytin son kısmında geçen أرضي ve عرضي kelimelerinde cinâs ve seci sanatları, أبيع ve أشتري isimleri arasında tıbâk üslubu vardır.

- Zemahşerî bu babda Basra, Beytülmakdis, Antakya dağı, Ebûkubeys dağı, Beni Süleym, Hums, Dicle, Decil, Dımaşk, Semerkant, Şam, Irak, Kandehar, Lübnan, Lukem, Mekke, Tus şehri, Yemen gibi pek çok şehir, dağ ve mekân isimlerine yer vermiştir. Zaman zaman bu yerler hakkında da bilgi vermiştir.

Örneğin Antakya'ya uzanan sıradağ ile ilgili şu rivayete yer verir:

قصد مخنث جبل لكام ليتعبد، فلما صعد فيه أعيا، فقال: "وا شماتتي يوم أراك كالعهن المنفوش". واللكام جبل يمتد من حمص ودمشق ويسمى ثم لبنان، إلى أن يتصل بجبال أنطاكية والمصيصة ويسمى ثم اللكام. وبه يسكن الأبدال يقال: هم تسعون كلما توفي واحد قام بدل مكانه. وإنما يرحم الله عباده وينظر لهم بدعائهم قال:

وجاور بلاد الشام لبنان إنها معادن أبدال إلى منتهى العرج.

Muhannes ibadet etmek için Lükâm dağına gitti, oraya tırmanınca yoruldu ve dedi ki: "*Seni atılmış pamuk gibi görünce bak nasıl sevineceğim*". Lükâm, Humus ve Şam'dan başlayıp –bu kısmına Lübnân adı verilir- Antakya ve Masîse dağlarına uzanan bir sıradağdır. Antakya tarafında bu dağa Lükâm adı verilir. Bu dağda abdallar yaşar. Bu abdalların doksan kişi olduğu söylenir. Onlardan biri vefat ettiğinde yerine başka biri geçer. Allah onların duaları hürmetine kullarına merhamet eder ve onlara acır. Şair şöyle demiştir:

Bilâdüşşâm'a, Lübnan dağına komşu ol, zira orası abdalların ocağı olup bu dağ silsilesi, 'Arec dağının sonuna kadar uzanır. [555]

Bu rivayet bizlere Abdal kelimesinin "yerine geçen" anlamındaki "bedel" kelimesinden geldiğini ve tasavvufta meşhur olan abdal isminin buradan kaynaklandığını

[554] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/183.
[555] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/171-172.

göstermektedir. Ayrıca tasavvuf ehli insanların halvet için dağlara inzivaya çekildiklerini ve bu iş için genellikle Lükâm dağını tercih ettiklerini öğreniyoruz. Tarihi bilgiler bizlere mutasavvıfların halveti önce kendi evlerinin bir odasında, sonradan belli bir mekânda, ardından dağ gibi, insanların ulaşamayacakları yerlere gidip inzivaya çekildiklerini söylemektedir. Bu dağlar, Filistin'de bulunan Beytülmakdis dağı, Sînâ çölündeki Tûr dağı, Kahire'deki Mukattam dağı, Suriye'de Lükâm dağı ve Beyrut'ta bulunan Lübnan dağlarıdır. Bu yerler inziva için meşhur yerlerdir.[556]

"وا شماتتي يوم أراك كالعهن المنفوش" cümlesinde teşbih vardır, aynı zamanda كالعهن المنفوش kısmı ayetten iktibastır.[557] وبه يسكن الأبدال cümlesi ta'lil ve tavzih ifade etmektedir. وإنما يرحم الله عباده وينظر لهم بدعائهم cümlesine kadar haber üslubu hakimdir, bu cümlede ise إنما edatıyla kasr yapılmıştır.

3.1.6. Yedinci bab: Su, denizler, vadiler, ırmaklar, pınarlar, kuyular ve bunlarla bağlantılı olarak gemiler, yüzme ve daha başka konular

Bu babda tabiatın bir parçası olan su, deniz, vadi, ırmak, pınar, kuyu ve bununla bağlantılı olan konulara dair yetmiş rivayet bulunmaktadır. Eserde soğuk su kullanmak, meşhur deniz isimleri, yüzmenin faydaları, kuyu kazmak gibi insan öldükten sonra devam eden sevap kazandıran amelleri gibi konulara yer verilmiştir. el-Ahtal, el-Asmaî, A'şâ, Enes (r.a), Bekr b. Abdullah el-Müzeni, Câhiz, Haris b. Hişam, Hasan Basri, Halid b. Mus'ab, eş-Şa'bi Amir b. Şarahil, Abdülmelik b. Mervan, Ebü'l-Atâhiye, Ali b. Ebî Tâlib, Mus'ab b. Zübeyr, Muaviye b. Ebî Süfyân, Ebû Hâşim el-Bâhilî, Ebû Haşim es-Sûfî, Abdullah b. Ahmet el-Mahzûmî, Vehb b. Münebbih, gibi âlim, zahit ve önde gelen insanlardan rivayetler aktarılmıştır.

Örneğin Bekr b. Abdullah el-Müzenî'den[558] aktarılan rivayet şu şekildedir:

بكر بن عبد الله المزني: مثلنا ومثل الحسن كمثل سفينة بحرية عظيمة وقراقير تلوذ بها، فمتى تغرق السفينة تهلك القراقير، ومتى يذهب الحسن من بين أظهرنا يذهب العلم.

---

[556] Suleyman Uludağ, "Halvet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/386.
[557] Kâria 101/5.
[558] İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's- Safve* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1421-2000), 2/146.

Bekr b. Abdullah el-Müzenî dedi ki: "*Bizim ve el-Hasan'ın misali, büyük bir gemi ve ona bağlı olan deniz kabukları gibidir. Gemi battığında kabuklar da yok olur. el-Hasan aramızdan ayrıldığında ilim de yok olur.*"[559]

Bu babın ilk rivayeti Hz. Ali'nin (r.a) Hz. Peygambere olan sevgisiyle ilgilidir. Rivayet şu şekildedir:

علي رضي الله عنه: سئل كيف كان حبكم لرسول الله صلّى الله عليه وسلّم؟ قال: كان والله أحب إلينا من أموالنا، وآبائنا، وأمهاتنا، وأبنائنا، ومن برد الشراب على الظمأ.

Hz. Ali'ye, "*Allah'ın Resulüne (s.a.v) olan sevginiz nasıldı?*" diye soruldu.

Dedi ki: "*Allah'a yemin olsun ki, o bize mallarımızdan, babalarımızdan, annelerimizden, oğullarımızdan ve susuz kaldığımızda içtiğimiz soğuk sudan daha sevgiliydi.*"[560]

Zemahşerî daha sonra Hz. Ali'den rivayet edilen Hz. Peygamberin şu hadisine yer verir:

علي رضي الله عنه، قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: سيد طعام الدنيا والآخرة اللحم، وسيد شراب الدنيا والآخرة الماء، وأنا سيد ولد آدم ولا فخر.

Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "*Dünya ve ahiret yemeklerinin efendisi ettir, yine dünya ve ahiret içeceklerinin efendisi sudur. Ben de Ademoğullarının efendisiyim ve bunda gurur yok*".[561]

İbnü's-Semmâk[562] şöyle demiştir:

ابن السماك: كم من داع إلى الله فار من الله، وكم من قارئ لكتاب الله ينسلخ من آيات الله، وكم من مبرد له الماء والحميم يغلي له.

"*Nice Allah'a davet edenler vardır ki Allah'tan uzaktırlar, nice Allah'ın kitabını okuyanlar vardır ki Allah'ın ayetlerinden kopukturlar, nice kendisine su soğutulan insanlar vardır ki cehennem onlar için kaynar.*"[563]

es-Sâhib b. 'Abbâd[564], buzlu su içerken şöyle derdi:

كان الصاحب يقول عند شرب الماء الجمد:

---

[559] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/195.
[560] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/184.
[561] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/184-185.
[562] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n- Nübelâ*, 8/328.
[563] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/186.
[564] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n- Nübelâ*, 16/511.

قعقعة الثلج بماء عذب تستخرج الحمد من أقصى القلب

ثم يقول: اللهم جدد اللعن على يزيد.

Buzun tatlı su ile tıkırtısı, hamdi (şükrü) kalbin en derin yerinden çıkarır.[565]

Sonra şöyle derdi: "*Allah'ım! Yezid'e bir daha lanet et.*"

Zemahşerî bazen o döneme ait bilgilere de yer verir. Örneğin Vehb b. Münebbih'in o dönemde bilinen denizlerle alakalı şu rivayetini zikreder:

وهب بن منبه: البحار المعروفة سبعة: بحر الهند، والسند، والشام، وأفريقية، وأندلس، والروم، والصين.

Vehb b. Münebbih: "*Bilinen denizler yedidir: Hindistan, Sind, Şam, Afrika, Endülüs, Roma ve Çin denizi.*"[566]

Bazı insanlar, yüksek mevkideki insanlara yaranmak ve dalkavukluk yapmak için onların her dediklerini tasdik ederler. Bu tür insanlara her devirde rastlamak mümkündür. Aşağıdaki rivayette konu su ve nehir olsa da anlatılmak istenen şey insanoğlunun yalakalığıdır. Zemahşerî buna dair şu rivayeti aktarır:

بينا غيلان بن خرشة يسير مع ابن عامر إذ ورد على نهر أم عبد الله فقال ابن عامر: ما أنفع هذا النهر لأهل هذا المصر! فقال غيلان: أجل والله أيها الأمير، إنهم ليستعذبون منه، وتفيض مياههم إليه، ويتعلم صبيانهم فيه العوم، وتأتيهم ميرتهم فيه، ثم ساير بعد ذلك زيادا، فقال زياد: ما أضر هذا النهر بأهل هذا المصر! فقال: أجل والله أيها الأمير: تنز منه دورهم، ويغرق فيه صبيانهم، ويبعضون به ويبرغثون

Gaylân b. Harşe, İbn-i Âmir ile yolculuk ederken Ümmü Abdullah nehrine geldi ve İbn-i Âmir şöyle dedi: "*Bu nehir bu şehir halkı için ne kadar faydalı!*" Gaylân: "*Evet, vallahi ey Emir, ondan içiyorlar, suları onlara taşıyor, çocukları onda yüzmeyi öğreniyor ve geçimlerini ondan sağlıyorlar.*" Gaylân b. Harşe daha sonra Ziyâd ile birlikte yürüyordu ve Ziyâd dedi ki: "*Bu nehir bu şehir halkı için ne kadar zararlı!*" Gaylân dedi ki: "*Evet, vallahi ey Emir: Evlerine ondan su sızıyor, çocukları onda boğuluyor ve onda üreyen sivrisinekler tarafından ısırılıyorlar.*"[567]

---

[565] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/187.
[566] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/189.
[567] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/190-191.

Yüzme öğrenmenin önemi ile ilgili olarak Zemahşerî şu rivayet yer verir:

قال عبد الملك للشعبي: علم ولدي العوم، وخذهم بقلة النوم، فإنهم يجدون من يكتب عنهم، ولا يجدون من يسبح عنهم. ولقد غرقت سفينة فيها جماعة من قريش، فلم يعطب ممن كان يسبح إلا واحد، ولم ينج ممن كان لا يحسن السباحة إلا واحد.

Abdülmelik b. Mervan, Şa'bî'ye: "*Çocuklarıma yüzmeyi öğret ve daha az uyumalarını sağlar. Çünkü onlar kendi yerlerine yazacak birini bulabilirler ama onların yerine yüzecek kimseyi bulamazlar. Kureyş'ten bir grup insanın bulunduğu bir gemi battı, yüzme bilenlerden sadece biri yaralandı, ama yüzme bilmeyenlerden de sadece biri kurtuldu.*"[568]

Kadı Şüreyh'ten aktarılan şu anekdota yer verir:

كان شريح لا يقبل قول من يركب البحر، ويقول هذا لم يحفظ نفسه على نفسه، كيف يحفظ أمور المسلمين عليهم.

Şüreyh, deniz yolculuğu yapmayan birinin sözünü kabul etmezdi ve şöyle derdi: "*Bu adam daha kendi canını koruyamıyor, Müslümanların işlerini nasıl korusun!*" [569]

Bu babla ilgili olarak Zemahşerî, Enes'ten (r.a) rivayet edilen şu hadislere yer verir:

أنس، عنه عليه الصلاة والسلام :سبعة للعبد تجري بعد موته: من علم علما، أو أجرى نهرا، أو حفر بئرا، أو بنى مسجدا، أو أورث مصحفا، أو ترك ولدا صالحا يدعو له أو صدقة تجري له بعد موته.

Enes (ra), Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir: Yedi şey, kul vefat ettikten sonra ona sevap kazandırmaya devam eder: Kim bir ilim öğretir, bir nehir akıtır, bir kuyu kazar, bir mescit inşa eder, bir Mushaf miras bırakır, kendisine dua eden sâlih bir çocuk yetiştirirse veya ölümünden sonra kendisine sevap kazandırmaya devam eden bir sadaka bırakırsa."[570]

Yine Enes'ten rivayet edilen bir hadiste şöyle buyurmuştur:

أنس: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: دخلت الجنة فإذا أنا بنهر يجري، حافتاه خيام اللؤلؤ، فضربت بيدي إلى ما يجري فيه الماء، فإذا أنا بمسك أذفر، فقلت: ما هذا يا جبرائيل؟ قال: هذا الكوثر الذي أعطاكه الله.

[568] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/192.
[569] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/193.
[570] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/194.

Resülullah (s.a.v) şöyle buyurdu: "*Cennete girdim ve kendimi iki tarafında inciden çadırlar olan bir nehirde buldum. Elimi suyun içinde akan şeye daldırdım, bir de gördüm ki hoş kokulu bir misk kokusu. Bu nedir ey Cebrâil? diye sordum. Dedi ki: Bu, Allah'ın sana verdiği Kevser'dir.*"[571]

- Bu babda Zemahşerî sadece bir Kur'ân ayetine yer vermiştir, o da Tekâsür sûresi 8. ayettir:

علي عليه السلام في قوله تعالى: ﴿ ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ﴾ قال: الرطب والماء البارد.

Allahü Teâlâ'nın "*Sonra o gün, nimetlerden mutlaka hesaba çekileceksiniz?*" ayeti ile ilgili olarak Hz. Ali (r.a) şöyle demiştir: "*Taze hurma ve soğuk su.*"[572]

Kur'ân ayeti iki tekit edatıyla pekiştirildiği için inkârî haber niteliğindedir. Sonraki cümlede geçen البارد kelimesi su lafzının sıfatı olup onu takyîd etmiştir.

- Yine bu babda Peygamber Efendimizden pek çok hadis rivayet edilmiştir. Bunların bir kısmına yukarıda değindik. Bunların yanı sıra Hz. Ömer, Abdullah b. Amr, Ümmü Harâm, Enes, gibi sahabilerden rivayet edilen hadisler de bulunmaktadır. Örneğin Hz. Ömer'den gelen ve daha önce de zikrettiğimiz rivayette Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur:

إذا جار الحاكم قل المطر، وإذا غدر بالذمة ظفر العدو، وإذا ظهرت الفاحشة كانت الرجفة.

"*Hâkim zulmederse yağmur azalır, yönetici zimmet ehline vefasızlık ederse düşman kazanır, ahlaksızlık baş gösterirse sarsıntı olur.*"[573]

Bu rivayetin her üç cümlesinde az lafızla çok mana ifade edildiği için icaz vardır. Ayrıca her birinde şart ve ceza cümlesi bulunduğundan dolayı muzavece sanatı vardır.

- Bu babda Ehl-i Beyt'ten üç rivayet yer almaktadır ve her üçü de Hz. Ali'ye (r.a) ait olup bunlara yukarıda değindik.
- Zemahşerî bu babda pek çok hikâye ve olaya dair rivayete yer vermiştir. Fetih günü, Yermük savaşı, o tarihte bilinen yedi deniz ismi, Hz. Osman'a (r.a) soğuk su getirme olayı, Nuh tufanı, Nuh'un Nil'den geçmesi, Abdülmelik'in Şa'bî'ye çocuklarına yüzmeye öğretmesini istemesi, Muaviye'nin miras için hurma ağacı ekmesi, el-Asmaî'nin Fırat ve Dicle hakkındaki sözleri, Ebû Haşim

[571] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/195.
[572] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/195.
[573] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/178.

es-Sufi'nin yüzme hakkında konuşması, Ka'bu'l-Ahbâr'ın Çin'deki Hukend denizinin derinliği hakkında bilgi vermesi gibi konulara dair rivayetleri aktarmıştır.

Yermük savaşında yaralılara su verme hadisesini burada zikretmek istiyoruz:

أثخنت الحارث بن هشام المخزومي الجراح في وقعة اليرموك، فاستسقى ماء، فلما تناوله نظر إلى عكرمة بن أبي جهل صريعا، فقال للساقي إمض به إلى عكرمة ليشرب أولا فإنه أشرف مني، فمضى به إليه فأبى أن يشرب قبله، فرجع إلى الحارث فوجده ميتا، فرجع إلى عكرمة فوجده ميتا.

el-Haris b. Hişâm el-Mahzûmî Yermük savaşında ağır yaralanmıştı, bu yüzden su istedi. Suyu aldığında İkrime b. Ebi Cehil'in yaralı olarak yattığını gördü. Sucuya dedi ki, "*Suyu önce İkrime'ye götür, çünkü o benden daha şereflidir*." Ona suyu götürdü, ama o, el-Haris'ten önce içmeyi reddetti, bunun üzerine sucu el-Haris'e döndü, ama onu ölü buldu, bunun üzerine İkrime'ye döndü, onu da ölü buldu.[574]

İlk cümlede geçen el-Haris ismi mefulün bih konumundadır ve takdim yapılmıştır. فقال للساقي إمض به إلى عكرمة ليشرب أولا فإنه أشرف مني cümlesinde îsâr vardır, çünkü kendi nefsini bırakıp başkasını düşünmekte ve onu tercih etmektedir. فأنه أشرف مني ibaresi ta'lildir.

- Bu babda Zemahşerî; Küşâcim, Abdülhamîd b. Alî, Abdullah b. Muaviye, Ebü'l-Atâhiye, Ferezdak, Abdüssamed b. el-Mu'zel, Ümmü Ferve, es-Sâhib b. Abbâd, Cebir b. Zalan, el-Ahtal, Ebû Nüvâs, İbn Ebi Uyeyne, Ebû Nebka b. Virâs, Abdullāh b. Âmir b. Küreyz, Halid b. Mus'ab, Abde b. Cinnah el-Akali, İbnü'l-Mu'tez, Ebû Ubeyde et-Teymî, Camii b. Amr b. Marhiyye, Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarrî, Ebû Haffân, Bâbek b. Sâsânî, Sakīf b. Münebbih gibi şairlerin şiirlerine, ayrıca kaili bilinmeyen bazı beyitlere yer vermiştir.

Örneğin, Abdülhamîd beytinde şaraptan bahsettiği nakledilmiştir:[575]

فقال عبد الحميد:

وما إن ماءنا بغريض مزن ولكن الملاح بكم عذاب

وما إن بالطبرزذ طاب، ولكن بمسك هكذا طاب الشراب

[574] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/199.
[575] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/185.

وأنت إذا وطئت تراب أرض يطيب إذا مشيت بها التراب

لئن نداك يطفي المحل عنها وتحييها أياديك الرطاب.

Suyumuz buluttan inen saf su olmasa da, tuzlu su size tatlı gelir

Şekerle tadı iyi olmasa da, böyle bir miskle içkinin tadı hoş olur

Sen bir yerin toprağına bastığında, yürüdüğün o toprak güzel olur

Senin cömertliğin her yerden taşarken, narin ellerin onlara hayat veriyor

- Zemahşerî bu babda el-Ahsa, İskenderiye, İfrîkıyye, Çin denizi, Hindistan denizi, Mudar ülkesi, Beytülmakdis, Mehra ülkesi, Rafideyn vadisi, Roma, Yermük, Çin, zemzem suyu, Fırat nehri, Kevser nehri gibi ülke, şehir, bölge, deniz ve nehir isimleri zikretmiş ve yer yer bunlar hakkında okuyucunun dikkatini çekebilecek bilgiler vermiştir.

Örneğin Mehra[576] ülkesi veya kabilesi hakkında şunları aktarır:

في بلاد مهرة ركية خسيف لا يبلغ قعرها، يسقط فيها الجمل فيرسب ثم لا يطفو، يقال لها أم عرام؛ وتقول مهرة لكل ميؤس منه: غالته أم عرام.

Mehra diyarında dibine ulaşılamayan derin bir kuyu var, bu kuyuya deve düşerse batar ve bir daha da suyun üstüne çıkamaz. Bu kuyuya "Ümmü 'Arâm" derler. Mehra kabilesi, kendisinden ümit kesilen her şeye "*Ümmü 'Arâm alıp götürdü*" ifadesini kullanır.[577]

خسيف لا يبلغ قعرها cümlesinde tavzih ve tavsif maksadıyla itnâb vardır. يرسب ve يطفو fiileri birbirine zıt anlam içermesinden dolayı tıbâk üslubu mevcuttur. وتقول مهرة ibaresinde "Mehra" dan maksat "Mehra ehli veya kabilesi" dir. Burada muzaf konumunda olan kabile kelimesi mahzuf olduğundan dolayı îcâzu'l-hazf[578] vardır. غالته أم عرام ibaresi artık Araplar arasında atasözü olarak kullanıldığı için burada icaz sanatından söz etmek mümkündür.

Bir başka rivayette Zemzem suyuna yer vermiştir:

[576] Mehra, develeriyle ünlü bir bölgedir. Bazıları bunun Yemen'de bakiyesi olan bir kabile olduğunu söylemiştir. Bknz: Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/234.

[577] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/189.

[578] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 270.

زمزم هزمة جبرائيل أنبطها مرتين مرة لآدم فلم تزل كذلك حتى انقطعت عند طوفان نوح، ومرة لإسماعيل.

Zemzem, Cebrâil'in ayağıyla vurup çıkardığı bir sudur, onu iki kez çıkarmıştır. Bir kez Hz. Âdem için akıtmıştır ve Nuh tufanında kesilinceye kadar öylece devam etmiştir. Bir kez de İsmail için akıtmıştır.[579]

زمزم هزمة جبرائيل cümlesi icaz, sonraki cümle ise önceki ifadeyi tavzih etmektedir, dolayısıyla itnâb vardır. İcaz üslubuyla başlandığı için cümlede hüsnü'l-matla' sanatı vardır. أنبط ve انقطع fiilleri arasında tıbâk üslubu vardır.

Zemahşerî zaman zaman filozofların sözlerine de yer vermiştir. Bunlardan biri de Aristo'dur. İletmek istediği mesaj doğrudan konu ile alakalı olmasa da sözlerinde deniz, gemi ve batma gibi ifadeler geçtiğinden dolayı bu bab altına almıştır.

قيل لرسطاليس: ما الأشياء التي ينبغي للإنسان أن يقتنيها؟ قال: التي إن غرقت به سفينة سبحت معه.

Aristo'ya soruldu: "*Bir insanın sahip olması gereken şeyler nelerdir?"* Şöyle cevap verdi: *"Eğer bir gemi batarsa, onunla birlikte yüzecek şeyler.*"[580] Burada Aristo, yüzecek şeylerle akli ilimleri kastetmektedir.

İlk cümle istifham üslubu içerdiği için inşâ-i talebîdir. Soruya verilen cevap güzel bir üslup içerdiği için bedî ilmine dair sanatlardan üslûbu'l-hakîm'den söz edebiliriz.[581] غرقت ve سبحت zıt anlamda olmasından dolayı aralarında tıbâk üslubu vardır.

3.1.7. Sekizinci bab: Ağaçlar, bitkiler, meyveler, fesleğenler, bahçeler ve Cennetle alakalı konular

Zemahşerî bu babda ağaç, bitki, meyve, fesleğen, bahçe ve cennetle alakalı konulara dair 166 tane rivayete yer vermiştir. Konu ile alakalı İbrâhim b. Hamza ez-Zübeyrî, Ahmet b. Süleyman b. Vahap, Muhammed b. Abdullah b. Şu'ayb, Usâme b. Zeyd, el-Esedî, Asmaî, Ümmü Ma'bed, Muhammed b. Ca'fer Saydalani, Büreyde, Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık, Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib, Ebû Hanîfe gibi insanların sözlerine ve rivayetlerine yer vermiştir.

---

[579] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/201.
[580] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/193.
[581] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 138.

Bu babın başında cennetle ilgili tasvirlere ve bilgilere yer veren müellif bu konu ile alakalı pek çok rivayet aktarır. Babın hemen girişinde Hz. Peygamberin (s.a.v) cennet tarifine yer vermiştir:

أسامة بن زيد: سمعت رسول الله صلّى الله عليه وسلّم يقول في ذكر الجنة: ألا مشترى لها! هي ورب الكعبة ريحانة تهتز، ونور يتلألأ، ونهر يطّرد، وزوجة لا تموت، مع حبور ونعيم، ومقام الأبد.

Üsame b. Zeyd[582] diyor ki, "*Hz. Peygamberi cenneti anlatırken şöyle dediğini işittim: (Cennetin) müşterisi yok mu! Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki cennet, sallanan bir reyhan, parlayan bir nur, akan bir nehir, ölmeyen bir eş, neşe ve nimetler içinde ebediyen kalınacak bir yerdir."* [583]

Zemahşerî, cenneti tasvir eden ve içindeki nimetleri anlatan daha pek çok rivayete yer vermiştir. Bunlardan biri de Cabir'in (r.a) Hz. Peygamberden naklettiği şu sözdür:

جابر، عنه عليه الصلاة والسلام: إذا دخل أهل الجنة الجنة، قال الله تعالى: أتشتهون شيئا فأزيدكم؟ قالوا: يا ربنا، وما خير مما أعطيتنا؟ قال: رضواني أكبر.

Cennet ehli cennete girince Cenab-ı Hak şöyle buyurur: "*Canınızın istediği bir şey var mı, size vereyim?*" Derler ki: "*Rabbimiz, bize verdiğinden daha hayırlı olan şey nedir?*" Cenab-ı Hak buyurur: "*Benim rızam daha büyüktür.*" [584]

Cennette yeme-içme ile ilgili olarak bir adamın sorduğu soruya cevap mahiyetinde orada, yeme-içme ve ihtiyaç gidermenin nasıl olacağına dair Hz. Peygamber (s.a.v) şunları ifade etmiştir:

زيد بن أرقم: قال رجل لرسول الله صلّى الله عليه وسلّم: يا أبا القاسم، تزعم أن أهل الجنة يأكلون ويشربون؟ قال: نعم، والذي نفسي بيده أن أحدكم ليعطى قوة مائة رجل في الأكل والشرب؛ قال: فإن الذي يأكل تكون له الحاجة، والجنة طيب لا خبث فيها؛ قال: عرق يفيض من أحدهم كرشح المسك فيضمر بطنه.

Zeyd b. Erkam[585] şöyle rivayet ediyor: Bir adam Hz. Peygambere (s.a.v) şöyle dedi: Ey Ebü'l-Kasım, sen cennet ehlinin yiyip içtiğini mi iddia ediyorsun? Hz. Peygamber: "*Evet, nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, her birinize yeme ve içme konusunda*

582 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n- Nübelâ*, 2/497-507.
583 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/203.
584 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/203-204.
585 Ziriklî, *el-Aʻlâm*, 3/56.

yüz kişinin gücü verilecektir." dedi. Adam şöyle dedi: "*Yiyen kişinin ihtiyaç gidermesi lazım, Cennet ise temizdir ve orada necaset yoktur.*" Hz. Peygamber: "*Onlardan misk gibi ter akar ve karnı iner.*"[586]

Hasan-ı Basrî üç şeyin göze parlaklık verdiğini ifade eder:

الحسن: ثلاث تجلو البصر: النظر إلى الخضرة، والنظر إلى الماء الجاري، والنظر إلى الوجه الحسن.

Üç şey gözü parlatır (güzün nurunu güçlendirir): Yeşile bakmak, akan suya bakmak ve güzel yüze bakmak. [587]

İbrâhim b. Hamza ez-Zübeyrî'den[588] şunu nakletmiştir:

إبراهيم بن حمزة الزبيري: كنا متنزهين بالعقيق، فمر بنا غلام يحمل حملين من عنب وتين، فقلنا له أنخ يا غلام، فأخذنا حاجتنا، فقلنا له: أتعرفنا؟ قال لا، قلنا: فلم تركتنا نأخذ؟ قال: أمرني مولاي إذا مررت بأحد له هيئة أن لا أمنعه.

İbrâhim b. Hamza ez-Zübeyrî şöyle demiştir: el-'Akîk[589] denen yerde geziniyorduk, yanımızdan iki yük üzüm ve incir taşıyan bir çocuk geçti. Ona "*Evlat dur!*" dedik ve ihtiyacımız kadarını aldık. Sonra ona: "*Bizi tanıyor musun?*" diye sorduk. Çocuk: "*Yok*" dedi. "*Öyleyse, niye bizim almamıza izin verdin?*" diye sorduk. Dedi ki: Efendim bana, hali tavrı iyi olan birisine denk gelirsem almasına mâni olma diye emretti.[590]

Zemahşerî hurma ağacı ile ilgili Hz. Peygamberden gelen şu rivayetlere yer vermiştir:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: أكرموا عمتكم النخلة.

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Halanız hurmaya hürmet edin*."

وعن علي رضي الله عنه: إن أول شجرة استقرت على الأرض النخلة، فهي عمتكم أخت أبيكم.

Hz. Ali şöyle demiştir: "*Yer yüzüne yerleşen ilk ağaç hurmadır. O sizin halanızdır, babanızın kız kardeşidir.*"

وعنه عليه الصلاة والسلام: العجوة من الجنة، وهي شفاء من السّم.

---

586 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/204.
587 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/206.
588 Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 7/248.
589 Medine şehri yakınlarında bir yerdir. Küçük ve büyük olmak üzere iki 'Akîk vardır. Bknz: Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/243.
590 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/243.

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Acve hurması cennettendir ve o, zehire karşı şifadır*."[591]

Bu babda Zemahşerî hurmanın yanı sıra elma, turunç, fesleğen, ayva ve başka meyvelere de yer vermiş, bazı hususları bu meyvelere benzetmiştir. Örneğin Ebû Mûsâ el-Eşarî'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav): "*Kuran okuyan Mümin turunç gibidir; kokusu hoş, tadı güzeldir. Kuran okumayan Mümin hurma gibidir; kokusu yok tadı güzeldir. Kuran okuyan fâcir kimse fesleğen gibidir; kokusu hoş fakat tadı acıdır. Kuran okumayan fâcir kimse Ebû Cehil karpuzu gibidir; kokusu yoktur tadı da acıdır*" buyurmuştur.[592] Benzer şekilde Ca'fer b. Muhammed: "*Meleklerin kokusu gül kokusu, peygamberlerin kokusu ayvanın kokusu, hurilerin kokusu mersin ağacı kokusu gibidir*", demiştir.[593]

Mütevekkil, "*Ben insanların kralıyım, gülde kokulu bitkilerin kralıdır*" demiştir. Enûşirvân gülü severdi ve onu diğer tüm kokulu bitkilere tercih ederdi. Bu yüzden Farsça gül anlamına gelen el-Keleşân adında kubbe şeklinde bir yapı inşa etti. Bu yapıyı altınla süsledi, mücevherlerle donattı, resimlerle tezyin etti, heykellerle çevreledi ve yapının üst tarafına, kendi üzerine gül serpmek için pencereler koydu.[594]

Zemahşerî; İbnü'r- Rûmî ve Muhammed b. Mukatil'den gelen rivayetlerin yanı sıra kendi eseri olan Dîvânü'l-Manzum'dan karpuzla ilgili bilgiler aktarır.[595] Daha sonra peygamberimizin kabak sevdiğine dair rivayetlere yer verir. Ardından yukarıda bahsedilen bitkilerin yanı sıra patlıcan, üzüm, kına, et, kına çiçeği, nergis gibi meyvelerin, sebzelerin ve yiyeceklerin insan vücuduna olan faydalarına dair rivayetleri sıralar.

- Zemahşerî bu babda iki Kur'ân ayetine yer vermiştir. Bunlar; Âl-i İmrân sûresi 133. ayet ile Vakıa sûresi 30. ayettir. Âl-i İmrân sûre sinin 133. Ayeti şu şekilde geçmektedir:

قال الرشيد لابن السماك عظني، قال: احذر يا أمير المؤمنين أن تصير إلى جنة عرضها السماوات والأرض فلا يكون لك فيها موضع قدم.

[591] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/209.
[592] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/215.
[593] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/216.
[594] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/220.
[595] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/226.

Harun Reşid, İbnü's-Semmâk'a: "*Bana öğüt ver" dedi. İbnü's-Semmâk şöyle dedi: "Ey müminlerin emiri, genişliği göklerle yer arası kadar olan bir cennete girip de bir ayak kadar yere sahip olamamaktan sakın.*"[596]

احذر يا أمير المؤمنين أن تصير إلى جنة عرضها السماوات والأرض cümlesinde sâlih amel işlemeye teşvik vardır ve burada kinâye sanatı kullanılmıştır. السماوات والأرض kelimeleri arasında tıbâk üslubu vardır.

- Yine bu babda Zemahşerî tek bir Kudsî hadis nakleder, o da şu şekildedir:

الخدري، يرفعه: إن الله جل ذكره لما حوط حائط الجنة، لبنة من ذهب ولبنة من فضة، وغرس غرسها، قال لها: تكلمي، فقالت: قد أفلح المؤمنون، فقال تعالى: طوبى لك منزل الملوك

Ebû Said el-Hudrî, Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle rivayet ediyor: Allah, bir tuğlası altından, bir tuğlası gümüşten olan cennetin duvarını yapıp ona bitkilerini yerleştirdiği zaman, ona: "*Konuş*", dedi. Cennet de: "*İnananlar kurtuluşa erdiler*" dedi, Allah da: "*Ne mutlu sana, kralların yurdu*" dedi. [597]

İlk cümle tekit edatıyla pekiştirilmiştir. İki yerde cinâs vardır, bunlar حوط حائط ve غرس غرسها kelimeleri arasındadır. قد أفلح المؤمنون cümlesi ayetten iktibas edilmiştir.[598]

- Yukarıda görüldüğü üzere Zemahşerî bu babda Hz. Peygamber'den gelen pek çok hadise yer vermiştir. Hz. Ali başta olmak üzere Üsâme b. Zeyd, Hasan b. Ali, Enes, Talha, Abdullah b. Ca'fer, Sâid b. Zeyd, Ebû Eyyüb el-Ensari, Utbe b. Gazvân, Cabir ve Ebû Hüreyre gibi sahabiler tarafından rivayet edilen hadislere yer vermiştir. Örneğin Utbe b. Gazvân'ın şu rivayetini aktarmıştır:

عتبة بن غزوان رضي الله عنه: لقد بلغني أن المصراعين من مصاريع الجنة بعدما بينهما مسيرة أربعين عاما، وليأتين عليه يوم وهو كظيظ بالزحام.

Utbe bin Gazvân (ra)[599], şöyle demiştir: Cennet kapılarından iki kanat arasındaki uzaklığın kırk yıllık yürüme mesafesi olduğunu duydum. Öyle bir gün gelecek ki cennetin kapıları dolup taşacaktır.[600]

---

596 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/240.
597 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/203.
598 Müminûn 23/1.
599 Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 4/201.
600 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/204.

Cümlenin içeriğinde birden fazla tekit bulunması inkârî haber nev'inden olduğunu göstermektedir. وليأتين عليه ibaresinde kasem mahzuftur.

- Zemahşerî bu babda pek çok kişiden, konuyla alakalı bilgi, haber, kıssa, anekdot aktarmıştır. Bunlara örnek olarak şunları zikretmek mümkündür: Yûsuf b. Esbât'ın tufanda meyve ile ilgili düşüncesi, Yunan tabip Galen'in ruh rahatsızlığı ve mide bulantısı için en iyi şeyin elma olduğunu ifade etmesi, Yahyâ b. Mâseveyh'in yeşilliğin ve çiçeklerin özelliklerini anlatması, Câhız'ın Samarra'daki Karpuz diyarından bahsetmesi, Bağdat'ın dünyanın en büyük pamuk üretim bölgesi olduğuna değinmesi, Mâlik b. Dînâr'ın Firdevs cenneti ile alakalı sözleri, Ömer b. Hattâb'ın hurma hakkında bilgi vermesi, Ali b. el-Cehm'in elma hakkında, Talha b. Ubeydullah'ın ayva hakkında, Câhız'ın dut hakkında, Bozorgmehr'in karpuz hakkında verdiği bilgiler.

Örneğin Yûsuf b. Esbât'ın[601] meyveler hakkında verdiği bilgilere dair:

أتي يوسف بن أسباط بباكورة مرة، فقلبها، ثم وضعها بين يديه ثم قال: إن الدنيا لم تخلق لينظر إليها، إنما خلقت لننظر بها إلى الآخرة.

Yûsuf b. Esbât tadı acı olan turfanda bir meyve getirdi, elinin içinde evirip çevirdikten sonra önüne koydu ve dedi ki: "*Dünya, bizim ona bakmamız için yaratılmadı. Aksine dünya, kendisiyle ahirete bakmamız için yaratıldı.*"[602]

إن الدنيا لم تخلق لينظر إليها، إنما خلقت لننظر بها إلى الآخرة cümlesi tekit ihtiva etmekte bu yüzdem talebi haberdir. إنما edatıyla başlayan cümlede hasr sanatı vardır. Birbirine zıt olan الدنيا ve الآخرة kelimeleri arasında tıbâk üslububulunmaktadır.

- Bu babda Zemahşerî pek çok şairin şiirlerine yer vermiştir. İbnü'r-Rûmî, el-İ'ric el-Hus'ami, Ömer b. Keysiyye en-Nehdi, Muhammed b. Abdillâh b. Tâhir, Kerdus b. Muzeyne, İbn Lankak, Buhturî, Küşâcim, Esedî, Hâzim b. 'Urve, Ebû Osman Necm, Muhram b. Hâlid el-A'bdi, Ebû Hafs Ömer b. Ali, Ali b. Muhammed es-Seâlibî, Ammâre b. Ukayl, Mervân b. Sâid el-Muhallebi, Abdulkays b. Haffâf, Cerîr, Ahmed b. Süleymân b. Vehb gibi şairlerin şiirlerine yer vermiştir.

---

[601] Zehebî, *Mîzânü'l-İʿtidâl*, 4/462.
[602] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/239.

Örneğin, İbn Lankak'ın bu konuyla alakalı şu beytini nakletmiştir:

دار البطيخ تباع فيها أنواع الفواكه والرياحين، ونسبت إلى البطيخ لفضله على سائر الفواكه، وتلاشيها عنده. قال ابن لنكك:

كدار بطيخ تحوي كل فاكهة وما اسمها الدهر إلا دار بطيخ.

Karpuz pazarında çok çeşitli meyveler ve kokulu bitkiler satılır. Bu yerin karpuz pazarı olarak anılması bu meyvenin diğer meyvelere üstünlüğünden ve diğer meyvelerin karpuzun yanında çok fazla yer kaplamamasından dolayıdır. İbn Lankak (Muhammed b. Ca'fer el-Basri)[603] bu pazarla ilgili olarak şu beyitleri söylemiştir:

Her meyvenin bulunduğu karpuz pazarı gibi, zaman onun adını "karpuz pazarı" koydu[604]

Cümlenin başında geçen دار البطيخ sözü mecazi anlam taşımaktadır ve bu sözden sonra gelen cümle "karpuz pazarını" açıkladığı için itnâb'tır.

Beytin ikinci şatrında nefiy ve istisna edatının olmasından dolayı kasr sanatı vardır. Aynı lafızların beytin hem başında hem de sonunda getirilmesinden dolayı da reddü'l- acüz ale's-sadr sanatı icra edilmiştir.

- Zemahşerî bu babda Bağdat, Beytü'l-Makdis, Horasan, İran'da bulunan Bevvân Kanyonu, Suudi Arabistan'daki Tâif şehri, Tarsus, Dimaşk'ın verimli ovası, Kaşmer, Mısır, en-Nebâc (Basra yakınlarında) gibi şehirlere ve önemli mekanlara değinmiştir.

Örneğin dünyanın, cennet gibi en güzel yerleri hakkında şu rivayeti aktarmıştır:

جنان الدنيا أربع: غوطة دمشق، ونهر الأبلة، وشِعب بوّان، وسغد سمرقند

قال أبو بكر الخوارزمي: قد رأيتها كلها، فكان فضل الغوطة على الثلاث كفضل الأربع على غيرهن، كأنها الجنة صورت على وجه الأرض.

Dünyanın dört cenneti vardır. Şam Gutası, Übülle Nehri[605], Bevvân Kanyonu[606] ve Semerkant Suğd'u. Ebû Bekr el-Havârizmî şöyle diyor: "*Bu yerlerin hepsini gördüm,*

---

603 İbn Lankak hakkında bilgi için bknz: Zemahşerî*, Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/225.

604 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/225.

605 Dicle nehrinin Basra körfezine döküldüğü yerde bulunan güzel bir sahil kasabasıdır. Bkz. Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/205.

606 İran topraklarında, Errecân ile Nevbendicân arasındadır. Dünyanın önemli gezi yerlerinde biridir. Yeşilliği, suyu, kuş türleri ve bol meyveleriyle ünlüdür. Bkz. Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/205.

Guta'nın diğer üçüne üstünlüğü, dördünün diğer yerlere üstünlüğü gibidir. Sanki bu yer, cennetin yer yüzünde resmedilmiş hali gibiydi."[607]

جنان الدنيا أربع cümlesinde bir çok şey bir hüküm altında birleştirildikten sonra taksim edildiği için cem' maa't-taksîm üslubu[608] icra edilmiştir. فضل الغوطة على الثلاث كفضل الأربع على غيرهن، كأنها الجنة صورت على وجه الأرض cümlesinde iki yerde teşbih sanatı vardır. قد رأيتها كلها cümlesinde tekit harfinin bulunması talebi haber olduğunu göstermektedir.

- Zemahşerî zaman zaman kabile ve milletlerin isimlerini vererek onlardan gelen rivayetlere yer verir. Bu babda Bedevilerden, İranlılardan ve Tüster halkından gelen rivayetlere yer vermiştir. Örneğin çöl sakinleri olan bedevilerden gelen şu rivayeti aktarmıştır:

يقول أهل البدو: إذا ظهر البياض قل السواد، وإذا ظهر السواد قل البياض. السواد: التمر، والبياض اللبن؛

يعنون إذا كثر الحيا والخصب، وفشا اللبن والأقط، قل التمر في تلك السنة، وبالعكس، أي لا يجتمعان.

وتقول الفرس: إذا زخرت الأودية كثر التمر، وإذا اشتدت الرياح كثر الحب.

Bedeviler derler ki: Beyazlık ortaya çıkarsa, siyahlık azalır. Siyahlık ortaya çıkarsa, beyazlık azalır.

Siyahlıktan kasıtları hurma, beyazlıktan kasıtları ise süttür. Eğer yağmur bol olur ve ürün verimli olursa süt ve peynir çoğalır, hurma bu sene az olur. Ya da bunun tam tersi olur, yani her ikisi bir arada olmaz.

İranlılar derler ki: vadiler suyla dolarsa hurma çoğalır, eğer rüzgâr şiddetli olursa taneli ürünler bol olur.[609]

إذا ظهر البياض قل السواد، وإذا ظهر السواد قل البياض cümlesi Belâgat açısından zengin bir içeriğe sahiptir. Öncelikle cümle mecazi anlamda olduğu için mecaz ve tevriye sanatlarından söz edebiliriz. İkinci olarak, iki cümle anlamca birbirine zıt olduğu için

[607] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/205.
[608] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 88.
[609] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/211.

mukâbele üslubu vardır. Üçüncü olarak, şart ve ceza cümlelerinden oluştuğu ve iki anlamı birleştirdiği için muzâvece sanatı mevcuttur. Bunların yanı sıra cümlede aks sanatı da bulunmaktadır. Bu cümleden sonra gelen kısım tavzîh ve itnâb'tır. البياض ve السواد, كثر ve قل kelimeleri arasında tıbâk üslubu var. En son cümlede de şart üslubu bulunmaktadır.

Zemahşerî bazen okuyucuyu tebessüm ettirmek için fıkralara ve nükteli rivayetlere yer vermiştir. Bunlardan biri de hocayla ilgili aktardığı fıkradır:

اجتاز جحا بقوم وفي كمّه خوخ فقال: من أخبرني ما في كمي فله أكبر خوخة فيه، فقالوا: خوخ. فقال: والله ما قال لكم إلا من أمه ساقطة.

Hoca, kolunun (yen) içinde erik olduğu hale bir grup insana uğradı ve onlara şöyle dedi: "*Kolumun içinde ne olduğunu kim söylerse en büyük eriği ona vereceğim*." Dediler ki: *Erik*. O da "*Vallahi, kolumda ne olduğunu size, ancak annesi fahişe olan birisi söylemiştir.*"[610]

من أخبرني cümlesi şart ve cezadan oluştuğu ve iki anlamı birleştirdiği için burada muzâvece bulunmakta. فقالوا: خوخ cümlesinde mubteda mahzuf olduğu için hazf sanatı icra edilmiştir. والله ما قال لكم إلا من أمه ساقطة cümlesinde kasem ve hasr üslubu vardır.[611]

3.2. Hükümet, yönetim ve siyaset

Rebîʿu'l-Ebrâr 'da, hükümet, siyaset ve yönetim konularıyla alakalı dokuz bab mevcuttur. Bunlar:

- Disiplin, tâlim, terbiye, siyaset, öğretmenlik, ıslah, dayak, hapis, ceza ve benzeri konuları ele alan 13. bab;
- Şartların değişmesi ve farklılaşması, devletlerin hayatı ve yıkılması, fitne ve musibetler, valilerin görevden alınması ve bunların kötü sonuçları gibi konuları içeren 15. bab;
- Haksızlık ve zulüm, eziyet ve kalp katılığı gibi konulara dair 48. bab;
- Köle, cariye ve hizmetçiler, kölelere iyi davranmanın tavsiye edilmesi ve kötü muamelenin nehyedilmesi konularını içeren 50. bab;

[610] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/217.
[611] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 259.

- Adalet, insaf ve taksimde eşitliğin gözetilmesi gibi hususlar ile adil olan ve adaleti tavsiye eden insanlardan bahseden 52. bab;
- Şan, şöhret, onur, saygınlık, gelişim ve liderlikle alakalı konuları ihtiva eden 59. bab;
- Hüküm, kadı, şahit, borç, yemin, husumet gibi konularla alakalı 70. bab;
- Hükümdarlık ve saltanat, yönetim ve biat, halifelik, valiler ve hacipler gibi konuları içeren 82. bab;
- Hediye ve rüşvet, hediye verme ve isteme ile ilgili hususlar, rüşvet almakla anılan kimseler gibi konulara dair olan 90. bab.

3.2.1.On üçüncü bab: Disiplin, tâlim, terbiye, siyaset, öğretmenlik, ıslah, dayak, hapis, ceza ve benzeri konuları

Bu babda, geçmişte, tâlim ve terbiye sürecinde sıkça kullanılan dayak, falaka, hapis gibi ceza usullerine ait 65 adet rivayete yer verilmiştir. Bazı rivayetlerde bu meseleye fıkhi açıdan yaklaşıldığı görülmektedir. Bu konulara dair İbrâhim b. Muhammed b. Talha, Muâviye, Külsûm b. Amr el- ‘Attâbî, Ömer b. Abdülazîz, Mûsâ el-Hâdî, Ahmet b. Nasr gibi ulema, hukemâ, halife ve önde gelenlerden pek çok rivayet aktarılmıştır. Ayrıca konu ile alakalı pek çok şiire rastlamak da mümkündür. Yeri geldiğinde bunlara da temas edeceğiz.

Bu babın baş tarafında, ceza vermek maksadıyla dövmek ve darp etmek gibi konular yer almaktadır. Rivayetleri incelediğimizde bazı insanların haklı sebeplerle muhataplarını darp ettikleri görülse de bazılarının sınırı aştıkları ve haksız yere ceza verdikleri göze çarpmaktadır.

Hz. Âişe (r.a) Hz. Peygamberin, Allah’ın emrini yerine getirme dışında ne köle ne de bir başkasına nefsi için haksız yere kesinlikle vurmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte Zemahşerî, Hz. Peygamberin (s.a.v) şu sözüne de yer vermiştir:

وعنه عليه الصلاة والسلام: علق سوطك حيث يراه أهلك.

Kırbacını aile efradının göreceği yere as! [612]

Alemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamberin haksızlık yapması, hak etmediği halde muhatabına ceza vermesi düşünülemez. Zira merhamette, yumuşaklıkta ve

[612] Zemahşerî, *Rebîʿu’l-Ebrâr,* 1/411.

tevazuda çevresine örnek bir insandı. Bununla birlikte hakkı ve adaleti ikame konusunda asla taviz vermezdi. Ashabına da bunu göstermiş ve bu konuda onlara örnek olmuştur. Nitekim Muaviye, oğlu Yezîd'e bir köleye vurması üzerine şöyle demiştir: "*Sana elini kaldırmaya gücü yetmeyen bir kimseye vurmaya gönlün nasıl razı oldu?*" Bundan sonra Yezîd bir daha hiçbir köleye vurmadı.[613]

Zemahşerî çocukların eğitimi ile ilgili olarak pek çok rivayete yer vermiştir.

Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-Kelim* adlı eserinden şu rivayeti aktarmaktadır:

في نوابغ الكلم: الصبي لا بد له من تثقيف وإن كان من قريش أو ثقيف، والأرض لا بد لها من عرة وإن كانت أرضا حرة.

Çocuk Kureyşli ya da Sakifli olsa bile eğitimli ve kültürlü olmalı, toprak taşlık bir arazi olsa bile gübre atılmalı.[614]

'Utbe bin Ebî Süfyân'ın[615], çocuklarının öğretmenine söylediği şu sözler de dikkat çekicidir:

قال عتبة بن أبي سفيان لمؤدب ولده: ليكن أول إصلاحك بني إصلاحك نفسك، فإن عيونهم معقودة بعينك، فالحسن عندهم ما استحسنت، والقبيح عندهم ما استقبحت، وعلّمهم سير الحكماء، وأخلاق الأدباء، وتهدّدهم بي، وأدبهم دوني، وكن لهم كالطبيب الذي لا بعجل بالدواء حتى يعرف الداء، ولا تتكل على عذر مني، فقد اتكلت على كفاية منك.

'Utbe bin Ebî Süfyân oğlunun öğretmenine şöyle dedi: Çocuklarımı ıslah etmek konusunda yapman gereken ilk şey kendini ıslah etmendir. Zira senin gözlerinin içine bakıyorlar. Senin güzel gördüğün şey onlar için de güzel, çirkin gördüğün şey de onlar için çirkindir. Onlara bilge insanların hayatlarını ve ediplerin ahlaklarını öğret. Onları benimle tehdit et ve benden uzak bir şekilde onları tedip et. Hastalığı teşhis etmeden ilaç vermeyen bir doktor gibi ol. Benden bir mazeret bekleme, çünkü ben senin yeterliliğine güveniyorum.[616]

Lokman'dan gelen rivayette ise bilge insanların hikmetli davranışlarına dikkat çekmiştir:

---

[613] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/412.
[614] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/414.
[615] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 1/122.
[616] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/425.

لقمان: لئن يضربك الحكيم فيؤذيك خير من أن يدهنك الجاهل بدهن طيب.

Lokman: Bilge bir adamın sana vurup canını yakması, cahil bir adamın sana güzel yağ sürmesinden daha iyidir.[617] Bu rivayetten bilge bir insanın zahiren kötü görünen bir davranışının aslında muhatabın iyiliği için olduğunu ve gereksiz yere olmadığını anlıyoruz.

Rebîʿu'l-Ebrâr 'da zaman zaman dönemin sosyal ve kültürel hayatına ışık tutacak, halkın bakış açısını yansıtacak rivayetlere rastlamak da mümkündür. Örneğin Emevî dönemi valilerinden zulüm ve şiddet konusunda Haccâc'a benzetilen Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'nin[618] Hâlid b. el-Kasrî'ye yaptığı zulüm ve işkencelere şahit olan meşhur şair Ferazdak'ın sözlerini aktarır:

كان خالد يعذبه يوسف بن عمر فمر به الفرزدق وهو منصوب للضرب فقال: وطد قدميك في الأرض، وانصب جنبيك، وأعضض على أضراسك، فإنه أسهل لما يمر بدفتيك. قال ففعلت فوجدت راحة.

Yûsuf b. Ömer, Hâlid b. el-Kasrî'ye işkence ediyordu. Kırbaçlanmak üzere bağlı bulunan Halid'in yanından geçen Ferezdak ona şöyle dedi: "*Ayaklarını yere sağlam bas, omuzlarını dik tut, dişlerini sık. Böyle yaparsan, kaburgalarına inen kırbaçlara karşı bu daha iyi gelecektir.*" Halid şöyle der: "*Dediklerini yaptım, biraz daha rahatladığımı hissettim*."[619]

Bu rivayet, o dönemde halkın kırbaç ve diğer aletlerle yapılan cezalandırmaları ne kadar kanıksadığını, hatta acı duyma hissini en aza indirgeme konusunda birbirlerine tavsiyede bulunduklarını göstermektedir. Bu cezalandırma şekli, her ne kadar günümüzde insan hakkı ihlali sayılsa da, o dönemde sıradan normal bir uygulama gibi görünmektedir.

Zemahşerî bu babda Kur'ân ayetlerinden Nebevî hadislere, Ehl-i beytten ulemâ ve hükemaya kadar pek çok insanın sözlerine yer verir.

Kur'ân ayeti: Bu babda sadece Zâriyât süresinin 23. ayeti geçmektedir:

---

617 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/414.

618 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebû'l-Fida Abdullah el-Kâdî (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1407-1987), 4/436.

619 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/424.

جاء رجل من الأنصار واضعا خشبة على منكبه، فقال يا رسول الله أين هؤلاء الذين لم يصدقوا ربهم حتى حلف لهم، قال: ﴿فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِّثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنطِقُونَ﴾. قال: ما تصنع بهم؟ قال: أضربهم بخشبتي هذه.

Ensar'dan bir adam omzunda bir odunla geldi ve dedi ki: "*Ey Allah'ın Resulü, bu inanmadıkları için Allah'ın kendilerine yemin ettiği kimseler nerede*?" sonra şu ayeti okudu: "*Göğün ve yerin Rabbine andolsun ki o (size va'd olunanalar), sizin konuşmanız gibi gerçektir!*". Allah Resulü dedi ki: "*Onlara ne yapacaksın*?" Adam dedi ki: "*Onları bu odunla döveceğim*."[620]

Bu rivayette sözün başında ve sonunda خشبة kelimesinin zikredilmesi sebebiyle, bedî' ilmine ait reddü'l- 'acüz ala's-sadr sanatı vardır. Ayrıca soru cümlesini ihtiva etmesi sebebiyle de meânî ilmine ait inşâ-i talebî sanatının bulunduğunu söyleyebiliriz. Ayette geçen السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ isimleri tıbâk sanatını göstermekte, ayrıca ayet kasem ve tekit üslubunu içermektedir.

Nebevî hadis: Bu babda Zemahşerî pek çok hadise yer vermiştir. Az önce yer verdiğimiz ve Allah'a inanmayanları omuzunda taşıdığı odunla dövmek isteyen Ensar'dan adamla ilgili olan hadis, Tevrat'ta ceza var mı yok mu sorusuna dair yapılan münakaşa, Hz. Peygamberin "*kamçını aile efradının göreceği yere as*!" sözü, Ebû Bürde b. Niyâr'dan nakledilen ve Allah'ın koyduğu had cezası dışında bir kimseye on kırbaçtan fazla vurulamayacağına dair Hz. Peygamberin sözü gibi hadisler bunlar arasında yer almaktadır.

Ayrıca bu babın başında yer alan ve Hz. Aişe'den rivayet edilen şu hadis Hz. Peygamberin (s.a.v) hiç kimseye nefsi adına el kaldırmadığı ifade edilmektedir:

عائشة رضي الله عنها: ما ضرب النبي صلى الله عليه وسلم مملوكا قط ولا غيره، إلا في سبيل الله ولا انتصر قط لنفسه إلا أن يقيم حدا من حدود الله.

Hz. Aişe (r.a) şöyle demektedir: "*Hz. Peygamber (s.a.v) ne bir köleye ne de bir başkasına, Allah'ın rızası dışında vurmadı, Allah'ın hududunu ikame etmek dışında kendi nefsi için asla intikam almadı.*"[621]

---

620 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/429.
621 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/411.

Cümle nefiy ve istisna edatıyla yapılan kasr üslubunu içermektedir. Yani Peygamber Efendimizin (s.a.v) birisine sadece Allah rızası için vurduğunu, bunun dışında başka bir amaçla asla vurmadığını ifade ederek vurma fiilini sınırlandırmıştır.

Ehl-i Beyt: Bu babda Hz. Ali'den sadece iki rivayet yer almaktadır. Bu rivayetlerden biri Hz. Ali'nin Kûfe halkına cihad çağrısı ile ilgilidir:

خطب علي رضي الله عنه أهل الكوفة، ودعا للجهاد، فقال أربد الفزاري: والله لا نجيبك؛ فضربه قوم من همدان حتى مات. فوداه علي من بيت المال. وقال علاقة بن عركي التميمي:

معاذ إلهي أن تكون منيتي كما مات في سوق البراذين أربد

تعاوره همدان خصفا نعالها إذا رفعت عنه يد وضعت يد

Hz. Ali (r.a), Kûfe halkına seslendi ve cihad çağrısında bulundu. Erbed el-Fezârî şöyle dedi: "Vallahi sana icabet etmeyeceğiz." Bunun üzerine Hemedanlı bazı insanlar onu ölünceye kadar dövdüler. Hz. Ali bu ölen kişinin diyetini ailesine beytülmalden ödedi. 'Alâka b. 'Arkî et-Temîmî bununla ilgili olarak şu beyitleri söyledi:

Allah korusun benim ölümüm, Erbed'in beygir pazarında öldüğü gibi olmasın

Hemedanlı insanlar ayakkabılarıyla vurmak için üşüştüler üzerine, biri kaldırdığında elini, diğeri indiriyordu[622]

Bu rivayette Erbed'in söylediği cümle والله sözüyle, yani yemin üslubuyla başlamıştır, dolayısıyla meânî ilmine ait inşâ-i gayr-i talebî bulunmaktadır. Sonra sözüne güç katmak amacıyla şiirden istifade etmiştir. Beyitlerde geçen منية ve مات lafızları birbirine müradif kelimelerdir, ayrıca birbirine zıt olan رفعت ve وضعت kelimeleri de bulunmaktadır. Bu zıt kelimeler bedî ilmine ait tıbak sanatı oluşturmaktadır.

Haber: Zemahşerî hikâye, haber, anekdot, fıkra, nasihat vs. rivayetlere yer vermiştir. Yezîd'in bir köleyi boş yere dövmesi ve Muâviye'nin bunun doğru olmadığını anlatması, Külsûm b. Amr el-'Attâbî, Ömer b. Abdülazîz, Mûsâ el-Hâdi, Enûşirvân'ın başından geçen hikayeler, Mecusilerin kitabında yer alan hikmetli olaylar, Yahyâ b. Hâlid, Züheyr b. Naim, Yûsuf b. Ömer'in halkı aşırı cezalandırması, Abdülazîz b. Mervân'ı hizmetçinin kızdırması ve Abdülazîz'in oğlu Salih b. Hasan'ın buna kızması, Âmir b. Abdullah'ın oğlunun hareketini beğenmediği için onu hapse atması ve Kur'ân'ı ezberlemeden oradan

[622] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/418.

çıkamayacağını söylemesi, Talha b. Abdullah'ın deve satın alırken pazarlık yaptığı hadise, Abdülhamid b. Abdullah'ın yüzündeki yaranın güzel olmasından dolayı, kadınların kendi yüzlerine o yaraya benzer şekilde çizgi çizmeleri gibi olaylar zikredilmektedir.

Örneğin meşhur Enûşirvân'ın öğretmeninin ona verdiği ceza ve sebebiyle ilgili anlatılan hikâye ilgi çekicidir:

كان معلم أنوشروان يضربه بلا ذنب، ويأخذه بأن يمسك الثلج في يده حتى تكاد كفه تسقط: فآلى لئن ملكت لأقتلنه؛ فلما ملك هرب، فأمنه فأتاه؛ فسأله عن الضرب ظلما، فقال: لتعرف حقد المظلوم إذا ظلمته؛ قال: أحسنت، فالثلج الذي كنت تعذبني به؟ قال: ستعرف ذلك؛ فغزا فأصبحوا في غداة باردة، فلم يقدروا على توتير قسيهم، فوترها لهم، فقاتل وظفر، فعرف مراد مؤدبه.

Enûşirvân'ın hocası onu sebepsiz yere döver ve eli soğuktan düşene kadar elinde buz tuttururdu. Enûşirvân: "*Eğer bir gün hükümdar olursam onu öldüreceğim*" diye yemin eder. Enûşirvân hükümdar olunca hocası kaçar. Daha sonra ona eman verir ve hocası geri gelir. Ona haksız yere vurmasının sebebini sorar. Hocası: "*Zulmettiğin zaman mazlum kişinin sana karşı nefretini öğrenmen için öyle yaptım*" der. Enûşirvân "*İyi yapmışsın*" der ve "*Peki ya buzla yaptığın işkence niyeydi?*" diye sorar. Hocası "*bunu da ileride öğreneceksin*" der. Enûşirvân daha sonra bir savaşa gider ve çok soğuk bir sabaha uyanırlar. Aşırı soğuk sebebiyle adamları yaylarına oklarını takamazlar. Onların yerine okları o takar, savaşırlar ve zafer kazanır. Böylece hocasının muradını öğrenmiş olur.[623]

Şiir: Bu konuyla ilgili Zemahşerî pek çok şiire yer vermiştir. İbn Hanbel el-Cumahî, 'Ulvân b. Cendel en-Nümeyrî, Alî b. Âsım İsfahânî, Kays b. Heysem es-Sülemî, Hamzatu'l-Adavi, Kümeyt[624], Muhammed b. Abdullah, Ebû Nüvâs, Haccâc, el-Mu'tadid, Muhammed b. Hârûn, Muhammed b. Ziyâd, Mervân b. Ebû Hafsa, Havlâni, İbn 'Uyeyne, Şamel et-Tağlibî, Nüheyk b. Esef el-Ensârî gibi şairlerin şiirlerine ve kaili meçhul şiirlere yer vermiştir.

Örneğin Hz. Osman'ın (r.a), İbn Hanbel Cumahî'yi dövmesi ve hapse atması ile ilgili olarak şunları aktarır:

---

623 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/418.

624 Bu lakapla tanınan üç şair vardır, üçü de Beni Esed'e bağlıdır. Bunlar: Kümeyt b. Zeyd, Kümeyt b. Sa'lebe, Kümeyt b. Ma'rûf. Bknz: Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/418.

ضرب عثمان رضي الله عنه ابن حنبل الجمحي وسيره إلى خيبر، وحبسه في القموص فقال:

إلى الله أشكو لا إلى الناس ما عدا أبا حسن غلا شديدا أكابده

بخيبر في قعر القموص كأنها جوانب قبر أعمق اللحد لاحده.

Hz. Osman (ra), İbn Hanbel Cumahî'yi dövdü ve Hayber'e gönderdi. Orada Kamûs kalesinde[625] hapsetti ve dedi ki:

Ebû Hasan hariç, insanlara değil, Allah'a şikâyet ediyorum, çektiğim şiddetli ıstırabı Hayber'de Kamûs kalesinin dibinde, sanki sonu olmayan, çok derin bir mezarın duvarları gibi[626]

Şair Hayber'de Kamus kalesinde hapsedildiğini bildirdikten sonra sözü uzatarak bu zindanın durumunu tavsif etmiş, böylece icazdan sonra itnâb yapmıştır. Ayrıca كأنها جوانب قبر diyerek bulunduğu yeri, derin bir mezarın duvarlarına benzeterek teşbih sanatını icra etmiştir.

Yer ve mekân: Bu babda yer alan rivayetler içinde bazen yer ve mekâna dair bilgiler bulmak mümkündür. Örneğin az önce bahsi geçen Kamûs kalesi hakkında; bu kalenin Hayber'de bulunan kalelerden biri olduğunu, çok derin ve korkunç bir zindana sahip olduğunu öğreniyoruz.

Kabileler ve mezhepler: Bazı rivayetlerde kabile, millet ve mezhep isimleri geçmekte ve yer yer bunlar hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmaktadır. Örneğin Sakîf, Kureyş, Beni Teym, Küfe ehli, Yahudiler, Mecusiler gibi kabile, millet ve mezheplerin isimleri geçmektedir.

Örneğin, Hz. Peygamberin Yahudilere sorduğu şu soru yer almaktadır:

ومنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لليهود: أنشدكم بالله الذي أنزل التوراة على موسى ما تجدون في التوراة من العقوبة على من أحصن؟ قالوا: يجبه.

[625] Kamûs kalesi, Hayber kalelerinin en büyüğü olup Hz. Alî tarafından fethedilmiştir. Bknz: Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/412.

[626] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/412.

Hz. Peygamber, Yahudilere dedi ki: "*Musa'ya Tevrat'ı indiren Allah için, evli olduğu halde zina eden kimse için Tevrat'ta ne ceza buluyorsunuz?*" Dediler ki: "*Bir eşeğe bindirilir ve insanların arasında dolaştırılır.*"[627]

Bu rivayette cümle soru şeklinde geldiği için istifham üslubu vardır ve inşâ-î talebîdir. Aynı zamanda Yahudilerin tek kelimeyle cevap vermeleri, burada bir icazın varlığını göstermektedir.

Yine Zemahşerî, konu ile ilgili olarak Mecusilerden aktarılan şu hikmetli söze yer vermiştir:

قيل لبعض المجوس: ما أحكم شيء في كتابكم؟ قال: نحتك الحجارة بغير فأس، وإذابتك الحديد بغير نار أهون من رياضة مستصعب قد جفا عن التقويم.

Mecusilerden birine: "*Sizin kitabınızda en hikmetli söz nedir*?" diye soruldu. Şöyle cevap verdi: "*Kazma olmadan taşı oyman ve ateş olmadan demiri eritmen, düzeltilmesi güç birini eğitmenden daha kolaydır.*"[628]

Cümle soru şeklinde olduğu için meânî ilminde yer alan istifhâm-ı talebi mevcuttur. Soruya verilen نحتك الحجارة بغير فأس، وإذابتك الحديد بغير نار ibaresi ise mübalağadır. قد جفا عن التقويم ise cümleye sıfat olarak gelmektedir. Bu haliyle cümle meânî ve bedî ilimlerine ait sanatlar ihtiva etmektedir.

3.2.2. On beşinci bab: Şartların değişmesi ve farklılaşması, devletlerin değişmesi ve yıkılması, fitne ve musibetler, valilerin görevden alınması ve bunların kötü sonuçları gibi konular

On beşinci babda Zemahşerî yüz yirmi yedi tane rivayet aktarmıştır. Burada ele alınan konular şu şekildedir: insanların kötü huyları, devlet içinde fitnenin yaygın olması, Sıffîn savaşı fitnesi, halifelerin fitneden dolayı öldürülmeleri, insanın hayatı boyunca yaşadığı değişimler, ahir zaman alametleri, zaman ve üzüntü kavramları gibi konular.

Enes'in (r.a) Hz. Peygamberden işittiği zamanla ilgili şu rivayet dikkat çekicidir:

[627] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/423.
[628] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/419.

أنس: ما من يوم ولا ليلة، ولا شهر ولا سنة، إلّا والذي قبله خير منه؛ سمعت ذلك من نبيكم صلّى الله عليه وسلّم.

Enes şöyle demiştir: "*Hiçbir gün, gece, ay ve yıl yoktur ki, önceki sonrakinden daha hayırlı olmasın. Bunu sizin peygamberinizden (s.a.v) işittim.*"[629] Burada, zamanın her geçen gün daha da kötüye gittiği, geçmiş günlerin ve zamanların daha iyi ve güzel olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra, zamanla alakalı olarak, Ebü'l-Atâhiye, Sokrat ve daha başkalarının farklı fikirlerini görmek mümkündür.

Hz. Ali'nin (r.a) kendi zamanından, insanların tavır ve davranışlarından şikâyet ettiği şu sözleri dikkat çekicidir:

علي رضي الله عنه: قد أصبحتم في زمن لا يزداد الخير فيه إلّا إدبارا، والشر إلّا إقبالا، والشيطان في هلاك الناس إلّا طمعا؛ فهذا أوان قويت عدته، وعمت مكيدته، وأمكنت فريسته؛ أضرب بطرفك حيث شئت فهل تنظر إلّا فقيرا يكابد فقرا، أو غنيا بدل نعمة الله كفرا، أو بخيلا اتخذ البخل بحق الله وفرا، أو متمردا كأن بسمعه عن سمع الواعظين وفرا، أين خياركم وصلحاؤكم، وأين أحراركم وسمحاؤكم، وأين المتورعون في مكاسبهم، والمتنزهون في مذاهبهم؟ أليس قد ظعنوا جميعا عن هذه الدنيا الدنية، والعاجلة المنغصة، وهل خلفتم إلّا في حثالة لا تلتقي بذمهم الشفتان، استصغارا لقدرهم، وذهابا عن ذكرهم، فإنا لله وإنا إليه راجعون؛ ظهر الفساد فلا منكر مغير، ولا زاجر مزدجر، أفبهذا تريدون أن تجاوروا الله في دار قدسه، وتكونوا أعز أوليائه عنده، هيهات لا يخدع الله عن جنته، ولا تنال مرضاته إلّا بطاعته.

Hz. Ali şöyle demiştir: "*İyiliğin geri plana düştüğü, kötülüğün palazlandığı, şeytanın insanları helak etmek için elini ovuşturduğu bir zamandasınız; bu öyle bir zaman ki, şeytanın düşmanlığı kuvvet kazandı, entrikaları yaygın hale geldi ve avını yakalaması kolaylaştı. İstediğin yere gözünü çevirip bak, yoksullukla boğuşan bir fakirden, Allah'ın nimetine nankörlük eden bir zenginden, Allah'ın hakkını gözetmeyen cimri bir insandan, vaizlerin sözlerine kulak tıkayan isyankardan başka bir şey görüyor musun? İyi ve dürüst insanlarınız nerede? Nerede sizin o özgür ve hoşgörülü insanlarınız? Kazançlarında takvalı davranan, kendi yollarında giden insanlar nerede? Onların hepsi bu alçak ve can sıkıcı dünyadan göçüp gitmediler mi? Siz sadece, insanların kadr ü kıymetini küçümseyen*

[629] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/448.

ve hatıralarını yok etmek için dudakların kötülükte buluştuğu pislik bir dünyayı devraldınız. Allah'tan geldik ve yine Allah'a döneceğiz. Fesat her tarafı sardı ama onu değiştirecek ve engel olacak tepkili kimse yok. Allah'ın mukaddes yurdunda O'na bu şekilde mi mücavir olmak ve onun katında O'nun en aziz dostları olmak istiyorsunuz? Heyhat! Allah cenneti konusunda kimseyi aldatmaz ama O'nun rızasına da ancak O'na itaat ile ulaşılır." [630]

Zemahşerî, Hz. Ali'nin (r.a) yanı sıra Hâris b. Abdullah, Ahmed b. Hasîb, Yâkub b. Dâvûd gibi insanlardan gelen ve bu dünyanın fitnelerinden bahseden rivayetlere yer vermiştir.

Kur'ân ayeti: Bu babda Kasas süresinin 5. ayeti zikredilmektedir.

علي رضي الله عنه: وأيم الله ما كان قوم قط في خفض من عيش فزال عنهم إلا بذنوب اجترموها، لأن الله تعالى ليس بظلام للعبيد؛ ولو أن الناس حين تنزل بهم النقم، وتزول عنهم النعم، فزعوا إلى ربهم بصدق من نياتهم، ووله من قلوبهم، لرد عليهم كل شارد، وأصلح لهم كل فاسد.

وعنه: لتعطفن الدنيا علينا بعد شماسها، عطف الضروس على ولدها، وتلا قوله تعالى: ﴿وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوارِثِينَ﴾

Hz. Ali şöyle demiştir: "*Allah'a yemin ederim ki, bir kavim kesinlikle, ancak işlediği günahlar sebebiyle geçiminde bir darlık yaşamıştır. Çünkü, Cenb-ı Hak kullarına zulmetmez. Eğer, insanlar başlarına musibet geldiğinde ve nimetler ellerinden gittiğinde, samimi niyetle ve kalpten bir yakarışla Rablerine yönelselerdi, kaybettikleri her şeylerini geri verir ve onlar için her kötülüğü düzeltirdi.*"

Yine Hz. Ali şöyle demiştir: Çocuğu konusunda kıskanç olan devenin şefkat gösterdiği gibi, dünya bize inatçı davrandıktan sonra şefkat gösterecektir. Sonra şu ayeti okudu "*Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım".* [631]

Hz. Ali'nin konuşmasında Kur'ân ayetlerinden iktibaslar yapması hitabetine zenginlik katmıştır. Aynı zamanda bu rivayet belağı birkaç güzelliği barındırmaktadır. Öncelikle söze yemin üslubuyla başlanmakta ve ardından nefiy ve istisna ile kasr yapılmıştır. Daha

[630] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/465-466.
[631] Kasas, 28/5; Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/463.

sonra لأن الله تعالى ليس بظلام للعبيد cümlesi[632] Kur'ân'dan iktibas edilerek nâkıs iktibas sanatı[633] icra edilmiştir. Çünkü bunun ayet olduğuna işaret edilmeksizin cümle içinde kullanılmıştır.

Ayrıca ولو أن الناس حين تنزل بهم النقم، وتزول عنهم النعم cümlesi şart üslubunu taşımakta, النقم ve النعم kelimeleri arasında seci, yanı sıra birbirlerine anlam bakımından zıt olmaları hasebiyle tıbâk üslubu bulunmaktadır. Sonraki cümlede geçen نياتهم ve قلوبهم kelimeleri arasında seci sanatı görülmektedir.

لتعطفن الدنيا علينا بعد شماسها cümlesinde tekit kullanılmış, تعطفن ve شماس kelimeleri arasında tıbâk, عطف الضروس على ولدها ibaresinde ise teşbih bulunmaktadır.

Ayette güçsüz düşürülenlere lütufta bulunulacağı ifade edildikten sonra bunun nasıl olacağı tafsilatlı bir şekilde verilmiştir. Bu yüzden ayette itnâb ba'de'l-icâz sanatı icra edilmiştir.

Bu rivayet belağatın üç dalına ait; meânî, beyan ve bedî'e dair sanatların bulunması hasebiyle edebi açıdan zengindir.

Nebevî hadis: Bu babda Abdullah b. Ömer ve Enes'ten gelen rivayetler bulunmaktadır. Örneğin, kıyamet kopmadan önce yöneticilerin ve idarecilerin hal ve tavırlarıyla alakalı Hz. Peygamberin şu hadisine yer vermiştir:

عبد الله بن عمر رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم: والذي نفسي بيده، لا تقوم الساعة حتى يكون عليكم أمراء كذبة، ووزراء فجرة، وأعوان خونة، وعرفاء ظلمة، وقراء فسقة، سيماهم سيما الرهبان، وقلوبهم أنتن من الجيفة، أهواؤهم مختلفة، يفتح الله عليه فتنة غبراء مظلمة، فيتهوكون فيها كما تهوكت اليهود، فوالذي نفسي بيده لينتقضن الإسلام عروة عروة، حتى يقال لا إله إلا الله.

Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamberin (s.a.v) şu hadisini aktarmıştır: "*Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, başınızda yalancı idareciler, fâcir vezirler, hain yardımcılar, zâlim komutanlar, fâsık Kur'ân okuyucuları olmadıkça kıyamet kopmaz. Bunların siması ruhban siması gibidir, kalpleri bir leşten daha pis kokuludur, değişik duyguları vardır. Allah bu yöneticiye kurak ve karanlık bir bela verir de Yahudilerin şaşkına döndüğü gibi*

[632] Âl-i İmrân, 3/182.
[633] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 250.

şaşkına dönerler. Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, "Allah'tan başka ilah yoktur" denilinceye kadar İslam dini parça parça çözülüp dağılacak."[634]

Yukarıdaki hadiste söze yemin edilerek başlanmıştır, bu yüzden meânî ilmine ait inşa-i gayr-i talebi vardır. أمراء, وزراء, خونة, ظلمة kelimeleri mübalağa sığasındandır. وقلوبهم أنتن من الجيفة cümlesi, anlamı daha etkili şekilde iletmek için mübâlağa sanatından faydalanmıştır. Sonraki cümlelerde tekit ve kasem üslupları bulunmaktadır. Ayrıca فيتهوكون, تهوكت kelimelerinde okunuş bakımında benzer olan kelimelerin bir arada kullanılmasından dolayı bedî ilminden cinas sanatı vardır.

Ehli beyt: Zemahşerî, Hz. Alî'den rivayet edilen üç söze yer vermiştir. Bunlardan biri şu şekildedir:

علي رضي الله عنه: ما قال الناس لشيء طوبى، إلا وقد خبأ الدهر له يوم سوء.

Alî (r.a) şöyle demiştir: "*İnsanlar bir şeye "ne güzelmiş!" demesin ki, zaman o şey için kötü bir gün saklamış olmasın.*"[635] Bu sözüyle Hz. Ali, güzelliklerin daimî olmadığını, her şeyin zamanla kötü bir hale dönüşebileceğini ve her iyinin kötü bir günü olduğunu ifade etmiştir.

Hz. Ali'nin bu sözünde ما ve إلا edatlarıyla yapılan kasr üslubu olduğu görülmektedir.

Haber: Zemahşerî bu babda pek çok haber, hikâye, anekdot, fıkra, nasihat gibi rivayetlere yer vermiştir. Şa'bi, Sedîf b. İsmail, Şeyh b. Hemdân, Yûnus b. Meysere, Abdullah b. Hanik el-Antâki, Sokrat, İbnu'l-Cehm, Beşşâr b. Bürd, Hammâd er-Râviye, Ebü'l-Aynâ, Muâviye, Abde bint Mervan, Muhammed b. Abdullah b. Tahir, Râzî Billâh, Reşid el-Fadl b. Yahyâ, Ebû Bekir Hevarizmî, gibi insanlardan gelen rivayetlere, ayrıca Ahmed b. Huseyb'ın görevden alınması, Abdullah bint Ca'fer'in kızının Haccâc ile evlenmesi gibi konulara yer vermiştir.

Örneğin İbrâhim b. Mehdî'nin[636] beş farklı tabakadan insan içinde görüldüğüne dair bazı insanların şahitliklerini aktarır:

---

634 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/445.
635 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/451.
636 İbrahim Sarıçam, "İbrâhim b. Mehdî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/320.

بعضهم: رأيت إبراهيم بن المهدي في هذه الدار، يعني في دار الخلافة، في خمس طبقات: رأيته في أيام الرشيد والمأمون في طبقة الخلطاء، ثم رأيته خليفة، ثم رأيته في مرتبة العامة، ثم رأيته في مرتبة الندماء، ثم رأيته في أيام المعتصم في مشايخ بني هاشم.

Biri dedi ki: İbrâhim b. Mehdî'yi, hilafet sarayını kastederek, şu sarayda beş ayrı sınıf insan içinde gördüm: "*Onu, Reşid ve Me'mûn zamanında halifenin arkadaşları arasında, daha sonra halife olarak, sonra onu halktan biri olarak, sonrasında nedimler mertebesinde ve son olarak Mu'tasim zamanında Benî Haşim şeyhler arasında gördüm*".[637]

Bu rivayette İbrâhim b. Mehdi'nin görüldüğü beş ayrı sınıfın olduğu zikredilmiş daha sonra bunların neler olduğu belirtilmiştir. Bu durumda itnâb ba'de'l-icaz sanatı gerçekleşmiştir. Cümlede geçen في خمس طبقات ibaresi icaz, sonraki cümleler ise bu ibareyi izah edip açıkladığı için itnâbdır. Ayrıca الخلطاء ve الندماء kelimeleri birbirine zıt anlamlı olduğu için bedî ilmine ait muhassinâtu maneviyye[638] sanatlarından tıbak'a dahildir.

Şiir: Bu babda pek çok şiire yer veren Zemahşerî, konuyla ilgili olarak şu şairlerin şiirlerini aktarmıştır: İhâb b. Hemmâm, Ebü'l-Atâhiye, Yûnus b. Meysere, Müşrif el-Mısrî, İsmâil b. Ammar Esedî, Nasr b. Seyyâr, Abbas b. Abdülmuttalib, Hişâm b. Urve, Mutarrif b. Abdullah, Abdülmelik b. Umeyr, Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, Hüsâmî, İshak el-Mevsılî, Ubeydullah b. Hur, İbnü'r-Rika', İbrâhim b. İsa el-Kâtib, Muhammed b. ed-Durkî Mevlâ, Ebû Alî b. Fehm, Hutma b. Kandaş, Muhammed b. Süleyman, Nefer b. Cehder, Henî b. Mesud ez-Zühlî, Hâris b. Abdullah b. Heşrac, Uheyhe b. Cellâh el-Evsî, Küşâcim, İbnü'l-Mu'tez, İbrâhim b. Mehdî, Sivâr b. el-Es'er, Şaiye b. Garid Yahudî, Abdullah b. Mehârik, Abdullah b. Urve b. Zübeyr, Abdulvahap Şelmagani, Âsım el-Hilâlî, Ferezdak, Mansur b. İsmâil b. Ömer b. Temîmî, Küseyyir, Muhammed b. Yahyâ el-Esedî, Mütevekkil Hamdûn İsmâil, Adî b. Zeyd el-İbâdî. Bu şairlerin şiirlerinin yanı sıra kaili belli olmayan beyitlere de yer vermiştir.

Örneğin, Alevîlerden birine ait fitne ateşiyle ilgili söylediği şu beyitleri aktarmıştır:

---

637 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/459.

638 Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 23.

بعض العلوية:

أرى نارا تشب بكل واد لها في كل ناحية شعاع

وقد نامت بنو العباس عنها وباتت وهي آمنة رتاع

كما رقدت أمية ثم هبت لتدفع حين ليس بها دفاع

Alevîlerden biri şöyle demiştir:

Her vadide yanan ateş görüyorum, onun her yerde ışığı var

Benû Abbas onun görmezden geldi, ondan emin ve rahat bir şekilde geceyi geçirdi

Tıpkı Ümeyye'nin uyuduğu gibi, sonra uyandı onu söndürmek için, ne var ki söndürülemeyecek hale gelmişti.[639]

Beyitte نارا kelimesinden sonra gelen cümleler ateş kelimesine sıfattır. Beyit içinde geçen شعاع ve رتاع, نامت ve باتت kelimeleri arasında tenasüp mevcut. Son beyitte geçen رقدت ve هبت kelimeleri arasında tıbâk üslubu vardır.

Yer ve mekân: Rivayetler içinde pek çok tarihi hadiseye ait bilgiler bulmak, bunun yanı sıra şehir, belde, yer ve mekân isimlerine rastlamak mümkündür. Havernak, Hemedan, Humus, Horasan, Kûfe mescidi, Hindistan, Kûfe kasrı, Aynüttemr, Azerbaycan, Dicle, Mekke, Şîraz, Musul, Bağdat, Mekke, Medine gibi isimler bu babda geçmektedir.

Örneğin, Nu'man b. Münzir'in kızları hakkında aktarılan rivayette hem onlar hakkında bilgi hem de Havernak ve Aynüttemr gibi yerlerin isimleri geçmektedir:

كانت للنعمان بن المنذر بن ماء السماء- وهو النعمان الأصغر الذي قتله أبرويز تحت أرجل الفيلة قبل مبعث رسول الله صلى الله عليه وسلم بسنتين، وولي مكانه إياس بن قبيصة - بنتان قد ترهبتا: هند صاحبة دير هند بنته بظاهر الكوفة، والحرقة؛ وحين فتح خالد بن الوليد عين التمر، سأل عن الحرقة، فأتاها وسألها عن حالها فقالت: لقد طلعت علينا الشمس وما من شيء يدب حول الخورنق إلا تحت أيدينا، ثم غربت وقد رحمنا كل من يدور به، وما من بيت دخلته حبرة إلا دخلته عبرة...

[639] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/450.

en-Nu'mân b. el-Münzir İbn Mâi's-Semâ'nın –ki bu kişi Hz. Peygamberin bisetinden iki yıl önce Pervîz'in fillerinin ayakları altında katlettiği ve yerine İyâs b. Kabîsa'yı atadığı en-Nu'mânu'l-Asğar'dır- ruhban hayatı süren iki kızı vardı. Bunlar; Kûfe'nin dışında manastır sahibi olan kızı Hind ile diğer kızı Harka'dır.[640] Hâlid b. Velîd, Aynüttemr'i[641] fethettiği zaman Harka'yı sordu. Yanına gitti ve halini sordu. Harka şöyle dedi: "*Güneş doğdu ve Havernak çevresinde hareket eden her şey elimiz altındadır. Sonra güneş battı, ve biz burada dolaşan her şeye merhamet ettik. Mutlu bir şekilde girdiğin her eve gözyaşıyla girersin…"*[642]

Cümle, içerdiği hüküm hakkında ön bilgisi olmayan muhataba verilen bir haber niteliğinde olduğu için ibtidâî haberdir. Zira herhangi bir tekit edatı kullanılmamıştır. Ayrıca cümlede geçen وما من شيء يدب حول الخورنق إلا تحت أيدينا ibaresi ما ve إلا edatları içermesi sebebiyle kasr sanatı ihtiva etmektedir. طلعت ve غربت, حبرة ve عبرة kelimeleri birbirine zıt anlama sahip olması sebebiyle tıbâk üslubu mevcuttur. Aynı zamanda حبرة ve عبرة kelimelerinde seci bulunmaktadır. Kısaca bu rivayet, Belâgate dair meânî, beyan ve bedi sanatları ihtiva etmektedir.

3.2.3. Kırk sekizinci bab: Haksızlık ve zulüm, eziyet ve kalp katılığı gibi konular

Bu babda seksen sekiz rivayet yer almaktadır. İki bab sonra adalet ile ilgili konulara yer verilecektir. Birbiriyle zıt kavramlar olan adalet ve zulüm, siyaseti ve yönetimi yakından ilgilendirdiği için bu başlık altında tasnif etmeyi uygun bulduk. Bu babda; Fars hükümdarının yüzüğüne yazdırdığı adaletle ilgili cümleden, Hz. Ali'nin zâlimler hakkında söylediği sözlere, Fudayl b. İyâz'ın haksızlık karşısındaki tavrına kadar pek çok rivayet bulunmaktadır.

Fars hükümdarı Enûşirvân yüzüğüne şu cümleyi yazdırmıştır:

نقش خاتم أنوشروان: لا يكون العمران حيث يجور السلطان.

"Sultanın zulmettiği yerde ümran olmaz" [643]

---

[640] Harka adının Hind'in bir lakabı olduğunu ifade eden rivayetler de bulunmaktadır. Bknz: Abd Muhenna, Mu'cemu'n-Nisa eş-Şairat fi'l Cahiliyye ve'l-İslam (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kutub ve'l- İlmiyye, 1410-1990), 260.

[641] Kûfe'nin Batı tarafında Enbâr yakınlarında bir kasaba ismi. Tarihi için bknz: Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/176.

[642] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 1/455.

[643] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/310.

Hz. Ali, zâlim ile mazlumun hesaplaştığı günün ne denli çetin olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

علي رضي الله عنه: يوم المظلوم على الظالم أشد من يوم الظالم على المظلوم.

"*Mazlumun zâlimle karşı kaşıya geldiği gün, zâlimin mazluma zulmettiği günden daha çetindir."* [644]

Fudayl b. İyâz[645], bırakın insana, bir köpeğe veya domuza dahi zarar vermenin caiz olmadığını söyler:

فضيل: والله ما يحل لك أن تؤذي كلبا ولا خنزيرا بغير حق، فكيف تؤذي مسلما؟

Fudayl şöyle der: "*Allah'a yemin olsun ki, haksız yere bir köpeğe ya da domuza eziyet etmen helal değildir. Hal böyleyken, bir Müslümana nasıl eziyet edersin?*"[646]

Habeş kralı Necâşî, iktidarın küfür üzere devam edeceğini lakin zulüm üzere devam etmeyeceğini söyler:

النجاشي: الملك يبقى على الكفر ولا يبقى على الظلم.

Necâşî şöyle der: "*Hükümranlık küfür üzere devam eder ama zulüm üzere devam etmez.*"[647]

Ömer b. Abdülaziz'in valilerine yazdığı ve sahip oldukları gücü kötüye kullanmamalarını tembihleyen şu sözü dikkat çekicidir:

كتب عمر بن عبد العزيز إلى بعض عماله: أما بعد فإذا دعتك قدرتك على الناس إلى ظلمهم فاذكر قدرة الله على عقوبتك وذهاب ما تأتي إليهم وبقاء ما يؤتى إليك والسلام.

Ömer b. Abdülaziz bir valisine mektup göndererek şöyle dedi: "*İmdi, insanlar üzerinde sahip olduğun güç seni onlara zulmetmeye davet ederse, Allah'ın seni cezalandırmaya kadir olduğunu, onlara yaptıklarını yok edebileceğini ve sana yapılanları öylece bırakabileceğini hatırla. Selametle kal.*" [648]

Kur'ân ayetleri: Zemahşerî'nin bu konuyla ilgili derlediği rivayetlerde pek çok ayet geçmektedir. Bunlar: İsrâ 97, Nisa 116, İbrâhîm 42, Secde 22, Enbiyâ 111 ve Hûd 172 ayetleridir.

---

644 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/312.
645 Zehebî, *Aʿlâmü'n-Nübelâ*, 8/421.
646 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/324.
647 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/312.
648 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/310.

Örneğin Ebû Muhalled'in[649] İbrâhîm sûresi 42. ayet ile ilgili söyledikleri, zulme uğrayanlar için ferahlık kaynağıdır:

أبو مخلد: في قوله تعالى: ﴿وَلا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ﴾ تعزية للمظلوم ووعيد للظالم.

Ebû Muhalled şöyle demiştir: "*Sakın, Allah'ı zâlimlerin yaptıklarından habersiz sanma!*" ayeti mazlum için teselli, zâlim için tehdittir.[650]

Ayette geçen وَلا تَحْسَبَنَّ ibaresinin nehiy olması, aynı zamanda tekit ihtiva etmesi, meânî ilmine ait hem inşâi hem de ihbâri üslubunun varlığını göstermektedir. Nehiy bulunması inşâ-i talebî olduğunu, bir tane tekit edatı bulunması ise talebî haber olduğunu göstermektedir. تعزية للمظلوم ووعيد للظالم cümlesinde birden fazla birbirine zıt kelimenin bulunmasından dolayı da burada mukâbele üslubu mevcuttur.

Yine Evs b. Şürahbîl'in[651] Hz. Peygamberden rivayet ettiği şu hadisler zâlimler için önemli tehditlerdir:

أوس بن شرحبيل رفعه: من مشى مع ظالم ليعينه، وهو يعلم أنه ظالم، فقد خرج من الإسلام.

وعنه عليه السّلام: من مشى خلف ظالم سبع خطات فقد أجرم، وقال تعالى: ﴿إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنْتَقِمُونَ﴾.

Evs b. Şürahbîl Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle rivayet etmiştir: Her kim, zâlim olduğunu bildiği halde, zâlime yardım etmek maksadıyla onunla birlikte yol yürürse, İslam dairesinden çıkmıştır.

Yine Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle nakletmiştir: "Her kim zâlim birinin arkasından yedi adım yürümüşse günah işlemiş olur." Allah u Teala şöyle buyurmuştur: "*Biz, günahkârlara lâyık oldukları cezayı mutlaka veririz.*"[652]

Bu rivayette şart üslubu bulunmaktadır. من şart edatı hem şart cümlesi hem de cevap cümlesindeki fiili cezm etmektedir. فقد خرج من الإسلام cümlesinde قد tekit edatı olmasından dolayı cümle talebî haberdir. Ayrıca مشى ve خرج kelimeleri arasında tenasüp sanatı vardır.

---

649 Zehebî, *Mîzânü'l-İʿtidâl*, 4/194.
650 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/316-317.
651 İbn Hacer el-Askalânî, *el-İṣâbe fî Temyîzi'ṣ-Saḥâbe* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 3/265.
652 Secde, 32/22; Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/317.

Aynı şekilde ikinci cümlede de şart üslubu bulunmakta ve ceza cümlesi tekit ihtiva ettiğinden dolayı talebî haberdir. سبع خطات ibaresi ise takyid'tir. ﴿ إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنْتَقِمُونَ﴾ ayetinde مِنَ الْمُجْرِمِينَ ibaresi مُنْتَقِمُونَ kelimesinden önce geldiği için burada takdim vardır. Ayrıca ayet tekit edatıyla başlamaktadır.

Bu rivayette Kur'ân ayeti zikredilerek anlam daha güçlü ve zengin hale getirilmiştir. Tekit edatı ihtiva etmesi sebebiyle talebî haber sınıfına girmektedir.

Kudsî hadis: Bu konularla ilgili olarak Zemahşerî birkaç kudsî hadise yer vermiştir.

Örneğin, Ebû Zer, Hz. Peygamberden naklen şöyle rivayet etmiştir:

أبو ذر رفعه: يقول الله تعالى إني حرمت الظلم على نفسي، وحرمته على عبادي، فلا تظالموا.

Ebû Zer, Hz. Peygamberden rivayetle şöyle demiştir: Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: "*Ben nefsime zulmü haram kıldım, kullarıma da haram kıldım, o halde birbirinize zulmetmeyin.*"[653]

Yukarıdaki kudsî hadiste cümleye inne tekit edatı ile başlanmasından ötürü talebî haberden bahsedebiliriz. Tekit edatı dinleyicinin zihnine manayı iyice yerleştirmek, şüpheyi gidermek ve anlamı pekiştirmek içindir. Bu üslup Belâgatte meânî ilmine ait haber çeşitlerinden talebî habere ait bir üsluptur. Aynı zamanda cümlenin tekrarlanması sebebiyle tekrar ve itnâb üslubundan söz edebiliriz. Son cümlede nehiy üslubunun kullanılması talebi inşa olduğunu ortaya koyulmaktadır.

Hz. Ali'den rivayet edilen bir diğer kudsî hadiste Allah (cc) şöyle buyurmaktadır:

علي رفعه: يقول الله اشتد غضبي على من ظلم من لا يجد ناصرا غيري.

Hz. Ali, Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir: Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: "*Benden başka yardımcısı olmayan kimseye zulmedene gazabım şiddetlidir*." [654]

Nebevî hadis: Ebû Hüreyre, Huzeyfe b. Yemân, İbn Mes'ûd, Enes, Ebû Berze ve daha pek çok sahabiden rivayetler aktarmıştır.

Örneğin, Huzeyme b. Sabit'in Hz. Peygamberden rivayet ettiği hadis mazlumun bedduasından sakınılması gerektiğini ifade etmektedir:

---

653 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/317.
654 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/308.

خزيمة بن ثابت رفعه: اتقوا دعوة المظلوم، فإنما تحمل على الغمام، يقول الله عز وجل: وعزتي وجلالي لأنصرنك ولو بعد حين.

Huzeyme b. Sabit,[655] Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir: "*Mazlumun bedduasından sakının. Zira o bulutların üzerinde taşınır (ve semaya yükselir)*." Allah azze ve celle şöyle der: "*İzzetim ve Celâlim hakkı için, bir müddet sonra olsa da sana yardım edeceğim.*"[656]

Söze emirle başlandığından dolayı cümlenin talebî inşâ olduğunu söyleyebiliriz. Sonraki cümlede فإنما kelimesinde geçen inne tekit edatı ve mâ ise kasrdır. Bu ise talebî haber üslubuna aittir. Ardından gelen وعزتي وجلالي ibaresi ise kasem yani yemin olup inşâ üslubunun gayrî talebî kısmındandır. Yeminden sonra "la" eklenerek tekit bir kat daha güçlendirilmiş ve cümledeki anlam pekiştirilmiştir.

Câbir b. 'Atîk'ten[657] rivayet edilen bir diğer hadiste Hz. Peygamberin haksız bir şekilde ele geçirilen mal ile ilgili tehditkâr ifadelerini aktarmaktadır:

جابر بن عتيك رفعه: من اقتطع شيئا من مال امرىء مسلم بيمينه حرم الله عليه الجنة. قالوا يا رسول الله وإن شيء يسير؟ قال: ولو قضيب من أراك.

Câbir b. 'Atîk, Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir: "*Her kim bir Müslümanın malından bir şeyi kendi hesabına geçirirse Allah ona cenneti haram kılar."* Dediler ki: "*Ey Allah'ın Resulü! Çok basit bir şey olsa da mı?"* Hz. Peygamber: "*Erek ağacından bir dal olsa dahi bu böyledir."*[658]

Bu hadiste, ilk cümlede şart üslubu mevcuttur. Sonraki cümle nida ihtiva etmesi sebebiyle inşa-i talebi'dir. Her ikisi de meânî ilminin inşâa dair sanatlarındandır. وإن شيء يسير cümlesinde كان kelimesi mahzuftur. Normal şartlarda kane'den sonraki ismin mansûb olması gerekir.

Diğer peygamberler. Zemahşerî Hz. Peygamberin yanı sıra diğer peygamberlerin sözlerine de yer vermiştir. Örneğin Hz. Mûsâ'ya (a.s) gelen vahyi şu şekilde aktarmaktadır:

---

655 Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/305.
656 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/308.
657 El-Askalânî, *el-İsâbe*, 1/549.
658 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/307.

أوحى الله إلى موسى: يا موسى قل لظلمة بني إسرائيل يقلوا من ذكري، فإني أذكر من ذكرني منهم بلعنه حتى يسكت.

Allah Mûsâ'ya vahyetti: "*Ey Mûsâ, İsrâiloğullarının zâlimlerine söyle, beni anmaktan vazgeçsinler; çünkü onlardan beni zikredenleri ben, onlar susana kadar lanetle anarım*."[659]

Yukarıdaki cümlede nida ve emir bulunmaktadır. Bu da inşâî üslubun varlığına delalettir. بني إسرائيل ise zâlim kelimesini takyid etmektedir. İkinci cümlede tekit harfi talebî haber olduğunu göstermektedir. Zâlim ve lanet kelimeleri tenasübün varlığına işarettir.

Ehl-i beyt: Zemahşerî bu konuyla ilgili olarak Ehl-i beytten yaklaşık 10-15 tane rivayet aktarmıştır ve bunların çoğu Hz. Ali'den (r.a) gelmektedir. Örneğin, mazlumun bedduasından sakınılması gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir:

علي رضي الله عنه رفعه: إياكم ودعوة المظلوم، فإنما سأل الله حقه، وإن الله لا يمنع من ذي حق حقه.

Ali (r.a) şöyle rivayet etmiştir: "*Mazlumun duasından sakının, çünkü o Allah'tan sadece hakkını istemiştir. Allah da hak sahibinden hakkını esirgemez*.[660]

İlk cümlede kasr ve tahzîr bulunmaktadır. Sonraki cümlede فإنما lafzıyla kasr yapılmıştır. Sonraki cümlede ise tekit edatı ve nefiy vardır.

Haber: Zemahşerî bu konu ile ilgili olarak Haccâc, Mehdi, Ebû Müslim Horasanî, Ebû Muhlid, Muhammed b. Yusûf el-İsfahânî, Ebû Hüreyre, Necaşî, Yûsuf b. Esbât ve Kâ'bu'l-Ahbâr gibi kimselerden pek çok rivayet aktarmıştır. Bunlardan biri de tabiinden olan Mücahid'ten aktardığı şu rivayettir:

مجاهد: يسلط الله على أهل النار الجرب فيحكوا حتى تبدو عظامهم، فيقال لهم: هل يؤذيكم هذا؟ فيقولون: أي والله. فيقال هذا بما كنتم تؤذون المؤمنين.

Mücâhid şöyle der: "*Allah cehennem ehline uyuz hastalığını musallat eder de kaşımaktan kemikleri ortaya çıkar*." Onlara denir ki: "*Bu size eziyet veriyor mu*? Onlar da: "*Evet,*

[659] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/319.
[660] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/308.

Allah'a yemin olsun ki veriyor." derler. Bunun üzerine onlara: "*Bütün bunlar, müminlere yaptığınız eziyet sebebiyledir*." derler.[661]

فيحكوا حتى تبدو عظامهم cümlesinde fiilden sonra "أجسامهم/cisimlerini" anlamında bir mefulün bih mahzuftur ve cümle bedî ilminden mübalağa üslubunu içermektedir. Sonraki iki cümle istifham ve kasem cümlesi olması hasebiyle bunlar inşâî üsluba aittir. فيقال هذا بما كنتم تؤذون المؤمنين cümlesinde بما umumu takyîddir. Son cümlede meânî ilminden icaz sanatı bulunmaktadır. عظامهم ve لهم kelimelerin son harflerinin benzemesinden ötürü seci sanatı vardır.

Şiir: Nâbigatu'l-Ca'dî, Tarafe b. 'Abd, Hakem b. Amr, Abdullah b. Fadl, Muhammed b. Abdullah Nefsü'z-Zekiyye, Ebû Mutrâb, Muhammed b. Yezdâd, Heysem b. Firaz es-Sâmi, İbn Burd eş-Şâmi, Beyhas b. Suheyb, Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî, Ubeydullah b. Hür gibi şairlerin şiirlerine, ayrıca kaili meçhul beyitlere yer veirr.

Örneğin, Abbâsî veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin konuyla ilgili şu şiirini aktarmıştır:

وجد تحت فراش يحيى بن خالد البرمكي رقعة فيها:

وحق الله أن الظلم لؤم وإن الظلم مرتعه وخيم

إلى ديان يوم الدين نمضي وعند الله تجتمع الخصوم.

Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin yatağının altında bir kâğıt parçası bulundu, şöyle yazıyordu:

Allah'a yemin olsun ki, zulüm alçaklıktır ve zulmün otağı pisliktir

Kıyamet günü Deyyân olan Allah'a gideceğiz ve hasımlar Allah'ın huzurunda bir araya gelecektir.[662]

Şiirin ilk beytinin kasem ile başlaması burada inşâî üslubun olduğunu göstermektedir. Ayrıca hak ve zulüm kelimeleri arasında tıbâk üslubu var. İkinci şatrın tekit edatıyla başlaması anlamı pekiştirmekte, aynı zamanda burada talebi haberin olduğuna delalet etmektedir. لؤم, وخيم ve الخصوم kelimeleri kötülük anlamında birbiriyle tenasüb içinde

[661] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/327.
[662] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/323.

olup burada murâ'âtu'n-nazîr sanatı[663] vardır. Üçüncü şatrda iştikakları bir olan ديان ve الدين kelimeleri bir arada kullanıldığından dolayı cinas sanatı mevcuttur.

Yer ve mekân: Bu babda Şam, Irak, Mısır, Hicaz, Yemen, Kûfe, Habeşistan, Hicâz, Dicle gibi yerlerin ve mekanların isimleri geçmektedir.

Örneğin Ömer b. Abdülaziz, o dönemde Şam, Irak, Mısır, Hicaz gibi yerlerde idarecilik yapan ve adları zulümle anılan insanları sıralayarak yeryüzünün zulümle dolduğunu ifade etmiştir:

عمر بن عبد العزيز: الوليد بالشام، والحجاج بالعراق، وقرة ابن شريك بمصر، وعثمان بن حيان بالحجاز، ومحمد بن يوسف باليمن! امتلأت الأرض والله جورا.

Ömer b. Abdülazîz şöyle demiştir: "*Şam'da Velid, Irak'ta Haccâc, Mısır'da Kurre b. Şerîk, Hicaz'da Osman b. Hayyân ve Yemen'de Muhammed b. Yûsuf var. Vallahi yeryüzü zulümle doldu.*"[664]

Bu rivayette yer ve kişi isimleri detaylı olarak verildikten sonra özet bir şekilde ne olduğu zikredilmiştir, bu yüzden icmâl ba'de't-tafsil sanatı icra edilmiştir. Zira zâlim ve gaddar olan insanların isimleri ve bulundukları yerler teker teker ayrıntılı bir şekilde zikredilmiş ardından bunların zâlim oldukları ortak noktasına işaret edilerek yeryüzünün zulümle dolduğu ifade edilmiştir.

3.2.4. Ellinci bab: Köle, cariye ve hizmetçiler, kölelere iyi davranmanın tavsiye edilmesi ve kötü muamelenin nehyedilmesi gibi konular.

Bu babda yer alan rivayetlere bakıldığında; hükümdara, başta bulunan amirlere, dine muhalif bir emir olmadığı müddetçe, kişinin, efendisine kesinlikle itaat etmesi gerektiğinden bahsedildiği görülmektedir. Buna karşılık efendinin de hizmetçilerine yumuşak ve güzel davranması gerektiğinden söz edilmektedir. Bu konulara dair; Hz. Peygamberden, Sahabeden, Ehl-i Beyt'ten, ulemadan ve şairlerden rivayetler aktarılmıştır. Bunun yanı sıra Abdullah b. Amr, Ömer b. Abdülazîz, Haccâc, Horasanın ilk büyük Sufilerinden Fudayl b. İyâz, tabiinden Ebü'l-Buhtürî gibi önde gelen insanlardan rivayetler derlenmiştir. Söz konusu bab, otuz altı rivayet içermektedir.

---

663 Muhittin Eliaçık, "Belâgat Kitaplarında Murâ'ât-ı Nazîr'in (Tenâsüb) Tarif ve Tasnifi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 2/4 (2013), 200.

664 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/309.

Babın baş tarafında köle-efendi ilişkilerinin nasıl olması gerektiği, efendilerin köle ve cariyelerine nasıl davranmaları gerektiği ile ilgili olarak pek çok rivayet yer almaktadır.

Hz. Peygamberin şu hadisi, köle ve cariyelere nasıl hitap edilmesi gerektiğini, aynı şekilde onların da efendilerine nasıl hitap etmeleri gerektiğini göstermektedir:

أبو هريرة، رفعه: لا يقولن أحدكم عبدي وأمتي، كلكم عبيد الله، وكل نسائكم إماء الله، ولكن ليقل غلامي وجاريتي، وفتاي وفتاتي. ولا يقل أحدكم اسق ربك، وأطعم ربك، وضىء ربك، ولا يقل أحدكم ربي، وليقل سيدي ومولاي.

Ebû Hüreyre, Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir: "*Hiçbiriniz "benim kulum"* (عبدي وأمتي) *demesin, çünkü hepiniz Allah'ın kullarısınız ve bütün kadınlarınız da Allah'ın kullarıdır. Fakat "benim kölem" ve "benim cariyem", "delikanlım" ve "genç kızım" desin. Sizlerden hiçbiri de "Rabbine su ver", "Rabbine yiyecek ver", "Rabbine abdest aldır" demesin ("Rab" kelimesini kullanmasın). Bunun yerine "efendim" desin*."[665]

Kölelere karşı merhametli davranılması ile ilgili olarak Hz. Peygamberin tavrını gösteren şu rivayet yer almaktadır. Ebû Mes'ûd el-Ensârî bir gün kölesini döverken Peygamberimiz onu görmüş ve ona seslenerek "*Ey Ebû Mes'ûd! Bilesin ki, senin bu köleye gücünün yettiğinden çok daha fazla, Allah'ın gücü sana yeter.*" demiş ve yaptığı işin doğru olmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Ebû Mes'ûd kölesini Allah rızası için hürriyetine kavuşturduğunu söylemiş, Peygamber Efendimiz de: "*Eğer öyle yapmasaydın, ateş seni kuşatacaktı.*" buyurmuştur. [666]

Benzer şekilde, bir adam Hz. Peygambere gelir ve O'na: "*Hizmetçinin kusurunu kaç defa affedelim?*" diye sorar. Hz. Peygamber cevap vermez. Adam sorusunu tekrarlar ve üçüncüde Hz. Peygamber şöyle der: "*Her gün onun yetmiş kusurunu affet*." buyurur.[667]

Bir diğer rivayette Muaviye b. Süveyd, kendilerine ait bir köleye vurduğunu, bunun üzerine babasının her ikisini çağırdığını ve köleye "*ondan hakkını al*" dediğini aktarır.[668]

---

665 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/345.
666 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/345.
667 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/345.
668 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/346.

Bir başka rivayette İbn Ömer, bir köle azat ettiğini ve yerden bir çubuk alıp "*Benim bu işte bu çubuk kadar sevabım yok*" demiş, ardından Hz. Peygamberden işittiği şu sözü aktarmıştır: "*Kim, (işlemediği bir suçtan ötürü cezalandırmak maksadıyla) kölesini döver veya (sebepsiz yere) tokatlarsa, bunun kefâreti o köleyi âzat etmesidir.*"[669]

Peygamber Efendimiz, kölelere akıl ve zekâ seviyelerine göre davranılması gerektiğini ifade ederek şöyle demiştir:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: عاتبوا أرقاءكم على قدر عقولهم.

Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: "*Kölelerinizi akıl seviyelerine göre azarlayın.*"[670]

Bir diğer hadiste Hz. Peygamber, sâlih bir kölenin kötü bir hürden daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir:

سالم بن أبي الجعد رفعه: عبد عند الله صالح خير من حر طالح.

Sâlim b. Ebî Ca'd[671], Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir: "*Allah katında sâlih bir köle, kötü bir hürden daha hayırlıdır.*"[672]

Köle ve cariyelikle ilgili olarak insanların bakış açılarını yansıtan rivayetlere rastlamak da mümkündür. Örneğin Hişam b. Abdülmelik'in Zeyd b. Ali ile olan diyaloğu bu türdendir:

قال هشام بن عبد الملك لزيد بن علي: بلغني أنك تطلب الخلافة ولست لها بأهل، قال: لم؟ قال: لأنك ابن أمة، قال: فقد كان إسماعيل ابن أمة وإسحاق ابن حرة، وقد أخرج الله من صلب إسماعيل سيد ولد آدم .

Hişâm b. Abdülmelik, Zeyd b. Ali'ye şöyle dedi: "*Hilafete layık olmadığın halde onu istediğini duydum.*" Zeyd neden layık olmadığını sorunca Hişâm: "*Çünkü sen bir cariyenin oğlusun*" dedi. Bunun üzerine Zeyd: "*İsmail bir cariyenin, İshak da hür bir kadının oğluydu. Allah, İsmail'in sulbundan, Âdem soyunun efendisini çıkardı*." dedi.[673]

---

669 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/347-348.
670 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/350.
671 Zehebî, *Mîzânü'l-İʿtidâl,* 2/109.
672 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/351.
673 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/361.

Aynı şekilde Haccâc b. Abdülmelik'in kendisiyle övünmesine karşılık olarak insanların tavrını aktaran rivayet dikkat çekicidir:

قال الحجاج بن عبد الملك بن الحجاج بن يوسف: لو كان رجل من ذهب لكنته، قيل: كيف؟ قال: لم تلدني أمة إلى آدم ما خلا هاجر فقالوا له: لولا هاجر لكنت كلبا من الكلاب.

Haccâc b. Abdülmelik b. Haccâc b. Yusuf şöyle dedi: "*Altından bir adam olsaydı bu ben olurdum.*" Dediler ki: "*Bu nasıl olur?"* Haccâc şöyle dedi: "*Hacer hariç Adem'e kadar beni doğuran kadınlar arasında cariye yok.*" Ona şöyle dediler: "*Hacer olmasaydı sıradan bir köpek olurdun.*" [674]

Nebevî hadis: Bu konuyla alakalı, bu bab altında pek çok hadis bulmak mümkündür. Ümmü'l-Hasîn'den Ebû Hüreyre'ye kadar pek çok sahabi tarafından rivayet edilen hadisler bulunmaktadır.

Bütün insanların tarağın dişleri gibi eşit olduğunu söyleyen Peygamber Efendimiz, ashabını her fırsatta köle azat etmeye yönlendirmiştir. Bu konuda geç kalınmaması ve dünyadan ümit kestikten sonra yapılmaması gerektiğini şu sözleriyle ifade etmiştir:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: مثل الذي يعتق عند الموت مثل الذي يهدي إذا شبع.

Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: "*Ölüm anında köle azat eden kimse, karnı doyduktan sonra başkalarına ikramda bulunan kimse gibidir."* [675]

Burada ölüm anında köle azat etmek, karnı doyduktan sonra başkasına ikramda bulunmaya benzetildiğinden teşbih sanatı vardır.

Yine Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: بئس المال في آخر الزمان المماليك.

"Ahir zamanda köleler ne kötü maldır." [676]

Yukarıda hadiste بئس kelimesi zem, yani yergi ifade etmektedir, bu yönüyle cümle inşâî gayri talebîdir. في آخر الزمان المماليك ibaresi önceki المالkelimesini takyîd etmektedir.

[674] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/361.
[675] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/349.
[676] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/350.

Siyahi bir kölenin yönetici tayin edilmesi konusunda Ümmü'l-Hasîn'den[677] rivayet edilen Hz. Peygamberin şu sözlerini aktarır:

أم الحصين: حججت مع رسول الله في حجة الوداع فسمعته يقول: إن أمر عليكم عبد مجدع أسود يقودكم بكتاب الله فاسمعوا له وأطيعوا.

Ümmü'l-Hasîn şöyle demiştir: Veda haccında Resulullah'la birlikte hac yapmıştım ve onun şöyle dediğini işittim: "*Eğer üzerinize siyahi, burnu kulağı kesik bir köle emir tayin edilse, sizi Allah'ın Kitabı ile sevk ve idare ettiği sürece, onun emirlerini dinleyiniz ve itaat ediniz.*".[678]

حججت ve حجة kelimelerinde bedî ilmine ait cinas sanatı bulunmaktadır. إن أمر عليكم cümlesi şart üslubudur. عبد مجدع أسود ibaresi sıfat, aynı anda takyid ve mecaz[679] içermektedir. Çünkü burnu kulağı kesik siyah köle şeklinde zikredilmiş olsa da hüküm umumidir, her kim emir tayin edilse ona itaat ediniz demektir. يقودكم بكتاب الله ibaresi anlamı takyîd etmektedir. فاسمعوا له وأطيعوا cümlesi emir olduğundan talebî inşâ'dır. أطيعوا cümlesinde hazf vardır, zira mefulün bihi mahzuftur. أمر ,يقودكم ,فاسمعوا ve أطيعوا kelimeleri birbirine yakın anlamda olduğu için tenasüp sanatı vardır.

Ehl-i Beyt: Bu babda dört yerde Hz. Alî'den (r.a) gelen rivayetlerin yanı sıra Zeyd b. Ali'den aktarılan bir rivayet bulunmaktadır.

Örneğin Hz. Ali'den gelen rivayetlerden biri şöyledir:

علي رضي الله عنه: بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم جيشا وأمر عليهم رجلا وأمرهم أن يسمعوا له ويطيعوا، فأجج نارا وأمرهم أن يقتحموا فيها فأبى قوم أن يدخلوها وقالوا: إنما فررنا من النار، وأراد قوم أن يدخلوها. فبلغ ذلك النبي فقال: لو دخلوها لم يزالوا فيها. وقال: لا طاعة في معصية الله، إنما الطاعة في المعروف.

Hz. Alî (r.a) şöyle anlatıyor: Resulullah (s.a.v) bir ordu gönderdi ve onlara bir yönetici atadı. Yöneticiyi dinlemelerini ve ona itaat etmelerini emretti. Bu yönetici bir ateş yaktı ve içerisine girmelerini emretti. Ancak bazıları "*Biz zaten ateşten kaçtık*" diyerek girmeyi reddettiler, bazıları da girmek istediler. Bu durum peygamberimize ulaştı ve şöyle dedi:

---

677 el-Askalânî, *el-İṣâbe*, 8/376-377.

678 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/290.

679 Muhammed Cevher, *el-Micâzu'l-Lugavî ve Eseruhu fi İsrâi'l-Lugati'l- Arabiyye* (Mekke: Câmiatu'l-Melik Abdülaziz, Külliyetu'ş- Şerîa ve'd-Dirâsatu'l-İslamiyye, Yüksek Lisnas Tezi, 1400/1401-1980/1981), 17.

"*Eğer oraya girmiş olsalardı, içerisinde kalmaya devam ederlerdi*". Sonra ekledi: "*Allah'a isyan konusunda kimseye itaat yoktur, sadece iyi olan şeylerde itaat edilir*." buyurdu.[680]

يدخلوها يقتحموا، ve يسمعوا له ويطيعوا ibareleri arasında anlam benzerliğinden dolayı tenasüp vardır.. أبى ve أراد kelimeleri birbirine zıt anlamda olduğu için bedî ilmine ait tıbâk üslubu vardır. إنما فررنا من النار cümlesine kadar olan kısım ibtidâî haber cinsinden olup muhatabın haberin içerdiği hüküm hakkında ön bilgisi yoktur, muhataba verilen haber yalın ve düz bir haberdir. إنما فررنا من النار cümlesinde kasr vardır. لو دخلوها لم يزالوا فيها cümlesi şart üslubu taşımaktadır. Sonraki cümlede geçen طاعة ve معصية kelimeleri birbirine zıt anlam taşımalarından dolayı tıbâk üslubundandır. إنما الطاعة في المعروف cümlesinde de kasr vardır. Ayrıca bu cümlede icazdan bahsetmek mümkündür, zira çok manayı az lafızla ifade etmektedir.

Haber, anekdot ve olaylar: Bu konu ile ilgili olarak İslam kültüründen aktarılan rivayetlerin yanı sıra İsfendiyâr[681], Pervîz[682], Homeros, Aristo, Beydebâ gibi meşhur şahsiyetlerden aktarılan sözler, anekdotlar ve haberler dikkat çekicidir.
Örneğin, İsfendiyâr bu konuda şunları söylemektedir:

أسفنديار: إذا أردت أن تطاع فسل ما يستطاع. وعنه: إن المولى إذا كلف عبده ما لا يطيقه فقد أقام عذره في مخالفته.

İsfendiyâr: "*Eğer sana itaat edilmesini istiyorsan, insanların gücünün yettiği kadarını iste.*" Yine şöyle demiştir: "*Eğer efendi, kölesini, takat getiremeyeceği bir şeyle onu mükellef tutarsa, bu durumda ona muhalefet etmesi konusunda eline mazeret vermiş olur.*"[683]

إذا أردت أن تطاع فسل ما يستطاع cümlesi şart üslubuyla başlandığından dolayı sonraki cümle ceza/cevap cümlesidir. فسل fiili emirdir ve burada inşa-i talebi vardır. تطاع ve يستطاع kelimeleri arasında seci vardır, zira cümle sonunda kafiye olacak şekilde

[680] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/289.
[681] İbn İsfendiyâr b. Güştâsb'dır. Ordu komutanı idi, Gaddâr Rüstem tarafından öldürüldü. Bknz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebü'l-Fida (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kutubu'l- İlmiyye, 1407-1987), 1/210.
[682] Pervîz, Kisrâ II. Hüsrev b. Hermez b. Enüşirvân'ın lakabıdır. Bknz: Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/293.
[683] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/293.

tertiplenmişlerdir. إن المولى إذا كلف عبده ما لا يطيقه cümlesi şart üslubunda gelmiştir. المولى ve عبد kelimeleri birbirine zıt anlamda olduğundan dolayı tıbâk üslubu mevcuttur. Sonraki cümlede de tekit edatı bulunmaktadır. Kısaca bu rivayette meânî ve bedîye dair sanatlar mevcuttur.

Abdullah b. Ca'fer'in[684] hürriyetine kavuşturduğu köleyle ilgili olarak şu anekdot aktarılır:

أعتق عبد الله بن جعفر غلاما، وأخذ يكتب كتاب العتق، فقال الغلام: أكتب كما أملي: كنت بالأمس لي فوهبتك لمن وهبك لي، فأنت اليوم مني. فكتب ذلك واستحسنه وزاده خيرا.

Abdullah b. Ca'fer bir köleyi azat eder ve azatlık belgesini yazmaya koyulur. Köle şöyle der: "*Sana söylediğim gibi yaz: "Dün sen benimdin, seni bana verene seni hibe ettim, böylece sen bugün benim gibi oldun.*" Abdullah bunu yazdı ve bu söz hoşuna gitti, ona daha fazla iyilikte bulundu.[685]

أعتق عبد الله بن جعفر غلاما، وأخذ يكتب كتاب العتق cümlesinde başta ve sonda aynı kökten türemiş lafızlar bulunmasından dolayı bedî ilmine ait reddü'l-'acüz ale's-sadr sanatı bulunmaktadır. Rivayet, hüküm hakkında bilgisi olmayan bir muhataba söylendiğinden ibtidâî haberdir. أكتب كما أملي emir cümlesidir, bu yüzden inşâ-i talebidir.

Bir adam cariyesini satmak ister, cariyesi ağlamaya başlar. Ona niçin ağladığını sorduğunda şöyle der: "*Bana ait olup sahip olduğun şeylere, eğer sende olup ben sahip olsaydım seni elimden çıkarmazdım.*" Bunun üzerine adam cariyeyi azat eder.[686]

أراد رجل بيع جارية فبكت، فسألها، فقالت: لو ملكت منك ما ملكت مني ما أخرجتك من يدي. فأعتقها.

İlk cümle, konu ile ilgili herhangi bir yargısı olmayan muhataba söylendiğinden cümle ibtidâî haber şeklindedir. Sonraki cümle şart edatı içermesi hasebiyle şart üslubunda gelmiştir. Cümlede geçen ملك ve أعتق fiilleri arasında zıt anlam olduğundan tıbâk sanatından bahsedebiliriz.

---

684 Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 3/456.
685 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/348.
686 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/348.

Zemahşerî, İslam dünyasının yanı sıra diğer kültürlerden aktarılan rivayetlere de yer vermiştir. Örneğin Yunanlı büyük şair, İlyada ve Odessa'nın yazarı Homeros'a ait şu sözü nakleder:

أميروس: التسلط على المماليك دناءة.

Homeros şöyle demiştir: "*Kölelere musallat olmak alçaklıktır.*" [687]

Bu sözde icaz vardır, çünkü bir cümleyle pek çok mana ifade edilmiştir. Bu da meânî ilmine ait güzle bir sanat olan icazın varlığını göstermektedir.

Yine kaili belli olmayan, şu ibretlik söze de yer vermiştir:

شر الناس من يبيع الناس.

"İnsanların en kötüsü, insan satandır." [688]

Cümle, haberin içerdiği hüküm hakkında ön bilgisi olmayan muhataba verilen haber olup yalın ve düz bir ihbar içerdiğinden ibtidâî haberdir. Ayrıca az sözle çok mana ifade ettiğinden burada icaz sanatından söz etmek mümkündür.

Şiir: Ebü'l-Atâhiye, İyâs b. Katâde, İbn Ramile ed-Dabbî, Lakît b. Zürâre, Tarih b. İsmail, Abdülmelik, Sivâr b. el-Mudarrab gibi şairlerin yanı sıra kaili meçhul beyitlere yer vermiştir.

Örneğin, Ebü'l-Atâhiye[689] de bu konuyla ilgili fikrini şu şekilde belirtmiştir:

أطع الله بجهدك عامدا أو دون جهدك.

أعط مولاك كما تط لب من طاعة عبدك.

İsteyerek, bütün gayretinle ya da gayret etmeden Allah'a itaat et

Kölenden itaat etmesini istediğin gibi sen de Mevlâ'na itaat et[690]

Birinci şatr emir fiiliyle başlamıştır, bu yüzden cümle inşâ-ı talebî'dir. بجهدك ve دون جهدك anlamca birbirine zıttır, bu yüzden tıbâk sanatından bahsedebiliriz. İkinci beyit de emir fiiliyle başlamıştır, burada da cümle inşâ-i talebî'dir. Beyitte geçen مولاك ve عبدك kelimeleri birbirine zıt olmaları sebebiyle tıbâk üslubu mevcuttur.

---

687 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/349.
688 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/349.
689 Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 10/195.
690 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/290.

3.2.5. Elli ikinci bab: Adalet, insaf ve taksimde eşitliğin gözetilmesi gibi hususlar ile adil olan ve adaleti tavsiye eden insanlara dair[691]

Bu babda otuz dokuz tane rivayet yer almaktadır. Hz. Peygamberden rivayet edilen hadislerin yanı sıra adaletin timsali olan Ömer b. Hattâb, Ömer b. Abdülazîz, Me'mûn gibi idarecilerin, Aristoteles, Sokrat gibi filozof ve diğer âlimlerin altın değerindeki sözleri adaletin toplumların hayatında ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Hz. Ömer (r.a) ilk hutbesinde, hak ve adalete vurgu yaparak daima hakkın yanında olacağını şu sözlerle ifade etmiştir:

أول خطبة خطبها عمر رضي الله عنه قال: أيها الناس، والله ما منكم أحد هو أقوى عندي من الضعيف حتى آخذ الحق له، ولا أضعف عندي من القوي حتى آخذ الحق منه، ثم نزل.

Hz. Ömer (r.a) ilk hutbesinde şöyle demiştir: "*Ey insanlar! Allah'a yemin olsun ki, sizden hiçbiriniz, zayıfın hakkını ondan alıncaya kadar nezdimde güçlü değildir. Zayıfın hakkını alıncaya kadar nezdimde güçlü insandan daha zayıf kimse yoktur.*" Sonra minberden indi.[692]

Adalet İslam dininin gerek fert gerekse toplum düzeyinde üzerinde önemle durduğu en temel hususlardan biridir. Özellikle toplumda dirlik ve düzenin sağlanması bakımından padişah ve halifelerin adalete riayet etmeleri çok önemlidir. Bu babda bazı halifelerin adalet konusundaki hassasiyetlerine dair örnekler verilmektedir. Yine Aristoteles'in bu konuda söylediği "*Adalet iyidir ve tüm iyiliklerin sebebidir. Aynı şekilde iyi, her mutedil olanla birlikte bulunur. Zulüm ise çirkindir ve tüm çirkinliklerin sebebidir. Çirkin olan şey, aynı zamanda, itidal çizgisi dışında olanla birlikte bulunur.*"[693] sözüne yer verilmiştir.

Bunun yanı sıra Sokrat'ın da adalete vurgu yaptığı ifadeleri bulunmaktadır. Ona göre insanın sevincinin kaynağı mutedil bir kalptir. Âlim insanın sevincinin kaynağı ise adil hükümdardır. Yine ona göre insanın hüznünün kaynağı değişken mizaca sahip kalptir, âlimin hüznünün kaynağı ise zâlim hükümdardır.[694]

---

[691] Kübra Öztürk, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'ın siyasetle ilgili bölümlerini derleyerek "*Alemin Nizamı: Hükümdara, Adalete ve Zulme Dair Rebîʿu'l-Ebrâr 'dan Seçmeler*" adıyla günümüz Türkçesine çevirmiştir. Yazar eserin bu babını "*Adalet, insaf, taksim ve benzeri hususlarda eşitlik ile adiller ve adaleti öğütleyenlere dair*" şeklinde çevirmiştir. Bkz. Zemahşerî, *Âlemin Nizamı*, çev: Kübra Öztürk, 72-80.

[692] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/387.

[693] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/394-395.

[694] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/395.

Kur'ân ayeti: Bu konu ile ilgili olarak bu babda sadece A'râf sûresi 44. ayetin zikredildiğini tespit ettik. Süleyman b. Abdülmelik'in, yapılan haksızlık karşısında, adaleti tesis etmek için ortaya koyduğu güzel davranışa dair zikredilen rivayette geçmektedir:

قال رجل لسليمان بن عبد الملك، وهو جالس للمظالم: ألم تسمع قول الله تعالى: ﴿فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾؟ قال: فما خطبك؟ قال: وكيلك اغتصبني ضيعتي وضمها إلى ضيعتك الفلانية، قال: فضيعتي لك، وضيعتك مردودة إليك، وكتب إلى الوكيل بذلك، وبصرفه عن عمله..

Süleyman b. Abdülmelik, haksızlıkları çözmek üzere düzenlediği meclise bir adam gelir ve "*Yüce Allah'ın şu sözünüz duymandın mı*?" diyerek şu ayeti okur: "*O zaman aralarında bir duyurucu, "Allah'ın lâneti zâlimlere!" diye seslenir.*" Süleyman: "*Senin derdin ne?*" diye sorar. Adam: "*Senin vekilin arazimi gasp etti ve senin arazine kattı"* der. Süleyman şöyle der: "*Benim arazim senindir, senin arazini de sana geri iade ediyorum*." Ardından vekiline, bu kararını ve onu görevden azlettiğini bildiren bir mektup yazar.[695]

Rivayette geçen ألم تسمع قول الله ve فما خطبك cümleleri istifham üslubunda olduğu için burada inşâ-ı talebî mevcuttur. وكيلك اغتصبني ضيعتي ibaresinde وكيلك kelimesi fiile takdim edilmiş ve vurgu yapılmıştır. Ayrıca ضيعتي lafzı, yapılan haksızlığa dikkat çekmek ve vurgu yapmak için birkaç kez tekrar edilmiştir.

Nebevî hadis: Bu babda Hz. Peygamberden gelen tek bir hadise yer verilmiştir. O da şu şekildedir:

النبي صلى الله عليه وسلم: زين الله السماء بثلاث: بالشمس، والقمر والكواكب، وزين الأرض بثلاث: بالعلماء، والمطر، وسلطان عادل.

Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: "*Allah semayı üç şeyle süsledi: Güneş, ay ve gezegenler. Yeryüzünü de üç şeyle süsledi: Âlimler, yağmur ve adil hükümdar."* diyerek adaletin önemine vurgu yapmıştır.[696]

Bu hadis meânî, beyan ve bedî sanatlarını içermektedir. بثلاث: بالشمس، والقمر والكواكب ibaresinde bir çok şeyi bir hüküm altında birleştirdikten sonra onları taksim etmiştir, bu yüzden burada bedî ilmine ait cem' maa't- taksîm sanatı icra edilmiştir. Sonraki cümle de

[695] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/389.
[696] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/387.

aynı şekilde bir hüküm altında birleştirildikten sonra taksim edilmiştir. Cümlede geçen الشمس ve القمر, السماء ve الأرض kelimeleri birbiriyle ilişkili olduğu için burada tenasüp sanatı vardır. Ayrıca her iki cümle de meânî ilminin konusu olan ibtidâî haber şeklinde gelmiştir.

Ehl-i Beyt: Bu babda üç yerde Hz. Alî'nin ve bir yerde Hasan b. Ali'nin rivayetine yer verilmiştir.
Örneğin, Hz. Alî (r.a) bu konuda şöyle demiştir:

علي رضي الله عنه: أشد الأعمال ثلاثة: ذكر الله على كل حال، ومواساة الإخوان بالمال، وإنصاف الناس من نفسك.

Hz. Alî şöyle demiştir: "*İşlerin en zoru üç tanedir: He hal ü kârda Allah'ı anmak, kardeşleri parayla avutmak, insanlara adil davranmak.*"[697]

Bu cümlede de cem' maa't- taksîm sanatı görülmektedir. Ayrıca أعمال, حال ve مال lafızları arasında hem cinas hem seci sanatı mevcuttur.

Haber, Anekdot, Hikâye, Mevize: Bu babda adalet merkezli pek çok hikâye, kıssa ve mevizenin yanı sıra Erdeşîr, Me'mûn, Enûşirvân, Ahnef, Aristoteles ve Sokrat gibi ulema ve hükemâdan rivayet edilen hikmetli sözler, anekdotlar ve haberlere yer verilmiştir. Örnek olarak şunları zikredebiliriz:

لا يكون العمران إلا حيث يعدل السلطان.

"*Ümran (bayındırlık) ancak sultanın adil olduğu yerde olur.*"

Cümle nefiy edatıyla başlamış, ardından إلا istisna edatı gelmiştir, bu yüzden burada kasr sanatı bulunmaktadır. العمران ve السلطان lafızları arasında secî vardır. Ayrıca az sözle çok mana ifade etmesi sebebiyle icaz sanatı da bulunmaktadır.

العدل حصن وثيق في رأس نيق، لا يحطمه سيل ولا يهدمه منجنيق.

"*Adalet, dağın zirvesindeki sağlam bir kale (gibi)dir, onu ne bir sel tahrip edebilir ne de bir mancınık yıkabilir.*"

[697] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/387.

Cümlede adalet sağlam bir kaleye benzetilmektedir, bu yüzden beyan ilminin konularından olan teşbih sanatı bulunmaktadır. Ayrıca منجنيق ,نيق ,وثيق kelimeleri arasında seci sanatı vardır. لا يحطمه ve لا يهدمه fiilleri arasında tenasüp mevcuttur. لا يحطمه سيل ولا يهدمه منجنيق cümlesi ise önceki cümleyi açıkladığı için burada itnâb vardır.

بعض السلف: العدل ميزان الله، والجور مكيال الشيطان.

Selef-i salihinden biri şöyle demiştir: "*Adalet Allah'ın terazisidir, zulüm ise şeytanın ölçeğidir.*"

Bu cümlede birbirine zıt olan adalet ile zulüm karşılaştırıldığından dolayı burada mukâbele sanatı icra edilmiştir. Ayrıca, ميزان ve مكيال lafızları arasında seci vardır.

الملك العادل مكنوف بعون الله، محروس بعين الله.

"*Adil hükümdar Allah'ın yardımıyla kuşatılmış ve O'nun gözüyle korunmuştur.*"

مكنوف بعون الله، محروس بعين الله cümlesi adil hükümdar hakkında haber verdiğinden, ibtidâî haber niteliğinde bir sözdür. Cümle sonlarının aynı şekilde bitmesi güzel bir seci oluşturmuştur. عون ve عين kelimelerinde cinâs sanatı vardır.

أردشير: إذا رغب الملك عن العدل، رغبت الرعية عن الطاعة.

Erdeşîr[698] şöyle demiştir: "*Hükümdar adaletten saparsa, halk da itaatten sapar.*"[699]

Cümle şart üslubunda gelmiştir ve hem şart hem de ceza cümlelerinde fiil aynı köktendir. Şart ve cezâ cümlelerinde yer alan iki anlamı birleştirildiğinden ve birine isnat edilen mana diğerine de isnat edildiğinden dolayı bedî ilminin konularından olan muhassinât-ı maneviyye kısmına ait olan müzâvece sanatı bulunmaktadır.

Hükemadan şunları nakletmiştir:

الحكماء: عدل السلطان أنفع من خصب الزمان.

"*Sultanın adaleti zamanın bereketli/verimli olmasından daha faydalıdır*."

[698] Sâsânî devletinin kurucusu ve destan kahramanı olan hükümdar. Bkz. Tahsin Yazıcı, Erdeşîr, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1995), 11/284.

[699] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/393.

Cümle az lafızla çok mana ifade etmesi sebebiyle icaz sanatını içermektedir. Aynı zamanda muhteva hakkında bilgisi olmayan muhataba haber verdiğinden ibtidâî haber niteliğindedir.

Ca'fer b. Yahyâ,[700] kendisine yapılan şikayetle ilgili olarak şunu söylemiştir:

شكوا إلى جعفر بن يحيى عاملا له، فوقّع إليه: قد كثر شاكوك، فإمّا اعتدلت، وإمّا اعتزلت.

Ca'fer b. Yahyâ'ya valisini şikâyet ettiler, o da valisine şöyle yazdı:

"Senden şikâyet edenlerin sayısı çoğaldı, ya adaletle davranırsın ya da azledilirsin."[701]

Cümlede bir tane tekit edatının bulunması, talebî haber olduğunu göstermektedir. Ayrıca اعتدلت ve اعتزلت fiilleri hem cinâs hem de secî sanatını içermektedir.

Şiir: Abbas b. Abdülmuttalib, Hârûn b. Muhammed el-Belisi gibi şairlerden iktibaslar yapmıştır. Örneğin, Abbas b. Abdülmuttalib'in şu beyitlerini aktarmıştır:

العباس بن عبد المطلب:

أبا طالب لا تقبل النصف منهم أبا طالب حتى تعق وتظلما

أبي قومنا أن ينصفونا فأنصفت قواطع في أيماننا تقطر الدما

Abbas b. Abdülmuttalib şöyle demiştir:

Ebû Talip sakın onların adaletini kabul etme, sana isyan edilse ve zulmedilse bile,

Halkımız bize adil davranmayı reddetti de elimizdeki kan damlatan kılıçlar adil oldu.[702]

İlk beytin birinci ve ikinci şatrında أبا طالب isminin iki defa tekrarlanması, o kişiye vurgu yapmak ve tekit maksadıyladır. Cümle ya da ibarenin bu şekilde tekrar edilmesi itnâb sanatının özelliklerindendir. Ayrıca cümlede nehiy fiilinin olması inşâ-ı talebi olduğunu gösterir. İkinci beyitte geçen فأنصفت قواطع في أيماننا تقطر الدما cümlesinde kılıçlar insana benzetilmiş, bundan dolayı burada istiâre sanatı olduğunu ve تقطر الدما ibaresinde de kinâye[703] sanatı olduğunu söyleyebiliriz.

---

[700] Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/130.
[701] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/388-389.
[702] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/388.
[703] Yakup Eroğlu, *Arap Belâgatında Kinâye ve İstiâre* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler

Kabile. Kûfe ehlinin başlarındaki validen rahatsız olup Me'mun'a şikayetleriyle ilgili şu rivayet aktarılır:

تظلم أهل الكوفة إلى المأمون من واليهم، فقال: ما علمت في عمالي أعدل وأقوم بأمر الرعية، وأعود بالرفق عليهم منه، فقال رجل: يا أمير المؤمنين: ما أحد أولى بالعدل والإنصاف منك، فإن كان بهذه الصفة فعلى أمير المؤمنين أن يوليه بلدا بلدا حتى يلحق كل بلد مثل الذي لحقنا، ويأخذ بقسطه منه كما أخذه، وإذا فعل ذلك لم يصبنا منه أكثر من ثلاث سنين. فضحك وعزل.

Kûfe halkı, başlarındaki valilerini Me'mûn'a şikâyet ettiler, bunun üzerine Me'mun şöyle dedi: "*Valilerim içinde ondan daha adil, halkın işlerini daha düzgün yapan, onlara karşı daha şefkatli başka birini tanımıyorum*". İçlerinden biri şöyle dedi: "*Ey müminlerin emiri, adalet ve hakkaniyet konusunda senden daha evla kimse yoktur. Eğer o, bu sıfatları taşıyorsa, müminlerin emiri, onu vali olarak şehir şehir atasın ki bizim başımıza gelenler onların da başına gelsin, bizim nasiplendiğimiz gibi onlar da nasiplensinler. Eğer müminlerin emiri böyle yaparsa başımızda üç seneden daha fazla durmaz.*" Me'mûn güldü ve onu görevden aldı.[704]

Cümlede geçen علمت, عمالي, أعدل kelimelerinin kök harfleri itibariyle bir cinas mevcuttur. Ayrıca واليهم, الرعية ve يوليه, عزل kelimeleri birbirine zıt anlamda olduğu için tıbâk üslubu vardır. بالعدل والإنصاف kelimeleri anlam itibariyle birbirine benzediği için tenasüp sanatı vardır. فإن كان بهذه الصفة cümlesinden itibaren sözün sonuna kadar meânî ilmine ait itnâb icra edilmiştir. فإن ve وإذا فعل kelimeleriyle başlayan cümlelerde şart üslubu kullanılmıştır.

3.2.6. Elli dokuzuncu bab: Şan, şöhret, onur, saygınlık, gelişim ve liderlikle alakalı konular.

Zemahşerî bu babda elli bir rivayet aktarmıştır. Babın başında İslam dininin izzet ve şerefine vurgu yapan rivayetlere yer vermiştir. Örneğin Hz. Ali, Hz. Peygamberden naklen şöyle demiştir:

Enstitüsü, 2007), 12.

[704] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 3/390.

علي رضي الله عنه رفعه: من نقله الله من ذل المعاصي إلى عز التقوى أغناه بلا مال، وأعزه بلا عشيرة، وآنسه بلا أنيس.

"*Allah, kimi günahların zilletinden takvanın izzetine geçirirse, onu para olmadan zenginleştirmiş, aşiret olmadan aziz kılmış, dost olmadan huzur vermiş demektir.", diyerek Hz. Ali takvalı olmanın şerefinden zikretmiştir.*"[705]

Yine Hz. Ali, kaçmanın, erkeğin izzet ve şerefine yakışmadığını şu sözleriyle ifade etmiştir:

علي رضي الله عنه: ما أرى شيئا أضر بقلوب الرجال من خفق النعال وراء ظهورهم.

"*Ben erkeklerin kalbine, çarıkların sırtlarına çarpmasından (kaçmalarından) daha zararlı bir şey görmüyorum.*"[706]

İbrâhim Edhem,[707] insanlara baş olmanın ve onlara öncülük yapmanın sorumluluk gerektirdiğini, tabi olmanın risksiz olduğunu şu sözleriyle ifade eder:

إبراهيم بن أدهم: كن ذنبا ولا تكن رأسا، فإن الذنب ينجو، والرأس يهلك.

İbrâhim Edhem şöyle demiştir: "*Kuyruk ol, baş olma! Zira kuyruk kurtulur ama baş helak olur.*" [708]

Cahiliye döneminde eşraftan biri olan el-Ehtem es-Sa'dî, başkanlıkla ilgili olarak şu uyarıda bulunmuştur:

من عشق الرياسة لم يفلح.

"Başkanlığa âşık olan iflah olmaz". [709]

Daha sonra Zemahşerî şan, şöhret, itibar ve makam elde etme arzusu ile ilgili rivayetlere yer vermiştir. İletişim kanallarının hızla çoğaldığı günümüzde pek çok insan meşhur olmak ve itibar elde edebilmek için akla hayale gelmeyen yollara tevessül etmektedir. Ne var ki, şan, şöhret, itibar gibi insan nefsinin hoşuna giden hususlar, kültürümüzde zehirli

[705] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/5.
[706] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/6.
[707] Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 7/387.
[708] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/7.
[709] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/7.

bala benzetilmiş ve uzak durulması tavsiye edilmiştir. Zemahşerî, geçmişte şöhretten uzak durmak isteyen tasavvuf erbabının tavırlarıyla ilgili pek çok rivayet aktarmıştır. Örneğin Fudayl b. İyâz, yanına dört kişi ya da daha fazla insan gelip oturduğunda, şöhret endişesiyle kalkıp giderdi. [710]

فضيل كان إذا جلس إليه أربعة أو أكثر قام مخافة الشهرة.

Aynı şekilde İbn Sîrîn, insanlarla bir arada oturmaktan, şöhret korkusuyla, çekindiğini ifade etmiştir. [711]

Kur'ân ayeti: Bu babda sadece bir ayetin zikredildiğini görüyoruz. O da Münâfikûn sûresi 8. ayettir. Ayet, Hasan b. Ali'den rivayet edilen ve mümin kişinin izzetini gösteren şu rivayette geçmektedir:

قيل للحسن بن علي رضي الله عنه: فيك عظمة، قال: لا بل فيّ عزة، قال الله تعالى: ﴿وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾.

Hasan b. Ali'ye, kendisinde bir azamet olduğu söylendiğinde o şöyle cevap vermiştir: "*Hayır bende izzet vardır.*" Zira Allahü Teâlâ şöyle buyurur: "*Hâlbuki asıl üstünlük, ancak Allah'ın, Peygamberinin ve müminlerindir.*" [712]

عظمة ve عزة kelimeleri arasında anlam benzerliği olduğu için tenasüp sanatı vardır. لا بل فيّ عزة cümlesi, önceki anlamı daha güçlü anlatmak için, söylenen sözden caymış gibi davranıp müteradifi olan kelimeyle daha güçlü bir şekilde onu doğruladığı için bedî ilmine ait rucû sanatı[713] icra edilmiştir. Ayette kasr sanatı vardır, zira lafza-i celâl takdim edilmiştir.

Nebevî hadis: Bu konu ile ilgili olarak Hz. Peygamberden rivayet edilen pek çok hadis bulunmaktadır. Temîm ed-Dârî, Abdullah b. Ömer ve Ebû Hüreyre'den rivayet edilen hadisler bunlardan bazılarıdır. Örneğin, Abdullah b. Ömer'den rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber, kişinin malının yanı sıra makam ve mansıbından da sorguya çekileceğini söylemiştir:

---

[710] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/9.
[711] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/9.
[712] Münâfikûn, 63/8; Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/5.
[713] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 158.

عبد الله بن عمر رضي الله عنه: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إذا كان يوم القيامة دعا الله بعبد من عباده، فيوقف بين يديه، فيسأله عن جاهه كما يسأله عن ماله.

Abdullah b. Ömer Hz. Peygamberin şöyle dediğini işitmiştir: "*Kıyamet gününde Allah kullarından birini çağırır da kul O'nun huzurunda durur. Allah ona, malının hesabını sorduğu gibi makamının da hesabını sorar.*"[714]

Cümlede geçen فيوقف بين يديه ibaresi kinayedir, zira huzurda durmanın keyfiyeti meçhuldür. جاهه ve ماله kelimelerinin vezinleri aynı olduğu için bedî ilmine ait müvâzene sanatı vardır.

Yine Ebû Hüreyre'den nakledilen bir hadiste Hz. Peygamber, şöhretin sorumluluğunun ağır olduğunu ifade sadedinde şunu söylemiştir:

أبو هريرة: عن النبي صلّى الله عليه وسلّم: كفى بالمرء فتنة أن يشار إليه بالأصابع في دين أو دنيا.

Ebû Hüreyre Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle nakletmiştir: "*Kişinin din ve dünya işleri konusunda parmakla gösterilmesi ona imtihan olarak yeter!*" [715]

Cümle herhangi bir tekit edatıyla pekiştirilmediğinden ibtidâî haberdir. Ayrıca دين ve دنيا kelimeleri arasında cinas vardır.

Ehli Beyt: Bu babda Hz. Ali'den rivayet edilen sözlerin yanı sıra Muhammed b. Hanefiyye ve Hasan b. Ali'den rivayetler de bulunmaktadır.
Örneğin Muhammed b. Hanefiyye'den[716] şöyle bir rivayet aktarılmıştır:

سئل محمد بن الحنفية عن أعظم الناس خطرا، فقال: الذي لا يرى الدنيا كلها عوضا من بدنه. ثم قال: إن أبدانكم هذه ليست لها أثمان إلا الجنة، فلا تبيعوها إلا بها.

Muhammed b. Hanefiyye'ye en büyük tehlike içinde olan insanların kim olduğu soruldu, şöyle cevap verdi: "*Dünyanın tamamını kendi bedenine bedel görmeyen kişidir*". Sonra

[714] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/8.
[715] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/9.
[716] Hz. Ali'nin Havle bint Ca'fer el-Hanefiyye isimli hanımından doğan oğludur. Bknz: Mustafa Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/534.

şöyle dedi: "*Bu bedenlerinizin cennetten başka bir bedeli yoktur. O halde onları bundan başka bir şey karşılığında satmayın.*"[717]

إن أبدانكم ile başlayan cümle ile فلا تبيعوها cümlede kasr vardır. Ayrıca ilk cümle tekit edatı içermesinden dolayı talebi haber nevindendir. Son cümle ise itnâbtır.

Haber. Bu babda pek çok hikmetli söz, anekdot, haber, kıssa vs. aktarılmıştır. Hasan el-Basrî, Kuteybe b. Müslim, Hişâm b. Abdülmelik, Hâlid b. Safvân, Beşşâr b. Bürd, Abdülazîz b. Ebû Revvâd, İbn Sîrîn, İbn Ebû Lübâbe'den rivayetlere yer verilmiştir. Örneğin, Kuteybe b. Müslim'den[718] şöyle bir rivayet aktarılmıştır:

قال رجل لقتيبة بن مسلم: أتيناك لا نرزؤك ولا ننكؤك ولكن نسألك جاهك. فقال: سألتم أثقل الأمور علي، والله إنا لنعطي أموالنا وقاية لوجوهنا.

Bir adam Kuteybe b. Müslim'e şöyle der: "*Biz sana ne malını istemek ne de bir şey talep etmek için geldik, biz senin itibarını istiyoruz.*" Kuteybe dedi ki: "*Siz benden en zor şeyi istediniz. Allah'a yemin olsun ki, itibarımızı korumak için malımızı vereceğiz.*"[719]

Cümlede لا ve لكن edatlarıyla kasr yapılmıştır. لا نرزؤك ve ولا ننكؤك fiillerinde cinâs-ı nâkis sanatı vardır. Aynı zamanda bu fiiller birbirine benzer anlamlar içerdiği için aralarında tenasüp vardır.

والله إنا لنعطي أموالنا وقاية لوجوهنا cümlesi kasemle başlamış, ardından iki edatla tekit edilmiştir ve anlam en güçlü şekilde tekit edilmiştir. Bu yüzden cümle inkârî haber üslubundadır. Çünkü muhatap haberin içerdiği hükmü inkâr edip benimsemediği için birden fazla tekit unsuru ile pekiştirilmesi gerekli görülmüştür.

Araplar meşhur bir kişiyi tanımlamak istediklerinde şöyle derler:

هو أنور من ليلة البدر، وأشهر من يوم بدر.

"O, dolunaylı geceden daha aydınlık, Bedir Günü'nden daha meşhurdur." [720]

[717] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/6.
[718] Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 4/410.
[719] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/8.
[720] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/9.

Cümle içerdiği hüküm hakkında ön bilgisi olmayan muhataba söylendiği için ibtidâî haber niteliğindedir. ليلة ve يوم kelimeleri anlamca birbirine zıt olduğu için tıbâk üslubu vardır. Ayrıca ليلة البدر ve يوم بدر ibarelerinde geçen bedr kelimesi dolunay ve Bedir günü (Bedir savaşı) şeklinde iki farklı anlamda kullanıldığından dolayı cinas sanatı vardır.

Şiir: Zemahşerî konu ile ilgili pek çok şiire yer vermiştir. Muhadram şairlerinden Nâbiga el-Ca'dî, Nasr b. Seyyâr, İbnü'l-Kelbî, Sinân b. Sami b. Sinân, Mâlik b. Enes, Muhammed b. Abdüsselam, Emir es-Suleyhî, en-Nimrî ve Ahtal'ın şiirlerinden iktibaslar yapmıştır. Örneğin Emevîler devrinde yaşamış, Hıristiyan Arap şairlerinden olan el-Ahtal[721], Abdülmelik b. Mervân hakkında şu beyitleri söylemiştir:

الأخطل في عبد الملك بن مروان:

وترى عليه إذا العيون رمقنه سيما التقي وهيبة الجبار.

Gözler onu süzdüğünde görürsün, özellikle takva sahibi güçlü heybetli tavrını[722]

Bu beyit medh maksadıyla kaleme alınmıştır. Şart üslubu içeren beytin ikinci şatrı birinci şatrını tekit etmektedir. ترى, العيون ve رمقنه kelimeleri birbiriyle alakalı ve benzer olduğunda aralarında tenasüp vardır.

Muâviye, şair Şemmâh'ın, Medine'nin ileri gelenlerinden 'Arâbe b. Evs hakkında söylediği beyitleri duyunca ona ('Arâbe'ye), kavmine nasıl liderlik yaptığını sormuş, aldığı cevap dikkat çekicidir:

قال معاوية لعرابة بن أوس: أنت الذي يقول لك الشماخ:

رأيت عرابة الأوسي يسمو إلى الخيرات منقطع القرين

إذا ما راية رفعت لمجد تلقّاها عرابة باليمين

فيم سدت قومك؟ قال: والله ما أنا بأكرمهم حسبا، ولا بأفضلهم نسبا، ولكني أعرض عن جاهلهم، وأسمح لسائلهم، فمن عمل عملي فهو مثلي، ومن زاد فهو أفضل مني، ومن قصر فأنا أفضل منه، قال معاوية: هذا والله الكرم والسؤدد.

---

721 İbn Kuteybe, *Kitâbü'ş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1119), 1/483.

722 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/13.

Muâviye, ‘Arâbe b. Evs’e der: Şemmâh’ın hakkında şu beyitleri söylediği kişi sensin:

‘Arâbe b. Evs’i gördüm eşsiz bir şekilde iyiliklere doğru yükseldiğini

Şöhret için açılan bir bayrak kaldırıldığında, hemen ‘Arâbe onu eliyle kavrar

Peki kavmine nasıl önderlik yaptın? ‘Arâbe: “*Allah'a yemin olsun ki, ben onların en şereflisi ve soyca en üstünü değilim, ancak cahil olanı affederim ve isteyene müsamahakâr davranırım. Bu yüzden kim benim gibi davranırsa o benim gibidir, kim benden daha iyisini yaparsa o benden daha üstündür, kim de eksik yaparsa ben ondan daha üstün olurum.*” Muâviye şöyle dedi: “*Allah'a andolsun ki gerçek şeref ve efendilik budur*.”[723]

Şiirde geçen رأيت ve راية kelimeleri ile عرابة kelimeleri cinas oluşturmaktadır. يسمو ve رفعت kelimeleri arasında tenasüp vardır. القرين ve اليمين kelimeleri arasında ise müvâzene geçmektedir.

Şiir beyitlerinden sonra nesrin gelmesi konuya güzellik katmış ve manayı pekiştirmiştir. Nesrin ilk cümlesi istifhamla başlamış olup talebi inşâ nevindendir. Sonraki cümle kasemle başlamıştır, nefiyden sonra ولكني edatının gelmesi kasr üslubunun olduğunu göstermektedir. أكرم, أفضل sıfatları arasında tenasüp vardır. حسبا, نسبا, جاهلهم, سائلهم kelimeleri arasında hem cinâs hem seci bulunmaktadır. فمن عمل عملي فهو مثلي cümlesi şart üslubunda olup عمل عملي terkibinde kelimelerden biri fiil ve diğeri isim olduğu için mustevfa cinâs vardır. زاد ve قصر fiilleri arasında tıbâk üslubu[724] mevcuttur. هذا والله الكرم والسؤدد cümlesi kasem içermekte, الكرم والسؤدد kelimeleri arasında tenasüp vardır.

3.2.7. Yetmişinci bab: Hüküm, kadı, şahit, borç, yemin, husumet ile alakalı konular

Rebîʿu’l-Ebrâr ’ın kapsamlı bablarından biri olup yüz yirmi beş rivayet içermektedir. Devlet yönetimi, siyaset ve sosyal hayatta önemli bir yere sahip olan hak, hukuk ve adalet konularına dair Hz. Peygamberden, ashaptan, tabiinden, ulema ve hükemâdan, şairlerden ve diğer insanlardan rivayet edilen sözlere ve beyitlere yer verilmiştir. Konu ile ilgili

[723] Zemahşerî, *Rebîʿu’l-Ebrâr,* 4/12.
[724] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi’ İlmi ve Sanatları*, 316.

olarak Abdullah b. Ömer, Ebû Hanîfe, Ebû Vakkas, İbn Ömer gibi meşhur şahsiyetlerin rivayetlerine rastlamak mümkündür.

Babın başında, hüküm verirken adil olunması, hakkın ikame edilmesi için tarafların çok dikkatli dinlenilmesi ve titiz davranılması konusunda rivayetlere yer verilmiştir.

Abdullah b. Ömer'in rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

عبد الله بن عمر: عن رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: لا قُدّست أمة لا يُقضى فيها بالحق.

Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir: "*Hak/adalet üzere hüküm verilmeyen bir ümmeti Allah arındırmasın*" [725]

Yine başka bir hadisinde Hz. Peygamber adaletle hüküm vermeyen kimseye lanet etmiştir:

عبد الرحمن بن حواز: عنه عليه السّلام: من حكم بين اثنين، تحاكما إليه وارتضياه، فلم يقض بينهما فعليه لعنة الله.

Abdurrahman bin Havvâz, Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir: "*Kim kendisine başvuran ve onun hakemliğini kabul eden iki kişi arasında hüküm verir ve aralarında adaletle hükmetmezse, Allah'ın laneti onun üzerine olsun.*" [726]

Yine Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bir hadiste, insanlar arasında hüküm verenlerin kıyamet günü karşılaşacakları manzara ile ilgili olarak Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

أبو هريرة: عنه عليه السّلام: ليس أحد يحكم بين الناس إلا جيء به يوم القيامة مغلولة يداه إلى عنقه، فكه العدل، وأسلمه الجور.

Ebû Hüreyre, Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle nakletmektedir: "*İnsanlar arasında hüküm veren biri kıyamet günü elleri boynuna prangayla bağlı vaziyette getirilir. Bu prangayı adalet (le verdiği kararlar) açar veya zulüm onu (cehenneme) teslim eder.*" [727]

Hz. Peygamberin terbiyesinden geçen ashâb-ı kiram adaletin tesisi ve hakkın sahibine teslim edilmesi konusunda o kadar hassas idiler ki, karar vermeden önce tarafları can

[725] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/305.
[726] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/305.
[727] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/305.

kulağıyla dinler ve bütün gayretlerini doğru karar vermeye teksif ederlerdi. Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir'i ziyareti sırasında yaşanan hadise buna güzel bir örnektir:

أبو حازم: دخل عمر على أبي بكر رضوان الله عليهما؛ فسلم فلم يرد، فقال لعبد الرحمن بن عوف: أخاف أن يكون قد وجد عليّ خليفة رسول الله. فكلم عبد الرحمن أبا بكر، فقال: أتاني وبين يدي خصمان، قد فرغت لهما قلبي وسمعي وبصري، وعلمت أن الله سائلي عنهما وعما قالا وعما قلت.

Ebû Hâzim[728] anlatıyor: Ömer, Ebû Bekr'in yanına girdi ve ona selam verdi, ama Ebû Bekr cevap vermedi. Ömer, Abdurrahman b. Avf'a: "*Allah Resulü'nün halifesinin bana kızmış olmasından endişe ediyorum.*" dedi. Abdurrahman, Ebû Bekirle bu hususu konuştu ve Ebû Bekir şöyle dedi: "*Bana geldiğinde, yanımda husumetli iki kişi vardı ve ben de kalbimi, kulağımı ve gözümü onlara yoğunlaştırmıştım. Biliyorum ki Allah bana o ikisini soracak, onların söylediklerinden ve benim söylediklerimden mesul tutacak.*"[729]

Hüküm vermenin ne denli sorumluluk gerektiren bir iş olduğu ve adil davranmanın önemi ile ilgili olarak, tergīb ve terhîb kabilinden rivayetlere rastlamak mümkündür. İbn Mes'ûd'dan nakledilen şu rivayet, adaletle hüküm vermenin önemini göstermektedir:

ابن مسعود: ما من حاكم يحكم بين الناس إلا جيء به يوم القيامة وملك آخذ بقفاه حتى يقف به على شفير جهنم. ثم يرفع رأسه، فإن قال الله: ألقاه في مهواة أربعين خريفا.

İbn Mes'ûd şöyle nakletmiştir: "*İnsanlar arasında hüküm veren bir hâkim, kıyamet günü, ensesinden bir melek tarafından tutulmuş vaziyette cehennemin kenarına getirilir. Sonra melek Allahü Teâlâ'ya bakar. Eğer Allahü Teâlâ onu atmasını emrederse, melek onu kırk yıllık bir uçurumdan aşağı atar.*"[730]

Adaletle hüküm vermenin önemi ile ilgili olarak Mesrûk şöyle demiştir:

مسروق: لأن أحكم يوما بحق أحب إليّ من أن أغزو سنة في سبيل الله.

Mesrûk: "*Adaletle bir gün hükmetmek, bana, Allah yolunda bir yıl savaşmaktan daha sevimlidir.*"[731] Bu söz, adil hüküm vermenin Allah yolunda cihat etmekten daha değerli

[728] Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 13/539.
[729] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/305-306.
[730] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/309.
[731] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/309.

olduğunu vurgularken, aynı zamanda bu görevin ne kadar zor olduğuna da dikkat çekmektedir.

Abbasi halifesi el-Mu'tezz'in Muhammed b. Ebü'ş-Şevârib'i Kufe'ye kadı olarak tayin ettiğinde ona söylediği sözler bu işin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir:

محمد بن أبي الشوارب قاضي الكوفة: ما رأيت أحسن وجها من المعتز، ولا أبلغ خطابا، قال لي لما قضاني: يا محمد، قد وليتك القضاء، وإنما هي الدماء والفروج والأموال ينفذ فيها أمرك، ولا يرد حكمك، فاتق الله وانظر ما أنت صانع. فما قرع قلبي كلام مثله.

Kûfe kadısı Muhammed b. Ebü'ş-Şevârib şunları anlatmaktadır: (Abbasi halifesi) el-Mu'tezz'den daha güzel yüzlü ve daha beliğ bir hatip görmedim. Beni kadı olarak tayin ettiğinde şunları söyledi: "*Ey Muhammed! Seni kadı olarak tayin ediyorum. Bu kadılık vazifesi; kan, namus ve para konusunda senin sözünün geçtiği ve verdiğin hükmün geri çevrilmediği bir iştir. Bu konularda Allah'a karşı gelmekten sakın ve ne hüküm verdiğine dikkat et.*" Bunun gibi yüreğime dokunan başka bir söz duymadım. [732]

Bu sözler, kadı olmanın önemli ve titiz bir görev olduğunu ifade etmenin yanı sıra, bu sorumluluğun herkes tarafından yerine getirilemeyeceğini ortaya koymaktadır.

Ebû Hanîfe, kadılık vazifesinin ne denli sorumluluk gerektiren bir iş olduğunu bildiği için ona teklif edilen vazifeyi kabul etmemiş ve eziyete maruz kalmıştır. Buna dair rivayet şöyledir:

أراد عمر بن هبيرة أبا حنيفة على القضاء فأبى، فحلف ليضربنه بالسياط على رأسه وليسجننه، ففعل حتى انتفج وجه أبي حنيفة ورأسه من الضرب. فقال: الضرب في الدنيا بالسياط أهون عليّ من مقامع الحديد في الآخرة.

Ömer b. Hübeyre, Ebû Hanîfe'yi kadı olarak görevlendirmek ister ama Ebû Hanîfe istemez. İbn Hübeyre, Ebû Hanîfe'nin kafasına kırbaçla vuracağına ve onu hapse atacağına dair yemin eder. Bu dediğini yapar ve Ebû Hanîfe'nin yüzü başı, yediği darbelerden dolayı şişer. Ebû Hanîfe şöyle der: "*Bu dünyada kırbaçla dövülmek benim için ahirette demir sopalarla dövülmekten daha kolaydır."* [733]

[732] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/311-312.
[733] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/312.

İbn ‘Avn’den gelen rivayet göre Ebû Hanîfe sadece İbn Hübeyre tarafından kadılığa zorlanmamış ve eziyet edilmemiş, aynı şekilde Ebû Ca’fer tarafından da zorlanmış, işkenceye ve hapse maruz kalmıştır. Hatta bu hapis sırasında vefat etmiştir. [734] Sadece Ebû Hanîfe değil, hadis hafızı Ebû Kilâbe ve Mansûr b. Mu’temir gibi bazı âlimler de kadılığa zorlanmış, reddettikleri için tehdit ve işkenceye maruz kalmışlardır.

Bu babın ortalarında Zemahşerî borç ile ilgili rivayetlere yer vermiştir. Bilge birinden şunu nakletmiştir:

حكيم: الدين مجمع كل بؤس، هم بالليل، وذل بالنهار، وهو ساجور الله تعالى في أرضه، فإذا أراد أن يذل عبدا جعله طوقا في عنقه.

Bilge birisi şöyle demiştir: “*Borç sefalet yumağıdır. Geceleri dert, gündüzleri zillettir. Borç, Allah’ın yeryüzünde (köpeğe takılan) tasmasıdır. Allah bir kulunu zelil kılmak isterse, borç tasmasını onun boynuna takar.*” [735]

Zemahşerî, borcun ödenmesi gereken bir hak olduğu, kişinin hem bu dünyada hem de ahirette bundan sorumlu olduğuna dair Hz. Peygamberden gelen rivayetlere yer vermiştir. Örneğin şehit olduğunda ahirette yerinin neresi olduğunu öğrenmek isteyen birine Hz. Peygamberin cevabı şöyledir:

عمرو بن دينار: قال رجل لرسول الله صلّى الله عليه وسلّم: أرأيت أن قتلت شهيدا فأين أنا؟ قال: في الجنة. ثم قال: قال لي جبرائيل إن لم يكن عليه دين.

Amr b. Dînâr aktarıyor: Hz. Peygamber'e bir adam gelip: "*Eğer şehit olarak ölürsem, ahirette yerim nerededir?*" diye sormuş, Hz. Peygamber: "*Cennet*" diye cevap vermiştir. Sonra şöyle eklemiştir: “*Cebrâil bana “eğer borcu yoksa” dedi*.” [736]

Yine Hz. Peygamberden nakledilen ve Allah yolunda savaşıp ölen kişinin borcunu ödemedikçe cennete giremeyeceğine dair şu rivayet aktarılmıştır:

[734] Zemahşerî, *Rebîʿu’l-Ebrâr,* 4/312.
[735] Zemahşerî, *Rebîʿu’l-Ebrâr*, 4/322.
[736] Zemahşerî, *Rebîʿu’l-Ebrâr*, 4/323.

سعد بن أبي وقاص جاء يتقاضى دينا له على رجل، فقالوا: خرج إلى الغزو، فقال: أشهد أن رسول الله صلّى الله عليه وسلّم قال: لو أن رجلا قتل في سبيل الله، ثم أحيي، ثم قتل، ثم أحيي، ثم قتل، لم يدخل الجنة حتى يقضي دينه.

Sa'd b. Ebî Vakkâs, bir adama verdiği borcu tahsil etmek üzere gelir, adamın savaşa gittiğini söylerler. Bunun üzerine Sa'd şöyle der: Allah Resulünün şöyle dediğine şahit oldum: "*Bir adam Allah yolunda öldürülse, sonra diriltilse, tekrar öldürülse, sonra tekrar diriltilse, sonra tekrar öldürülse, borcunu ödeyene kadar cennete giremez.*"[737]

Yine Hz. Peygamberin borcu olan birinin cenazesini kıldırmak istememesi, bu mevzunun ne denli önemli ve hassas olduğunu göstermektedir:

الخدري: شهد رسول الله صلّى الله عليه وسلّم جنازة رجل من الأنصار، فقال أعليه دين؟ قالوا: نعم، فرجع. فقال علي رضي الله عنه: أنا ضامن يا رسول الله. فقال: يا علي، فك الله رقبتك كما فككت عن أخيك المسلم، ما من رجل يفك عن رجل دينه إلا فك الله تعالى رهانه يوم القيامة.

Ebû Said el-Hudrî'nin anlattığına göre Peygamber Efendimiz Ensar'dan birisinin cenazesine katılır ve "Borcu var mıdır?" diye sorar. Borcu olduğunu öğrenince geri döner. Bunun üzerine Hz. Ali "*Ben onun borcuna kefilim ey Allah'ın Resulü*" deyince Hz. Peygamber şöyle der: "*Eyl Ali! Müslüman kardeşinin boynundaki zinciri söktüğün gibi Allah da senin boynundaki zincirini söksün. Kim bir başkasının borç yükünü giderirse, Allah da kıyamet gününde onun borç yükünü giderir.*"[738]

Bu rivayetlerden, insanın borcu olduğu sürece cennetten mahrum kalacağı, her halükârda borcun ödenmesi ve borç ödeme konusunda Müslümanların birbirlerine yardım etmeleri gerektiği anlaşılmaktadır.

Borcun kişi üzerindeki etkisi ve onun için büyük bir dert olduğunu Câbir şu sözlerle rivayet etmiştir:

جابر: عنه عليه السّلام: لا غم إلا غم الدين، ولا وجع إلا وجع العين.

"Borç gibi kaygı, göz ağrısı gibi ağrı yoktur."[739]

[737] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/323.
[738] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/323.
[739] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/324.

İbn Abbas (r.a) ise şu sözüyle, kişinin Müslüman kardeşine borç vermesinin ne kadar hayırlı bir iş olduğuna dikkat çeker:

ابن عباس رضي الله عنه: من مشى بدين عليه لأخيه كتب الله له بكل خطوة حسنة.

"*Kim Müslüman kardeşine borç verirse, Allah onun attığı her adımına sevap yazar.*"[740]

Bu rivayet, bir Müslümanın diğer bir Müslümana borç vermesinin, Allah katında övgüye değer bir eylem olduğunu vurgulamakta ve bu yardımın karşılığında kişiye sevap verileceğini ifade etmektedir. Müslümanlar arasında yardımlaşma ve dayanışmanın yaygınlaşmasını sağlayan önemli bir davranıştır.

Zemahşerî, borcun ne denli kötü bir şey olduğu konusunda Araplardan aktarılan sözlere yer vermiştir:

ما استرق الأحرار أفظع من الدين.

"*Özgür insanı köleleştiren, borçtan daha korkunç bir şey yoktur*." [741]

ثلاثة من عازهم عادت عزته ذلا: السلطان، والولد، والغريم

"*Üç şey vardır ki, kim bunlara yenik düşerse izzeti gider ve zelil olur: Sultan, çocuk ve borç.*" [742]

Hz. Âişe, kıyamet gününde, adil olan hâkimin dahi, hesabın şiddeti karşısındaki tutumu ile ilgili olarak Hz. Peygamberden şunu nakletmiştir:

عائشة رضي الله عنها: سمعت رسول الله صلّى الله عليه وسلّم يقول: يؤتى بالقاضي العدل يوم القيامة، فيلقى من شدة الحساب ما يتمنى أنه لم يقض بين اثنين في ثمرة قط.

Hz. Âişe, Hz. Peygamberin şöyle dediğini işitmiştir: "*Kıyamet günü adil bir kadı getirilir, öyle şiddetli bir hesaba çekilir ki, iki kişi arasında bir meyve konusunda bile hüküm vermemiş olmayı temenni edecektir.*" [743] Bu ifade, adil bir kadının dahi hesaba

[740] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/324.
[741] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/327.
[742] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/327.
[743] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/332.

çekileceğini ve adil olmayan bir kadının durumunun daha vahim olacağını göstermektedir.

Yine Hz. Peygamberin Ebû Zer'e verdiği tavsiyeler, hem bu dünyada hem de ahirette rahat bir hayat sürmek, aynı zamanda ahirette çetin bir hesapla karşılaşmamak için, her Müslümanın kulağına küpe olması gereken çok değerli öğütlerdir:

أبو ذر: قال لي رسول الله ستة أيام: اعقل أبا ذر ما أقول لك، فلما كان اليوم السابع قال: أوصيك بتقوى الله في سريرتك وعلانيتك، وإذا اسأت فاحسن، ولا تسألنّ أحدا وإن سقط سوطك، ولا تؤتمننّ أمانة، ولا تتولينّ يتيما، ولا تقضين بين اثنين.

Ebû Zer diyor ki: Allah Resûlü altı gün boyunca bana "Ebû Zer! Sana söyleyeceklerimi iyice aklında tut." dedi. Yedinci gün olunca şöyle buyurdu: "*Sana gizli ve açıktan yaptığın davranışlarında Allah'tan korkmanı, kötülük yaparsan ardından hemen iyilik yapmanı, kırbacın yere düşse bile onu kimseden istememeni, kimseden emanet almamanı, yetimin sorumluluğunu üstlenmemeni ve iki kişi arasında hüküm vermemeni tavsiye ediyorum."*[744]

Nebevî Hadis: Bu babda Zemahşerî pek çok hadise yer vermiştir. Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Said el-Hudrî, Hz. Âişe, Ebû Zer gibi sahabilerden rivayet edilen hadisler bunlardan bazılarıdır.
Örneğin, Abdullah b. Ömer'in[745] rivayet ettiği ve yukarıda zikre geçen hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

عبد الله بن عمر: عن رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: لا قُدّست أمة لا يُقضى فيها بالحق.

Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmiştir: "*Hak/adalet üzere hüküm verilmeyen bir ümmeti Allah arındırmasın*" [746]

Hadiste beddua yapılmaktadır, bu yüzden cümle talebi inşâ'dır.

Enes'ten rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

أنس، يرفعه: القضاة جسور للناس يمرون على ظهورهم يوم القيامة.

[744] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/332.
[745] Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 3/203.
[746] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/305.

"Kadılar köprüdürler, insanlar kıyamet günü onların sırtlarından geçerler."[747]

Cümle, meânî ilminin konularından olan ibtidâî haber nevindendir. Kadıların köprüye benzetilmesi sebebiyle burada teşbih sanatı icra edilmiştir. جسور ve ظهور kelimeleri aynı vezinden olduğu için müvâzene sanatı vardır.

Ebü'd-Derdâ'nın[748] Hz. Peygamber'den rivayet ettiği hadiste yalan yere şahitlik yapan kişi için çok ciddi tehditler bulunmaktadır:

أبو الدرداء يرفعه: إن لشاهد الزور لعلما يعرف به يوم القيامة يبعثه الله عاضا على لسانه يقرضه بأسنانه، يلهث لهثان الكلب في الرعي.

Ebü'd-Derdâ Hz. Peygamber'den şöyle rivayet etmiştir: "*Yalan yere şahitlik yapanın kıyamet günü tanınacağı bir alameti vardır. Allah onu, dişleriyle dilini ısırmış, merada nefes nefese kalmış ve dili sarkmış bir köpek gibi diriltecektir.*"[749]

Cümle birden fazla tekit edatı ihtiva ettiğinden dolayı inkârî haber türündendir. لسانه ve أسنانه lafızlarında hem müvâzene hem de seci sanatı vardır. يلهث لهثان kelimelerinde cinâs vardır.

Ehl-i Beyt: Zemahşerî birkaç yerde Hz. Ali'den gelen rivayetlere yer vermiştir. Örneğin Hz. Ali, düşmanlık yapan tarafların bu konuda dengeyi tutturamayacaklarını ifade ederek şöyle demiştir:

علي رضي الله عنه: من بالغ في الخصومة أثم، ومن قصر فيها ظلم ولا يستطيع أن يتقي الله من خاصم.

Hz. Ali şöyle demiştir: "*Kim düşmanlık gösterme konusunda aşırıya giderse günaha girer, eksik davranırsa da zulme uğrar. Bu yüzden düşmanlık yaptığı kişi hakkında Allah'ın emrini yerine getirmesi (takvalı davranması) mümkün değildir.*"[750]

[747] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/331.
[748] Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 2/335.
[749] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/333.
[750] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/322.

Cümlenin tamamı şart üslubunda ve hepsinde şartın cevabı mevcuttur. بالغ ve قصر fiilleri arasında tıbâk üslubu vardır. أثم, ظلم ve خاصم fiilleri arasında tenasüp ve secî bulunmaktadır.

Haber: Şâfiî âlim İbn Süreyc, İbn Abbas, Nasr b. Ali, Abdullah b. Şübrüme, Ebû Hanife, Ömer b. Hattâb, Ömer b. Abdülaziz, Asmaî, Süfyân b. Uyeyne ve Aliyan b. Ebû Melik gibi insanlardan gelen rivayetlere yer vermiştir:
Örneğin, İmam Şafii'den aktarılan şöyle bir rivayeti zikretmiştir:

أحمد بن سريج سمعت الشافعي رحمة الله تعالى عليه يقول: إذا كان لرجل على رجل دراهم، فأعطاه درهما فيه حبة من نحاس أو رصاص لم يوفه.

Ahmed b. Süreyc, İmam Şâfiî'yi şöyle derken işitmiştir: "*Bir adamın başka bir adama birkaç dirhem borcu varsa, o da ona içinde bakır veya kurşun tanesi bulunan bir dirhem verirse, o adama borcunu tam olarak vermiş olmaz.*"[751]

Cümlede şart üslubunda gelmiştir ve لرجل على رجل ibaresi dirhem lafzına takdim edilmiştir. نحاس ve رصاص kelimeleri aynı vezinde olmasından ötürü müvâzene, aynı zamanda aralarında anlam ilişkisi olduğundan dolayı tenasüp vardır.

Ebû Hanîfe kadılık mesleğinin zorluğu ile ilgili olarak şunu demiştir:

وعن أبي حنيفة رحمه الله: القاضي كالغريق في البحر الأخضر، إلى متى يسبح وإن كان سابحا؟

Ebû Hanîfe şöyle demiştir: "*Kadı, Basra körfezinde boğulan bir adam gibidir, yüzmeyi bilse bile daha ne kadar yüzebilir ki?*"[752]

Bu rivayette kadı körfezde boğulan birisine benzetildiğinden dolayı beyan ilminin konularından olan teşbih sanatı bulunmaktadır. غريق ve يسبح kelimeleri birbirine zıt anlamda olduğu için tıbâk üslubu mevcuttur. Son cümle istifham üslubunda gelmiştir, bu da inşâ-i talebi olduğunu gösterir. Ayrıca şart cümlesi olan ikinci cümle, itnâbtır. إلى متى يسبح cümlesi kendisinden sonra gelen şart üslubuna takdim edilmiştir.

Bir bedevinin yemin ederken kullandığı şu ilginç ifadeye yer vermiştir:

[751] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/323.
[752] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrar*, 4/312.

أعرابي: لا والذي شق خمسا من واحدة. يعني الأصابع من الراحة.

Bir bedevi diyor ki: "*Birden beşi çıkarana yemin olsun ki!*" Avuçtan çıkan parmakları kastetmektedir. [753]

Bu ilginç cümle beyan ilminin mecaz sanatına dairdir. Burada ism-i mevsul ile yapılan yemin Allah'ın adına yapılmaktadır ve lafza-i celal mahzuftur. Cümlede kasem var olduğu için inşâî üsluba aittir.

Şiir. Ebân b. Abdülhamîd, Dâvûd b. Müslim, el-Eşheb el-Kûfî, Ebû İshak es-Sâbî, Ebü'l-Hasan Cevherî, Hüzeyl el-Eşcaî, Sîbeveyhi, Buhturi, Cerîr, Musavir el-Verrâk gibi şairlerden beyitler, ayrıca kaili meçhul şiirlere ve beyitlere yer vermiştir.
Örneğin, Sîbeveyhi'nin borçlu ile ilgili söylediği şu beyti aktarmıştır:

أنشد سيبويه:

وقد أعددت للغرماء عندي عصا في رأسها منوا حديد

Bana borcu olanlar için, başında koca demir olan bir sopa hazırladım.[754]

Beyitte tekit edatı olduğu için cümle talebi haber kısmına girer. İkinci şatrdaki منوا حديد ibaresi bir önceki ibareye sıfattır.

Yine Ebân b. Abdülhamid el-Lâhikî'nin, Basra kadısı Suvâr b. Abdillâh hakkında söylediği şu beyitleri aktarmıştır:

أبان بن عبد الحميد اللاحقي في سوار بن عبد الله:

لا يقدح الظلمة في حكمه شيمته عدل وإنصافا

يمضي إذا لم تلقه شبهة وفي اعتراض الشك وقاف

Zâlimler, verdiği hükümlerde ona tesir edemez, onun karakteri adalet ve insaftır

Şüphe duymadığı durumlarda hükmü verir geçer, ama şüphe varsa bir işte, orada durur[755]

[753] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/334.
[754] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/328.
[755] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/306.

İkinci şatrda yer alan عدل وإنصافا kelimeleri arasında anlam benzerliği olduğu için tenasüp vardır. الظلمة ve عدل kelimeleri arasında tıbâk üslubu vardır. Üçüncü şatrda يمضي fiili şarta takdim edilmiştir ve şartın cevabıdır. Cümlenin devamı şart üslubunda gelmektedir. Şiirde iki zıt anlam karşılaştırıldığı için mukâbele sanatı mevcuttur.

Buhturî'nin "sağır ay" olarak nitelendirilen Recep ayına yemin ettiği şu beyti nakleder:

البحتري:

أقسمت بالبيت الحرام وحرمة الشهر الأصم

Beytü'l-Harâm'a ve sağır ayın hürmetine yemin ettim.

Beyitte geçen "sağır ay" Recep ayı olup haram aylardandır. Cahiliye döneminde Araplar bu ayda savaşmadıkları için ne kılıç sesi, ne yardım çığlığı ne de savaş gürültüsü işitilirdi. Bu yüzden bu aya "sağır ay" demişlerdir. [756]

Beyitte "sağır ay"a kasem edilmektedir, bu yüzden cümle gayr-ı tâlebî inşadır. الحرام ve حرمة kelimeleri arasında cinâs sanatı vardır.

Yer ve mekân: Bu babda Bağdat, Kûfe, Şelembe, Basra, Şam, Mekke, Harezm ve İsfahan gibi şehir ve belde isimleri geçmektedir.
Zemahşerî, cehaletleri ve yanlış hüküm vermeleriyle meşhur olan ve bu hususta örnek gösterilen kadıları zikreder:

القضاة المضروب بهم المثل في الجهل وتحريف الأحكام منهم: قاضي منى، وقاضي جبّل، هي مدينة من طسوج كسكر، كان أيام المأمون. وقاضي إيذج.

Cehaletleriyle ve hükümleri tahrif etmeleriyle örnek gösterilen kadılardan bazıları şunlardır: Münâ kadısı, Me'mûn zamanında Kösker'in köylerinden biri olan Cübbel kadısı, Îzec kadısı.

Cümlede ibhâm sanatı vardır. Zira kadıların isimleri zikredilmeden sadece bulundukları şehir adlarıyla yetinildiği için cümlede bir kapalılık vardır. Edebiyatta buna ibhâm sanatı

[756] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/334.

denilmektedir. Ayrıca cümlenin tamamı, cehalet ve hükümleri tahrif konusunda mesel olarak gösterilen kadılara yer verdiği için bu cümlede icâzın varlığından söz edebiliriz.

Bunlardan biri olan Şelenbe kadısı hakkında Ebû'l-Hasan el-Cevheri şöyle demiştir:

وقاضي شلنبة، قال فيه أبو الحسن الجوهري:

رأيت رأسا كدبة ولحية كالمذبة

فقلت من أنت قل لي فقال قاضي شلنبة.

Ebü'l-Hasan el-Cevherî, Şelenbe[757] kadısı hakkında şu beyitleri söylemiştir:

At kafası gibi bir baş, sinek kovucu püsküle benzeyen bir sakal gördüm

Söyle bana sen kimsin dedim, bana Şelenbe kadısıyım dedi[758]

Birinci beyitte kadının kafası ata ve sakalı da püsküle benzetildiğinden dolayı burada teşbih sanatı vardır. Ayrıca دبة ve مذبة isimleri arasında cinâs bulunmaktadır.

3.2.8. Seksen ikinci bölüm: Hükümdarlık ve saltanat, yönetim ve biat, halifelik, valiler ve hacipler[759]

Rebîʿu'l-Ebrâr 'ın en kapsamlı bablarından biri olan bu bab iki yüz otuz iki rivayeti içermektedir ve bunların çoğu sultan ve hükümdarlık etrafında yoğunlaşmaktadır.

Hasan-ı Basrî, İbn Abbâs'tan rivayetle Hz. Peygamberin Sultanlar hürmet edilmesi ve yüceltilmesi gerektiğini, zira onların, adil olmaları durumunda, izzeti ve gölgesi olduğunu aktarmıştır. [760] Mâlik b. Dînar, bir kitaptan naklen Allahü Teâlâ'nın hükümdarlarla ilgili olarak şöyle dediğini rivayet eder:

---

[757] Denbevend bölgesinde bir kasaba olup mahsulleri, meyve bahçeleri, üzüm ve ceviziyle meşhurdur. Bölgenin en soğuk kasabasıdır. Bknz: Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân,* 3/360.

[758] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 4/310-311.

[759] Bu bap, *Rebîʿu'l-Ebrâr* 'dan hükümdara, adalete ve zulme dair seçme konuların Türkçeye tercüme edildiği *Alemin Nizamı* adlı eserde yer almaktadır. Bkz. Zemahşerî, Âlemin Nizamı, çev: Kübra Öztürk (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 9-50.

[760] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 5/161.

مالك بن دينار: وجدت في بعض الكتب يقول الله تعالى: أنا ملك الملوك، قلوب الملوك بيدي، فمن أطاعني جعلتهم عليه رحمة، ومن عصاني جعلتهم عليه نقمة. لا تشغلوا أنفسكم بسب الملوك، ولكن توبوا إلى الله أعطفهم عليكم.

"*Ben hükümdarların hükümdarıyım, hükümdarların kalpleri benim elimdedir; kim bana itaat ederse, o hükümdarları onlara rahmet vesilesi yaparım, kim de bana itaatsizlik ederse, onları gazap vesilesi yaparım. Hükümdarlar sövmekle meşgul olmayın, bunun yerine Allah'a tövbe edin ki, onları size karşı merhametli yapayım.*" [761]

Ammâr b. Yâsir,[762] yönetici olmanın tatlı, ondan ayrılmanın acı olduğu ile ilgili olarak şunu söyler:

عزل عمار بن ياسر عن الكوفة فقال: وجدتها حلوة الرضاع مرة الفطام.

Ammâr b. Yâsir Kûfe valiliğinden azledilince şöyle dedi: "*Bu idarecilik işini üstlenmeyi süt emmek gibi tatlı, (ondan ayrılmayı) sütten kesilmek gibi acı buldum."* [763]

Bir filozof der ki: "*En büyük kral, şehvetine sahip çıkabilen insandır*." [764]

İbrâhim b. Abbas, sultanın etrafındaki insanları, yüksek bir dağa tırmanan sonra oradan düşen insanlara benzetir. Ölüme en çok yakın olanları, en yükseğe çıkanlarıdır. [765]

Ca'fer b. Muhammed,[766] Sultanın bulunduğu makam itibariyle yaptığı davranışlarının kefareti ile ilgili olarak şunu söyler:

جعفر بن محمد: كفارة عمل السلطان الإحسان إلى الإخوان.

"*Sultanın yaptığı işin kefareti dostlara iyilikte bulunmasıdır*." [767]

Adamın birine "*kardeşin vali oldu, onun yanına gitmeyecek misin*?" diye sorarlar. O da: "*Onun başına gelen bu hadise beni sevindirmedi ki onu tebrik edeyim, onu da üzmedi ki teselli vereyim. Ne diye yanına gideyim*?" der. [768]

---

[761] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/161.
[762] Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 1/406.
[763] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/163.
[764] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/163.
[765] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/163.
[766] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 127-128.
[767] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/163.
[768] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/164.

Said b. Hamîd, sultanın işini hamama benzetir ve "*içeride bulunan dışarı çıkmak ister, dışarıda bulunan da içeri girmek ister*" der. [769]

Kisrâ, Mecusi kadısına hükümdarı aziz kılan şeyin ne olduğunu sorar:

سأل كسرى الموبذان: ما شيء واحد يعز به السلطان؟ قال: الطاعة، قال: ما سبب الطاعة؟ قال: التودد إلى الخاصة، والعدل في العامة.

Kisrâ, Mûbezân'a (Mecusi kadısına): "*Hükümdarı aziz kılan tek şey nedir?*" diye sorar Kadı: "*itaat*" olduğunu söyleyince, Kisra bu itaatin sebebinin ne olduğu sorar. O da şöyle cevap verir: "*Seçkin insanlar sevgi göstermek ve halka adaletli olmak*." [770]

Hişâm halifelikle müjdelendiğinde dostu Abraş el-Kelbî'nin tavrı ile ilgili olarak şu anekdot anlatılır:

لما بشر هشام بالخلافة سجد، وسجد أصحابه إلّا الأبرش الكلبي. فقال: ما منعك أن تسجد؟ قال: وكيف أسجد وغدا تحلّق في السماء وتتركني؟ قال: فإني أحلّقك معي. قال: الآن وجب السجود.

Hişâm hilafetle müjdelendiğinde hemen yere kapanıp secde etti, Abraş el-Kelbî hariç diğer dostları da kapanıp secde ettiler. Abraş'a: "*Seni secde etmekten alıkoyan nedir*?" diye sorduğunda, Abraş: "*Yarın sen beni terk edip gökyüzünde uçacakken nasıl secde edeyim*!" Hişâm: "*Seni benimle birlikte uçuracağım*." der. Bunun üzerine Abraş: "*O zaman şimdi secde etmem vacip oldu*" der. [771]

Hz. Ömer, vali olarak tayin ettiği Ukbe b. Gazvân'a şu mektubu gönderir:

كتب عمر رضي الله عنه إلى عقبة بن غزوان: أما بعد، فإنك أصبحت أميرا تقول فتطاع، وتأمر فيتبع أمرك، فيا لها من نعمة! إن لم ترفعك فوق قدرك، أو تطغك على من دونك. احترس من النعمة أشد من احتراسك من الخطيئة، وهي والله أخوفها عندي عليك أن يقال لك: ومن مثلك؟ فتترفع، فتسقط سقطة لا شوى لها. والسلام.

"*Sadede gelince, Şimdi sen emir (idareci) oldun; konuşursun ve sana itaat ederler, emredersin ve senin emrini yerine getirirler. Bu ne büyük bir nimet! Seni kıymetinin üzerine taşımadığı ve senden aşağıda olan insanlara karşı seni azdırmadığı müddetçe*

[769] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/165.
[770] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/166.
[771] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/168.

(büyük bir nimettir). Hata yapmaya karşı olan dikkatinden daha fazla nimete karşı dikkatli ol. Allah'a yemin olsun ki, bu nimetle ilgili olarak senin hakkında en endişe ettiğim şey, insanların sana "seni buraya kim atadı?" demeleridir. Yükseklere çıkarsın da benzeri olmayan bir şekilde yere çakılırsın. Allah'ın selamı üzerine olsun." [772]

Hz. Ömer tebaasıyla yakından ilgilenirdi ve onların halini her daim takip ederdi. Hatta onun hakkında şöyle demişlerdir:

وعن عمر رضي الله عنه أن علمه كان بمن نأى عنه كعلمه بمن بات معه على وساد واحد. وقد اقتفى معاوية أثره .

Hz. Ömer'in kendisinden uzak bir yerde bulunan kimseler hakkındaki bilgisi, onunla aynı yastığa baş koyup gecelediği insanların bilgisi gibidir. Muaviye de onun izinden gitmiştir.[773]

Mâlik bin Dînâr: "*Eğer Allah bir topluluğa gazap ederse, onların çocuklarını onlara musallat eder"*[774] demiştir.

İbnü's-Simâk, Harun Reşid'e şöyle der: "*Allahü Teâlâ dünyayı tümüyle sana verdi, sen de bir kısmıyla nefsini satıl al. Sana verdiği kıymetten daha yüce bir kıymeti de kimseye vermedi, öyleyse şükrünü en güzel şekilde yap.*" [775]

Lokman şöyle der:

لقمان: ثلاث فرق يجب على الناس مداراتهم: الملك المسلط، والمرأة، والمريض.

"*Üç grup insan vardır ki bunların idare edilmesi gerekir: zâlim hükümdar, kadın ve hasta."* [776]

Zemahşerî, sarhoşluğun farklı türleri olduğunu, iktidar sarhoşluğunun da bunlardan biri olduğunu aktarır:

[772] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/168.
[773] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/167.
[774] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/171.
[775] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/172.
[776] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/174.

قالوا: السكر ثلاث: سكرة الشباب، وسكرة الولاية، وسكرة الشراب، وهي أهونها. وقد خمسها من قال:

سكرات خمس إذا مني المر ء بها صار خلسة الشيطان

سكرة المال والحداثة والعشـ ـق وسكر الشراب والسلطان

وسمعه بعض الزهاد فقال: أين هو من سكرة الموت؟ وقرأ: ﴿وَجاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِ﴾.

Derler ki, sarhoşluk üç çeşittir: Gençlik sarhoşluğu, iktidar sarhoşluğu ve içki sarhoşluğu ki bu en hafif olanıdır. Bazıları onun beş çeşit olduğunu söylerler:

Sarhoşluk beş çeşittir, kişi bunlarla sınanırsa şeytan çarpmışa döner

Para, gençlik, aşk sarhoşluğu ile şarap ve iktidar sarhoşluğu

Zahitlerden biri bunu işitir ve: "Ölüm sarhoşluğunun yanında bu ne ki?" der, ardından şu ayeti okur: "*Ölüm sarhoşluğu bir hakikat olarak insana gelir…*"[777]

Zemahşerî, bu babla ilgili olarak İran hükümdarlarına ve bilgelerine ait pek çok söz nakleder. Kisra, Hüsrev b. Feyruz, Erdeşîr, Hürmüz b. Nersî, Behram b. Nersî, Hürmüz b. Sabur, Yezdicerd, Behrâmcûr, Enuşirvân gibi insanlardan nakillerde bulunur. Örneğin Hürmüz b. Sabur'dan şu sözü nakleder:

هرمز بن سابور: نحن كالنار من قاربها كثر عليه ضررها، ومن باعدها لم ينتفع بها.

"*Bizler ateş gibiyiz; kim ona yaklaşırsa ondan çok zarar görür, kim de ondan uzak olursa ondan istifade edemez*." [778]

Kur'ân ayetleri. Tâhâ sûresi 131. ayet, A'lâ 14, Âl-i İmrân187, Kâf 19, Ahzâb 73, Bakara 124, Zuhruf 51ve Enbiyâ 20. ayetler bu babda zikredilmektedir.

Örneğin büyük mutasavvıf Sevrî, sultanların ve yüksek mevkideki idarecilerin inşa ettikleri evlerle ve onlarla olan ilişkilerle ilgili olarak tavrını ifade ederken Taha sûresi 131. ayetinden istişhâdda bulunmuştur:

[777] Kaf, 50/19; Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/179-180.
[778] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/184.

الثوري: إن دعوك لتقرأ عليهم قل هو الله أحد فلا تأتهم وعنه: إن مررت بدورهم فلا تنظر إليها، فإنما بنوها لينظر إليها. ثم تلا قوله تعالى: ﴿وَلا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلى ما مَتَّعْنا﴾، الآية.

Sevrî "*eğer (yöneticiler) seni ihlas sûre sini okumak için davet ederlerse gitme*" demiştir. Yine o; "*Eğer onların saraylarının önünden geçersen sakın onlara bakma, zira onlar o sarayları insanlar onlara baksın diye inşa etmişlerdir*" demiştir, sonra şu ayeti okumuştur: "*Onlardan bazı kesimlere, kendilerini sınamak için dünya hayatının süsü olarak verdiğimiz şeylere gözünü dikme!*" [779]

İlk iki cümle şart üslubunda gelmiştir, hem şart cümlesi hem de cevap cümlesi zikredilmiştir. Kur'ân ayetinden iktibas yapılarak anlam pekiştirilmiş ve itnâb yapılmıştır. Ayrıca ayette geçen تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ ibaresinde mecaz vardır. Ayet emir üslubunda olduğu için talebi inşâ vardır. فلا تنظر ve وَلا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ ibareleri arasında tenasüp vardır.

قرأ الرشيد قوله تعالى: ﴿أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهذِهِ الْأَنْهارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي﴾، فقال: لعنه الله، ادعى الربوبية بملك مصر، والله لأولينها أخس خدمي، فولّاها الخصيب، وكان على وضوئه.

Hârûnürreşîd "*Mısır hükümdarlığı benim değil mi? Şu nehirler de benim altımdan akıyor (değil mi?)"*[780] ayetini okur ve şöyle der: "*Allah ona (Firavuna) lanet etsin. Mısır mülkünde Rubûbiyyet iddia etti. Allah'a yemin olsun ki, orayı en adi bir hizmetçimin idaresine vereceğim.*" Sonra oraya düşük rütbeli hizmetlisi olan el-Hasîb'i vali olarak atadı. [781]

Nebevî hadis. Hz. Ömer (ra), İmrân b. Hind, el-Bâhilî el-Basrî, Râbia el-Ceraşî, Ebû Zer ve Amr b. Mürre el-Cehmî gibi sahabilerin ve diğer ravilerin rivayetlerine yer vermiştir. Örneğin Amr b. Mürre el-Cehmî, valilerin ihtiyaç sahiplerine kapılarını kapatmaları ile ilgili olarak Muaviye'ye Hz. Peygamberin şu hadisini hatırlatmaktadır:

قال عمرو بن مرة الجهمي لمعاوية: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: ما من أمير ولا وال يغلق بابه من دون ذوي الحاجة والخلة والمسألة إلا أغلق الله أسباب السماوات دون حاجته وخلته ومسألته.

[779] Taha, 20/131; Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/169.
[780] Zuhruf, 43/51.
[781] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/185.

Amr b. Mürre el-Cehmî, Muâviye'ye şöyle der: Resulullah'ı (s.a.v) şöyle derken işittim: "*İhtiyaç sahibi, fakir ve yoksul birine kapısını kapatan hiçbir vali ve emir yoktur ki, Allah da onun ihtiyacına, isteğine, talebine karşılık semanın kapılarını kapatmış olmasın.*"[782]

Hadiste ما ve لا nefiy edatlarından sonra إلا istisna edatının gelmesi, cümlede kasr üslubunun olduğunu göstermektedir. الحاجة والخلة والمسألة kelimeleri arasında anlam benzerliği olması tenasüb sanatının varlığını, ayrıca bu kelimelerin iki cümlede tekrarlanmış olması itnâb olduğunu göstermektedir. Son cümlede geçen أسباب kelimesi ابواب yani kapı anlamında kullanılmıştır.

Hz. Peygamber kıyametin alametlerini sayarken idarecilerle ve mümin kişinin karşılaştığı durumlarla ilgili olarak şunlara yer verir:

ابن عباس رفعه: إن من أشراط الساعة إماتة الصلوات، واتباع الشهوات، واتباع الهوى، ويكون أمراء خونة، ووزراء فسقة. فوثب سلمان فقال: بأبي وأمي، إن هذا لكائن؟ قال: نعم، عندما يذوب قلب المؤمن في جوفه كما يذوب الملح في الماء، ولا يستطيع أن يغير. قال: أو يكون ذلك؟ قال: نعم يا سلمان، إن أذل الناس يومئذ المؤمن، يمشي بين أظهرهم بالمخافة، إن تكلم أكلوه، وإن سكت مات بغيظه.

İbn Abbas Hz. Peygamberden şöyle aktarmıştır: Kıyametin alametleri arasında namazların terk edilmesi, şehvetlere uyulması, hevâ ve hevesin peşinden gidilmesi vardır. Ayrıca hain idareciler ve fâsık vezirler olacaktır. Selman ayağa kalktı ve şöyle dedi: "*Babam ve annem hakkı için, bu olacak mı?*" dedi: Hz. Peygamber: "*Evet, müminin kalbi, suda eriyen tuz gibi göğsünde eridiği ve onu değiştiremediği zaman olacak.*" Selman: "*Bu olacak mı*?" diye sordu: Dedi ki: "*Evet Selman, o gün en çok aşağılanan kişi mümin insandır, onların aralarında korku içinde yürür. Konuşursa onu yerler, susarsa kederinden ölür.*" [783]

Bu hadiste kıyametin alametlerinden bahsedilmektedir; önce kıyametin alametleri denilerek konu genel olarak zikredilmiş ardından alamet çeşitleri sıralanmıştır, bu da cem' maa't-taksîm sanatına işaret etmektedir. Cümlede geçen الصلوات ve الشهوات isimleri

[782] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/196.
[783] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/174.

arasında secî, أمراء ve وزراء kelimeleri arasında da müvâzene sanatı bulunmaktadır. Ayrıca الشهوات ve الهوى, أمراء خونة ve فسقةووزراءisimleri arasında bulunan anlam benzerliği ve yakınlığından dolayı tenasüp vardır. عندما يذوب قلب المؤمن في جوفه كما يذوب الملح في الماء cümlesinde benzetme olduğu için burada teşbih sanatı mevcuttur.

Diğer peygamberlerden rivayetler: Zemahşerî bu babda Hz. Mûsâ (a.s) ve Hz. Îsâ'dan (a.s) nakledilen sözlere yer vermiştir. Örneğin Hz. Mûsâ'dan (a.s) Allah'ın kullarından razı olduğuna dair işaretin ne olduğu ile ilgili olarak şu rivayet nakledilmiştir:
قال موسى صلوات الله عليه: يا رب، أنت في السماء ونحن في الأرض، فما علامة رضاك من سخطك؟ قال: إذا استعملت عليكم خياركم.

Hz. Mûsâ (a.s) dedi ki: Ya Rab! Sen göktesin, biz yeryüzündeyiz. "*Bize gazap etmediğinin ve bizden razı olduğunun işareti nedir?*" Allahü Teâlâ şöyle buyurdu "*Eğer başınıza içinizden hayırlı insanları geçirirsem (bu sizden razı olduğumun işaretidir)*.[784] Kaynaklarda bu cümlenin devamı zikredilir ve şu şekildedir:

إذا استعملت عليكم خياركم فقد رضيت عنكم، وإذا استعملت عليكم شراركم فقد سخطت عليكم.

"*Eğer başınıza içinizden hayırlı insanları geçirirsem bu sizden razı olduğumun işaretidir, eğer şerli insanları geçirirsem bu da size gazap ettiğimin işaretidir*."[785]

Bu rivayetin ilk cümlesinde geçen أنت في السماء ونحن في الأرض ibaresinde mukâbele üslubu vardır. رضاك ve سخطك kelimeleri birbirine zıt anlam taşıdıklarından burada tıbâk mevcuttur. فما علامة رضاك من سخطك cümlesi soru cümlesi olduğu için inşâ-i talebî'dir.

Hz. Îsâ (a.s) ile ilgili olarak şu rivayet aktarılır:

نزل عيسى عليه السلام دمشق فوجد ملكها يطعم الناس الطعام في صحاف الذهب والفضة، فذهب هو وأصحابه إلى بردى، فأخرجوا كسرا معهم فأكلوا، وشربوا من الماء. ثم قال عيسى: لا تدخلوا على الملوك، ولا تأكلوا من طعامهم، ولا تعجبوا بما أوتوا، وأعجبوا مما يفعل بهم يوم القيامة.

Hz. Îsâ (a.s) Şam'a gider ve kralının halkına altın ve gümüş tabaklarda yemek yedirdiğini görür. Bunun üzerine arkadaşlarıyla birlikte Bardâ'ya giderler ve yanlarında getirdikleri

[784] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/170-171.
[785] Ebû Bekir Turtûşî, *Sirâcü'l-Mulûk* (Mısır: Min Eveili'l-Matbuati'l-Arabiyye, 1289-1872), 116.

ekmek parçalarını yerler ve sudan içerler. Sonra Hz. Îsâ şöyle der: "*Kralların yanına girmeyin, yemeklerinden yemeyin, sahip oldukları şeylere hayret etmeyin, ama kıyamet gününde onlara ne yapılacağına hayret edin.*" [786]

İlk cümle ibtidâî haber olarak gelmiştir. Birinci ve ikinci cümlede geçen الذهب ve ذهب kelimeleri arasında cinâs sanatı vardır. Çünkü ilk kelime isim olup altın anlamındadır, ikincisi ise fiil olup gitmek anlamındadır. Yani yazılışları aynı anlamları farklı olan iki kelime arasında cinâs oluşmuştur. فأكلوا، وشربوا fiilleri arasında tenasüp vardır.

Ehl-i beyt: Bu babda Zemahşerî, altı yerde Hz. Ali'den (r.a) gelen rivayetlere yer vermiştir. Örneğin tahtına çöreklenmiş bir hükümdarı yerinden indirmenin ne kadar zor olduğunu şu sözlerle anlatır:

علي عليه السلام: والذي فلق الحبة، وبرأ النسمة، لإزالة الجبال أيسر من إزالة ملك مؤجل.

Hz. Ali (r.a) şöyle demiştir: "*Taneyi yarana ve meltemi yaratana yemin olsun ki, dağları ortadan kaldırmak, çöreklenmiş bir kralı ortadan kaldırmaktan daha kolaydır*."[787] Gerçekten de, koltuğa oturan bir idarecinin o koltuğu bırakmasından daha zor bir şey yoktur.

Yukarıdaki cümlede iktibâs sanatı mevcuttur. Zira iktibâs sanatı; şiir veya nesre, ayet ve hadislerden bir kısmının, ifadenin süslendirilmesi, manâya zenginlik katılması gayesiyle, ayet veya hadis olduklarına işaret edilmeksizin alınmasıdır. Cümlede geçen والذي فلق الحبة ibaresi ufak değişiklikle إِنَّ اللهَ فَالِقُ الْحَبِّ[788] ayetinden iktibas edilmiştir. لإزالة الجبال أيسر من إزالة ملك مؤجل cümlesinde mübalağa vardır.

Yine Hz. Ali, zâlim imam (idareci) ile alakalı şunları söylemiştir:

علي عليه السلام: إن شر الناس إمام جائر ضلّ وضلّ به، فأمات سنة مأخوذة، وأحيي بدعة متروكة، وإني سمعت رسول الله صلّى الله عليه وسلّم يقول: يؤتى بالإمام الجائر، وليس معه نصير ولا عاذر، فيلقى في جهنم، فيدور فيها كما تدور الرحى، ثم يرتبط في قعرها.

[786] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/174.
[787] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/165.
[788] El-En'âm 6/95.

Hz. Ali şöyle demiştir: İnsanların en şerlisi zâlim yöneticidir, hem kendi sapmıştır hem de başkasını saptırmıştır. (Hz. Peygamberden) gelen bir sünneti öldürmüş, terkedilmiş bir bidati da ihya etmiştir. Hz. Peygamberi şöyle derken duydum: "*Zâlim idareci huzura getirilir de, ne bir destekçisi ne de bir mazereti vardır, bu yüzden cehenneme atılır. Orada değirmen taşının döndüğü gibi döner ve en sonunda cehennemin dibine oturur.*" [789]

Cümlede tekit edatıyla başlamaktadır bu yüzden talebi haber'dir. فأمات سنة مأخوذة، وأحيى بدعة متروكة cümlelerinde geçen öldüren ve hayat veren kelimeleri birbirine zıt anlam taşımaktadır, bu yüzden bedîî sanatlardan mukâbele bulunmaktadır. مأخوذة ve متروكة, جائر ve عاذر isimleri arasında müvâzene vardır.

Haber, hikâye, anekdot, vs.: Zemahşerî; Ebû Hasan ez-Ziyâdî, Ebû Hâzim el-Medenî, Me'mûn, Hürmüz b. Nursî, İbnü'l-Mu'tez, Mâlik b. Dinâr, Abdülmelik, Ömer b. Hattâb, es-Sevrî, Haccâc, Lokman Hekim, Ebû Hüreyre, Hüsrev b. Fîrûz, İbn Abbas, Ziyâd b. Ebîh, Saîd b. Müseyyeb, Enûşirvân, Câhiz, Süfyân b. Uyeyne, Hâlid b. Safvân gibi insanların yanı sıra Araplardan nakledilen rivayetlere yer vermiştir.
Örneğin Araplardan nakledilen şu sözleri aktarmıştır:

قال الأولون: ليس في الأرض عمل أكد لأهله من سياسة العوام.

Eskiler derler ki: "*Yeryüzünde insanları idare etmekten daha zor bir iş yoktur*." [790]

الملك خلافة الله في عباده وبلاده، وليس يستقيم أمر خلافته مع مخالفته.

"*Hükümdar, Allah'ın kullarını ve ülkesini idare etme konusunda halefidir, ona muhalefet edilirse hilafet işi düzgün yürümez.*" [791]

Bu cümle ibtidâî haber nev'indendir. عباده وبلاده isimleri arasında hem müvâzene hem de seci vardır, خلافته ve مخالفته kelimeleri arasında da cinâs ve secî sanatı mevcuttur.

غاية النوك خدمة الملوك.

"Ahmaklığın zirvesi krallara hizmettir." [792]

---

[789] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/173.
[790] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/177.
[791] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/177.
[792] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/176.

Cümle ibtidâî haber üslubunda gelmiştir. النوك ve الملوك isimleri arasında secî sanatı vardır.

شياطين السلاطين سلاطين الشياطين.

"*Hükümdarların şeytanları, şeytanların hükümdarlarıdır*. "[793]

Cümle sonunda bulunan kelimeler kafiye olacak şekilde tertiplenmesi sebebiyle burada seci sanatı vardır. Ayrıca aynı kelimelerle birinci cümle ile anlamca ilgili yeni bir cümle oluşturulduğundan ve cümlenin başı sonuna sonu da başına çevrildiğinden aks sanatı icra edilmiştir.

الملك من لا يسلم الإسلام، ولا يفارق الفرقان، ولا يمل الملّة، ولا يعدل عن العدل، ولا يجور على الجار.

"*Hükümdar, İslam'dan vazgeçmeyen, Furkan'dan ayrılmayan, dinden bıkmayan, adaletten sapmayan ve etrafına haksızlık yapmayandır*." [794]

Bu cümlede hükümdar sözünden sonra gelen kelimelerin hepsi hükümdarı nitelediği için itnâb, takyid ve sıfattır. Peş peşe gelen cinaslı kelimeler cümleye edebi ve belâgî bir güzellik katmıştır. Bunlar: يسلم الإسلام ,يفارق الفرقان ,يمل الملّة ,يجور ve الجار kelimeleridir.

إذا ساد اللئام باد الكرام.

"*Alçaklar hâkim olunca, onurlu insanlar az olur*." [795]

Cümle şart üslubunda olup ساد ve باد fiilleri hem cinâs hem de seci sanatını oluşturmuşlardır.

أجهل الناس من كان على السلطان مدلا.

"*İnsanların en cahili, hükümdara karşı küstah olandır*." [796]

Cümlenin tamamı ibtidâi haber nev'indendir.

[793] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/180.
[794] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/180.
[795] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/180.
[796] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/180.

لقمان: لا تقارب السلطان إذا غضب، ولا البحر إذا مدّ.

Lokman der ki: "*Kızdığı zaman hükümdara, kabardığı zaman denize yaklaşma*."[797]

Halife mütevekkilin iç dünyası ve taşıdığı sorumlulukla ilgili olarak şu hikâye anlatılır:

خرج المتوكل إلى بعض متنزهاته، فوقف على جبل كله حصى قد غسله المطر، فاستحسنه، فنزل ودعا بطعامه، فأكل وشرب، ثم قام لصلاة الظهر فصلّى، ثم قعد فسبح، ثم قال في دعائه: اللهمّ إنك خلقتني ولم أك شيئا بقدرتك، ثم صيّرتني فوق هذا الخلق بعزتك، وأنت قادر أن تزيل هذا كله، فارزقهم مني العدل والنصفة، وألق في قلبي لهم الرأفة والرحمة، ثم بكى وأخذ كفا من ذلك الحصى فجعله على رأسه، وجعل يقلّب وجهه وخده على الأرض. ثم قام فركب.

Mütevekkil gezinti yerlerinden birine gider ve yağmurla yıkanmış çakıl taşlarıyla dolu bir tepenin üzerinde durur. Taşlar hoşuna gider, atından iner ve yemeğinin hazırlanmasını emreder. Yer, içer, ardından öğle namazını kılar ve Rabbini tesbih eder. Sonra dua eder ve şöyle der: "*Ey Allah'ım! Ben hiçbir şey değilken, kudretinle beni yarattın. Sonra İzzetinle, beni bu insanların başına geçirdin. Sen bütün bunları ortadan kaldırmaya kadirsin. Onlara adaletle ve insafla davranmayı bana nasip et, onlara karşı kalbime şefkat ve merhamet koy.*" Sonra ağlar ve o çakıl taşlarından bir avuç alıp başına koyar, yüzünü ve yanağını yere sürer. Sonra kalkar ve atına binip gider. [798]

Cümlede tamamen ibtidâî haber üslubu öne çıkmaktadır. الرأفة والرحمة العدل والنصفة، isimleri arasında tenasüp vardır.

Ömer b. Abdülaziz'in dünya nimetlerine karşı zahidane bir hayat sürmesi ile ilgili olarak Bizans hükümdarının söylediği sözler dikkat çekicidir:

أرسل عمر بن عبد العزيز محمد بن سعيد رسولا إلى الروم ليفدي أسارى المسلمين بأسارى المشركين، فقال: دخلت على ملك الروم فإذا هو نازل عن سريره جالس على الأرض، فقلت: ما شأن الملك؟ قال: أو ما تدري ما حدث؟ مات الرجل الصالح. يعني عمر بن عبد العزيز. ثم قال: لست أعجب ممن أغلق بابه وترهب، ولكني أعجب ممن أمكنته الدنيا وقدر عليها ثم زهد فيها. إني لأحسب لو كان أحد يحيي الموتى بعد عيسى لأحياهم عمر.

[797] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/174.
[798] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/169.

Ömer b. Abdülaziz, Müslüman esirleri müşrik esirlerle takas etmesi için Muhammed b. Said'i Bizanslılara elçi olarak gönderdi. Elçi şöyle diyor: Bizans hükümdarının yanına girdim, tahtından inmiş ve yerde oturuyordu. Dedim ki: "*Hükümdarın nesi var*?" Dedi ki: "*Yoksa ne olduğunu bilmiyor musun? Salih insan öldü*" dedi. Ömer b. Abdülaziz'i kastediyordu. Sonra şöyle dedi: "*Kapılarını kapatıp ruhban hayatı yaşayanlara hayret etmiyorum, ama dünyaya sahip olup onun imkanlarından istifade edebilmesi mümkünken ona karşı zahidane tutum sergileyenlere hayret ediyorum. Öyle sanıyorum ki, İsa'dan sonra ölüleri diriltecek biri olsaydı, bu kişi Ömer olurdu*." [799]

Cümle ibtidâî haber ile başlamaktadır. Cümlede geçen نازل ve جالس fiilleri vezin açısında uyumlu olması hasebiyle burada muvazene sanatı vardır. Son cümlede geçen يحيي الموتى kelimeleri arasında tıbâk üslubuvardır.

Aynı şekilde, Ebû Hâzim el-Medenî'nin Ömer b. Abdülaziz'e yazdığı ibret dolu şu sözleri nakletmiştir:

كتب أبو حازم المدني إلى عمر بن عبد العزيز: اتق الله ولا تكن للظالمين وليا، وإياك أن تلقى رسول الله صلى الله عليه وسلم وأنت له بتبليغ الرسالة مصدق، وهو عليك بسوء خلافته في أمته شهيد.

Ebû Hâzim el-Medenî, Ömer b. Abdülazîz'e şöyle yazdı: "*Allah'tan kork ve zâlimlerin dostu olma. Resulullah'a, Risalet'in tebliği hususunda O'na inanan biri olarak, ümmeti içinde O'na kötü bir halife olman sebebiyle senin aleyhine şahit olmasından ve bu vaziyette ona kavuşmaktan sakın.*" [800]

اتق الله ولا تكن للظالمين وليا cümlesinde اتق الله ibaresinin anlamı geniştir, bu yüzden burada icaz sanatından bahsetmek mümkündür. Ayrıca cümle emirle başlandığı için inşâ-i talebi nev'indendir. Sonraki cümlede tahzîr vardır. له بتبليغ الرسالة ve عليك بسوء خلافته في أمته cümleleri kendinden sonraki kelimeye takdim edilmiştir.

Şiir: Ebû Übeydullah el-Eş'arî, Abdüssamed b. Muazzel, el-Hamdûnî, Mahmud b. Mervan, İbnü'l-Mübârek, Ebû Kardude et-Tâî, Hüzelî, Ebû'l-Feth el-Bustî, İbn Bessâm, Süleymân el-Muhâcir el-Becelî, Ebû Meymûn el-Enbârî, el-Attâbî, Muhammed b. Mükrem, Yûsuf el-Cevherî, İshâk b. İbrâhim, İbrâhim b. Abdullah b. Raca el-Cellânî, Ebû

[799] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/170.
[800] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/199.

Zübeyd et-Tâî, Ebû Hafs el-Adevî, Ebû Şu'ayb el-Kûfî, İbnü'l-Mübarek, Hüseyin b. Dahhâk gibi şairlerin şiirlerinin yanı sıra kaili belli olmayan beyitlere de yer vermiştir: Örneğin, Ebû'l-Feth el-Bustî'nin şu şiirine yer vermiştir:

أبو الفتح البستي:

يا قوم أرعوني أسماعكم حتى أؤدي واجب القرض

أشهد حقا أن سلطانكم ليس بظل الله في الأرض

Ey kavmim! Bana kulak verin, ta ki borca ait yükümlülüğümü yerine getireyim

Gerçekten şahitlik ederim ki sultanınız Allah'ın yeryüzündeki gölgesi değildir.[801]

Beytin ilk şatrında nida edatının olması cümlenin talebi inşâ nev'inden olduğunu göstermektedir. İkinci şatrda sebebi zikretmesi itnâbtır.

İbrâhim b. Abdullah Recâ el-Cellânî, Halife Mütevekkil hakkında şu beyitleri nazmetmiştir:

إبراهيم بن عبد الله بن رجاء الجلاني في المتوكل:

إذا ما امرؤ طالت إلى المجد كفه فكفك منها في ذرى المجد أطول

وحسبك أن الله فوقك وحده وأنك فوق الناس بالحق تعدل

Eğer bir kişinin eli yüceliğe uzansa, senin elin yüceliğin zirvelerinde ondan daha uzundur

Kafidir sana, üzerinde bir tek Allah'ın olması ve senin de insanlar üzerinde olup onlara adaletle hükmetmen[802]

Müstaîn-Billâh[803] görevden alınınca şu beyitleri söylemiştir:

المستعين حين خلع:

كل ملك مصيره للذهاب غير ملك المهيمن الوهاب

[801] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/177.
[802] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/191.
[803] Abdülkerim Özaydın, *Müstaîn Billâh*, TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/112.

كل ما قد ترى يزول ويفنى وتجازى العباد يوم الحساب

Müheymin ve Vehhâb olan Allah'ın hükümranlığı hariç her hükümranlık eninde sonunda yok olacaktır

Gördüğün her şey yok olup gidecek ve hesap günü kullar yaptıklarının karşılığını görecek[804]

Birinci beyitte anlamca bir kasr mevcuttur. يزول ويفنى fiilleri arasında tenasüp, للذهاب الوهاب, ve الحساب isimleri arasında muvazene bulunmaktadır.

Yer ve mekân: Bu babda Kûfe, Mekke, Basra, Medine pazarı, Zûkar, Ebîverd, Mısır, Enbâr, Sıffîn, Cûrcân ve el-Mukelle gibi şehirler, beldeler ve yer isimleri geçmektedir. Örneğin, Zûkâr[805] isminin geçtiği rivayet şu şekildedir:

ابن عباس: دخلت على علي بذي قار وهو يخصف نعله، فقال لي: ما قيمة هذه النعل؟ فقلت: لا قيمة لها، فقال: والله هي أحب إلي من إمرتكم، إلا أن أقيم حدا من حدود الله، أو أدفع باطلا.

İbn Abbas, Zûkar'da Hz. Ali sandaletlerini onarırken yanına girdim, bana şöyle dedi: "*Bu sandaletlerin değeri nedir*?" Dedim ki: "*Hiçbir kıymeti yoktur*", Bunun üzerine şöyle dedi: "*Vallahi, Allah'ın bir hükmünü yerine getirmek veya batılı engellemek olmasa, bu (tamir işi) bana sizi yönetme işinden daha sevimlidir*." [806]

Cümlenin başında geçen على علي lafızlarından biri isim diğeri harf olup yazılışları aynıdır, bu yüzden cinâs sanatı var. Sonraki cümlede istifham olup inşâ-i talebî'dir. Soruya cevap şeklinde gelen kasem üslubu cevabı pekiştirmektedir. أحب إلي من إمرتكم ibaresi mübalağadır.

Kabile: Bu babda zikredilen rivayetlerde Benî Ümeyye, Gazne ehli, Irak ehli, Sâsânî ailesi ve Belh ehli gibi isimler geçmektedir.
Örneğin, Sâsânî ailesi ile ilgili olarak şu rivayete yer verilmiştir:

[804] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/193.
[805] Bekir b. Vail'e ait olan Kûfe ve Vasıt arasında bulunan bir kaynaktır. Zûkâr günü: Arapların acemlere galip geldikleri gündür. Bknz: Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, 4/293.
[806] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/189.

قيل لبزرجمهر: كيف اضطربت أمور آل ساسان؟ فقال: استعانوا بأصاغر العمال على أكابر الأعمال، فآل أمرهم إلى شر مآل.

Bozorgmehr'e denildi ki: "*Sâsânî ailesinin işleri nasıl bozuldu*?" Dedi ki: "*En büyük işleri en küçük memurlara verdiler, böylece işleri çok kötüye gitti.*"[807]

Cümleye soruyla başladığından dolayı burada inşâ-i talebi söz konusudur. Ayrıca بأصاغر العمال على أكابر الأعمال cümlesi birbirine zıt iki anlam içerdiği için burada mukâbele sanatı vardır. فآل ve مآل kelimeleri arasında ise hem muvazene hem seci sanatı mevcuttur.

Eser: Zemahşerî nadir de olsa eser adı zikrederek nakillerde bulunur. Örneğin bu babda İbnü'l-Mukaffa'nın *Yetîme*[808] adlı eserinden nakilde bulunmuştur. Baş tarafı şu şekildedir**:** في يتيمة ابن المقفع، وهي رسالته المضروب بها المثل في البلاغة، قال: قليل مضار السلطان في جنب كثير من منافعه كمثل الغيث الذي هو سقيا الله، وبركة السماء، وحياة الأرض ومن عليها...

İbnü'l-Mukaffa'nın *Yetîme* adlı eserinde, bu eser Belâgat konusunda örnek verilen bir risaledir, şöyle demektedir: Hükümdarın faydalarının çok olmasının yanı sıra az da olsa bazı zararları vardır. Bu tıpkı Allah'ın indirdiği su, semanın bereketi, yeryüzü ve üzerinde yaşayan canlıların hayatı olan yağmur gibidir…[809]

Bu rivayette hükümdarın davranışları yağmura benzetildiğinden burada teşbih sanatı vardır. Yağmurun faydaları zikredilmiş ve ardından bunlar sıralanmıştır, bu yüzden cem' maa't–taksîm sanatından söz etmek mümkündür. İlk cümlede mukâbele, sonraki kısımlarda itnâb sanatı öne çıkmaktadır.

3.2.8. Doksanıncı bab: Hediye ve rüşvet, hediye verme ve isteme ile ilgili hususlar, rüşvet almakla anılan kimseler gibi konulara dair

Altmış bir rivayeti içeren bu babda ilk önce hediye vermenin faziletlerine ve buna dair tavsiyelere, ardından rüşvetin kötü bir adet olduğu ve bundan kaçınılması gerektiğine dair rivayetlere yer verilmiştir. Bu rivayetlerin bazıları şu şekildedir:

---

[807] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 5/187.

[808] İran asıllı mütercim, edip ve kâtip İbnü'l-Mukaffa'nın ed-Dürretü'l-Yetîme eseri hem siyasi hem ahlaki konuları içeren mukaddime ve iki bölümden oluşan kitaptır. Bknz: İbnü'l-Mukaffa', *ed-Dürretü'l-Yetîme*, şerh: Ahmed Rif'at el-Bedrevî (Beyrut: Daru'n-Necah, 1974).

[809] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/178.

İbn Abbas, Hz. Peygamberden (sav), en güzel hediyenin hikmetli söz olduğunu rivayet etmiştir:

ابن عباس رفعه: ما أهدى المسلم لأخيه أفضل من كلمة حكمة، يزيده الله بها هدى، ويرده بها عن الردى.

وعنه رفعه: نعمت العطية، ونعمت الهدية كلمة حكيمة تسمعها فتنطوي عليها، ثم تحملها إلى أخ لك مسلم تعلمه إياها.

İbn Abbas, Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle rivayet etmiştir: "*Bir Müslüman, kardeşine, hikmetli bir sözden daha iyi bir hediye vermemiştir. Allah o sözle, onun hidayetini arttırır ve onu kötülüklerden korur.*"

Yine Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle rivayet etmiştir: "*İşitip uyguladığın, sonra da Müslüman bir kardeşine aktarıp öğrettiğin hikmetli söz ne güzel bir armağandır ve ne güzel bir hediyedir."* [810]

Hz. Âişe şöyle demiştir:

عائشة: اللّطفة عطفة تزرع في القلوب المحبة.

"*Hediye, kalplere sevgi aşılayan güzel bir davranıştır*."

Yine Hz. Âişe, Hz. Peygamberin (s.a.v) hediye kabul ettiğini ve daha iyisiyle karşılık verdiğini ifade etmiştir. [811]

Hz. Peygamber (s.a.v) hediyenin, Allah'ın gönderdiği bir rızık olduğunu ve kişiye bir hediye verilmesi halinde onu kabul etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde bir ihtiyacın giderilmesi yolunda hediyenin çok güzel bir şey olduğunu belirtmiş, insanlar arasındaki sevgi ve muhabbetin artması için karşılıklı hediyeleşmenin önemini vurgulamıştır. [812]

[810] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/315.
[811] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/316.
[812] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/316.

Süfyân es-Sevri:[813] إذا أردت أن تتزوّج فأهد للأم "*evlenmek istiyorsan anneye hediye ver*" diyerek annenin gönlünü almanın önemli olduğuna dikkat çekmektedir. [814]

İbrâhim b. Ethem'e bir şey hediye edildiğine bunu geri çevirmezdi ve misliyle karşılık verirdi. Eğer bir şey bulamazsa elbisesini çıkarıp verirdi. [815]

Abdülmelik b. Mervân, hediye olarak verilen eşyanın, onu veren kişinin akıl seviyesine işaret ettiğini söyler:

عبد الملك بن مروان: ثلاثة أشياء تدل على مقدار عقول أربابها: الكتاب يدل على مقدار عقل كاتبه، والرسول يدل على مقدار عقل مرسله، والهدية تدل على مقدار عقل مهديها.

Abdülmelik b. Mervân şöyle der: "*Üç şey, sahiplerinin akıl seviyesini gösterir: Kitap, yazarının akıl seviyesini; elçi, onu gönderen kişinin akıl derecesini; hediye de, hediye verenin ne kadar akıllı olduğunu gösterir."*[816]

Bizans imparatorunun hediyesine karşılık Halife Me'mûn yüz kat daha fazlasını göndermiştir:

أهدى ملك الروم إلى المأمون، فقال: اهدوا له ما يكون مائة ضعف، ليعلم عز الإسلام ونعمة الله علينا به. ثم قال: ما أعز الأشياء عندهم؟ قالوا: المسك والسمور. قال: وكم في الهدية منهما؟ قالوا: مائتا رطل، ومائتا جلد، قال زيدوهم مثل ذلك.

Bizans imparatoru, Me'mûn'a hediye gönderir. Me'mûn şöyle der: "*Ona yüz katını gönderin, ta ki İslam'ın izzetini görsün ve Allah'ın bize İslam dini sayesinde vermiş olduğu nimeti anlasın.*" Sonra Me'mûn: "*Onlar için en değerli şey nedir?*" diye sorar. Misk ve samur olduğunu söylerler. Hediyeler içinde bunlardan ne kadar olduğunu sorar. İki yüz rıtl ve iki yüz deri olduğunu söylerler. Me'mûn bunu ikiye katlamalarını söyler. [817]

Kur'ân ayeti: Bu konu ile ilgili olarak yalnızca Mâide sûresi 42. ayetin zikredildiğini görüyoruz. İsrâiloğulları içinde hasımların kendi lehlerine hüküm vermesi için kadıya

[813] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 7/229.
[814] Zemahşerî, *Rebî'u'l-Ebrâr*, 5/317.
[815] Zemahşerî, *Rebî'u'l-Ebrâr*, 5/319.
[816] Zemahşerî, *Rebî'u'l-Ebrâr*, 5/323.
[817] Zemahşerî, *Rebî'u'l-Ebrâr*, 5/326.

nasıl rüşvet verdiklerine dair rivayette söz konusu ayet zikredilmektedir. Rivayet şu şekildedir:

الحسن: كان القاضي في بني إسرائيل إذا اختصم إليه الخصمان رفع أحدهما الرشوة في كمه فأراها إياه، فلا يسمع إلا قوله: فأنزل الله قوله: ﴿سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ﴾.

Hasan şöyle demiştir: İsrâiloğullarından iki hasım kadıya geldiğinde, hasımlardan biri kolunun yenine rüşveti koyar ve kadıya gösterirdi. Kadı da sadece onun sözünü dinlerdi. Bunun üzerine Allahü Teâlâ şu ayeti indirdi: "*Onlar, yalanı çok dinleyen, haramı çok yiyenlerdir.*" [818]

فلا يسمع إلا قوله cümlesinde kasr vardır. Rivayetin sonunda yer alan Kur'ân ayetinde mübalağa sanatı mevcuttur.

Nebevî hadis: Râvi adı zikredilmeden direkt Resulü Ekrem'den nakledilen birkaç hadisin yanı sıra Ümmü Hakîm ve Hz. Âişe gibi ravilerden rivayet edilen hadisler de bulunmaktadır.

Peygamber Efendimiz (s.a.v) şöyle buyurmuştur:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: الهدية تجلب السمع والبصر والقلب.

"*Hediye; gözü, kulağı ve kalbi cezbeder*" demiştir. [819]

Bu hadiste hediye kelimesiyle, rüşvet için verilen eşya kastedilmektedir. Hediye kelimesiyle rüşvet kastedildiği için burada bedî ilminin konularından olan istihdam sanatı mevcuttur. Ayrıca السمع والبصر والقلب kelimeleri birbiriyle ilişkili olması hasebiyle tenasüp sanatı vardır.

Hz. Peygamber'in (s.a.v) Hz. Ömer'e hediye göndermesi ve bunun Allah'ın gönderdiği bir rızık olduğuna dair rivayet şöyledir:

أهدى رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى عمر هدية فردها، فقال: يا عمر، لم رددت هديتي؟ قال: لأني سمعتك تقول: خيركم من لم يقبل شيئا من الناس. فقال: يا عمر، إنما ذاك ما كان عن ظهر مسألة، فأما ما أتاك من غير مسألة فإنما هو رزق ساقه الله إليك.

[818] Maide, 5/42; Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 5/323.
[819] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/317.

Resulullah (s.a.v) Hz. Ömer'e bir hediye verir, o da hediyeyi geri çevirir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "*Ya Ömer! Hediyemi neden geri çevirdin*?" diye sorar. Hz. Ömer: "*Çünkü senin şöyle dediğini duydum: Sizin en hayırlınız insanlardan hiçbir şey kabul etmeyendir*." Hz. Peygamber şöyle der: "*Ey Ömer! Bu durum, bir talep sonrasında gelen hediye için söz konusudur. Ama senin bir talebin olmadan gelen hediye, Allah'ın sana gönderdiği bir rızıktır.*"[820]

Bu babda Hz. Mûsâ'ya (a.s) ait şöyle bir rivayet nakledilmektedir.

أبو إدريس الخولاني: قال موسى عليه السلام: يا رب، من يسكن حضيرة القدس؟ قال: الذين لا ينظرون بأعينهم في الزنا، ولا يضعون أموالهم في الربا، ولا يأخذون في حكم الله الرشى.

Ebû İdrîs el-Havlânî,[821] şöyle bir rivayet aktarır: Hz. Mûsâ (a.s) Allahü Teâlâ'ya: "*Ey Rabbim, hazîretü'l-kuds'ün sakinleri kimlerdir?*" diye sorar. Allahü Teâlâ şöyle buyurur: "*Zinaya gözleriyle bakmayanlar, parasını faize yatırmayanlar ve Allah adına hüküm verirken rüşvet almayanlar.*"[822]

يا رب، من يسكن حضيرة القدس؟ cümlesinde nidâ ve istifham üslubu kullanıldığından bu cümlenin inşâ-i talebi olduğunu söyleyebiliriz. Soruya verilen cevap cümlesinde geçen الزنا ,الربا ,الرشى kelimeleri arasında secî sanatı vardır. Aynı zamanda hazîretü'l-kuds'ün sakinlerinin kimler olduğunun sıralandığı kısımda cem' maa't-tefrik sanatı mevcuttur.

Ehl-i beyt: Bir yerde Hz. Ali'den (r.a) gelen rivayet aktarılmıştır. Rivayet şu şekildedir:

قدم غلام لعلي رضي الله عنه، فأهدى للحسن والحسين دون ابن الحنفية. فتمثل علي بقول عمرو بن كلثوم:

وَمَا شَرُّ الثَّلاثَةِ أَمَّ عمروٍ بِصَاحِبِكِ الذي لا تَصْبَحِينَا

فأهدى إليه.

Hz. Ali'ye (r.a) bir hizmetli gelir ve İbnü'l-Hanefiyye dışında Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e hediye verir. Bunun üzerine Hz. Ali, 'Amr b. Külsûm'un şu beytini söyler:

[820] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/315.
[821] Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 4/272.
[822] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/319.

Ey Ümmü 'Amr! Ben o üç arkadaşın kötü olanı değilim, bana sabah sütünü (neden) vermiyorsun?

Bu söz üzerine ona da hediye verdi.[823]

Muallaka şairlerinden biri olan Amr b. Külsûm'a ait bu beyitte أَمَّ عمروٍ isminden önce nidâ edatı mahzuftur. İkinci şatrda بِصَاحِبِكِ kelimesinden sonraki cümle takyid'dir. بِصَاحِبِكِ ve تَصْبَحِينَا lafızları arasında cinâs sanatı mevcuttur. Hz. Ali'nin bu beyti zikretmesi, sözüne güç ve tesir katmıştır.

Haber, hikâye, anekdot, vs. Ebü'l-Âliye**,** Meymûn b. Mihrân, Hasan Basrî, Câhiz, Müeyyed, Ömer b. Hattâb, İbrâhim b. Mehdî, Abdülmelik b. Mervân ve Me'mûn gibi önde gelenlerin rüşvetle ile ilgili haberleri, sözleri, anekdotları, nasihatleri, ibretlik hikayeleri, vs. aktarılmıştır.
Örneğin, Ömer b. Hattâb rüşvet hakkında şöyle demiştir:

عمر رضي الله عنه: لا تولوا اليهود والنصارى، فإنهم يقبلون الرشى، ولا تحل في دين الله الرشى، قال الرشيدي: فأصحابنا اليوم أقبل للرشى منهم.

Hz. Ömer (r.a): "*Yahudi ve Hıristiyanlarla vali olarak atamayın. Çünkü, onlar rüşvet alırlar. Rüşvet ise Allah'ın dininde caiz değildir*." Râşidî şöyle der: "*Günümüzde dostlarımız onlardan daha çok rüşvet alır hale geldiler*" [824], diyerek Müslümanların da artık rüşveti normal kabul ettiklerini ifade etmiştir.

Cümle nehiy üslubuyla başlamaktadır, bu da inşâ-i talebi olduğunu göstermektedir. فإنهم يقبلون الرشى ibaresi ta'lîl ifade etmekte ve cümlede tekit bulunmaktadır. فأصحابنا اليوم أقبل للرشى منهم cümlesiyle makama uygun, güzel bir şekilde cevap verdiği için hüsn-i ibtidâ'dır.

Ebû'l-Hüzeyl'in hediye ettiği tavukla ilgili anlatılan hikâye ilgi çekicidir:

أهدى مرة أبو الهذيل إلى مويس بن عمران دجاجة وصفها له بصفات، ثم لم يزل يذكرها كلما ذكر شيء ما بجمال أو سمن قال أحسن وأسمن من الدجاجة التي أهديتها لكم، وإن ذكروا حادثا قال: كان

[823] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/316.
[824] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/319.

ذلك قبل أن أهدي لكم الدجاجة بشهر، وما كان بين هذا وبين إهداء الدجاجة إلا أيام قلائل. فسارت مثلا لمن يستعظم شيئا يهديه أو يذكره.

Bir defasında Ebû'l-Hüzeyl, Müveys b. İmran'a bir tavuk hediye eder ve tavuğu ona güzelce tarif eder. Sonra onu sık sık hatırlatıp dururdu, güzel ve semiz bir şeyden bahsedilse hemen: "*Size hediye ettiğim tavuktan daha güzel ve semizdir*" derdi. Bir olaydan bahsedilse: "*Bu olay, size tavuğu hediye etmemden bir ay önceydi*", "*bu olayla size tavuğu hediye etmem arasında birkaç gün vardı*" derdi. Bu durum, hediye ettikleri ya da anlattıkları bir şeyi abartanlar için bir atasözü haline gelmişti.[825]

Bu rivayet malı kıymetli olan ve yaptığı iyiliği daimî sûre tte hatırlatan insanların psikolojisini ve tavrını anlatan güzel ve edebi bir hikayedir. Cümlede geçen أحسن وأسمن kelimeleri ism-i tafdîl olup aralarında muvazene sanatı vardır. Cümlenin tamamı itnab'dır.

İbn Abbas, topluluk içinde verilen hediye ile ilgili olarak şunları aktarır:

كان ابن عباس يروي: من أهديت إليه هدية وعنده قوم فهم شركاؤه فيها. فأهدى إليه صديق ثيابا من ثياب مصر، وعنده قوم، فذكر الخبر فقال: إنما ذلك فيما يؤكل ويشرب، أما في ثياب مصر فلا.

İbn Abbas şöyle söylerdi: "*Kime bir hediye verilir de o kişinin yanında insanlar bulunursa, o insanlar o hediyeye ortak olurlar.*" Bir arkadaşı ona Mısır elbiselerinden bir elbise hediye eder ve o sırada da yanında başka insanlar vardır. Ona bu sözünü hatırlatınca İbn Abbâs şöyle der: "*Bu sadece yenilen ve içilen şeylerde geçerlidir, Mısır elbiseleri için değil*."[826]

İlk cümle şart üslubunda gelmiştir ve hediyeden bahsetmektedir, sonraki cümleler bu konu ile ilgili ayrıntılara yer verdiği için itnâbdır.

Şiir: Zemahşerî; Câhiz, Hamdûnî, İbn Lankâk, Ömer b. Cûy, Amr b. Mes'ade, Rü'be b. Accâc, Müberred gibi şairlerin şiirlerinin yanı sıra şairi bilinmeyen beyitlere yer vermiştir.

Örneğin, Araplardan biri şöyle demiştir:

وإن امرأ أسدى إلي صنيعة وذكّر فيها مرة للئيم

[825] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/317.
[826] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/318.

Biri bana bir iyilik yapar da onu bir kez hatırlatırsa, o kişi alçağın tekidir. [827]

Beyit şart ve ceza cümlesinden oluşmaktadır ve bu şart ve cezâ cümlelerinde yer alan iki mana birleştirilmektedir, bu yüzden burada müzâvece sanatı mevcuttur.

Ömer b. Cuy, İshak b. Saîd'e hediye gönderir ve şu beyitleri söyler:

أهدى عمر بن جوي وكان على الري إلى إسحاق بن سعيد بن عمارة الكلاعي وهو على مصر فقال:

وإن امرأ أهدى إلي ودونه لكل بريد مسرع ألف فرسخ

لمستوجب نصحي ومحض مودتي وإنزاله في القلب منزلة الأخ

Rey sorumlusu Ömer b. Cuy, Mısır'ın sorumlusu İshâk b. Saîd b. 'Umâre el-Kilâ'î'ye bir hediye gönderir ve şöyle der:

Biri bana bir hediye gönderse ve arada hızlı giden bir postacı için bir fersahlık bir mesafe olsa

O kişi, samimiyetimi ve halisane sevgimi hak etmiştir ve onu kalbimde kardeş yerine koyarım[828]

Bu beyitte de şart üslubu vardır. Birinci şatrdan sonraki ifadeler itnâb'tır. Ayrıca إنزاله ve منزلة kelimeleri arasında cinâs mevcuttur.

Eser: Zemahşerî, kendi eserlerinden biri olan *Nevâbiğu'l-Kelim* adlı kitabından, rüşvetle ilgili şu sözü aktarır[829]:

وفي نوابغ الكلم: إن البراطيل تنصر الأباطيل.

"*Şüphesiz rüşvet, batıl olan şeyleri güçlendirir*" diyerek, rüşvetin, hukuki anlamda geçerli olmayan işlemleri yaygınlaştırdığını ve onlara destek verdiğini belirtmiştir.[830]

[827] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/317.
[828] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/324.
[829] Zemahşerî, *el-Kelim en-Nevâbiğ*, şerh: Sa'd Din et-Teftezânî (Kahire: Matba'atu Vâdi'n-Nil, 1286), 44.
[830] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/318.

Bu cümlede anlam tekit edatıyla pekiştirilmiştir, ayrıca batıl kelimesi insana ait bir davranışa benzetildiği için burada istiâre mevcuttur. البراطيل ve الأباطيل isimleri arasında hem cinâs hem de secî sanatı vardır.

3.3. İbadet, dua, helal, haram, günah, tövbe, bağışlama gibi din ile alakalı konular

Bu tasnifte din ve ibadet ile ilgili olan konuları içeren bablar bir araya getirilmiştir. Bu bablar ve konu başlıkları şu şekildedir:

1. 26. Bab: Namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetle alakalı konular
2. 29. Bab: Allah'ı zikretmek, dua, istiğfar, hamd ve tesbih, Allah'a sığınmak, salavat getirmek gibi konular
3. 20. Bab: Cinayet, günah, ceza, özür dileme, tövbe ve benzeri konular.
4. 54. Bab: İffet, takva, ismet, helâl ve haramlarla ilgili konular
5. 65. Bab: Fal, uğur, büyü, kehanet, muska, gözbağcılık, nazar ve sihirle alakalı konular.
6. 76. Bab: Eğlence, oyun, lezzet, israf ve şehvetin peşinden gitme ile ilgili mevzular
7. 91. Bab: Ümitsizlik, kanaat, Allah'ın verdiği rızka rıza, Allah'a tevekkül ve O'na havale etme, açgözlülükten uzak durmak gibi konular.

3.3.1. Yirmi altıncı bab: Namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetle alakalı konular

Bu bab, en kapsamlı bab olup üç yüz kırk iki rivayetten oluşmaktadır. Zemahşerî, ilk seksen rivayette, ihlasla şehadet getirmenin fazileti, iman, tevhid gibi konulara yer vermiştir. Daha sonra yüz yirmi ikinci rivayete kadar Kur'ân okumanın faziletlerine, iki yüzüncü rivayete kadar namaz ve buradan itibaren misvak, müezzin, zekât, hac, iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak, abdest gibi konulara yer vermiştir. Bu rivayetlerin pek çoğu Hz. Peygamberlerden, sahabeden, tabiînden, âlimlerden ve önde gelen şahsiyetlerden aktarılmaktadır.

Hz. Peygamberin nübüvvetini yüzyıllar önce müjdeleyen Ka'b b. Lüey b. Gâlib'in sözlerini içeren rivayet, dil ve edebiyat açısından önemli hususiyetleri haizdir. Rivayet şöyledir:

خطب كعب بن لؤي بن غالب، وبين موته والفيل خمسمائة وعشرون سنة، خطبة بشر بها بالنبي صلّى الله عليه وسلّم، وقال: أم والله لو كنت فيها ذا سمع وبصر، ويد ورجل، لتنصبت فيها تنصب الجمل، ولأرقلت فيها إرقال الفحل، ثم قال:

يا ليتني شاهد فحواء دعوته حين العشيرة تبغي الحق خذلانا

Ka'b b. Lüey b. Gâlib -ölümüyle Fil vakası arasında beş yüz yirmi yıl vardır- bir konuşma yaptı ve bu konuşmasında Hz. Peygamberin geleceğini müjdeleyerek şöyle dedi: "Allah'a yemin olsun ki, o vakit gözüm, kulağım, elim ve ayağım sağlam olsaydı, deve gibi gayret eder ve erkek deve gibi koştururdum. Sonra şu beyti söyledi:

Keşke O'nun davetine şahit olsaydım, kavmi umutsuzca hakikati karartmaya çalıştığında.[831]

Bu rivayet, Hz. Peygamberin nübüvvetini beş asır öncesinden müjdelemenin yanı sıra, o dönemde Arap diline ait hususiyetleri göstermesi açısından önemlidir. Hitabette ve söz sanatlarında öne çıkan Arapların o dönemde yaptıkları konuşmalarda nasıl bir üslup kullandıkları ve dile ait hangi müfredattan yararlandıkları konusunda bizlere bilgi vermektedir. Ka'b b. Lüey'in hutbesine "أم والله" diyerek söze başlaması, o dönemde yaygın olan yemin şeklini göstermektedir. İlaveten "تنصب" ve "أرقل" gibi garîb kelimeler kullanması, o dönemin dili hakkında bizlere ipuçları vermektedir. Ayrıca Ka'b'ın kısa, vurucu ve secili sözlerle muhataplarının dikkatini çekmesi ve onların edebi zevklerini okşaması, hutbesini hafızlarda kalıcı yapmıştır. Bütün bunlara ilave olarak konuşmasını Arapların en hoşlandıkları ve gurur duydukları edebi tür olan şiirle süslemesi, hitabına güç katmıştır.

Zemahşerî bu babda, mana yüklü pek çok ibretlik söze yer vermiştir. Bu sözlerin bazıları edebi zevk açısından değerli olup okuyucunun kulağında hoş bir tını bırakmakta ve lezzet almasını sağlamaktadır. Secili ifadelerin büyük bir kısmı bu türdendir. Zemahşerî'nin bir sufiden naklen aktardığı şu söz de kulağa ayrı bir lezzet bırakmaktadır:

صوفي: هذا قلبي فتّشوه، فإن وجدتم فيه غير الله فانبشوه.

[831] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/251-252.

Sufi der ki: Bu benim kalbim, onu teftiş edin ve eğer içinde Allah'tan başka bir şey bulursanız, onu talan edin. [832]

Sufi'nin sözünde geçen فتّشوه ve فانبشوه kelimeleri kulağa hoş gelen bir seci oluşturmuş, aynı zamanda anlama ayrı bir derinlik kazandırmıştır. Bu söz, içerdiği anlam itibariyle çok iddialı olmakla birlikte, tasavvuf erbabının kalp dünyasının olması gereken noktayı ifade etmesi açısından önemlidir.

Aynı şekilde müellifin aktardığı şu rivayet te benzer şekilde bir lezzet bırakmaktadır:

من عرف ربه جلّ، ومن عرف نفسه ذل.

"*Rabbini bilen kimse yücelir, nefsini bilen kimse de alçalır."* [833]

Cümlede geçen جلّ ve ذل lafızları hoş bir seci oluşturmaktadır. Aynı zamanda من عرف terkibinin tekrarı da cümleye ayrı bir güzellik katmıştır.

Hz. Peygamberin (s.a.v) özelliklerinden biri de cevâmiu'l-kelim olmasıdır. Yani az sözle çok mâna ifade etmesidir. Diğer peygamberlerden farklı olarak sadece kendisine verilen özellikleri saydığı bir hadiste "*Ben cevâmiu'l-kelim ile gönderildim*"[834], "*Bana cevâmiu'l-kelim verildi*"[835] demiştir. Buna göre Hz. Peygamber, kendisine verilen muhteşem ifade ve hitabet yetenekleri sayesinde mânaların derinliklerine kolayca nüfuz edebilmektedir. Önceki ilahi kitaplardaki uzun anlatımları ve kendisine ilham edilen konuları derin hikmet dolu sözlerle özlü bir şekilde ifade edebilmektedir. Çünkü onun sözleri, vahyin nuru ile aydınlanan bir kalpten gelmektedir ve bu gerçek, sözlerinin zengin içeriğinden de anlaşılmaktadır.[836]

Hz. Peygamberin beş vakit namazla ilgili olarak söylemiş olduğu şu sözü, onun bu özelliğini göstermektedir:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: من حافظ على الخمس بإكمال طهورها ومواقيتها كانت له نورا وبرهانا يوم القيامة، ومن ضيعها حشر مع فرعون وهامان.

---

832 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/248.
833 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/243.
834 Buhârî, "Cihâd", 122, "Taʿbîr", 22, "İʿtişâm", 1; Müslim, "Mesâcid", 6.
835 Müslim, "Mesâcid", 5, 7-8, "Eşribe", 71.
836 M. Yaşar Kandemir, "Cevâmiu'l-Kelim", *DİA*, İstanbul 1993, 7/440.

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Her kim beş vakit namazı, temizliğine ve vakitlerine dikkat ederek kılarsa, kıyamet günü onun için bir nur ve bürhan olur. Her kim de onu zayi ederse, Firavun ve Hâmân ile birlikte haşr olur.*" [837]

Burada Hz. Peygamber, beş vakit namazın, abdestin şartlarına uyarak temiz bir şekilde ve vakitlerini kaçırmadan kılan kişi için kıyamet gününde karanlığa karşı bir nur ve doğruluğuna delil olacağını özlü bir şekilde ifade etmiştir. Buna karşılık, namazı kılmayıp onu zayi edenler için büyük bir tehdidin söz konusu olduğunu, Firavun ve onun veziri Hâmân ile birlikte haşr olacağını belirtmiştir. Zira kişi, saltanatı ile oyalanırken namazını kılmamışsa Firavun'a benzemiş, eğer vezirliği veya idareciliği namaz kılmasına engel olmuşsa, vezir Haman'a benzemiş demektir. Ayrıca burada namazın "kılmak" fiili yerine "muhafaza", "kılmamak/terketmek" fiili yerine "zayi etmek" fiiliyle birlikte kullanılması da onun muhafaza edilmesi gereken bir şey olduğu, dikkat edilmemesi halinde kolaylıkla yitip gideceği hatırlatılmıştır.

Yine Hz. Peygamberin şüpheli şeylerden kaçınmakla ilgili söylediği hadis, cevâmiu'l-kelim türünden bir sözdür:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: دع ما يريبك إلى ما لا يريبك، فمن رعى حول الحمى يوشك أن يقع فيه.

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Sana şüpheli geleni bırak, şüphe vermeyene bak! Çünkü (hayvanlarını) koruluğun etrafında otlatan kişinin (hayvanlarının) o koruluğa girme ihtimali yüksektir.*" [838]

Hz. Ömer'in rivayet ettiği niyet hadisi de cevâmiü'l-kelîm türünden bir söz olup İslam âlimleri bu hadisin çok şümullü ve anlam bakımından zengin olduğunu ifade etmişlerdir:

عمر رفعه: إنما الأعمال بالنية، وإنما لأمرئ ما نوى، فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله، ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها، أو امرأة يتزوجها، فهجرته إلى ما هاجر إليه.

"*Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şeyin karşılığı vardır. Kimin hicreti Allah'a ve Resulüne ise, onun hicreti Allah ve Resulünedir. Kimin hicreti de elde edeceği bir dünyalığa veya evleneceği bir kadına ise, onun hicreti de o hicret ettiği şeyedir*."[839]

[837] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/275-276.
[838] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/299.
[839] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/469.

İslam âlimleri, Resulullah'ın (s.a.v) hadisleri içinde niyet hadisinden daha kapsayıcı, anlam bakımından daha derin ve daha faydalı bir hadisin olmadığını ifade etmişlerdir. Bu hadisin dinin üçte birini oluşturduğuna dair bir ittifak bulunmaktadır. Abdurrahman b. Mehdî, İmam Şafiî, Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Dârekutnî gibi bazı hadis âlimleri, bu hadisin, İslam'ın üçte birini hatta bir kısmı dörtte birini özetleyen bir nitelik taşıdığını söylemişlerdir. Abdurrahman bin Mehdî bu hadisin İslami konuların otuzunu, İmam Şafiî ise yetmişini kapsadığını ileri sürmüştür.[840]

Hz. Peygamberin, kendisine gelip cennete onunla birlikte olması için dua etmesini isteyen adama verdiği cevap çok özlü ve anlam yüklüdür:

قال رجل لرسول الله صلّى الله عليه وسلّم: ادع الله أن يرزقني مرافقتك في الجنة، فقال: أعني بكثرة السجود.

Adamın biri Allah Resulüne şöyle dedi: "*Allah'a dua et, beni cennette sana arkadaş eylesin.*" Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: "*Çokça secde ederek bana yardımcı ol.*"[841]

Adamın isteğine karşılık Hz. Peygamberin verdiği cevap, çok özlü olmakla beraber hem muhatabın durumuna uygun hem de amaca yöneliktir. Bir cümleyle pek çok şeyi muhatabına söylemiştir.

Yine Hz. Peygamber misvakla ilgili olarak şunu söylemiştir:

السواك مطهرة للفم، مرضاة للرب.

"Misvak ağzı temizler, (ağzı temizlemek de) Allah'ı (cc) hoşnut eder."[842]

Oruçla ilgili olarak şunu demiştir:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: زكاة الجسد الصيام.

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Bedenin zekâtı oruç tutmaktır*."[843]

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir diğer hadiste Hz. Peygamber, makbul sadakanın tarifini veciz ve beliğ bir şekilde vermektedir:

---

[840] Kandemir, "Cevâmiu'l-Kelim", 7/440; Medeni Şavlı, "Literatürde Meşhur Olan Niyet Hadisinin İslam Hukuku Açısından Ehemmiyeti", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 42 (2018), 307.

[841] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/276.

[842] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/280.

[843] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/282.

أبو هريرة رفعه: سئل رسول الله صلّى الله عليه وسلّم أي الصدقة أفضل؟ قال: أن تعطي وأنت صحيح شحيح، تأمل البقاء، وتخشى الفقر، ولا تمهل حتى إذا بلغت الحلقوم قلت لفلان كذا ولفلان كذا.

Ebû Hüreyre (r.a) anlatıyor: Hz. Peygamber'e (sav), hangi sadakanın faziletli olduğu soruldu. Hz. Peygamber (sav), "*Sen sağlıklı iken, tamahkar olduğun halde, gelecek endişesi taşıyıp fakirlikten korkarken verdiğin sadakadır. Sadaka vermeyi can boğaza gelip de son nefesini vermeye yaklaştığın zamanda bu falan kişinindir, bu da falan kişinindir diyeceğin âna kadar erteleme*" buyurdu. [844]

Zemahşerî bazen okuyucunun hayatın getirmiş olduğu ağırlıklardan bir anlığına da olsa kurtulup tebessüm etmesi için yer yer esprilere, fıkralara ve gülünç olaylara yer verir. Bunlardan biri de Kur'ân'la dilencilik yapan kişi ile ilgili aktardığı şu rivayettir:

قيل لسائل: ألا تستحي تسأل بالقرآن؟ فقال: اسكتوا، فو الله لو جعتم كما أجوع لبعتم جبرائيل وميكائيل فضلا عن القرآن.

Dilencinin birine: "*Kur'ân'ı vasıta kılarak dilenmeye utanmıyor musun*?" diye sorarlar. Dilenci şöyle der: "*Susun! Allah'a yemin olsun ki eğer benim gibi aç kalsaydınız, bırakın Kur'ân'ı, Cebrâil'i de Mîkâil'i de satardınız.*"[845]

Güneş doğduktan sonra ezan okuyan müezzinin sesini işiten kadının söylediği şu söz de benzer şekilde dudakları tebessüm ettirecek türdendir:

سمعت امرأة مؤذنا يؤذن بعد طلوع الشمس ويقول: الصلاة خير من النوم، فقالت: النوم خير من هذه الصلاة.

Kadının biri, güneş doğduktan sonra ezan okuyup "*Namaz uykudan daha hayırlıdır*" diyen bir müezzini işitince şöyle der: "*Uyku bu namazdan daha hayırlıdır*." [846]

Bir kadının oruçla ilgili söyledikleri de böyledir:

سمعت إمرأة: صوم يوم كفارة سنة، فصامت إلى الظهر ثم أفطرت وقالت: تكفيني ستة أشهر.

[844] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/286.
[845] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/261.
[846] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/279.

Bir kadın, bir günlük orucun bir yıla kefaret olduğunu işitti. Öğlene kadar oruç tuttu, sonra orucunu bozdu ve şöyle dedi: "*Altı ay bana yeter*." [847]

Kur'ân ayeti: Bu babda Zemahşerî, içinde ayet ihtiva eden pek çok rivayet aktarır. Müddessir 42-43, Nûr 37, Tâhâ 132, Fussılet 33, Hâkka 24, Âl-i İmrân 92, Mâide 3, Mü'minûn 99, İnsân 8, Bakara 245 ve Hûd 78 ayetleri bunlardan bazılarıdır. İktibas edilen ayetlere baktığımızda bunların ifade edilmek istenen manaya zenginlik ve güç kattığı görülmektedir. Ayrıca okuyucunun edebi bir lezzet almasını sağlamaktadır.

Abdullah b. Ömer'in sadaka ile ilgili şu rivayeti buna örnek verilebilir:

وكان عبد الله بن عمر يتصدق بالسكر ويقول: سمعت الله تعالى يقول: ﴿لَنْ تَنالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ﴾، والله يعلم أني أحب السكر.

Abdullah b. Ömer sadaka olarak şeker verirdi ve şöyle derdi: Allahü Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "*Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz*."[848] Allah biliyor ki ben şekeri seviyorum.[849]

Ayet-i Kerime az lafızla çok anlam ifade ettiği için burada îcâz sanatı vardır. Ayrıca ayetten sonra gelen cümle itnâb'tır.

Hz. Ali'nin namaz ile ilgili şu sözleri de edebi açıdan dikkat çekici olmasının yanı sıra iktibas ettiği ayetler de anlama zenginlik ve tesir katmıştır:

علي عليه السّلام: تعاهدوا أمر الصلاة، وحافظوا عليها واستكثروا منها، وتقربوا بها، فإنها كانت على المؤمنين كتابا موقوتا، ألا تسمعون إلى جواب أهل النار حين سئلوا: ﴿ما سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ قالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ﴾، وإنّها لتحتّ الذنوب حتّ الورق، وتطلقها إطلاق الربّق. وشبهها رسول الله صلّى الله عليه وسلّم بالحمة على باب الرجل فهو يغتسل منها في اليوم والليلة خمس مرات، فما عسى أن يبقي عليه من الدرن. وقد عزب حقها من المؤمنين الذين لا تشغلهم زينة متاع، ولا قرة عين من ولد ولا مال. يقول الله تعالى: ﴿رِجالٌ لا تُلْهِيهِمْ تِجارَةٌ وَلا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ﴾.

Hz. Ali şöyle demiştir: "Namaza dikkat edin, onu aksatmayın, namazı çokça kılın ve onunla Allah'a yaklaşın; çünkü namaz, müminlere belirli vakitlerde farz kılınmıştır. Cehennem ehline sorulduğunda verdikleri cevabı duymadınız mı: "Onlar cennetlerdedirler. Birbirlerine suçlular hakkında sorular sorarlar ve dönüp onlara şöyle derler: "*Sizi Sekar'a (cehenneme) ne soktu?" Onlar şöyle derler: "Biz namaz kılanlardan*

[847] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/283.
[848] Al-i İmran, 3/92.
[849] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/290.

değildik."[850] Namaz, meyvenin kabuğunu soyar gibi günahları soyup atar, kişinin boynuna dolanmış ipi çözer gibi günahları çözer. Resulullah (s.a.v) onu, bir adamın kapısında bulunan ve gece gündüz beş defa yıkandığı sıcak su pınarına benzetmiştir. Kirden neredeyse geriye bir şey kalmaz. Ne mal süsüne, ne de evlat ve servet hoşnutluğuna kapılmayan müminler onu hakkıyla yerine getirirler. Allahü Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "*Ticaretin de satımın da kendilerini Allah'ı anmaktan alıkoyamadığı kişiler"*[851]

Hz. Ali'nin, konuşmasında kısa cümleler kurduğunu ve emir sığasını kullandığını görüyoruz. Bu üslup, söylenenlerin, muhatabın zihninde daha kalıcı ve etkili olmasını sağlamaktadır. Ayrıca ayetlerden iktibaslar yapması, aktarmak istediği mesajı daha güçlü ve etkili hale getirmiştir.

وتقربوا ve واستكثروا ,وحافظوا ,تعاهدوا fiilleri emir sığasında olup hepsi namazla ilgili hususlardır. Birbirine yakın fiillerle namaza vurgu yapılmakta ve ne kadar önemli olduğu bildirilmektedir. فإنها كانت على المؤمنين كتابا موقوتا cümlesinde ayetten iktibas vardır. Sonrasında gelen soru cümlesi istifhâm-ı tevbîhî'dir.[852] Yani muhatabı azarlamak ve kınamak maksadıyla soru sormaktadır. وإنّها لتحتّ الذنوب حتّ الورق، وتطلقها إطلاق الربّق. وشبهها رسول الله صلّى الله عليه وسلّم بالحمة على باب الرجل فهو يغتسل منها في اليوم والليلة خمس مرات، فما عسى أن يبقي عليه من الدرن bu üç cümlede namaz bazı hususlara benzetildiği için, burada teşbih sanatı icra edilmiştir.

رِجالٌ لا تُلْهِيهِمْ تِجارَةٌ وَلا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ ayetinde تِجارَةٌ kelimesiyle satın almak kastedildiği için burada tevriye sanatı vardır, ayrıca cümlede mecazi anlam bulunmaktadır.

Nebevî hadis: Zemahşerî direkt olarak Hz. Peygamberin sözünü nakletmenin yanı sıra Zeyd b. Erkam, Vasîle b. Eska', Enes, Hz. Âişe (ra), Hz. Ebû Bekir, Huzeyfe, Ebû Hüreyre gibi râvi isimlerini zikrederek nakilde bulunmuştur.

Hz. Peygamber, Allah'ın varlığına ve birliğine dair Araplardan nakledilen sözleri ve beyitleri takdir etmiştir. Bunlardan biri de Araplardan aktarılan şu sözdür:

---

[850] Müddessir, 74/42-43.

[851] Nur, 24/37; Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/277-278.

[852] Halil İbrahim Kocabıyık, "İstifhâm Edatları", *Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2 (2017), 658.

وعن النبي صلّى الله عليه وسلّم أنه قال على المنبر: أشعر كلمة قالتها العرب: ألا كل شيء ما خلا الله باطل.

Hz. Peygamber, minberde şöyle demiştir: Arapların söylediği en değerli söz şudur: "*İyi biliniz ki Allah'tan başka her şey bâtıldır*." [853]

ألا كل شيء ما خلا الله باطل cümlesi derin anlama sahip olduğu için burada meânî ilmine ait îcâz sanatı vardır. Ayrıca cümlede kasr üslubu mevcuttur.

Bu söz, hem cahiliye hem de İslami dönemde yaşamış Muhadram şairlerden Lebîd b. Rebîa'ya aittir. Bir beytin mısraı olan bu sözün tamamı şu şekildedir:

أَلا كُلُّ شَيءٍ ما خَلا اللهَ باطِلُ وَكُلُّ نَعيمٍ لا مَحالَةَ زائِلُ

"*İyi biliniz ki Allah'tan başka her şey bâtıldır, her nimet de şüphesiz zevâle mahkûmdur*"

Hz. Peygamber, Lebîd'in bu beytini takdir ederek, "*Hiçbir şairin ağzından bundan daha doğru bir söz çıkmadı*" demiştir.[854] Beyitte istisna üslubunun kullanılarak tevhidin güçlü bir şekilde ifade edilmesi, ayrıca her mısraın son tef'ilesinin (aruz ve darb) seci oluşturacak şekilde gelmesi edebi açıdan dikkat çekicidir.

Yine Hz. Peygamber Kur'ân okumanın faziletine dair şunu ifade etmiştir:

وعنه: إن القلوب تصدأ كما يصدأ الحديد. فقيل: يا رسول الله وما جلاؤها؟ قال: تلاوة القرآن وذكر الموت.

Hz. Peygamber: "*Kalpler, demirin pas tuttuğu gibi pas tutar*." buyurur. "*Ey Allah'ın Resulu! Bunun cilası nedir?*" diye sorarlar. O da: "*Kur'ân okumak ve ölümü hatırlamaktır*." buyurur. [855]

Hz. Peygamber burada benzetme sanatını kullanarak kalplerin demir gibi pas tutacağını ve bunu gidermenin ancak Kur'ân okumakla ve ölümü hatırlamakla mümkün olduğunu özlü bir şekilde ifade etmiştir.

Enes b. Mâlik'ten nakledilen hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

853 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/244.
854 Süleyman Tülücü, "Lebîd b. Rebîa", *DİA*, Ankara 2003, 27/121-122.
855 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/261.

أنس: قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا بني لا تغفل عن قراءة القرآن إذا أصبحت وإذا أمسيت، فإن القرآن يحيي القلب الميت وينهى عن الفحشاء والمنكر.

Enes (r.a) Allah Resulünün (s.a.v) şöyle dediğini rivayet etmiştir: "*Ey yavrucağım, sabah ve akşam Kur'ân okumayı ihmal etme. Zira Kur'ân ölü kalbi diriltir, ahlaksızlık ve kötülükten alıkoyar.*"[856]

İlk cümlede nida ve nehyin bulunması, cümlenin talebi inşâ olduğunu göstermektedir. أصبحت ve أمسيت, يحيي ve الميت kelimeleri arasında tıbâk üslubu vardır. فإن القرآن يحيي القلب الميت وينهى عن الفحشاء والمنكر cümlesinde istiâre sanatı bulunmaktadır. الفحشاء والمنكر kelimeleri arasında tenasüp vardır.

Diğer peygamberler: Bu babda Hz. Ya'kûb (a.s), Hz. Mûsâ (a.s), Hz. Îsâ (a.s) ve Hz. Âdem'e (a.s) nispet edilen rivayetlere yer verilmiştir.
Örneğin, Hz. Îsâ'ya (a.s) ait şu sözü aktarmıştır:

عيسى عليه السلام: لا يجد العبد حقيقة الإيمان حتى لا يحب أن يحمد على عبادة الله عز وجل.

Hz. Îsâ (a.s) şöyle demiştir: "*Bir kul, Allah'a ibadet ettiği için övülmekten hoşlanmadığı müddetçe gerçek imanı bulamaz.*"[857]

Bu cümlede لا ve حتى edatlarıyla kasr üslubunu meydana gelmiştir. Ayrıca العبد ve عبادة kelimeleri arasında cinâs sanatı mevcuttur.

Ehl-i beyt: Bu konuyla ilgili olarak Ehl-i Beyt'ten, özellikle Hz. Ali'den aktarılan pek çok rivayet bulunmaktadır. Bunun yanında Hz. Hüseyin'den de gelen bazı rivayetler bulunmaktadır.
Fesahati ve üstün hitabeti ile tanınan Hz. Ali'nin güzel ve hikmetli sözlerinden biri de şudur:

إن القرآن ظاهره أنيق، وباطنه عميق، لا تفنى عجائبه، ولا تنقضي غرائبه، ولا تكشف الظلمات إلا به.

[856] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/256-257.
[857] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/247.

"*Kur'ân'ın görünüşü zarif, içi derindir, onun acayipleri asla sona ermez, gizemleri de bitmez. Karanlıklar ancak onunla dağılır.*"[858]

Cümlede geçen أنيق, عميق ile عجائبه, غرائبه kelimeleri arasındaki seci, kulakta ayrı bir lezzet bırakırken cümle içindeki yapıların kısa ve mana yüklü olması da zihinlere ayrı bir tat vermektedir.

Bir diğer rivayette Hz. Ali (r.a) şöyle demektedir:

علي رضي الله عنه: لا يزال الشيطان ذعرا من المؤمن ما حافظ على الصلوات الخمس، فإذا ضيعهن تجرأ عليه وأوقعه في العظائم.

Hz. Ali (r.a) şöyle demiştir: "*Şeytan, beş vakit namazı kıldığı sürece müminden korkmaya devam eder. Eğer namazı zayi ederse, ona karşı cesaretli olur ve onu büyük günahlara düşürür.*"[859]

فإذا ضيعهن تجرأ عليه وأوقعه في العظائم cümlesinde şart ve ceza cümlelerinde yer alan iki anlam birleştirildiğinden dolayı burada müzâvece sanatı vardır.

Haber, hikâye, kıssa, anekdot, vs.: Konu ile ilgili olarak Hz. Ebû Bekir, Yezîd b. Esved, Abbâd b. Abbâd, Ebû Hafs el-Kebîr, Abdülazîz b. Ebû Revvâd, Hz. Ömer, Saîd b. Cübeyr, İbn Sîrîn, Hasan Basrî, Mücehid, İbn Mes'ûd, Hz. Osman, Urve b. Zübeyr, Abdülazîz b. Ümeyr, Yahyâ b. Muâz vd. ileri gelen insanlardan rivayetler nakledilmiştir.

Hz. Ebû Bekir namaza durulacağı zaman söylediği söz, ibret alınması gereken özlü sözlerden biridir:

الصدّيق يقول إذا حضرت الصلاة: قوموا إلى ناركم التي أوقدتموها فاطفئوها.

Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk, namaza durulacağı zaman şöyle derdi: "*(Nefsiniz için) tutuşturduğunuz ateşi kalkın da söndürünüz.*"[860]

İnsanın dünya hayatında işlediği günahlar ve yaptığı hatalar, kendi nefsini yakmak için kişinin tutuşturmuş olduğu bir ateşe, namaz da onu söndürecek suya benzetilmiştir. Bu söz, İslami kaynaklarda geçen ve Hz. Peygambere nispet edilen bir hadisten alınmıştır.

[858] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/257.
[859] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/270.
[860] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/276.

Rivayete göre her namaz vakti girince şöyle seslenen bir melek vardır: "*Ey Âdemoğulları, kendi elinizle tutuşturduğunuz sizi yakacak olan ateşi namazla söndürmek için kalkın.*"[861]

Cümlede istiâre sanatı bulunmaktadır, çünkü günah ateşle ifade edilmiştir. أوقدتموها ve فاطفئوها kelimeleri birbirine zıt anlamda oldukları için burada tıbâk üslubu vardır.

Ebû Hafs el-Kebîr, Kur'ân tilaveti hakkında şöyle demiştir:

كان أبو حفص الكبير البخاري يقول لأصحابه: استكثروا قراءة القرآن، فعن قريب يذهب القرآن من المصاحف والصدور.

Ebû Hafs el-Kebîr el-Buhârî[862] arkadaşlarına şöyle derdi: "*Kur'ân'ı çokça okuyun, çünkü çok geçmeden Kur'ân, Mushaflardan ve kalplerden kaybolup gidecektir.*"[863]

Kur'ân'ın çokça okunmasıyla ilgili emir, cümlenin talebi inşâ olduğunu göstermektedir. Ayrıca cümlenin son tarafında istiâre sanatı vardır.

Şiir: Zemahşerî, konu ile ilgili pek çok şiire yer vermiştir. Lebîd b. Rebîa, Hârûn b. Sa'd, Alâ b. Delili el-Basrî, Mâzinî, Amr b. Hasan, Kays b. Âsım, Sürâka b. Mâlik, Abdurrahman b. Avf, Ebû Dülâme, Abdullah b. Mübârek, Buhtürî, Abbâs b. Velid el-Basrî, Abbas Mısrî, Muhammed b. İshâk Tarsûsî, Sa'id b. Vehb, Ebû Mel'ab el-Esedî, Ömer b. Ebî Rebîa, Amr b. Cemûh ve Ferezdak gibi şairlerin şiirlerine yer vermiştir.
Bu şiirlerin bir kısmı ciddiyet gerektiren konularla alakalı iken bazıları da okuyucuyu eğlendiren ve güldüren türdendir.

Abbas el-Mısrî adındaki şairden naklettiği ve müezzin ile hatibi eleştirdiği şu beyitler insanların dudaklarını tebessüm ettirecek türdendir:

العباس المصري:

لقد كانت مساجدنا تنير ولم يك في الثغور لها نظير

فلم يزل الحسود لنا حسودا إلى أن صار مسجدنا الكبير

[861] Muhammed Abdurrauf el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr* (el-Mektebtü't-Ticâriyye, Mısır 1357), 2/480.
[862] Murteza Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 1/364.
[863] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/308.

يؤذن في منارته ابن آوى ويخطب فوق منبره البعير

Mescitlerimiz nur saçardı, sınır boylarında da bir benzeri yoktu

Hasetçiler bizi haset eder dururdu, ta ki büyük mescidimiz yapılana kadar

Minaresinde çakal ezan okuyor, minberinde de deve hutbe veriyor[864]

Birinci beyitte medh vardır, zira mescitlerin bir benzerinin olmadığı ifade edilerek övülmüştür. Son beyitte çakal ve deve kelimelerinde istiare sanatı vardır. نظير , الكبير ve البعير kelimeleri arasında müvâzene sanatı vardır.

İbn Cüreyc'in Ömer b. Ebû Rebiâ'nın beytini işitmesi üzerine hac ibadetini yapmaya karar vermesi ve Mekke'ye gitmesi ile ilgili rivayet ilginçtir:

قال ابن جريج: ما ظننت أن الله ينفع أحدا بشعر عمر بن أبي ربيعة حتى سمعت وأنا باليمن منشدا ينشد قوله:

بالله قولي لها في غير معتبة ماذا أردت بطول المكث في اليمن

إن كنت حاولت دنيا أو رضيت بها فما أخذت بترك الحج من ثمن

فحركني ذلك على الخروج إلى مكة، فخرجت مع الحاج وحججت.

İbn Cüreyc[865] şöyle der: Ben Yemen'deyken, birinin Ömer b. Ebû Rebiâ'nın[866] şu beyitlerini söyleyip başka birinin onun bu beyitlerinden etkilenip ona fayda vereceğini hiç düşünmemiştim:

Allah için, sitem etmeden söyle ona, Yemen'de uzun süre kalmaktaki amacın neydi

Eğer bir dünyalık elde etmek için çabaladıysan ya da ona razı olduysan, haccı terk etmekten dolayı bir karşılık almadın

Bu beyit beni Mekke'ye gitmek için harekete geçirdi ve hacılarla birlikte yola çıkıp hac yaptım.[867]

---

[864] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/279.

[865] İbn Cüreyc, Rum asıllı olan tefsir, hadis ve fıkıh âlimidir, tâbiîndendir. Mekke dışına seyahatler yapmış. Yemen'de ders vermiştir. Hac mevsimi vesilesiyle Yemen'den ayrılmıştır. Bknz: "İbn Cüreyc", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 19/405.

[866] Emevî döneminin ünlü aşk şairidir. Bknz: İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şuarâ*, 2/539.

[867] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/297-298.

Bu rivayet, şiirin, Arap toplumu üzerindeki tesirini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca şiirde yemin, emir, istifham ve şart üsluplarının bir arada olması ona ayrı bir ahenk ve güzellik katmış, anlamı akılda daha kalıcı hale getirmiştir. اليمن ve ثمن kelimelerinde müvâzene ve cinâs sanatları bulunmaktadır.

Zemahşerî yer yer bazı şahsiyetler hakkında bilgiler vererek onları kısaca tanıtır. Örneğin Sakîf kabilesi içinde yetişen Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın kültürlü ve bilgili, çok zeki bir insan olduğunu, sahip olduğu dehası sebebiyle peygamberlik iddiasında bulunacak kadar ileri gittiğini, kitaplar okuduğunu ve şiir rivayet ettiğini zikreder:

أمية بن أبي الصلت كان داهية من دواهي ثقيف، وثقيف دهاة العرب، ومن دهائه ما هم به من ادعاء النبوة، ولذلك درس الكتب، وكان طلابة للعلم علامة، معروفا بالجولان في البلاد، راوية.

Ümeyye b. Ebi's-Salt, Sakîf kabilesinin dahi adamlardan birisiydi. Sakîf kabilesi de Araplar içinde dahi yetiştiren kültürlü bir kabiledir. Ümeyye dehası ve kültürlü olması sebebiyle peygamberlik iddiasında bulundu. Bunun için kitaplar okumuştur. İlim talep etmeye düşkün allame bir insandı, çok seyahat etmesiyle bilinirdi, şiir rivayet ederdi.[868]

Cümle ibtidâî haber nev'indendir. طلابة ve علامة kelimelerinde hem müvâzene hem secî hem de cinâs sanatı bulunmaktadır. للعلم ve معروفا kelimeleri arasında tenasüp vardır.

3.3.2. Yirmi dokuzuncu bab: Allah'ı zikretmek, dua, istiğfar, hamd ve tesbih, Allah'a sığınmak, salavat getirmek gibi konular.

Bu bab iki yüz yetmiş tane rivayet içermektedir. Zemahşerî, bu babın girişinde duanın ehemmiyeti ve adabına, yanı sıra Hz. Peygamberin, ashabın, tabiinin ve diğer insanların yapmış olduğu dualara yer vermiştir. Bu duaları incelediğimizde, muhteva, dil ve edebiyat açısından dikkat çekici hususiyetlere sahip olduklarını görüyoruz.

Hz. Peygamberin (s.a.v) şu duası, pek çok şeye şamil olması hasebiyle önemlidir:

أبو هريرة: عنه عليه السّلام: اللهم أصلح لي ديني الذي هو عصمة أمري- وأصلح لي دنياي التي فيها معاشي، وأصلح لي آخرتي التي إليها معادي، واجعل الحياة زيادة في الخير، واجعل الموت راحة لي من كل شر.

[868] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/148.

Ebû Hüreyre, Hz. Peygamberden şöyle rivayet etmektedir: "*Allah'ım! İşlerimin dayanağı olan dinimi ıslah et, geçim kaynağım olan dünyamı ıslah et, dönüp varacağım yer olan ahiretimi ıslah et, hayatı benim için her türlü hayrın artışına vesile kıl, ölümü de her türlü kötülükten kurtuluş eyle.*"[869]

Hz. Peygamber din, dünya, ahiret, hayat ve ölüm konusunda şümullü, her şeyi kapsayan bir dua yapmış ve Allah'tan talepte bulunmuştur. Cümlelerin kısa, aynı terkipte ve birbiriyle uyumlu olması, ayrıca cümle sonlarının secili bir yapıya sahip olması gözlerden kaçmamaktadır.

Yine Hz. Peygamberin fakirlikten ve zilletten Allah sığındığı şu dua da dikkat çekicidir:

اللهم إني أعوذ بك من الفقر إلا إليك، ومن الذل إلا لك.

"*Allah'ım! Her türlü fakirlikten ve her türlü zilletten sadece sana sığınırım*."[870]

Hz. Ebû Bekir (r.a) şöyle dua etmiştir:

أبو بكر رضي الله عنه: اللهم رحمتك أرجو، فلا تكلني إلى نفسي طرفة عين، وأصلح شأني كله، لا إله إلا أنت.

Ebû Bekir (ra): "*Ey Allah'ım, rahmetini umuyorum, beni göz açıp kapayıncaya kadar nefsimle baş başa bırakma ve bütün işlerimi ıslah et. Senden başka ilah yoktur."*[871]

Kadı Şüreyh b. el-Hâris'in şu duası da anlam yüklü veciz dualardandır:

شريح: اللهم إني أسلك الجنة بلا عمل عملته، وأعوذ بك من النار بلا ذنب تركته.

Şüreyh diyor ki: "*Allah'ım, ben işlediğim bir amel olmaksızın Sen'den cenneti istiyorum ve işlediğim bir günah olmaksızın cehennemden Sana sığınıyorum.*"[872]

Zemahşerî, bedevilerden rivayet edilen çeşitli dualara yer vermiştir. Her biri diğerinden ilginç ve ince zekâ ürünü olan, ayrıca Arap dili ve edebiyatı açısından dikkat çekici olan bu duaların bir kısmına yer vermek istiyoruz.

Bir bedevi şöyle dua etmiştir:

---

[869] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/352.
[870] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/352.
[871] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/356.
[872] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/353.

أعرابي: اللهم اقذف في قلبي هواك، واقطع رجائي عمن سواك.

Allah'ım! Senin sevgini kalbime koy ve Senin dışındaki herkesten umudumu kes.[873]

Bir başka bedevi şöyle dua etmiştir:

قيل لأعرابي: أتحسن أن تدعو؟ قال: نعم، اللهم إنك أعطيتنا الإسلام من غير أن نسألك، فلا تحرمنا الجنة ونحن نسألك.

Bir bedeviye: "*Dua etmeyi bilir misin*?" diye sormuşlar, o da: "*Evet, ey Allah'ım! Sen bize istemeden İslam'ı verdin, öyleyse biz isteyip durduğumuz halde bizi cennetten mahrum etme."* [874]

Bedevi bir kadın şu kelimelerle dua etmiştir:

أعرابية: وقاكم الله هول المطلع، وصرف عنكم سوء المضطجع، وأحسن إليكم في المرتجع.

"*Allah sizi yolculuğun dehşetinden korusun, ikamet ettiğiniz yerin kötülüğünden muhafaza etsin ve size hayırlı bir dönüş nasip etsin*." [875]

Bir başka bedevi şöyle dua etmiştir:

أعرابي: اللهم إنا نبات نعمتك، فلا تجعلنا حصاد نقمتك.

Allah'ım biz senin nimetinin ekinleriyiz, gazabınla biçilenlerden eyleme bizi. [876]

Bedevi bir kadın şöyle dua etmiştir:

أسألك بسرك الذي لا تزيله الرياح، ولا تخرقه الرماح.

"*Rüzgarların söküp atamadığı ve mızrakların delip geçemediği sırrınla senden istiyorum."* [877]

Bir bedevi, Abdullah b. Ca'fer'e şöyle dua etmiştir:

قال أعرابي لعبد الله بن جعفر: لا ابتلاك الله ببلاء يعجز عنه صبرك، وأنعم عليك نعمة يعجز عنها شكرك، أبقاك الله ما تناسق الليل والنهار، وتناسخت الظلم والأنوار.

---

873 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/353.
874 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/354.
875 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/355.
876 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/355.
877 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/356.

"*Allah sana sabrını aşan bir musibet vermesin ve sana şükrünü aşan bir nimet ihsan etmesin; gece ile gündüz birbirine karıştığı, karanlık ile aydınlık birbirini kovaladığı müddetçe Allah seni korusun*."[878]

Vehb b. Münebbih şöyle demiştir:

وهب: مثل الذي يدعو بغير عمل مثل الذي يرمي بغير وتر.

Çalışmadan dua eden kişi, kirişi olmayan yayla ok atana benzer. [879]

Me'mûn'un vezirinin selamlama tarzı dikkat çekicidir:

كان وزير المأمون إذا دخل عليه حيّاه بتحية أبرويز: عشت الدهر، ونلت المنى، وجنّبت طاعة النساء.

Me'mûn'un veziri, yanına girdiğinde onu Perviz'in selamıyla selamlardı: "*Çok yaşa, umduklarına nail ol ve kadınlara itaat etmekten uzak dur.*" [880]

Zemahşerî, Araplardan rivayet edilen dua cümlelerinin yanı sıra beddua cümlelerine de yer vermiştir. Bedevilerden aktarılan beddua cümlelerini incelediğimizde onların, kısa, özlü, cinaslı ve garip kelimelere sahip olduğunu görüyoruz:

أعرابي: لا ترك الله له شفرا ولا ظفرا، أي عينا ولا يدا.

Bedevi der ki: "*Allah onda ne bir göz ne de bir tırnak bıraksın.*" [881]

جعل الله رزقك فوت فمك: أي تنظر إليه ولا تقدر عليه.

"*Allah rızkını ağzının önünden geçirsin*", yani o rızkına bakarsın ama onu yemeye gücün olmasın. [882]

من دعاء العرب: فتّه الله فتا، وحته حتا، وجعل أمره شتا.

Arapların dualarından biri de şöyledir: "*Allah onu param parça etsin, söküp atsın, işini darmadağın yapsın.*" [883]

---

878 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/361.
879 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/359.
880 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/366-367.
881 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/370.
882 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/370.
883 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/371.

أعرابي دعا على مسافر: بالبارح الأشم، والسانح الأعضب، والصرد الأنكد، والكد الملهث، والهم المكرث، والطائر المنحوس، والظهر الموكوس، والرحل المنكوس، فإن عاد فلا عاد إلا بكآبة المنقلب، وخراب المعتقب.

Bedevinin biri yolcuya beddua eder ve şöyle der: "*En uğursuz kuş sağından geçsin, kırık boynuzlu geyik solundan geçsin, uğursuz Sard kuşuna denk gelesin, nefes nefese kalasın, onulmaz dertlere düşesin, menhus kuş karşına çıksın, bineğindeki maldan zarar edesin, yükünü geri getiresin."* Bu kişi şayet dönerse üzüntülü ve akıbeti harap bir vaziyette döner. [884]

Bu bedduada geçen kelimeler, Arapların nadiren kullandığı garip kelimelerdendir. البارح sağ taraftan gelip sol tarafa geçen kuş ya da ceylan olup Araplar bunu uğursuz sayarlar. Aynı şekilde السانح ise البارح'in tam tersine Arapların uğur saydıkları kuş ya da ceylandır. الصرد haşere avlayan bir kuş olup Araplar bunu da uğursuz sayarlar. Bunların yanı sıra cümlede geçen المكرث, الموكوس, المنكوس gibi kelimeler de kullanımı yaygın olmayan sözcüklerdir. [885]

Bir başka bedevi şu şekilde beddua eder:

أعرابي: لا ترك الله لك خفا يتبع خفا، ولا ظلفا يتبع ظلفا، وخلعك من أهلك خلع الوظيف، وأحوجك إلى بيع الطفيف.

"Allah sana birbirini takip eden ne bir pabuç, ne de bir toynak bıraksın, incik kemiğinin ayrıldığı gibi seni ailenden ayırsın, en basit eşyalarını satmaya seni muhtaç bıraksın." [886]

Zemahşerî bazen ilginç beddualara yer verir ve onlar hakkında açıklamalar yapar. Bunlardan biri de şudur:

أطفأ الله ناره، أي جعله أعمى، خلع الله نعليه. أي جعله مقعدا.

"*Allah onun ateşini söndürsün*", yani onu kör etsin. "*Allah onun ayakkabılarını çıkarsın*", yani kötürüm yapsın. [887]

سقاك الله دم جوفك، أي قتل ابنك فأخذت ديته فشربت لبنها.

[884] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/371.
[885] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/371.
[886] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/372.
[887] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/372.

"*Allah sana ciğerinin kanını içirsin*", yani oğlun öldürülsün ve sen onun diyetini (hayvan olarak) alıp o hayvanın sütünden içesin. [888]

Zemahşerî Kabe'de yaptığı kendi duasına da yer verir ve şöyle der:

ومن دعائه عند المستجار: اللهم إرحم ضعفي وعجزي وفقري ومسكنتي، ولا أقول وغربتي، فإن من في جوارك ليس بغريب.

Zemahşerî'nin Müstecâr'da[889] ettiği dualardan biri şöyledir: *Ey Allah'ım! zayıflığıma, çaresizliğime, yoksulluğuma ve miskinliğime merhamet et.*" "*Gurbette oluşuma*" demiyorum, çünkü Sana komşu olan gurbette olmaz.[890]

Ebû Zer, iyilikle birlikte yapılan duanın miktarını yemekteki tuza benzetmiştir:

أبو ذر رضي الله عنه: يكفي من الدعاء مع البر ما يكفي مع الطعام من الملح.

Ebû Zer şöyle demiştir: "*İyilikle birlikte edilen dua, yemeğe konulan tuz kadar olsa yeterlidir."* [891]

Bilge biri şöyle demiştir:

حكيم: لسان يذكر به الله لا ينبغي أن يذكر به الرفث.

"Allah'ı zikreden bir dilin çirkin sözler söylemesi uygun değildir." [892]

Kur'ân ayeti: Bu babda Hûd 40, Sebe' 13, En'âm 63, Hicr 36 ve Mürselât 23 ayetlerinin geçtiği rivayetler yer almaktadır. Örneğin Hz. Ömer'in, aşina olunmayan bir tarzda dua eden adama karşı tavrının aktarıldığı rivayette Hûd 40. ve Sebe' 13. ayetlere yer verilmiştir.

سمع عمر رضي الله عنه رجلا يقول اللهم اجعلني من الأقلين، فقال: ما أردت بهذا؟ قال قوله تعالى: ﴿وَما آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ﴾، وقوله: ﴿وَقَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ﴾، فقال: عليكم من الدعاء بما يعرف.

Hz. Ömer (ra), bir adamın, "*Ey Allah'ım beni az olanlardan eyle"*, dediğini duydu ve adama: "*Bununla ne demek istedin*?" diye sordu. Adam, Cenâb'ı- Hakk'ın: "*Ama, onunla*

[888] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/372.
[889] Rüknülyemânî ile Kâbe'nin güneybatı duvarındaki kapalı kapı arasında kalan yer. Bkz. Ahmet Özel, "Müstecâr", *DİA*, İstanbul 2006, 32/133.
[890] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/384.
[891] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/368.
[892] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/390.

beraber sadece pek az kimse iman etmişti"[893] ayeti ile: "*Kullarımdan şükredenler pek azdır.*" ayetini okudu. Bunun üzerine Hz. Ömer: "*Bilinen şeylerle dua edin*" dedi.[894]

Hz. Ömer bu tavrıyla, dil ve üslupta anlaşılır olmak gerektiğini, aksi takdirde muhatabın ne kastedildiğini anlamayacağını vurgulamıştır.

اللهم اجعلني من الأقلين cümlesinde îcâz vardır. ما أردت بهذا cümlesi istifham olduğu için inşâi talebi'dir. İlk ayette kasr sanatı bulunmaktadır.

Kudsî hadis: Hz. Muhammed (sav), Cebrâil (as), Hz. Mûsâ (a.s) ve Hz. Ali (r.a) tarafından rivayet edilen Kudsî hadislere yer verilmiştir.

Resulullah'tan şöyle bir kudsî hadis rivayet edilmiştir:

وعنه: يقول الله تعالى: أنا مع عبدي ما ذكرني وتحركت بي شفتاه.

Resulullah (s.a.v) şöyle demiştir: Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: "*Beni andığı ve dudakları benim zikrimle hareket ettiği sürece ben kulumla beraberim.*"[895]

Birinci cümlede ما ذكرني sözü takyîd ifade etmektedir. İkinci cümlede بي lafzı takdim edilmiştir. Cümle meânî ilminin konularına dahil olan ibtidâî haber nev'indendir.

Nebevî hadis: Konu ile ilgili Süfyân b. Uyeyne, Ömer b. Hattâb, Cebir, İbn Mes'ûd, Ümmü Hakîm, Abdullah b. Ebû Evfâ, Seleme b. Ekva, Enes, Ebü'l-Hüseyin tarafından rivayet edilen pek çok hadis yer almaktadır.

Şunu ifade etmek gerekir ki, dua ve zikir, Hz. Peygamberin gündelik hayatında önemli bir yere sahiptir. O (sav), her durumda dua eder ve Allah'ı zikrederdi. Elbisesini giyerken, devesine binerken, yokuş çıkarken veya inerken, yatağına girerken, uykudan kalkarken, kısacası her işinde ve durumda dua eder ve Allah'ı anardı. Bu yüzden Hz. Peygamberden pek çok dua ve evrâd u ezkâr rivayet edilmiştir. Bu dualara, dil ve üslup açısından baktığımızda hepsinin açık ve anlaşılır olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte O (sav); teşbih, mecaz, istiare, kinaye gibi birçok edebî anlatım tarzını da kullanmıştır. Örneğin sabah kalktığında etmiş olduğu şu dua açık ve yalın bir duadır:

---

[893] Hûd, 11/40
[894] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/365.
[895] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/382.

عبد الله بن أبي أوفى: كان رسول الله صلّى الله عليه وسلّم إذا أصبح قال: أصبحنا وأصبح الملك والكبرياء والعظمة والخلق والأمر والليل والنهار وما يسكن فيهما لله وحده لا شريك له، اللهم اجعل أول هذا النهار صلاحا، وأوسطه فلاحا، وآخره نجاحا، واسألك خير الدنيا وخير الآخرة، يا أرحم الراحمين.

Resulullah (s.a.v) sabahladığında şöyle derdi: "*Biz de, bütün mülk de, saltanat ta, azamet te, yaratma da, emir de, gece de, gündüz de, gece ve gündüzü mesken tutmuş her şey de yalnızca Allah'a ait bir şekilde sabahladı. Allah'ım! Şu günün evvelini sulh ü salâh, ortasını felâh, sonunu da her bakımdan muvaffakiyetli kıl. Senden dünyanın da, Ahiretin de hayrını istiyorum, ey merhamet edenlerin en merhametlisi!*" [896]

İlk cümlede şart üslubu vardır. Sonraki cümlelerde birkaç tıbâk ve secî sanatı bulunmaktadır. الليل والنهار, أول ve آخره الدنيا ve الآخرة kelimeleri anlamca birbirlerine zıt olduğundan tıbâk üslubu vardır. صلاحا, فلاحا ve نجاحا kelimelerinde muvâzene ve secî, فلاحا ve صلاحا kelimelerinde ise cinâs vardır. وحده لا شريك له sözü Allah lafzını takyîd etmektedir. يا أرحم الراحمين cümlesinde nidâ edatı bulunmasından dolayı inşâi talebî nev'indendir.

Hz. Peygamber Ahzâb günü olarak da anılan Hendek Savaşı sırasında, müşriklere şöyle beddua etmiştir:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في خطبته يوم الأحزاب: اللهم أكل سلاحهم، واضرب وجوههم، ومزقهم في البلاد، تمزيق الريح للجراد.

Resulullah (sav), Ahzâb günü hutbesinde buyurmuş: "*Allah'ım, onların silahlarını körelt, yüzlerine vur ve onları ülke çapında, rüzgârın çekirgeleri parçaladığı gibi parçala.*"[897]

Cümle, dua formunda olması hasebiyle inşâi talebî'dir. Cümlede geçen سلاحهم ve وجوههم ile البلاد ve للجراد kelimeleri arasında hem müvazene hem secî sanatı bulunmaktadır. ومزقهم في البلاد، تمزيق الريح للجراد cümlesinde beyan ilmine ait teşbih sanatı bulunmaktadır.

[896] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/367.
[897] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/382.

Hz. Peygamber'in (s.a.v) duaya nasıl başladığı ile ilgili olarak Seleme b. el-Ekva' şunları aktarır:

عن سلمة بن الأكوع: ما سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يستفتح الدعاء إلا قال: سبحان ربي الأعلى الوهاب.

Seleme b. Ekva':[898] Ben, Resulullah'ın (s.a.v) "*Yüceler yücesi Vehhâb olan Rabbimi her türlü eksiklikten ve kusurdan tenzih ederim*", cümlesini söylemeden duaya başladığını duymadım.[899]

Seleme b. Ekva'ın sözünde kasr vardır, zira nefiyden sonra istisna edatı gelmiştir. Hz. Peygamberin dua cümlesinde geçen الأعلى الوهاب ibaresi ربي lafzını takyîd etmiştir.

Diğer Peygamberler: Hz. Âdem (a.s), Hz. Dâvûd (a.s), Hz. Süleyman (a.s) ve iki yerde Hz. Mûsâ'dan (a.s) gelen rivayetlere yer verilmiştir.

Örneğin Hz. Mûsâ (a.s) şöyle demiştir:

قال موسى عليه السلام: يا رب إنك لتعطيني أكثر من أملي، قال: إنك تكثر قول ما شاء الله، لا قوة إلا بالله.

Hz. Mûsâ (a.s) şöyle dedi: "*Ya Rabbi, sen bana umduğumdan fazlasını veriyorsun.*" Allahü Teâlâ şöyle buyurdu: "*Çünkü Sen "Allah dilerse" ve "Allah'tan başka güç ve kuvvet sahibi yoktur" cümlelerini çokça tekrar ediyorsun."*[900]

إنك لتعطيني cümlesinde iki tekit edatı bulunduğundan inkâri haberdir. إنك تكثر قول ما شاء الله cümlesinde bir tekit edatı bulunduğundan talebi haberdir. لا قوة إلا بالله cümlesinde kasr üslubu vardır.

Ehl-i Beyt: Hz. Ali (r.a) ve onun çocuklarından rivayet edilen sözler nakledilmektedir. Fesahat ve Belâgatiyle öne çıkan Hz. Ali'nin (r.a) bu özelliğini dualarında da görmek mümkündür. Kısa, vurucu ve etkili sözlerle yaptığı şu dua buna örnek verilebilir:

898 Zehebî, *Aʿlâmü'n-Nübelâʾ*, 3/326.
899 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/370.
900 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/365.

علي رضي الله عنه: اللهم إن فههت عن مسألتي، أو عمهت عن طلبتي، فدلّني على مصالحي، وخذ بقلبي إلى مراشدي. اللهم احملني على عفوك، ولا تحملني على عدلك.

"*Allah'ım! İstediğim şeyde şaşırır ve talep ettiğim şeyde hata edersem, Sen beni maslahatım olan şeye yönlendir, kalbimi doğruya sevk et. Allah'ım bana affınla muamele et, adaletinle muamele etme.*" [901]

Duada şart üslubu göze çarpmaktadır. مسألتي ve طلبتي kelimeleri arasında secî ve muvâzene sanatı vardır. Cümle dua formunda olduğu için inşâî cümle nev'indendir.

Hz. Ali (r.a) duanın önemini şu sözlerle açıklamaktadır:

علي عنه عليه السّلام: سلاح المؤمن الدعاء، وعماد الدين، ونور السماوات والأرض.

"*Müminin silahı, dinin direği, göklerin ve yerin nuru, duadır."* [902]

سلاح المؤمن mübtedaya takdim edilmiştir, dolayısıyla vurgu buna yapılmıştır. Cümlede aynı zamanda istiare sanatı vardır. السماوات والأرض kelimeleri birbirine anlamca zıt olmalarından dolayı tıbâk üslubu mevcuttur.

Bir başka yerde Hz. Ali (ra), istiğfarın önemini şu veciz sözlerle ifade eder:

علي عليه السّلام: العجب ممن يعطب ومعه النجاة، قيل: وما هي؟ قال: الاستغفار.

Hz. Ali şöyle dedi: "*Yanında kurtuluş çaresi olduğu halde helak olan kişiye şaşarım*." "*Bu kurtuluş çaresi nedir*?" diye sordular. "*İstiğfar*" dedi. [903]

Cümle taaccüp ifade ettiği için gayr-ı talebi inşâ nev'indendir. Sonraki soru cümlesi ise talebi inşâ'dır. الاستغفار cümlesinde mübteda mahzuftur.

Haber, kıssa, hikâye, anekdot, vs.: Bu konu ile ilgili olarak Şeddâd b. Evs, Cebir, Hâlid, Hasan Basrî, Ebû Hüreyre, Ebü'd-Derdâ, Hz. Ebû Bekir, Amr b. Ubeyd, Tâvûs, Ömer b. Zer, Zuhri, Mutraf, Yahyâ b. Muâz, Sufyân es-Sevrî, Yûsuf b. Esbât, İbrâhim et-Teymî, Şa'bî, Asmaî, Abdullah b. Ebû Evfâ, Urve b. Ruveym el-Lahmî ve daha başkalarından

[901] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/387.
[902] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/359.
[903] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/376.

rivayetler aktarılmıştır. Bu rivayetleri incelediğimizde, her birinin Arap dili ve edebiyatı açısından önemli olduğunu görürüz.

Örneğin, Hâlid'in şu sözünde dua mancınığa benzetilmiştir:

خالد: اتقوا مجانيق الضعفاء، أي دعواتهم.

Hâlid:[904] "*Zayıf olan insanların mancınıklarından sakının*", yani dualarından sakının. Zayıf kişi güçlüden hakkını alamaz ve gücü sadece beddua etmeye yeter. Onun yaptığı bu beddualar kaleyi döven mancınıklar hükmündedir. Zira her şeye kadir olan Allah'tan yardım istemiştir.[905]

Cümle emir formunda olduğu için inşâ nev'indendir. Az sözle çok mana ifade ettiği için îcâz vardır. Aynı zamanda cümlede kinaye sanatı vardır. Zira mancınık lafzı hakiki manayı düşünmeye engel olacak bir karine olmamakla birlikte, gerçek manaya da gelebilecek şekilde başka bir manada kullanılmıştır.

Fudayl b. İyâz'ın istiğfar ile ilgili söylediği cümle, az sözle çok mana ifade eden özlü sözlerden biridir. Şöyle demektedir:

فضيل: الاستغفار بلا إقلاع توبة الكذابين.

"(Günahı) terk etmeden yapılan istiğfar, yalancıların tövbesidir." [906]

Bu cümlede az lafızla çok mana ifade edildiği için îcâz vardır. بلا إقلاع ibaresi istiğfar kelimesine takyîd'tir.

Hayatı ciddiye almayan birine, diniyle ilgili sorulan soruya verdiği cevap ilginç bir benzetmeyi ihtiva etmektedir:

قيل لبعض المجان: كيف أنت في دينك؟ قال: أخرقه بالمعاصي، وأرقعه بالاستغفار.

Şakacı birine "*Dininle aran nasıl*?" diye sorarlar. Şöyle cevap verir: "*İsyanla deliyor, İstiğfarla yamıyorum*." [907]

---

[904] Bu isimde çok fazla kişi bulunmakatadır. Muhtemelen 103.yılında ölen Hâlid b. Ma'dân b. Ebi Kureyb el-Kala'dir. Bknz: Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/357.
[905] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/357.
[906] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/378.
[907] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/377.

Rivayetin ilk cümlesi istifham formunda olduğu için talebi inşâ nev'indendir. أخرقه ve أرقعه cümleleri anlamca birbirine zıt oldukları için burada tıbâk üslubu vardır.

Hz. Ali'nin, Kabe'de dua eden bir adamın yaptığı duasıyla ilgili yorumu dikkat çekicidir:

اعتمر عليّ فرأى رجلا متعلقا بأستار الكعبة وهو يقول: يا من لا يشغله سمع عن سمع، ولا تغلطه المسائل، ولا يبرمه إلحاح الملحين، أذقني برد عفوك، وحلاوة مغفرتك، فقال عليّ: والذي نفسي بيده، لو قلتها وعليك ملء السماوات والأرضين من الذنوب لغفر لك.

Hz. Ali, umreye gittiğinde Kâbe'nin eteklerine yapışmış vaziyette dua eden bir adam görür. Adam şöyle diyordu: "*Ey (kullarının dualarını) işitirken bocalamayan, onların isteklerini karıştırmayan, ısrarlı taleplerinden bıkmayan, bana affının serinliğini ve mağfiretinin tatlılığını ver.*" Hz. Ali şöyle der: "*Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, yerler ve gökler dolusu günahın olsa dahi, eğer bunu söylersen bağışlanırsın.*" [908]

Dua eden adamın ilk cümlesi nida formunda olduğu için burada talebi inşâî söz konusudur. من edatı ism-i mevsul olup bununla Allah'ı kastetmektedir. إلحاح الملحين ibaresinde cinâs, أذقني برد عفوك، وحلاوة مغفرتك ibarelerinde istiâre sanatı mevcuttur. والذي نفسي بيده cümlesi kasem olup bundan sonra gelen cümlede şart ve tekit üslubu bulunmaktadır. السماوات والأرضين kelimeleri arasında tıbâk vardır.

Şiir: Bu babda Zemahşerî; Ümeyye b. Ebü's-Salt, Mütenebbî, Ebû Nüvâs, Evs b. Hacer, Şemir b. Haris, Kays el-Asm Kûfî, Amr b. el-Cemûh el-Ensârî, Nâbiga el-Ca'dî, Muhârib b. Dessâr, Urve b. Ruveym gibi şairlerin şiirlerine yer vermiştir. Ayrıca kaili meçhul şiirlere ve beyitlere de yer vermiştir.

Beni Dabbe kabilesinden bir kadın kocası hakkında şu sözlerle bedduada bulunur:

امرأة من بني ضبة في زوجها:

وما دعوت عليه حين ألعنه إلا وآخر يتلوني بآمين

فليته كان أرض الروم منزله وأنني قبله صيّرت بالصين

[908] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/368.

Ona lanet okuyup beddua ettiğimde, biri peşimden hemen "Âmin" derdi

Keşke o Bizans topraklarında olsaydı, ben de ondan önce Çin'e gitseydim[909]

İlk beyitte nefiy ve istisnâ edatlarıyla kasr (hasr) yapılmıştır. İkinci beyitte temenni edatı vardır, bu da talebî inşâ olduğunu göstermektedir. Bu şatrda أرض الروم ibaresi takdim edilmiştir. Son şatrda ise tekit ve cinâs sanatı vardır; صيّرت بالصين kelimeleri arasında cinâs mevcuttur.

Evs b. Hacer'in[910] yağmurdan dolayı Allah'a hamdettiği beyit sana'a fiilinin tekrarıyla güzel bir ahenk oluşturmuştur:

أوس بن حجر يحمد الله على المطر:

صنعت فلم يصنع صنيعك صانع وما يصنع الأقوام فالله أصنع

Bir şey yaptın, bu yaptığını kimse yapamaz, insanların yaptığı şeyleri Allah daha iyi yapar[911]

صنع fiili ve iştikakları arasında cinâs sanatı mevcuttur.

Zemahşerî duayı küçümseyen kişi ile ilgili olarak şu beyitlere yer verir:

أتهزأ بالدعاء وتزدريه رويدك تدر ما صنع الدعاء

سهام الليل لا تخطي ولكن لها أمد وللأمد انقضاء

Duayla dalga geçip onu küçümsüyor musun? Az bekle, duanın ne yaptığını anlayacaksın

Gecenin okları ıskalamaz, lakin onun bir süresi vardır, her sürenin de bir sonu vardır[912]

İlk şatrda istifham olması, cümlenin talebi inşâ olduğunu göstermektedir. İkinci şatrda duanın (irade sahibi biri gibi) tesir eden bir özelliğinin olmasından dolayı istiâre

[909] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/373.
[910] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 2/31.
[911] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/378.
[912] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/385.

sanatı vardır. سهام الليل لا تخطي ولكن لها أمد وللأمد انقضاء beytinde rücu ve kasr sanatı mevcuttur.

Kabile: Dâvûd ailesi, Belh halkı, Benî İsrâil, Benî Bukayle ve Benî Dabbe gibi isimler zikredilmektedir.

Örneğin Dâvûd ailesi hakkında şu rivayet bulunmaktadır:

مر سليمان، والطير تظله، والريح تقله، بعابد من بني إسرائيل فقال: لقد أوتي آل داود ملكا عظيما، فسمع ذلك فقال: تسبيحة في صحيفة مسلم خير مما أعطى آل داود.

Hz. Süleyman (as), kuşlar onu gölgelerken ve rüzgâr onu taşırken İsrailoğullarından ibadet eden birinin yanından geçti, şöyle diyordu: "*Davud ailesine büyük bir hükümranlık verildi"*. Hz. Süleyman bunu duydu ve şöyle dedi: "*Bir Müslümanın sayfasındaki bir tesbih Davud ailesine verilenden daha hayırlıdır."*[913]

والطير تظله، والريح تقله kelimelerinde secî ve muvâzene sanatları bulunmaktadır. من بني إسرائيل ibaresi kendisinden önceki kelimeyi takyîd etmektedir. Sonraki cümlede tekit edatının bir tane olması, bu cümlenin talebi haber olduğunu göstermektedir.

3.3.3. Yirminci bab: Cinayet, günah, ceza, özür dileme, tövbe ve benzeri konular.

Bu babda yüz elli tane rivayet bulunmaktadır. Zemahşerî, babın başında, Allah'ın tövbe edenleri, af ve mağfiret dileyenleri sevdiğine dair rivayetlere yer verilmiştir. el-Eş'arî, Hz. Peygamberin şu hadisini nakleder:

الأشعري عنه عليه الصلاة والسلام: يد الله مبسوطتان لمسيء الليل ليتوب بالنهار ولمسيء النهار ليتوب بالليل حتى تطلع الشمس من مغربها.

"*Gece günah işleyen gündüz tövbe etsin, gündüz günah işleyen de gece tövbe etsin diye Allah elini açar. Güneş battığı yerden doğuncaya kadar bu böyle devam edip gider.*"[914]

Burada Allah'ın elini açması, beyan ilminde anlatılan temsil türünden olup insanın bağışta bulunmak için elini açmasına benzetilmiştir. Hadis, kıyamet kopuncaya kadar, Allah'ın gece gündüz tövbeleri kabul ettiği ve tövbe edeni geri çevirmediği ifade edilmektedir.

---

[913] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/382.
[914] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/93.

Enes b. Mâlik'in Hz. Peygamberden rivayet ettiği hadiste mümin başağa benzetilmiştir:

أنس عنه عليه السّلام: المؤمن مثل السنبلة يستقيم أحيانا ويميل أحيانا.

"*Mümin bir başak gibidir, bazen düz bazen de eğik olur.*"[915]

Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir'den rivayetle Hz. Peygamberin (s.a.v) söyle dediğini aktarmıştır:

علي رضي الله عنه: سمعت أبا بكر، وهو الصادق، يقول: سمعت رسول الله صلّى الله عليه وسلّم يقول: ما من عبد أذنب ذنبا فقام فتوضأ فأحسن وضوءه وصلّى واستغفر من ذنبه إلّا كان حقا على الله أن يغفر له، لأنه يقول: ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءاً أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ﴾ الآية.

Hz. Peygamberin (s.a.v) şöyle dediğini işittim: "*Hiçbir kul yoktur ki, bir günah işledikten sonra kalkıp güzelce abdest alsın, namaz kılsın ve günahının bağışlanmasını dilesin de Allah onu bağışlamasın. Allah'ın onu bağışlaması üzerine haktır, çünkü O (cc) şöyle buyurmaktadır:* "*Kim bir kötülük yapar, yahut kendine zulmeder, sonra da Allah'tan bağışlama dilerse."*[916]

Hz. Ömer, çokça tövbe edenlerle arkadaşlık yapmayı tavsiye etmiştir:

عمر رضي الله عنه: جالسوا التوابين فإنهم أرق أفئدة.

"Çokça tövbe edenlerle arkadaşlık yapınız, zira bu insanlar yufka yüreklidirler."[917]

Cümlede geçen "Yufka yürekli" deyimi, genellikle bir kişinin çok iyi niyetli, yardımsever ve merhametli olduğunu ifade etmek için kullanılır. Bu deyim, kişinin içinde bulunduğu durum veya zorluklara rağmen yine de yardım etmeye, destek olmaya hazır olduğunu vurgular.

Kâtip el-Cercerâî,[918] kendisine karşı suç işleyen dostunu affetmekle ilgili şu beyti söylemiştir:

الجرجرائي الكاتب:

---

915 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 2/94.
916 Nisa, 4/110; Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 2/94.
917 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr,* 2/94.
918 Muhammed b. el-Fadl el-Cercerai, Bağdat ve Vâsıt arasındaki Cercerai'a mensup olan Mütevekkil ve Mustein veziri, şair ve ediptir. Bilgi için bknz: Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/94.

خل أتى ذنبا إلى وإنني لشريكه بالذنب إن لم أغفر

Bana karşı bir suç işleyen dostumu affetmezsem eğer, o vakit suçuna ortak olmuşum demektir[919]

Bilge birine iyilik yapmak ve günahtan kaçınmak ile ilgili soru sorarlar:

قيل لحكيم: العمل بالبر أفضل، أم اجتناب الإثم؟ فقال: ترك العمل بالبر أعظم الإثم، واجتناب الإثم أعظم البر.

Bilge bir adama soruldu: "*İyilik yapmak mı yoksa günahtan kaçınmak mı daha iyidir?*" Şöyle cevap verdi: "*İyilik yapmayı terk etmek en büyük günahtır ve günahtan kaçınmak en büyük iyiliktir.*" [920]

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir:

الحسن: من رمى أخاه بذنب قد تاب منه ابتلاه الله به.

"*Kim kardeşini, tövbe ettiği bir günahla suçlarsa, Allah da onu o günahla cezalandırır.*" [921]

Ömer b. Abdülazîz günah ve tövbe ile ilgili şunları demiştir:

عمر بن عبد العزيز: إن أباكم قد أخرج من الجنة بذنب واحد، وإن ربكم وعد على التوبة خيرا، فليكن أحدكم من ذنبه على وجل، ومن ربه على أمل.

"*Babanız bir tek günah yüzünden cennetten çıkarıldı ve Rabbiniz tövbeye hayırla karşılık vereceğini vaat etti, öyleyse her biriniz günahından korksun ve Rabbinden umutlu olsun.*" [922]

Allah peygamberlerinden birine şöyle vahyetmiştir:

أوحى الله إلى بعض أنبيائه: إذا عصاني من يعرفني سلطت عليه من لا يعرفني.

"*Beni tanıyan bana isyan ederse, ona beni tanımayan birini musallat ederim.*" [923]

---

[919] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/95.
[920] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/96.
[921] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/98.
[922] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/100.
[923] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/101.

Bir bedevi, Allah'ın kulunun tövbesi karşısındaki sevincini şu secili kelimelerle ifade etmiştir:

أعرابي: إن الله أفرح بتوبة العبد من المضل الواجد، والظمآن الوارد، والعقيم الوالد.

"Allah bir kulun tövbe etmesi karşısında, yitiğini bulandan, suyu bulan susuzdan ve çocuğu olan kısırdan daha çok mutlu olur." [924]

Bir başka rivayette bedî sanatlarından tezat bulunmaktadır:

مات حقدي بحياة عذرك.

"Kinim/Nefretim, senin hayat veren özrünle/mazeretinle öldü." [925]

Burada ölüm ile hayat kelimeleri arasında tezat bulunmaktadır.

Rebî' b. Huseym[926] günahlarla ilgili olarak şu benzetmeyi yapar:

الربيع بن خيثم: لو كانت الذنوب تفوح ما جلس أحد إلى أحد.

"*Günahlar koku saçıyor olsaydı, kimse kimsenin yanında oturamazdı."* [927]

İbrâhim b. el-Mehdî'nin Halife Me'mûn'a hitaben söylediği şu cümleler edebi değeri yüksek ifadelerdir:

إبراهيم بن المهدي قال للمأمون: يا أمير المؤمنين، ذنبي أعظم من أن يحيط به عذر، وعفوك أعظم من أن يتعاظمه ذنب.

"*Ey Müminlerin Emiri, benim suçum bir mazeretle kapatılamayacak kadar büyüktür, ama senin affın da hiçbir suçun üstün gelemeyeceği kadar büyüktür."* [928]

Kur'ân ayetleri: Bu babda Nisâ 110, İsrâ 25, ve Ra'd 17 ayetleri zikredilmiştir. Said b. Cübeyr'in[929] İsra 25. Ayette geçen evvâb kelimesine yönelik açıklamaları şu şekildedir:

---

924 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/102.
925 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/104.
926 Zehebî, *Aʿlâmü'n-Nübelâʾ*, 4/258.
927 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/106.
928 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/109.
929 Hadis ve tefsir konusundaki rivayetleriyle bilinen tabiînden bir zattır. Bknz: İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/371.

سعيد بن جبير في قوله تعالى: ﴿فَإِنَّهُ كانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُوراً﴾. قال: الأواب التواب يذنب، ثم يتوب، ثم يذنب، ثم يتوب.

Saîd b. Cübeyr, Cenâb-ı Hakk'ın "*Şunu bilin ki Allah tövbeye yönelenleri çok bağışlayandır.*"[930] ayeti ile ilgili olarak şöyle der: "*Evvâb ve tevvâb kişi (çokça Allah'a yönelen ve tövbe eden), günah işler ardından tövbe eder, sonra yine günah işler yine tövbe eder.*"[931]

Ayeti Kerime tekit içermesi sebebiyle talebi haber nev'indendir. الأواب التواب lafızları aynı vezinde olduğundan muvâzene sanatı vardır. Aynı şekilde bu iki kelime arasında cinâs vardır.

Affetmenin ömrü uzattığı ile ilgili olarak, Ra'd sûresi 17. ayetinin geçtiği şu rivayete yer verir:

في بعض الكتب: أن كثرة العفو زيادة في العمر. وأصله قوله تعالى: ﴿وَأَمَّا ما يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ﴾.

Bir kitapta, çokça affetmenin ömrü uzattığı yazmaktadır. Bunun dayanağı da şu ayettir: "*İnsanlara fayda veren şeye gelince, o yeryüzünde kalır*." [932]

Cümlede geçen كثرة ve زيادة lafızları arasında tenasüp vardır.

Nebevî hadis: Hz. Peygamberden direkt aktarılan rivayetlerin yanı sıra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Sümeme gibi ravilerden nakledilen hadisler de bulunmaktadır.

Hz. Peygamber (s.a.v) kalpten yapılmayan istiğfarla ilgili olarak çok ağır bir ifade kullanmıştır:

وعنه عليه الصلاة والسلام: المستغفر باللسان دون القلب كالمستهزئ بربه.

"Kalpten gelmeyerek, sadece dil ile istiğfar yapan kişi, Rabbiyle alay eden kişi gibidir."[933]

---

930 İsra 17/25.
931 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/102.
932 Ra'd, 13/17; Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/107.
933 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/103.

دون القلب ibaresi önceki kelimeye takyîd etmektedir. Sonraki cümlede benzetme olduğundan teşbih sanatı vardır.

Sümâme, Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle rivayet etmiştir:[934]

ثمامة: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لعائشة: عائشة إياك ومحقرات الذنوب، فإن لها من الله طالبا.

Resulullah (s.a.v) Hz. Âişe'ye dedi ki: "*Ey Âişe! küçük günahlardan sakın. Çünkü bunların da hesabını sormayı Yüce Allah'tan isteyen melek vardır*." [935]

Cümlede إياك edatıyla tahzîr yapılmıştır. Ardından gelen cümlede tekit vardır.

Diğer peygamberler: Hz. İbrâhim (as), Hz. Dâvûd (a.s) ve iki yerde Hz. İsâ'dan (a.s) gelen rivayetler aktarılmıştır.

Cebrâil'in Hz. İbrâhim ile Allah'ın affı konusundaki diyalogları dikkat çekicidir:

سمع جبرائيل إبراهيم خليل الرّحمن يقول: يا كريم العفو، فقال: أو تدري يا إبراهيم ما كرم عفوه؟ قال: لا يا جبرائيل، قال: إن عفا عن السيئة كتبها حسنة.

Cebrâil, Allah'ın dostu Hz. İbrâhim'in: "*Ey bağışlaması cömert olan Rabbim*!" diye dua ettiğini işitti. Ona: "*Ey İbrâhim, O'nun affının cömertliğinin ne olduğunu biliyor musun*?" diye sordu. O da: "*Hayır, ey Cebrâil*" dedi. Bunun üzerine Cebrâil: "*O bir kötülüğü affederse, onu bir iyilik olarak yazar.*"[936]

İlk cümlede nida üslubunun varlığı, ardından istifham üslubunun gelmesi, bu iki cümlenin talebi inşâ olduğunu göstermektedir. Soruya cevap şeklinde gelen cümle ta'lil ifade etmekte ve şart üslubunu ihtiva etmektedir. السيئة ve حسنة kelimeleri arasında tıbâk üslubu mevcuttur.

Bir diğer rivayette Hz. Dâvûd'un (as), kendisine çemkiren adama karşı sabırla ve hikmet nazarıyla bakması anlatılmaktadır:

---

[934] Bu isimde pek çok râvi bulunmaktadır. Bknz: Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/103.
[935] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/103.
[936] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/116.

بينا داود عليه السلام جالسا على باب داره جاء رجل فاستطال عليه، فغضب له إسرائيلي كان معه، فقال: لا تغضب، فإن الله إنما سلطه على لجناية جنيتها؛ فدخل فتنصل إلى ربه، فجاء الرجل يقبل رجليه، ويعتذر إليه.

Hz. Dâvûd (a.s) evinin kapısında otururken bir adam geldi ve ona çemkirdi. Yanında bulunan bir İsrailli adama kızdı. Bunun üzerine Hz. Dâvûd (a.s) ona: "*Kızma, çünkü Allah onu, işlediğim küçük bir hatadan dolayı bana musallat etti*." dedi. Daha sonra içeri girdi ve dua etti. Bir müddet sonra adam gelip ayaklarını öptü ve ondan özür diledi.

Kişinin başına gelen bazı olumsuz davranışlar bazen kendi yaptığı hatalardan veya günahlardan kaynaklanabilir. Bu tür durumlarda sabırlı olup Allah'a yönelmenin en doğru yol olduğu bu kısa hikayeyle anlatılmak istenmiştir.[937]

İlk cümle ibtidâî haber nev'indendir. لا تغضب، فإن الله إنما سلطه على لجناية جنيتها cümlesinde nehyin varlığı talebi inşâ olduğunu, sonrasında gelen cümlenin tekit içermesi ise talebi haber olduğunu göstermektedir. استطال ve سلطه, لجناية جنيتها ve الرجل, رجليه kelimeleri arasında cinâs sanatı vardır. سلطه فاستطال، kelimeleri arasında ise tenasüp bulunmaktadır.

Ehl-i beyt: Dokuz yerde Hz. Ali'den (r.a) gelen rivayetlere rastlıyoruz. Örneğin Hz. Ali (r.a) affetmeyi zaferin zekâtı olarak görür:

علي رضي الله عنه: العفو زكاة الظفر.

Ali (ra): "*Affetmek, zaferin zekatıdır*"[938]

Birkaç kelimeden oluşan bu özlü cümle çok derin anlam barındırdığı için burada icâz sanatı vardır.

Burada zekât lafzı affetmek için istiare edilmiştir. Çünkü af, öbür dünyada sevabın artmasını sağlayan bir erdemdir. Ayrıca burada zafer, zekâtı verilmesi gereken mala benzetilmiştir. Bu da, affetmeye bir teşviktir.

Bir diğer rivayette Hz. Ali (ra), tövbe ile ilgili olarak şunları söyler:

---

[937] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/115.
[938] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/94.

علي رضي الله عنه: لا خير في الدنيا إلّا لأحد رجلين: محسن يزداد كل يوم إحسانا، ومسيء يتدارك بالتوبة. عنه ترك الخطيئة أهون من طلب التوبة.

"*Bu dünyada iki kişi dışında hiç kimse için hayır yoktur. (Birincisi) her gün iyiliklerini arttıran kişi ve (ikincisi) her gün (günahlarının peşinden) tövbe eden kişi."*

Bir diğer rivayette: "*Günahı terk etmek tövbe etmekten daha kolaydır*." demiştir. [939]

Bu rivayetin ilk cümlesinde لا ve إلّا edatlarıyla kasr sanatı icra edilmiştir. Sonraki cümlede cem' mea't-taksîm sanatı göze çarpmaktadır. محسن ve إحسانا kelimeleri cinâs oluşturmakta, محسن ve مسيء kelimeleri arasında ise tıbâk üslubu vardır. ترك الخطيئة أهون من طلب التوبة cümlesinde mukâbele mevcuttur.

Haber, kıssa, hikâye, anekdot, vs.: Hasan Basrî, İbrâhim b. Edhem, Übeydullah Katib el-Mehdî, Yahyâ b. Hâlid, Cehhâf b. Hakîm, Ömer b. Hattâb, Halil b. Ahmed, Haccâc, Ömer b. Abdülazîz, Nu'mân b. Münzir, Mansûr, Hz. İsâ (a.s), Muhammed b. Zübeyde, Raşid, Ahnef gibi insanlardan rivayetler aktarmıştır.

Emevîler döneminde, Süleym kabilesinin lideri ve şairi olan Cehhâf b. Hakîm'in Benî Tağlib kabilesiyle olan savaşında yaptıkları katliam ve sonrasında yaşadıkları pişmanlıkla ilgili olarak şu rivayet aktarılır:

لما انصرف الجحاف بن حكيم من وقعة بني تغلب، ندم على ما فعل هو وقومه، وكانوا قد قطعوا أثداء النساء، وقتلوا الأطفال في المهود؛ فحجوا وجعلوا يطوفون ويقولون اللهمّ اغفر لنا وما نراك تفعل. فسمعهم ابن عمر فقال: يا هؤلاء قنوطكم من رحمة الله أعظم من إجرامكم.

Cehhâf b. Hakîm, Benî Tağlib savaşından sonra hem kendisi hem de kavmi yaptıklarına pişman oldular. Kadınların göğüslerini kesmişler ve beşikteki bebekleri öldürmüşlerdi. Hacca gittiler ve Kabe'yi tavaf etmeye başladılar. Şöyle diyorlardı: "*Allah'ım bizi affet, ama bizi affettiğini görmüyoruz*". İbn Ömer onları duydu ve şöyle dedi: "*Ey insanlar, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeniz, işlediğiniz suçtan daha büyüktür.*" [940]

[939] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/102.
[940] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/115.

İbrâhim b. Edhem, kişinin mümin kardeşini mazur görmek için bahane araması ile ilgili olarak şunu aktarır:

إبراهيم بن أدهم: أطلب لأخيك المعاذر من سبعين بابا، فإن لم تجد له عذرا فاعذره أنت.

"*Kardeşin için yetmiş türlü mazeret ara, eğer ona bir mazeret bulamazsan, onu sen mazur gör.*"[941]

İlk cümlede emir fiilinin varlığı talebi inşâ olduğunu göstermektedir. Sonraki cümlede şart üslubu vardır. من سبعين بابا ibaresi takyid ifade etmektedir. معاذر ve عذرا kelimeleri arasında ise cinâs sanatı mevcuttur.

Şiir: Bu konu ile ilgili olarak Zemahşerî; Müslim b. el-Velîd el-Ensârî, Muhammed b. Fadıl el-Cercerâî, Mansûr b. İsmâil et-Temîmî, Buhtürî, Nu'mân b. Münzir, Osman b. Harim, Ebû Dülâme, Züfer b. Hâris el-Kilâbî, Ebû Temmâm et-Tâî, Câhiz, Abdullah b. Ma'mer el-Kureşî, Di'bil, Ebû'l-A'sım el-Eslemî, Yezîdî, Yahyâ b. Mübârek, Muhammed b. Yezid, Ferruh Talhî, Ebû Nüvâs vd. şairlerin şiirlerine yer vermiştir.

Ebû Dülâme,[942] Abbasi Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansur'a hapishaneden şu beyitlerle affını talep eder:

كتب أبو دلامة إلى أبي جعفر من السجن:

وقد كانت تحدثني ذنوبي بأني من عذابك غير ناجي

على أني وإن لاقيت شرا لعفوك بعد ذاك الشر راجي

Günahlarım bana, senin cezalandırmandan kurtulamayacağımı söylüyor

Ben her ne kadar kötülükle karşılaşsam da o kötülükten sonra senin affın umudumdur[943]

Her iki beyitte tekit edatının varlığı, cümlenin talebi haber olduğunu göstermektedir. وقد كانت تحدثني ذنوبي بأني من عذابك غير ناجي beytinde günahın insan gibi konuşması, burada istiâre sanatının icra edildiğini ortaya koymaktadır. ذنوبي , عذابك, الشر kelimeleri birbiriyle alakalı olması hasebiyle tenasüp sanatı vardır.

---

941 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/101.
942 Zehebî, *Aʿlâmü'n- Nübelâ'*, 7/374.
943 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/101-102.

Ünlü Arap Şairi Ebû Temmâm et-Tâî'nin kölesi Sâlih, efendisine hitap ederek şöyle diyor:

صالح غلام أبي تمام الطائي يخاطب مولاه:

إذا عاقبتني في كل ذنب فما فضل الكريم على اللئيم

فإن تكن الحوادث برحت بي فإن الصبر يعصف بالهموم

Her suç işlediğimde beni cezalandıracak olursan eğer, alicenap kişinin alçak kişiye ne üstünlüğü olur?

Hadiseler başıma türlü belalar getirmiş olsa bile, şüphesiz sabır, tıpkı fırtına gibi, dertleri savurup götürür[944]

İlk beytin birinci şatrında şart, ikinci şatrında istifham, ikinci beytin birinci şatrında şart ve ikinci şatrında tekit üslubu vardır. الكريم ve اللئيم kelimeleri arasında tıbâk üslubumevcuttur.

Di'bil b. Ali el-Huza'î[945] Me'mûn'u şu beyitlerle hicvetti:

هجا دعبل المأمون بقوله:

إني من القوم الذين سيوفهم قتلت أخاك وشرفتك بمقعد

شادوا بذكرك بعد طول خموله واستنقذوك من الحضيض الأوهد

Ben, kılıçlarıyla kardeşini öldüren ve seni koltukla (halifelikle) onurlandıran insanlardanım

Uzun bir sessizlikten sonra adını yücelttiler ve seni derin bir çukurdan çıkardılar[946]

İlk beyitte tekit edatı bulunmaktadır, bu yüzden cümle talebi haber nev'indendir. وشرفتك بمقعد ibaresinde kinâye sanatı vardır, zira koltuk kelimesiyle halifelik kastedilmektedir. Son satırda الأوهد kelimesi sıfat olup anlamı takyîd etmiştir.

[944] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/104.
[945] Ebû Alî Di'bil b. Alî b. Rezin el-Huzâî, ağır hicivleriyle tanınan Arap şairidir. Bknz: Hamevî, *Mu'cemü'l- Üdebâ*, 3/1284.
[946] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 2/107.

3.3.4. Elli dördüncü bab: İffet, takva, ismet, helâl ve haramlarla ilgili konular.

Zemahşerî, konu ile ilgili altmış üç tane rivayete yer vermiştir. Bunlar arasında Araplardan rivayet edilen pek çok veciz söz aktarmıştır. Bu sözler bedii sanatlar ihtiva etmekle birlikte derin manalara da sahiptir. Bazıları şu şekildedir:

Cömert davranma ve başkasının malına karşı dikkatli olmakla ilgili olarak şunu söylemişlerdir:

هو بماله متبرع، وعن مال غيره متورع.

"Kendi malını bağışlar ve başkasının malını kullanmaktan kaçınır." [947]

Günahlara ve kirlere bulaşmamakla ilgili olarak şunu demişlerdir:

لم يتدنس بحطام، ولم يتلبس بآثام.

"Pislikle kirlenmedi ve günahlara bulaşmadı." [948]

Helal ve haramla ilgili olarak şu özlü sözü aktarır:

الحلال يقطر، والحرام يسيل.

"*Helal damla damla akar, haram ise sel gibi akar*." [949]

Hz. Peygamber, takva sahibi olmakla ilgili olarak şunu ifade etmiştir:

عطية السعدي: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: لا يبلغ العبد أن يكون من المتقين حتى يدع ما لا بأس به حذرا مما به بأس.

Atiyye es-Sa'dî, Hz. Peygamberden (s.a.v) şöyle rivayet etmiştir: "*Kul, zarara düşme korkusuyla zararsız şeyleri dahi terk etmedikçe muttakilerden olamaz.*" [950]

Hz. Ömer (r.a) parayla ilgili bir mevzu açıldığında şu beyti misal olarak söylerdi:

كان عمر رضي الله عنه يتمثل:

[947] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/414.
[948] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/414.
[949] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/408.
[950] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/407.

حلالها حسرة يفضي إلى ندم وفي المحارم منها السم مذرور

(Paranın) helali pişmanlığa götüren bir üzüntü, haram olanı ise zehir saçmaktadır[951]

Bilge bir kişi nezih yaşam ve kimseye minnet duymamakla ilgili olarak şu güzel sözü söylemiştir:

حكيم: عز النزاهة أحب إليّ من فرح الفائدة، والصبر على العسرة أحب إلي من احتمال المنة.

"*Nezih bir hayat sürmenin izzeti, bana, faydalanmanın sevincinden daha sevimlidir. Zorluğa sabretmek de minnete katlanmaktan daha hoştur bana*."[952]

Kur'ân ayeti: Bu babda sadece bir ayete yer verilmiştir. İffetli davranma ile ilgili şu rivayette hem ayetten hem de şairin sözünden iktibasta bulunulmuştur:

مرت امرأة بقوم من بني نمير، فقال رجل منهم: هي رسحاء. فقالت: يا بني نمير ما أطعتم الله ولا أطعتم الشاعر، قال الله تعالى: ﴿قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصارِهِمْ﴾، وقال الشاعر: فغضّ الطرف إنك من نمير.

Bir kadın, Benî Nemîr kabilesinden bir grup insanın yanından geçti. İçlerinden bir adam: "*Kadın cılız*" dedi. Bunun üzerine kadın: "*Ey Benî Nemîr, ne Allah'a itaat ettiniz, ne de şairin sözünü dinlediniz.*" Allah şöyle buyuruyor: "*Mümin erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar.*"[953] Şair de şöyle diyor: "*Gözlerini sakın, zira sen Nemîr kabilesindensin*" [954]

ما أطعتم الله ولا أطعتم الشاعر cümlesinde hem îcâz hem de taksîm sanatı vardır. Bu cümleden sonra, ayet ve şiirle açıklama yapıldığından taksîm sanatı icra edilmiştir. Her iki cümlede emir üslubu vardır. يَغُضُّوا مِنْ أَبْصارِهِمْ ve فغضّ الطرف ibareleri tavzih ve terâdüf içermektedir.

Nebevî hadis: Hz. Ebû Bekir (ra), Hz. Âişe (r.a) Atiyye es-Sa'di, Cabir, Ebû Ümâme el-Bâhilî gibi şahsiyetler tarafından rivayet edilen hadisler yer almaktadır. Daha önce de zikredildiği üzere Hz. Peygamber cevâmiu'l-kelîm, yani az sözle çok mana ifade etme

[951] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/412.
[952] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/414.
[953] Nur, 24/30.
[954] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/409.

hususiyetine sahiptir. Bu yüzden O'nun sözleri fasih ve beliğ olmasının yanında mana yüklüdür. Bu sözlerinden birkaçına yer vermek istiyoruz:

Cabir, Hz. Peygamberin (s.a.v) Ka'b b. 'Ucre'ye[955] şöyle dediğini aktarır:

جابر: سمعت النبي صلّى الله عليه وسلّم يقول لكعب بن عجرة: لا يدخل الجنة من نبت لحمه من حرام، النار أولى به.

"Haram olan bir şeyle eti (bedeni) büyüyen hiç kimse cennete giremez, o kişi ateşe daha layıktır."[956]

İlk iki cümle ibtidâi haber nev'indendir. الجنة ve النار kelimeleri tıbâk üslubu oluşturmaktadır. Ayrıca cümlede geçen iki من lafzı cinas olup biri ism-i mevsul, diğeri cer harfi'dir.

Hz. Ebû Bekir (ra), Hz. Peygamberden (s.a.v) şunu aktarır:

أبو بكر رضي الله عنه رفعه: إن الله حرم الجنة أن يدخلها جسد غذي بحرام.

"Allah, haramla beslenen bir bedenin cennete girmesini yasaklamıştır."[957]

Hz. Peygamber (s.a.v) cennete giremeyecek bazı insanları istiâre üslubuyla belirtmiş ve tekit edatıyla bunu pekiştirmiştir. حرم ve حرام kelimeleri cinâs'tır. غذي lafzı takyîd ifade etmektedir.

Ebû Hüreyre Hz. Peygamberden (s.a.v) şunu aktarır:

أبو هريرة رفعه: يأتي على الناس زمان لا يبالون من حلال كسبوا المال أم من حرام.

"*Öyle bir zaman gelecek ki insanlar helalden mi haramdan mı para kazandıklarını umursamayacaklar."*[958]

Cümle ibtidâî haber nev'indendir. Cümlede geçen حلال ve حرام kelimeleri tıbâk üslubu oluşturmaktadır.

---

[955] Ebû Muhammed Ka'b b. Ucre b. Ümeyye el-Ensârî es-Sâlimî, saçını tıraş etmesine dair hakkında fidye âyeti nazil oluştur. Bknz: Zehebî*, Siyeru A'lâmi'n- Nübelâ*, 4/215.

[956] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/412.

[957] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/412.

[958] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/412-413.

Diğer peygamberler: Hz. Dâvûd (a.s), Hz. Süleyman (a.s) ve Hz. Îsâ'dan (a.s) aktarılan rivayetlere yer verilmiştir.

Örneğin Hz. Dâvûd'dan (a.s) nakledilen rivayet bedi sanatlardan tezat ve seci sanatlarını ihtiva etmektedir:

قال داود عليه السلام لبني سرائيل: اجتمعوا فأني أريد أن أقوم فيكم بكلمتين. فاجتمعوا على بابه، فخرج إليهم فقال: يا بني إسرائيل، لا يدخل أجوافكم إلا طيب، ولا يخرج من أفواهكم إلا طيب.

Hz. Dâvûd (a.s) İsrâiloğullarına şöyle dedi: "*Toplanın, size iki söz söylemek istiyorum.*" Bunun üzerine kapısının önünde toplandılar, o da çıkıp şöyle dedi: *"Ey İsrâiloğulları, kursağınıza temiz olandan başka bir şey girmesin ve ağzınızdan temiz olandan başka bir şey çıkmasın*"[959]

Hz. Dâvûd'un bu sözü Hz. Peygamberin, "*Allah'a ve ahiret gününe inanan, ya hayır söylesin ya da sussun.*"[960] hadisiyle benzerlik arz etmektedir.

اجتمعوا فأني أريد أن أقوم فيكم بكلمتين cümlesinde أريد أن أقوم فيكم بكلمتين ibaresi mecaz anlamdadır. Sonraki cümlelerde nida ve kasr üslubu vardır. يدخل ve يخرج fiilleri arasında tıbâk, أجوافكم ve أفواهكم kelimeleri arasında ise hem cinâs hem secî hem de muvâzene sanatı mevcuttur.

Hz. Süleyman'ın şu sözü de anlam yüklü veciz ve beliğ bir sözdür:

سليمان عليه السّلام: إن الغالب لهواه أشدّ من الذي يفتح مدينة وحده.

"*Nefsine hâkim olan, tek başına bir şehri fetheden kişiden daha güçlüdür."* [961]

Cümlede tekit olduğu için talebî haber nev'indendir. Az sözle çok mana ifade edildiğinden dolayı îcâz sanatı icra edilmiştir.

Ehli beyt: Bu babda Hz. Ali'den (r.a) rivayetler nakledilmiştir. Bir rivayetinde o, iffeti veciz bir şekilde şöyle tavsif etmiştir:

علي رضي الله عنه: العفاف زينة الفقر.

[959] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/408.
[960] Buhârî, Edeb 31, 85, Rikak 23.
[961] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/408.

Hz. Ali (r.a): "*İffet, yoksulluğun süsüdür*."[962] Bu söz Hz. Ali'nin (r.a) özlü sözlerinden biri olup çok manalar ifade etmektedir.

Haramdan uzak durmak, helâl ve güzel olmayan söz ve davranışlardan sakınmak anlamına gelen iffet, yoksul insanların hayat mücadelesinde sınandıkları en ağır imtihanlardan biridir. Zira yoksul kişinin, kendini göstereceği ne malı, ne parası, ne makamı, ne de gücü vardır. Ama iffet, bunların hiçbirine ihtiyaç duymadan, kişiyi toplum içinde öne çıkarabilecek, hem sahibine fayda veren hem de çevresi üzerinde olumlu etki bırakan bir vasıftır. Bu yüzden maddi hiçbir şeye malik olmayan kişinin iffeti onun en güzel süsüdür diyebiliriz.

Bu sözde hem îcâz hem de istiâre sanatı icra edilmiştir. Zira mütekellim maksadını alışılmış sözden daha azı ile ifade etmiş, çok az sözcükle özlü bir şekilde meramını anlatmıştır.

Haber, kıssa, hikâye, anekdot, vs.: İbn Mübarek, Hasan b. Ebû Hasan, Hz. Ebû Bekir ve Sevrî gibi şahsiyetlerden rivayetler aktarılmıştır.

Bir adamın Sevrî'ye Kabe'ye konulan ve halûk verilen güzel koku ile ilgili olarak sorduğu soruya aldığı cevap ince manalar yüklüdür:

قال رجل للثوري: أصاب ثوبي خلوق من خلوق الكعبة، فقال: إغسله فكم فيه من دم مسلم.

Bir adam Sevrî'ye: "*Elbiseme Kabe'nin Halûk adı verilen kokusundan bulaştı*" der. Sevrî: "*Onu yıka, onda nice Müslümanın kanı vardır*" der.[963]

إغسله فكم فيه من دم مسلم cümlesinde emir fiilinin ve kem-i haberiyye edatının bulunması, burada hem talebî hem de gayr-ı talebî cümle üslubunun var olduğunu göstermektedir. Aynı cümlede geçen دم مسلم ibaresi mecazî anlam taşımaktadır.

Bir başka rivayette Sevrî'den, kişinin kazandığı paranın kaynağı konusunda dikkatli olması gerektiği ile ilgili olarak şu sözü aktarılır:

الثوري: أنظر درهمك من أين هو، وصل في الصف الأخير

[962] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/407.
[963] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/416.

"Dirhemini nereden kazandığına bak ve son safta namaz kıl."[964]

Cümle emir formunda olmasından dolayı talebi inşâ'dır. Ayrıca az sözle çok mana ifade ettiğinden dolayı da îcâz bulunmaktadır. الأخير kelimesi takyîd'dir.

Ömer b. Abdülaziz'in, Mushaf'ını koymak için talep ettiği rahle ile ilgili olarak şu anekdot anlatılır:

طلب عمر بن عبد العزيز رحلا لمصحفه، فأتي برحل فأعجبه، فقال: من أين أصبتموه؟ فقيل: عمل من خشبة وجدت في بعض الخزائن، قال: قوموه في السوق، فقوّم بنصف دينار، فقال: ضعوا في بيت المال دينارا، فقيل: لم يقوّم إلا بنصف دينار، فقال: ضعوا في بيت المال دينارين.

Ömer b. Abdülaziz, Mushaf'ı koymak için bir rahle ister. Bunun üzerine ona bir rahle getirirler. Rahle hoşuna gider ve onu nereden aldıklarını sorar. (Hazineye ait) depoların birinde bulunan bir ahşaptan yapıldığını söylerler. Onu çarşıya götürüp bir değer biçmelerini söyler. Götürürler ve ona yarım dinar değer biçerler. Ömer b. Abdülaziz hazineye bir dinar koymalarını söyler. "*Ona sadece yarım dinar değer biçildi*" derler. Bunun üzerine: "*Hazineye iki dinar koyun*" der.[965]

Bu rivayeti incelediğimizde, ihtiva ettiği cümlelerde, me'ânî ilmine dair istifhâm, emir ve kasr üsluplarının olduğunu görürüz.

Kureyşli bir kadının saçlarını kazıtması ilgili olarak şu anekdot aktarılır:

حلقت قرشية شعرها، وكانت أحسن الناس شعرا، فقيل لها في ذلك، فقالت: أردت أن أغلق الباب، فلمحني رجل ورأسي مكشوف، فما كنت لأدع علي شعرا رآه من ليس بمحرم.

Kureyşli bir kadın saçını kazıtmıştı ve bu kadın insanlar içinde saçları en güzel olan kişiydi. Bunu niye yaptığını sorarlar. O da: "*Kapıyı kapatmak istedim ve bir adam başım açıkken bana baktı, mahrem olmayan birinin gördüğü bir saçı üzerimde tutacak değildim*" der.[966]

İbtidâî haber nev'inden olan bu cümlede verilmek istenen dini ve ahlaki mesaj en güzel ve özlü şekilde muhataba aktarılmıştır.

---

964 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/412.
965 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/419.
966 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/408.

Şiir: Abdurrahman b. Hakem, Mahmûd el-Verrâk, Eymen b. Hureym, Büseyne, Abdullah b. Abdülmuttalib, Tevbe b. Humeyyir, Abdullah b. Hasan b. Hasan, İbnü'l-Ahnef, Abdülmelik b. Mervân, Mehdi b. Mülevvah el-Ca'dî ve Müberred gibi şairlerin beyitleri aktarmıştır.

Kötülük ve haram olana el uzatma ile ilgili olarak Müberred'in[967] söylediği beyitler anlam yüklüdür:

أنشد المبرد:

ما إن دعاني الهوى لفاحشة إلّا عصاه الحياء والكرم

فلا إلى محرم مددت يدي ولا مشت بي لريبة قدم

Arzular beni çirkin bir şeye davet ettiğinde, haya ve kerem anında ona isyan ederler

Ne bir harama uzattım elimi ne de şüpheli bir şeye yürüdü ayaklarım[968]

İlk beyitte istiâre sanatının yanı sıra kasr ve şart üslupları mevcuttur. الحياء ve الكرم kelimeleri arasında tenasüp vardır. إلى محرم ve بي لريبة ibareleri takdim edilmiştir.

Bir kadın, Peygamber Efendimizin babası Abdullah b. Abdülmuttalib'i, gözleri arasındaki nurun kendisine geçmesi arzusuyla onunla birlikte olmak ister, ama Abdullah bunu reddeder ve şu beyitleri söyler:

عبد الله بن عبد المطلب أبو رسول الله صلى الله عليه وسلم: دعته امرأة إلى نفسها للنور الذي بين عينيه، فأبى وقال:

أما الحرام فالحمام دونه والحل لا حل فأستبينه

فكيف بالأمر الذي تبغينه يحمي الكريم عرضه ودينه

Harama gelince, ölüm onun ötesinde, helal olan da başa gelmedi ki onu yakından bileyim

Şu istediğin şeyle nasıl onurlu biri namusunu ve dinini koruyabilir?[969]

---

967 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/317.
968 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/419.
969 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 3/415.

Birinci beyitte geçen الحل ve حل kelimeleri arasında cinâs bulunmaktadır. İkinci beyitte hem soru hem de anlamca taaccüp üslubu mevcuttur. الكريم kelimesinde kinaye sanatı vardır.

3.3.5. Altmış beşinci bab: Fal, uğur, büyü, kehanet, muska, gözbağcılık, nazar ve sihirle alakalı konular.

Bu bab yetmiş sekiz tane rivayet içermektedir. Bu rivayetlerin bazıları edebi açıdan değerli olup bazı sanatlar ihtiva etmektedir.

Süleymân b. Büreyde, babasının Hz. Peygamberin (s.a.v) yanında uğursuzluktan bahsettiğini, Allah Resulünün de bu konu ile ilgili olarak şunları söylediğini aktarır:

سليمان بن بريدة عن أبيه: ذكرت الطيرة عند النبي صلّى الله عليه وسلّم، فقال: من عرض له من هذه الطيرة شيء فليقل: اللهم لا طير إلا طيرك، ولا خير إلا خيرك ولا إله غيرك، ولا حول ولا قوة إلا بالله.

Hz. Peygamberin yanında uğursuzluktan bahsettim. O da bana şunu dedi: Her kimin yanında bu uğursuzlukla ilgili bir mevzu açılırsa şunu desin: "*Allah'ım! Senin (yarattığın) kuşundan başka bir kuş yoktur, Senin (yarattığın) hayrından başka bir hayır yoktur, Senden başka ilah yoktur, Allah'tan başka güç ve kuvvet sahibi yoktur.*" [970]

Bir diğer rivayette Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur:

وعنه عليه السّلام: ليس منا من تطير أو تطير له، أو تكهن أو تكهن له.

"*Her kim bir şeyde uğursuzluk arar veya kendisi için uğursuzluk getirecek şeyi bulması için başkasına baktırırsa; kim kehanette bulunur veya kendisi hakkında kehanet dilerse bizden değildir*." [971]

Bir bedevinin, Ubeydullah b. Ziyâd'ın sarayında gördüğü resimlerle ilgili olarak söylediği secili sözler ve sonrasında yaşananlar ilginçtir:

رأى أعرابي في دهليز عبيد الله بن زياد صورة أسد وكبش وكلب فقال: أسد كالح، وكبش ناطح، وكلب نابح، أما إنه لا يتمتع بها أبدا. فما لبث عبيد الله إلا أياما.

[970] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/191.
[971] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/191.

Bedevinin biri, Ubeydullah b. Ziyâd'ın (sarayının) koridorunda bir aslan, bir koç ve bir köpek resmi görür ve şöyle der: "*Kükreyen bir aslan, tos vuran bir koç ve havlayan bir köpek. Ubeydullah'a gelince, asla bu sarayın sefasını süremeyecek*." Ubeydullah sadece birkaç gün yaşadı. [972]

Bir cariyenin Mezîd'e söylediklerinde ince bir nükte ve bedi sanatlardan iştikâk türü[973] bulunmaktadır:

رأى مزيد خاتم ذهب في يد جارية، فقال: ناوليني خاتمك أذكرك به، قالت: هذا ذهب وأخاف أن تذهب، ولكن خذ هذا العود فلعلك تعود.

Mezîd, bir cariyenin elinde altın bir yüzük gördü: "*Yüzüğünü bana ver de, ona baktığımda seni hatırlayayım*" dedi, "*Bu altın ve korkarım gidersin, ama bu sopayı al umulur ki geri dönersin.*"[974]

Asma'î, nazarı çokça değen bir kişinin söylediklerini aktarır:

وعن الأصمعي: أن عيونا كان يقول: إذا وجدت الشيء يعجبني وجدت حرارة تخرج من عيني.

Nazarı çok fazla değen kişi şöyle diyor: "*Hoşuma giden bir şey gördüğümde gözlerimden çıkan bir hararet hissederim.*" [975]

Bu rivayetten, عيون/ 'Ayûn kelimesinin nazarı çok fazla değen kişi anlamında olduğunu öğreniyoruz.

Nebevî hadis: Süleyman b. Büreyde, Urve b. Amr, Abdullah b. Büreyde, Kabîsa b. Cabir, Hz. Âişe, Ümmü Seleme, Cabir b. Abdullah ve Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edilen hadisler aktarmıştır.

Örneğin, Hz. Âişe, Cebrâil'in (a.s) Hz. Peygambere yaptığı rukyeyi şu şekilde aktarır:

عائشة رضي الله عنها: كان إذا اشتكى رسول الله صلى الله عليه وسلم وسلم أتاه جبرائيل فقال: بسم الله أرقيك من كل داء يشفيك، ومن شر حاسد إذا حسد، ومن شر كل ذي عين.

---

[972] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/192-193.
[973] Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedi' İlmi ve Sanatları*, 305.
[974] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/198.
[975] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/201.

Hz. Âişe (r.a) anlatıyor: Resulullah (s.a.v) bir rahatsızlıktan şikâyet edince, Cebrâil ona gelip şöyle derdi: "*Her hastalığa karşı şifa vermesi, haset edenin şerrinden koruması ve her nazarı değenin şerrinden muhafaza etmesi için Allah'ın adıyla sana rukye yapıyorum*".[976]

Cümle şart üslubuyla başlamakta, اشتكى fiilinin mefulün bihi mahzuftur. Sonraki cümlede بسم الله ve من كل داء kelimeleri takdim edilmiştir. أرقيك ve يشفيك kelimeleri arasında secî, يشفيك ve داء kelimeleri arasında ise tıbâk üslubumevcuttur. ومن شر كل ذي عين cümlesinde ise mecaz vardır.

Ehl-i beyt: İki yerde Hz. Ali'den (r.a) aktarılan rivayet bulunmaktadır.

Bunların birinde Hz. Ali (r.a) şöyle demektedir:

علي رضي الله عنه كان يكره أن يسافر، أو تزوج النساء في محاق الشهر، وإذا كان القمر في العقرب.

Hz. Ali (r.a), kameri ayın son günlerinde, aynı şekilde ay akrep burcunda olduğunda, yolculuğa çıkmaktan ve kadınların bu vakitlerde evlenmesinden hoşlanmazdı."[977]

Bu günlerin ve vakitlerin insan hayatı üzerinde kötü etkisi olabileceğine dair muhtemelen Arap yarımadasında geçmişten gelen inanışlar bulunmaktadır.

Bu rivayet, daha önce, tabiatla alakalı konular kısmında zikredilmişti.[978] Bu rivayette şart üslubu öne çıkmaktadır ve cevâbu'ş-şart mahzuftur.

Şiir: Müberred, Lebîd, Müzerrid b. Dırâr, Nâbiga ez-Zübyânî, İbnü'r-Rûmî, İmruülkays, Ali b. Muhammed el-Berkai, Yahyâ b. Eksem'den konuyla alakalı şiirler aktarılmıştır.

Örneğin Müberred, falcılar ve kahinler hakkında şunları demektedir:

أنشد المبرد:

لا يعلم المرء ليلا ما يصبحه إلا كواذب ما يجري به الفأل

والفأل والزجر والكهان كلهم مضللون ودون الغيب أقفال

[976] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/206.
[977] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/195.
[978] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 1/101.

Kişi geceyi nasıl geçireceğini bilemez, fal yalanlarının onda bıraktığı etkiler dışında

Fal, azarlama ve kahinlerin hepsi dalalete götürürler ve bilinmeyenin önünde kilittirler[979]

İlk beyitte nefîy ve istisna edatının bulunması kasr üslubunun olduğunu göstermektedir. Ayrıca ikinci şatrda istiâre sanatı mevcuttur. والفأل والزجر والكهان kelimeleri arasında tenasüp vardır. İkinci beyitte itnâb ve cem' maa't-taksim sanatları bulunmaktadır. الفأل ve أقفال kelimeleri ise cinâs oluşturmuştur.

Cahiliye dönemi şairi Müzerrid b. Dırâr[980] şöyle demektedir:

مزرد بن ضرار:

واني امرؤ لا تقشعر ذؤابتي من الذئب يعوي والغراب المحجل

Ben uluyan kurttan ve ayağında beyazlık olan kargadan tüyleri ürpermeyen bir adamım.[981]

Beyitte ifade edilen tüylerin ürpermemesi cesaretten kinayedir. Ayrıca ilk şatrda tekit üslubu vardır. ذؤابتي ve الذئب kelimeleri arasında cinâs sanatı mevcuttur. المحجل kelimesi bir önceki kelimeyi takyid etmiştir.

Yetmiş altıncı bab: Eğlence, oyun, lezzet, israf ve şehvetin peşinden gitme ile ilgili mevzular.

Bu bab yüz yirmi altı rivayet içermektedir.

Araplardan lezzetle ilgili rivayet edilen şu sözler edebi açıdan, özellikle bedii sanatlar açısından dikkat çekicidir:

Bedevinin birine lezzetle ilgili bir soru soruldu:

وقيل لأعرابي: فيم اللذة؟ قال: في قبلة على غفلة.

[979] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/192.
[980] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 7/211.
[981] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 4/194.

Bir bedeviye "*Lezzet neydedir*?" diye sormuşlar. O da demiş ki: "*Gaflet anında alınan öpücüktedir.*" [982]

Bir başkası şu cevabı vermiştir:

وقال آخر سيف كبرق ثاقب، ولسان كمخراق لاعب.

"(Lezzet), şimşek gibi delip geçen bir kılıçta ve oyuncu mendili[983] *gibi bir dildedir."* [984]

Asalak/Tufeylî biri ise lezzeti şunda bulmaktadır:

وقال الطفيلي: في مائدة منصوبة، ونفقة غير محسوبة، عند رجل لا يضيق صدره من البلع، ولا تجيش نفسه من الجرع.

"*Kurulmuş bir sofra, hesapsız yapılan harcama, yanında löp löp yenilmesinden ruhu daralmayan ve kana kana içilmesinden hiddetlenmeyen bir adam."* [985]

Bir başkası şunu demiştir:

وقال آخر: في ندامى تغلق دورهم وتغلي قدورهم.

"Evleri kapatılmış ve tencereleri kaynayan ahbabların yanında." [986]

Âlim kişi ise lezzeti şunda bulmuştur:

وقال العالم: في حجة تتبختر اتضاحا، وشبهة تتضاءل افتضاحا.

"Net bir şekilde ortaya çıkan delil ile rezil bir şekilde zayıflayıp kaybolan şüphede." [987]

Çoban ise şöyle demiştir:

وقال الراعي: في واد عشيب، ولبن حليب.

"Otu bol ve sütü çok olan bir vadide." [988]

---

[982] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/7.
[983] Oyun sırasında çocukların birbirine vurmak için kullandıkları, özel bir şekilde katlanmış kumaş parçası. Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/7.
[984] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/7.
[985] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/7.
[986] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/7.
[987] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/7.
[988] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/7.

Âbid kişi ise lezzeti şunda bulmuştur:

وقال العابد: في عمل يخلص، ورياء ينقص، وقلب عن الدنيا يسلو، وهمة إلى الله تعلو.

"*Halis amelde, azalan riyada, dünyayı unutan bir kalpte ve Allah'a doğru yükselen bir himmette."* [989]

Bir bedevi şöyle demiştir:

وقال أعرابي: اشتهي محضا رويا، وضبا شويا.

"Susuzluğu gideren bir süt ve kızarmış bir kertenkele canım çekiyor." [990]

Bir bedeviye nebîz[991] içip içmediği sorulur, verdiği cevap dikkate değerdir:

قيل لأعرابي: أما تشرب النبيذ؟ قال: لا أشرب ما يشرب عقلي.

Bir bedeviye: "*Nebîz içmez misin?*" diye sorulur. Şöyle cevap verir: "*Aklımı içeni içmem.*"[992]

Dahhâk'ın nebîz içen adamla diyaloğu ve verdiği cevap dikkat çekicidir.

قال الضحاك بن مزاحم لرجل: ما تصنع بشرب النبيذ؟ قال: يهضم طعامي. قال: ما يهضم من دينك وعقلك أكثر.

Dahhâk b. Müzâhim[993] bir adama "*Ne diye nebîz içiyorsun?"* diye sorar. O da "*yediklerimi hazmediyor*" der. Bunun üzerine Dahhâk: "*Dininden ve aklından hazmettiği daha fazla*" der. [994]

Araplardan şu özlü sözler rivayet edilmiştir:

الخمر مصباح السرور، ولكنها مفتاح الشرور.

"Şarap mutluluğun ışığı ama her türlü şerrin de anahtarıdır." [995]

---

989 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/7.
990 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/7.
991 Kuru üzüm, kuru hurma, arpa ve darı gibi maddelerden elde edilen bir içki türü.
992 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/11.
993 Zehebî, *Aʿlâmü'n-Nübelâʾ*, 4/598.
994 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/14.
995 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/16.

اترك النبيذ قبل أن يبلغ الحد الذي يوجب الحد.

"Nebîzi, had cezasını gerektirecek sınıra ulaşmadan terk et." [996]

Kur'ân ayetleri. Bakara 219, Nisâ 43, Mâide 91, Vâkıa 19, Rahmân 10 ve 20. ayetler geçmektedir.

Örneğin şu rivayette, Vâkıa sûresinin 19. ayeti zikredilmiştir.

سمع عالم قول الشاعر: مالها تحرم في الدنيا وفي الجنة منها؟ فقال: لصداع الرأس ونزف العقل. ذهب إلى قوله تعالى: ﴿لا يُصَدَّعُونَ عَنْها وَلا يُنْزِفُونَ﴾.

Bir âlim, şairin şöyle dediğini duydu: *"(Şarap) Cennette olduğu halde dünyada niçin haram kılınıyor?*" Âlim kişi: "*baş ağrısı yaptığı ve aklı giderdiği için*." der ve Cenâb-ı Hakk'ın şu sözünü okur*: "İçmekle başlarının dönmeyeceği ve sarhoş olmayacakları."*[997]

İlk cümle istifhâm üslubunda olduğu için talebi inşâ'dır. Sonraki cümlede, soruya cevap verirken sebepleri sıralandığı için itnâb vardır. الدنيا ve الجنة kelimeleri arasında tıbâk, ayette ise îcâz sanatı vardır.

Nebevî hadis: Berâ b. Âzib, Muâz b. Cebel, Ebû Râfi, Büreyde b. Husayb, Hz. Âişe gibi insanlardan rivayet edilen hadisler bulunmaktadır.

Örneğin Berâ b. Âzib, dünya lezzetleriyle ilgili olarak Hz. Peygamberden şu hadisi nakletmiştir:[998]

البراء رضي الله عنه: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قضى نهمته من الدنيا حيل بينه وبين شهواته في الآخرة. ومن مد عينه إلى زينة المترفين كان مقيتا في ملكوت السماوات. ومن صبر على القوت الشديد صبرا جميلا أسكنه الله من الفردوس حيث شاء.

Berâ (r.a) Resulullah'ın (s.a.v) şöyle dediğini nakletmiştir: "*Kim bu dünyaya ait hevesini alırsa, ahirette onunla arzuları arasına engel konulur. Kim zenginlerin süsüne püsüne*

[996] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/16.
[997] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/14.
[998] Berâ b. Âzib b. el-Hâris el-Ensârî, büyük fakih, pek çok hadis rivayet etmiş, Hz. Peygamberle (s.a.v) çok savaşa katılmıştır. Bknz: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 3/194-195.

gözünü dikerse, göklerdeki melekut aleminin nefretine uğrar. Kim azıcık azığa güzel bir şekilde sabrederse, Allah onu Firdevs cennetinde istediği yere yerleştirir."[999]

Rivayette geçen her üç cümlede şart ve cevabının yer almasından dolayı burada muzâvece sanatı mevcuttur. الدنيا ve الآخرة, قضى ve حيل kelimeleri arasında tıbâk üslubu vardır.. ومن مد عينه إلى زينة المترفين cümlesinde مد fiilinde muhassinât-ı maneviye'den tevriye sanatı vardır.

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: من بات سكران بات للشيطان عروسا.

"Her kim sarhoş olarak gecelerse, şeytana gelin olarak gecelemiştir." [1000]

Şart ve ceza cümlelerinde yer alan iki anlam birleştirildiğinden dolayı burada muzâvece sanatı vardır. Ayrıca cümle teşbih sanatını ihtiva etmektedir. سكران ve للشيطان kelimelerinde muvâzene ve secî sanatı mevcuttur.

Diğer Peygamberler: Sadece Hz. Îsâ'dan (a.s) gelen bir rivayet bulunmaktadır.

عيسى عليه السلام: حب الدنيا رأس كل خطيئة، والنساء حبائل الشيطان، والخمر داعية للشر.

Hz. Îsâ (a.s) şöyle demiştir: "*Dünya sevgisi her hatanın başıdır, kadınlar şeytanın ağlarıdır ve şarap da kötülüğe davetiyedir."*[1001]

Bu cümlede îcâz vardır. رأس sözünde uzak anlam kastedildiği için burada tevriye sanatı bulunmaktadır. والنساء حبائل الشيطان cümlesinde teşbih, والخمر داعية للشر cümlesinde ise istiâre bulunmaktadır.

Ehl-i beyt: İki yerde Hz. Ali'den (r.a) mana yüklü sözler nakledilmektedir. Şöyle demektedir:

علي رضي الله عنه: إياكم وتحكيم الشهوات.

[999] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/5.
[1000] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/17.
[1001] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/17-18.

Hz. Ali (r.a) şöyle demiştir: "*Arzuları tahkim etmekten sakının*."[1002] Kişinin şehevi arzulara dalıp bunları hayatının ayrılmaz bir parçası yapmaması konusunda dikkatli olması istenmektedir.

Bu cümlede tahzîr üslubu vardır. Ayrıca cümlede istiâre sanatı bulunmaktadır.

Satrançla ilgili olarak şunu demiştir:

علي رضي الله عنه: الشطرنج ميسر العجم. وعنه أنه مرّ بقوم يلعبون الشطرنج، فقال: ﴿مَا هَٰذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ﴾.

"*Satranç Arap olmayanların kumarıdır.*" Bir diğer rivayette Hz. Ali (ra), satranç oynayan insanların yanından geçer ve şöyle der: "*Şu kendilerine tapmakta olduğunuz heykeller de ne oluyor?*" [1003]

الشطرنج ميسر العجم cümlesi ibtidâî haber nev'indendir. مَا هَٰذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ ayetiyle iktibas yapılmış ve satranç oynayanlar heykellere tapan insanlara benzetilmiştir, dolayısıyla burada teşbih sanatı vardır.

Haber, kıssa, hikâye, anekdot, vs.: Haccâc, Yahyâ b. Eksem, Ömer b. Hattâb, Ebû Süleyman ed-Dârânî, İbrâhim b. Muhammed, Me'mûn, Urve b. Zübeyr, Velid b. Yezîd gibi şahsiyetlerden aktarılan rivayetler bulunmaktadır.

Haccâc, nimetin ne olduğu ile ilgili olarak Harîm en-Nâ'im'e sorduğu sorular, o dönemde insanların bu konudaki düşüncelerini yansıtır mahiyettedir. Ayrıca konuşmada geçen tekrarlar diyaloga ayrı bir lezzet katmıştır:

قال الحجاج لخريم الناعم: ما النعمة؟ فقال: الأمن، فإني رأيت الخائف لا ينتفع بعيش. قال: زدني، قال: الصحة، فإني رأيت السقيم لا ينتفع بعيش. قال: زدني، قال: الغنى، فإني رأيت الفقير لا ينتفع بعيش. قال: زدني قال: الشباب، فإني رأيت الهرم لا ينتفع بعيش قال: زدني، قال: لا أجد مزيدا.

Haccâc, Harîm en-Na'îm'e: "*Nimet nedir?"* diye sordu. O da: "*Güvenlik, çünkü korkan bir insanın hayatından lezzet almadığını gördüm.*" dedi. Sonra Haccâc: "*Başka ne var*?" dedi. Harîm: "*Sağlık, çünkü hasta olan kişinin hayatından lezzet almadığını gördüm*." dedi. Sonra Haccâc: "*Daha başka?"* dedi. Harîm: "Zeng*inlik, çünkü fakirin yaşamaktan*

[1002] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/26.
[1003] Enbiya, 21/52; Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/20.

lezzet almadığını gördüm." dedi. Haccâc: "*Daha başka ne var*?" dedi. Harîm: "*Gençlik, çünkü yaşlının hayatından lezzet almadığını gördüm*." dedi. Haccâc: "*Daha başka ne var*?" dedi. Harîm: "*Daha fazlasını bilmiyorum*" dedi.[1004]

Rivayetin başında geçen ما النعمة؟ cümlesi soru formunda geldiği için burada talebi inşa söz konusudur. Bu soruya verilen الأمن , الصحة , الغنى ve الشباب cevapları îcâz olup mubtedaları mahzuftur. Bu kelimelerden sonra gelen her cümle itnâbtır. الأمن ile الخائف, الصحة ile السقيم, الغنى ile الفقير, الشباب ile الهرم kelimeleri arasında tıbâk üslubu vardır.

Kadı Suvâr'ın bir sarhoşla diyaloğu şu şekilde anlatılır:

خرج سوار القاضي إلى المسجد ماشيا، فلقيه سكران فقال: القاضي أعزه الله يمشي! امرأتي طالق إن حملته إلّا على عاتقي. فكره سوار أن تطلق امرأته، فقال: ادن يا خبيث، فحمله على عاتقه، ثم رفع رأسه فقال: أهملج أم أعنق؟ فقال: مشيا بين مشيين، واحذر الآبار والزلق، وألصق بأصول الحيطان. فقال: كأنك أردت المرائي من الفروسية. فلما أوصله إلى المسجد أمر بحبسه، فقال: أهذا جزائي منك؟ فتبسم وتركه.

Kadı Suvâr yaya olarak camiye giderken bir sarhoş ona denk gelir ve şöyle der: "*Kadı efendi -Allah onu aziz eylesin- yürüyor ha! Eğer onu omuzlarımda taşımazsam karım boş olsun.*" Kadı Suvâr, sarhoşun karısını boşayacak olmasından hoşlanmadı, bu yüzden "*Gel buraya pislik herif*" diyerek onu yanına çağırdı. Sarhoş onu omuzlarına aldı, sonra başını kaldırıp şöyle dedi: "*Yavaş mı gideyim yoksa hızlı mı*?" Kadı: "*İkisi arasında bir hızla yürü, çukurlardan ve kaygan yerlerden sakın, duvarların dibinden git.*" dedi. Bunun üzerine sarhoş şöyle dedi: "*Sanırım at gibi maharetimi göstermemi istiyorsun*." Onu mescide ulaştırınca kadı onun hapsedilmesini emretti. Bunun üzerine sarhoş: "*Bu mu bana verdiğin mükâfat*?" dedi. Kadı gülümsedi ve onu serbest bıraktı. [1005]

امرأتي طالق إن حملته إلّا على عاتقي cümlesinde kasr ve şart üslubu vardır. Ardından gelen cümlelerde nida ve istifhâm üslupları mevcuttur. أهملجve أعنق kelimeleri arasında tıbâk üslubu vardır. كأنك أردت المرائي من الفروسية cümlesinde ise teşbih sanatı bulunmaktadır.

[1004] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/6.
[1005] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/12-13.

Kısaca bu rivayette Belâgatın üç ilmine; meânî, beyân ve bedîye ait sanatlar bulunmaktadır.

Bir muhaddis ile bir Hristiyan arasında içki ile ilgili geçen diyalog okuyucuyu gülümseten türdendir:

اجتمع محدث ونصراني في سفينة، فصب النصراني من ركوة كانت معه في مشربة وشرب، وصب فيها وعرضها على المحدث، فتناولها من غير فكر ولا مبالاة، فقال النصراني: جعلت فداك، إنما هو خمر، فقال: من أين علمت أنها خمر؟ قال: اشتراها غلامي من يهودي وحلف أنها خمر. فشربها بالعجلة، وقال للنصراني: أنت أحمق، نحن أصحاب الحديث نضعف سفيان بن عيينة ويزيد بن هارون، أفنصدق نصرانيا عن غلامه عن يهودي، والله ما شربته إلّا لضعف الإسناد.

Bir muhaddis ve bir Hristiyan gemide bir araya gelirler ve Hristiyan yanında bulunan bir şişeden bardağı doldurur ve içer. Daha sonra bardağı bir daha doldurur ve muhaddise uzatır. Muhaddis hiç düşünmeden ve umursamadan bardağı alır. Hristiyan adam: "*Kurban olayım, bu şaraptır*" der. Muhaddis: "*Şarap olduğunu nereden biliyorsun?*" diye sorar. Hristiyan adam: "*Hizmetçim onu bir Yahudi'den satın aldı ve şarap olduğuna yemin etti*". Muhaddis aceleyle şarabı içer ve Hristiyan adama şöyle der: "*Sen bir ahmaksın, biz hadis ashabı olarak Süfyan b. Uyeyne'yi ve Yezid b. Harun'u zayıf kabul ediyoruz. Bir Hristiyan'ın, hizmetçisinden, onun da bir Yahudi'den naklettiğine mi inanacağız. Vallahi ben onu sadece isnadı zayıf olduğu için içtim.*" [1006]

Bu rivayete yakından bakıldığında burada kasem, tekid, kasr, istifhâm, takyîd, ta'lil gibi sanatların ve üslupların olduğu görülecektir. Örneğin مشربة ve شرب kelimeleri arasında cinâs sanatı bulunmaktadır.

İlk zahitlerden Ebû Süleymân ed-Dârânî[1007], satranç tutkusundan uzun yıllar sonra vazgeçtiğini ifade etmektedir:

أبو سليمان الداراني: خرجت شهوة الشطرنج من قلبي بعد أربع وعشرين سنة.

[1006] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/15.
[1007] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/131.

Ebû Süleyman ed-Dârânî: "*Yirmi dört yılın ardından satranç tutkusunu kalbimden söküp attım.*" demiştir.[1008]

Şiir: Ebû Nüvâs, Yahyâ el-Bermekî, Ali b. Ebû Kesîr, Mirdâs b. Hizâm el-Esedî, Ahtal, Alkame b. Nadla, Kays b. Âsım, İbn Avf, Abdülmelik, Ali b. Cehm, Zu'l-Kila', Hanzale et-Temîmî, Mukays el-Kinânî, Alî b. Hâlid el-Ukeylî, el-A'rac et-Tâî, Ebû'l-Fadl Mîkâlî gibi şairlerden şiirler aktarır.

Örneğin Alkame b. Nadle, Cahiliye döneminde içkiyi haram görenlerden biriydi ve onunla ilgili olarak şöyle derdi:

ممن حرم الخمر في الجاهلية علقمة بن نضلة، وقال:

لعمرك إن الخمر ما دمت شاربا لمذهبة مالي ومنسية حلمي

وجاعلني من الضعاف قواهم ومورثتي حرب الصديق بلا جرم.

Yemin ederim ki şarap, onu içtiğim sürece, malımı götürecek ve hayallerimi unutturacak

Beni gücü zayıf olanlardan yapacak ve kesinlikle beni dostuyla savaşır hale getirecek[1009]

İlk beyitte kasem ve tekit üslupları göze çarpmaktadır. İkinci beyitte geçen الضعاف ve قواهم kelimeleri arasında tıbâk vardır. Son şatrda ise istiâre sanatı bulunmaktadır.

Bir rivayette, Zâhid 'Ukâl, Mirdâs b. Huzâm el-Esedî'ye uğrar ve ondan süt ister. O da bardağa, içki doldurup üstüne süt ekler. 'Ukâl bunu içince sarhoş olur ve üç gün boyunca hareket edemez. Sonra şu beyitleri söyler:

مر عقال الناسك بمرداس بن حذام الأسدي فاستسقاه لبنا، فصب له خمرا وعلاه باللبن، وشربه فسكر ولم يتحرك ثلاثة أيام، فقال:

سقيت عقالا بالثوية شربة فمالت بعقل الكاهلي عقال

قرعت بأم الخل حبة قلبه فلم ينتعش منها ثلاث ليالي

1008 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/29.
1009 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/15.

‘Ukâl’e, Seviyye’de[1010] bir yudum içirdin, aklı başından gitti sarığı omuzlarına düştü

Kalbinin derinliklerini içkiyle vurdun, üç gecedir kendine gelemez oldu[1011]

Birinci beytin ikinci şatrı ile ikinci beytin birinci şatrında istiâre sanatı vardır. بأم الخل ibaresi tevriye olup içkiden kinayedir. عقل ve عقال kelimeleri arasında cinâs bulunmaktadır.

Makîs b. Sabâbe el-Kinânî, şarapla ilgili olarak şu beyitleri söylemiştir:

مقيس بن صبابة الكناني:

رأيت الخمر طيبة وفيها خصال كلها دنس ذميم

فلا والله أشربها حياتي طوال الدهر ما طلع النجوم

سأتركها وأترك ما سواها من اللذّات ما أرسى يسوم

Şarabın iyi bir şey olduğunu zannettim ama onda tamamı pislik ve çirkin özellikler var

Vallahi, hayatım boyunca, zaman durdukça ve yıldızlar parladığı sürece onu içmeyeceğim

Onu ve onun dışındaki lezzetleri de bırakacağım, Yesûm dağı durduğu müddetçe[1012]

İlk beyitte geçen رأيت fiili tevriye olup buradaki anlamı zannetmektir. خصال كلها دنس ذميم ibaresi takyîd ve ta’lil ifade etmektedir. دنس ve ذميم kelimeleri arasında tenasüp vardır. İkinci beyitte kasem üslubu mevcuttur. En son şatrda geçen ما أرسى يسوم ibaresi ise zamanın bitmesinden kinayedir.

3.3.6. Doksan birinci bab: Ümitsizlik, kanaat, Allah'ın verdiği rızka rıza, Allah'a tevekkül ve O’na havale etme, açgözlülükten uzak durmak gibi konular.

Bu bab yüz on sekiz rivayetten oluşmaktadır.

Hz. Peygamber kanaatle ilgili olarak şunu ifade etmiştir:

[1010] Hire yakınlarında harabe bir yer. Numan b. Münzir’in hapishanesi olduğu söylenir. Öldürmek istediği insanları buraya hapsederdi. Bkz. Bknz: Zemahşerî, *Rebîʿu’l-Ebrâr,* 5/13.

[1011] Zemahşerî, *Rebîʿu’l-Ebrâr,* 5/13.

[1012] Zemahşerî, *Rebîʿu’l-Ebrâr,* 5/24-25.

وعنه عليه الصلاة والسلام: القناعة مال لا ينفذ.

"Kanaat bitmeyen bir maldır." [1013]

Lokman Hekim şöyle demiştir:

لقمان الحيكم: كفى بالقناعة عزا، وبطيب النفس نعيما.

"İzzet olarak kanaat, nimet olarak da gönül hoşnutluğu yeter." [1014]

el-'Umerî, Allah'a tevekkül ve itimat konusunda insan ile kuşu karşılaştırmış ve şöyle demiştir:

العمري: يا ابن آدم: الطير لا يأكل رغدا، ولا يخبىء لغد، وأنت تأكل رغدا، وتخبىء لغد، فأحسنت الطير الظن بالله، وأسأت ظنك بالله.

"*Ey Âdemoğlu! Kuşlar tıka basa yemiyor ve yarın için (erzak) saklamıyor. Ama sen tıka basa yiyor ve yarın için (yiyecek) saklıyorsun. Kuşların Allah hakkındaki zannı iyi oldu ama senin zannın kötü oldu."* [1015]

Tevrat'ta şu yazılıdır:

في التوراة: يا ابن آدم، أطعني فيما أمرتك، ولا تعلمني ما يصلحك.

"*Ey Âdemoğlu! Sana emrettiğim hususlarda bana itaat et ve sana faydalı olan şeyler konusunda bana bilgiçlik taslama*." [1016]

Araplardan şöyle rivayet edilmiştir:

من باع الحرص بالقناعة فقد ظفر بالغنى.

"Her kim açgözlülüğe karşılık kanaatkarlığı satın alırsa, gerçek zenginliği elde etmiş demektir." [1017]

Rüveym el-Bağdâdî sabır ve rıza ile alakalı şunları söylemiştir:

[1013] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/327.
[1014] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/327.
[1015] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/329.
[1016] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/331.
[1017] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/331.

رويم البغدادي: الصبر ترك الشكوى، والرضا استلذاذ البلوى.

"Sabır, şikâyet etmeyi terk etmektir; rıza ise beladan lezzet almaktır." [1018]

Bir duvara şöyle yazılmış:

وجد مكتوبا على حائط: يا ابن آدم، ما أنت ببالغ أملك، ولا بسابق أجلك، ولا بمغلوب على رزقك، ولا بمرزوق ما ليس لك، فعلام تقتل نفسك؟

"*Ey Âdemoğlu! Sen emeline ulaşacak değilsin, ecelinin önüne geçecek değilsin, rızkını eksik alacak değilsin, sana ait olmayan şeyle de rızıklanmayacaksın, öyleyse ne diye kendini paralıyorsun?"*[1019]

Hz. Peygamberin Cebrâil ile, dünya malı ile alakalı diyaloguna dair şu rivayet aktarılır:

جاء جبرائيل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بخزائن الدنيا كلها على بغلة شهباء، فقال له: هذه الدنيا خذها، ولا ينقصك حظك عند الله بها شيئا، فقال: يا جبرائيل، لا حاجة لي فيها، يا جبرائيل، جوعتين وشبعة.

Cebrâil, bütün dünyanın hazineleri gri renkli bir katırın üzerine yüklenmiş vaziyette Allah Resulü'ne (s.a.v) gelir ve O'na şöyle der: "*Bu dünya, onu al. Bu, senin Allah katındaki nasibinden hiçbir şey eksiltmeyecektir.*" Hz. Peygamber: "*Ey Cebrâil, benim ona ihtiyacım yok. Ey Cebrâil, (dünya dediğin) iki açlık ve bir tokluktur.*" der. [1020]

Hz. Mûsâ'ya (a.s) şöyle vahyedildiği rivayet edilir:

أوحي إلى موسى عليه السلام: أتدري لم رزقت الأحمق؟ قال: لا يا رب، قال ليعلم أن الرزق ليس بالاحتيال.

Aptala neden rızık verdiğimi biliyor musun? Hz. Mûsâ: "*Hayır, Rabbim*!" der. Allah: "*Rızkın hileyle/kurnazlıkla elde edilmediğini bilsin diye*."[1021]

Rahibin birine nereden yediği sorulur:

قيل لراهب: من أين تأكل؟ فأشار إلى فمه وقال: من خلق هذه الرحى أتاها بالطحين.

[1018] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/331.
[1019] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/335.
[1020] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/335.
[1021] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/336.

Rahibin birine "*Nereden yiyorsun?*" diye sorarlar. Ağzına işaret eder ve şöyle der: "*Bu değirmen taşlarını ve ona gelen öğütülecek malzemeyi kim yarattı?*"[1022]

Bir bedevi şöyle demiştir:

أعرابي: أحسن الأحوال حال يغبطك بها من دونك، ولا يحقرك بها من فوقك.

"*En iyi hal, senden aşağıda bulunan kimsenin gıpta ile baktığı ve üstte bulunanın da seni hakir görmediği haldir."*[1023]

Râbia el-Adeviyye'ye şöyle denildi:

قيل لرابعة: ألا نكلّم السلطان يصلح منزلك؟ فقالت: والله إني لأستحي أن أسأل الدنيا من يملكها، فكيف أسألها من لا يملكها؟

Râbia'ya "*Halini düzeltmesi için hükümdarla konuşalım mı*?" diye sorarlar. O da şöyle der: "*Vallahi, ben dünyayı sahibinden istemeye utanıyorum, sahip olmayanından nasıl isterim?*"[1024]

Kur'ân ayetleri: Bu babda Nahl sûresi 97 ve Rûm sûresi 32. ayetlere yer verilmiştir.

Vehb b. Münebbih, Nahl sûresi 97. ayette geçen güzel hayatın kanaat olduğunu ifade eder:

وهب بن منبه في قوله تعالى: ﴿فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً﴾، قال: القناعة.

Vehb b. Münebbih, Cenâb-ı Hakk'ın "*Elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız*."[1025] sözünden maksadın kanaat olduğunu ifade eder.[1026] Güzel hayatın ancak kanaat ile elde edileceğini ifade etmektedir.

Bu rivayette geçen ayetin baş tarafı مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ şeklinde olup şart cümlesidir. Rivayette geçen kısım cevâbu'ş-şart'tır. Ayette îcâz vardır.

Nebevî hadis: Hz. Âişe, Enes, İbn Mes'ûd gibi sahabilerden rivayet edilen hadisler bulunmaktadır.

1022 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/337.
1023 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/344.
1024 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/345.
1025 Nahl, 16/97.
1026 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/336.

İbn Mes'ûd, insanın nasibi ve eceli ile ilgili olarak Hz. Peygamberden şunu nakletmiştir:

ابن مسعود رفعه: ليس أحد بأكيس من أحد، فقد كتب له النصيب والأجل، وقسم المعيشة والعمل، فالناس يجرون فيهما إلى منتهى.

"*Hiç kimse diğerinden daha akıllı/kurnaz değildir. Her kişinin nasibi ve eceli belirlenmiş, maişeti ve çalışması taksim edilmiştir. İnsanlar bu iki hususta sonuna kadar giderler."* [1027]

ليس أحد بأكيس من أحد cümlesinde îcâz sanatı vardır, peşinden gelen فقد كتب له النصيب والأجل cümlesi ise itnâb'tır. Cümlede tekit olduğu için talebî haberdir. العمل ve الأجل kelimeleri arasında hem müvâzene hem secî sanatı bulunmaktadır.

Hz. Peygamberin Hz. Âişe'ye dünyaya dair tavsiyesi şu şekildedir:

عائشة: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: إن أردت اللحوق بي فيكفيك من الدنيا كزاد الراكب. ولا تستخلعي ثوبا حتى ترقعيه. وإياك ومجالسة الأغنياء.

Allah Resulü (s.a.v) şöyle buyurdu: "*Bana kavuşmak istersen, bir yolcunun aldığı kadar dünyadan azık alman yeterlidir. Bir elbiseyi yamalayıp kullanmadan onu çıkarıp atma. Zenginlerle sakın oturup kalkma.*" [1028]

İlk cümle şart üslubunda gelmiştir ve teşbih sanatını ihtiva etmektedir. Sonraki cümlelerde nehîy ve tahzîr üslubu vardır, bu yüzden cümle talebî inşâ nev'indendir. ومجالسة الأغنياء ibaresi derin anlamlar ihtiva ettiği için burada icâz sanatından söz etmek mümkündür.

Öğüt isteyen bir adama Hz. Peygamberin söyledikleri şu şekildedir:

قال رجل لرسول الله صلوات الله عليه وسلامه: أوصني، فقال: عليك باليأس مما في أيدي الناس، وإياك والطمع فإنه فقر حاضر.

[1027] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/332.
[1028] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/335.

Bir adam Resulullah'a (s.a.v) gelip kendisine öğüt vermesini ister. Hz. Peygamber şöyle der: "*İnsanların ellerindekinden ümidini kes, tamahkarlıktan da uzak dur, zira bu peşin fakirliktir.*" [1029]

Her iki cümlede iğra ve tahzîr üslubunun varlığı bunların talebî inşâ olduğunu göstermektedir. Yine her iki cümle az lafızla çok mana ifade etmesinden dolayı îcâz sanatı vardır.

Allah'a hakkıyla tevekküle etmekle ilgili olarak Hz. Peygamber şunu demiştir:

النبي صلّى الله عليه وسلّم: لو أنكم توكلون على الله حق توكّله لرزقكم كما يرزق الطير تغدو خماصا وتروح بطانا.

Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "*Eğer Allah'a hakkıyla tevekkül etseydiniz, O sabah aç çıkıp akşam tok dönen kuşları rızıklandırdığı gibi sizi de rızıklandırırdı.*" [1030]

Hadis-i şerif, meânî ilmine ait konulardan olan şart ve itnâb üslubunu ihtiva etmektedir. Cümlenin muhteviyatında benzetme olduğu için teşbih sanatı vardır, bu da beyân ilminin konularındandır. تغدو خماصا وتروح بطانا cümlesindeki kelimeler birbirine anlamca zıt olduğundan dolayı burada mukâbele vardır, bu da bedî ilminin konularındandır. Kısaca bu hadis belağatın her üç ilmine ait sanatları barındırması dolayısıyla edebi açıdan zengin bir sözdür.

Diğer peygamberler: Beş yerde Hz. Îsâ'dan (a.s), iki yerde Hz. Mûsâ'dan (a.s), Hz. Süleyman'dan (a.s) ve Hz. Yûsuf'tan (a.s) gelen rivayetler bulunmaktadır.

Örneğin Hz. Îsâ (a.s), dünyadan selametle çıkmak için yapılması gerekenleri şöyle sıralamıştır:

عيسى عليه السلام: اتخذوا البيوت منازل، والمساجد مساكن، وكلوا من بقل البرية، واشربوا من الماء القراح، واخرجوا من الدنيا بسلام.

"*Evleri konaklayacak yer, mescitleri mesken edinin, toprağın yeşilliklerinden yiyin, temiz sudan için, bu dünyadan selametle çıkın.*"[1031]

[1029] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/344.
[1030] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/345.
[1031] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/327.

Cümlenin tamamı emir formunda olduğu için talebî inşâ türündendir. واخرجوا من الدنيا بسلام cümlesinde îcâz vardır. مساكن ve منازل kelimeleri arasında secî ve bu iki kelimeye المساجد kelimesi ilave edildiğinde her üçünün aynı vezinde olması hasebiyle aralarında müvâzene sanatı vardır.

Yine Hz. Îsâ (a.s) dünya yaşantısıyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

عيسى عليه السّلام: الشمس في الشتاء صلائي، ونور القمر سراجي، وبقل البرية فاكهتي، وشعر الغنم لباسي، أبيت حيث يدركني الليل، ليس لي ولد يموت، ولا بيت يخرب، أنا الذي كببت الدنيا على وجهها.

"*Güneş kış vaktinde benim ateşimdir, ayın ışığı benim lambamdır, toprağın yeşillikleri benim meyvemdir, koyunun kılı benim giysimdir, gece karanlığın çöktüğü yerde uyurum. Ne ölecek bir çocuğum ne de yıkılacak bir evim var. Dünyayı yüz üstü bırakan benim!"* [1032]

صلائي , سراجي ve فاكهتي , لباسي kelimeleri arasında seci sanatı vardır. أنا الذي كببت الدنيا على وجهها لباسي kelimeleri arasında ise müvâzene üslubu mevcuttur. cümlesinde mecaz vardır.

Ehl-i beyt: Yedi yerde Hz. Ali'nin (r.a) sözlerine yer verilmiştir.

في وصية علي عليه السّلام: وألجىء أمورك كلها إلى إلهك، فإنك تلجئها إلى كهف حريز ومانع عزيز.

"*Bütün işlerini Allah'a havale et, çünkü sen onları çok sağlam bir sığınağa ve güçlü bir koruyucuya emanet ediyorsun."*[1033]

فإنك تلجئها إلى كهف حريز ومانع عزيز cümlesinde teşbih ve itnâb sanatları bulunmaktadır. Cümlenin emir üslubuyla başlaması ve ardından tekit edatıyla pekiştirilmiş olması hem meânî hem de beyan ilmine ait sanatların varlığını göstermektedir. عزيز ve حريز kelimeleri arasında secî sanatı bulunmaktadır. Kısaca cümlede meânî, beyan ve bedî ilmine ait edebi güzellikler yer almaktadır.

[1032] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/331.
[1033] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/334.

Gelecek endişesi ile ilgili olarak şunu söylemiştir:

وعنه: يا ابن آدم، لا تحمل يومك الذي لم يأتك على يومك الذي قد أتاك، فإنه إن يكن من عمرك يأت الله فيه برزقك.

"*Ey Âdemoğlu, gelmemiş günün sıkıntısını şimdiki gününe yükleme, şayet o günü görecek ömrün varsa Allah sana o gün rızkını verir."*[1034]

Cümle yakından incelendiğinde nida, nehîy, tekit ve şart üsluplarını barındırdığı görülecektir. Bunların hepsi meânî ilmine ait konulardır.

Haber, kıssa, hikâye, anekdot, vs.: Vehb, Fudayl, Câhiz, Ömer b. Abdülazîz, Ömer b. Hattâb, Hasan Basrî, Ruveym el-Bağdâdî, Hâlid b. Safvân, Mâlik b. Dînâr, İbn Abbas, Rebîa ve daha başkalarından rivayetler bulunmaktadır.

Fudayl zühd ile ilgili olarak şunu demiştir:

فضيل: أصل الزهد الرضا عن الله، ألا تراه كيف يصنع بعبده كما تصنع الوالدة الشفيقة بولدها؟ تطعمه مرة صبرا، ومرة خبيصا، تريد بذلك ما هو أصلح له.

"Zühdün esası Allah'tan razı olmaktır. O'nun kulunu, şefkatli bir annenin çocuğunu beslediği gibi, nasıl beslediğini görmüyor musun? Onu bir kez sabırla, bir kez de habîs[1035] ile besler ve böyle yaparak onun için en iyisini ister." [1036]

Cümlenin tamamında teşbih sanatı mevcuttur. تطعمه مرة صبرا، ومرة خبيصا، تريد بذلك ما هو أصلح له cümlesi ise itnâbtır. صبرا ve خبيصا kelimeleri arasında tıbâk üslubu vardır. أصل ve أصلح, الوالدة ve بولدها kelimeleri arasında cinâs sanatı mevcuttur.

عمر بن عبد العزيز في خطبته: أيها الناس، إنه من يقدر له رزق برأس جبل أو بخضيض أرض يأته، فاجملوا في الطلب.

[1034] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/338.
[1035] Un, yağ ve hurma ile yapılan helva.
[1036] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/331.

Ömer b. Abdülaziz hutbede şöyle demiştir: "*Ey insanlar, kimin rızkı bir dağın tepesinde veya yerin dibinde takdir edilirse, o rızka kavuşacaktır, öyleyse onu istemekte gayretli olun."* [1037]

Rivayette nida ve emir üslubunda gelen cümleler talebi inşâ, tekitle başlayan cümle ise talebî haber nev'indendir. برأس جبل أو بخضيض أرض ibaresi birbirine zıt ifadeler barındırması sebebiyle burada mukâbele sanatı vardır.

İbrâhim b. Edhem'in dünyayı terk edip züht hayatı yaşamaya başlamasıyla ilgili şu anekdot anlatılır:

إبراهيم بن أدهم كان من أهل النعم بخراسان، وأصله من بني عجل، فبينما هو مشرف من أعلى قصره إذ نظر إلى رجل في فيء قصره، أكل رغيفا وشرب عليه ماء ثم نام. فقال: ما أصنع بالدنيا والنفس تقنع بما رأيت؟ فخرج سائحا إلى الله تعالى.

İbrâhim b. Edhem, Horasan zenginlerinden olup aslı Benî 'İcl[1038] kabilesindendir. Sarayının tepesinden bakarken, sarayın gölgesinde bir adam görür. Adam ekmeğini yer, suyunu içer ve ardından uyur. İbrâhim şöyle der: "*Bu gördüğüm şeye nefis kanaat ederken ben dünyayı neyleyeyim?"* Bunun üzerine Allah'a varmak için yollara düşer.[1039]

Bu rivayette geçen cümlelerin pek çoğu ibtidâî haber nev'indendir. Zira muhatabın zihninde, kendisine söylenen sözdeki hüküm ile ilgili bir tereddüdü yoktur. Bu yüzden cümlede hükmü pekiştiren herhangi bir te'kîde ihtiyaç duyulmamıştır. ما أصنع بالدنيا cümlesi soru formunda olduğu için cümle talebi inşa nev'indendir. فخرج سائحا إلى الله تعالى cümlesinde zikredilen seyahat ise mecâzî anlamdadır.

Şiir. Hâris Necrânî, Mansur el-Fakih, el-Maarrî, Hişâm b. İbrâhim el-Basrî, Muhammed b. Vahib, Osman b. Affân'ın gibi şahsiyetlerden ve şairlerden şiirler aktarılmıştır.

Ömer b. Ebû Ömer Nevfânî, fiyatların artışı ve bu durum karşısındaki tutumu ile ilgili olarak şu beyitleri söylemiştir:

عمر بن أبي عمر النوفاني:

1037 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/344.
1038 Benî İcl, Bekir b. Vail kabilesinin bir koludur. Bknz: İbrahim Sarıçam, "Benî İcl", 21/416.
1039 Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/331.

غلا السعر في بغداد من بعد رخصه وإني في الحالين بالله واثق

فلست أخاف الضيق والله واسع غناه ولا الحرمان والله رازق

Bağdat'ta fiyatlar ucuzluktan sonra yükseldi, ben her iki durumda da Allah'a güveniyorum

Allah'ın zenginliği genişken darlıktan, rızkı veren O (cc) olduğu müddetçe de mahrumiyetten korkmuyorum. [1040]

Şiirde geçen غلا ve رخصه, الضيق ve واسع , الحرمان ve رازق kelimeleri arasında tıbâk üslubu bulunmaktadır. Birinci beyitte anlam tekit edatıyla pekiştirilmiş olup بالله kelimesi vurgu için takdim edilmiştir. واثق, واسع ve رازق kelimelerinin vezinleri aynı olduğu için müvâzene oluşturmuşlardır.

Hz. Osman gönlü zengin kişi ile ilgili şu beyitleri söylemiştir:

عثمان بن عفان رضي الله عنه:

غنى النفس يغني النفس حتى يكفها وإن مسها حتى يضر بها الفقر

وما عسرة فاصبر لها إن لقيتها بكائنة إلا سيتبعها يسر

Gönlü zengin olan kişi nefsini müstağni kılar hatta onu alıkoyar, fakirlik ona zarar verecek derecede olsa bile

Başına geldiğinde zorluğa sabret, çünkü onun peşinden muhakkak bir kolaylık gelecektir[1041]

Birinci beyitte geçen غنى ve يغني kelimeleri arasında cinâs sanatı vardır. İkinci beyitte ise ما ve إلا edatlarıyla yapılan kasr sanatı vardır. Aynı beyitte geçen عسرة ve يسر kelimeleri arasında tıbâk vardır.

[1040] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/341.
[1041] Zemahşerî, *Rebîʿu'l-Ebrâr*, 5/346.

SONUÇ

Bütün mesaisini ilme veren Türk asıllı âlim Zemahşerî'nin elliden fazla eser kaleme aldığını belirttik. İlim elde etme amacıyla sık sık seyahat ederek bol tecrübe ve ilim semeresini eserlerine yansıtan âlim, eserlerini Arapça kaleme alarak bu dile hizmet etmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, dil ve edebiyat ve farklı alanları içeren bu eserlerinin her biri büyük değer taşımaktadır. Zemahşerî'nin Rebîʿu'l-Ebrâr eseri Arap edebiyatı alanıyla ilgili olmasına rağmen konu içeriğinin zenginliğinden dolayı farklı alanları aynı çatı altında birleştirmektedir. Eser, farklı özelliği ve metoduyla Arap edebiyatına yeni bir soluk getirmiştir.

Arap edebiyatında muhâdarât türü, ilk önce Abbasi halifesi Harun Reşid'in (ö.809) huzurunda yapılan edebi toplantılar, dönemin âlimi Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsenna'nın "el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât" adlı eseriyle yazıya dökülmesiyle başlamıştır. Zemahşerî'nin *Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr* hakkında ele aldığımız çalışmamız ise Arap edebiyatında bu sahadaki önemli eserlerden yer aldığı bellidir. Eser, içeriğiyle edebiyatta muhâdarât alanında edebi özellikleri taşımakta ve tamamen rivayet metodundan oluşmaktadır.

Mukaddime kısmında zikrettiği gibi Keşşaf'tan sonra yazılan, okuyucuya eğlence ve rahatlık vadeden edebi bir eserdir. Muhtevasında Kur'ân ayetleri, hadis, peygamberler, sahabeler, âlim ve filozofların sözlerini aktarmasıyla önceki dönemin özelliklerini, yaşayış tarz, ahlak karakterleri, hükümdarlığı, hayatî durumları yansıtmakta ve bu birikim nesilden nesle aktarılmaktadır. Örneğin, Cahiliye dönemden Abbasiler dönemine kadar olan şiir beyitlerinin muhtevada yer almasıyla her dönem izlerini göstermektedir. Esere dair yazılan fihristin en uzun kısmı yirmi iki sayfa şiire ayrılmıştır.

Doksan sekiz babdan ibaret olan eserinde neredeyse her konu zikredilmiş ve istişhâd unsurlarıyla metni zenginleştirmiştir. Kitaptaki konular peygamberlerin, ehli beyt, sahabe, tabiin, âlim, filozof ve önde gelenlerin hikmetli sözleriyle şekillenmektedir. Ancak rivayetler belirli bir düzende ele alınmadığı için biz Kur'ân ayetleri, Kudsî hadisler, Hz. Muhammed'den (s.a.v) aktarılan hadisler, diğer peygamberlerden aktarılan sözler, Ehl-i Beyt'ten rivayet edilen sözler, Haberlere ve tarihi olaylara dair bilgiler, Şiirler, Âlimler, Yer ve mekân isimleri, Fırkalar, milletler ve topluluklar, Kitaplar ve eserler, Günler ve olaylar gibi başlıklarla düzenlenmiştir. Her tasnif içeriğinde bir-iki

cümle ile örnek verilmiş ve örnekler üzerinde Belâgat açısından inceleme yapılmıştır. Belâgat konuları olan meânî, beyan ve bedî ilimlerinin sanatlarıyla konuya ışık tutarak, eserin edebi zenginliklerini temayüz edilmiştir. Tez içeriğinde Belâgat konularına dair bilgi ve anlatım yapılmadan, edebi sanatların tarihine girilmeden doğru örnekler üzerinde Belâgat açısından inceleme yapılmıştır.

Zaman kısıtlılığından dolayı eserde şiir kategorisine derin bir şekilde değinmeye ve edebi açıdan ortaya koymaya imkân olmadı. Yoksa, muhâdarât alanında tanıtılan bu eser edebi açıdan tartışılmaz ve benzersiz şekilde zengin muhtevaya sahiptir.

Eserin birbirine benzeyen konularını bir araya toplamaya çalıştığımızda on farklı konu başlığı ortaya çıkmaktadır. Ahlak ve edep, ilim, akrabalık bağı, insan karakteri, his-duyguları, rezalet, böcek, kuş, hayvan gibi konulardan tabiat, siyaset ve ibadetle alakalı konuları seçtik. Bunlar toplam yirmi bir babdan ibarettir. Ancak yedi bab başka bab konularıyla benzerliği bulunmamaktadır.

Bunlar: Onuncu bab. Melek, insan, cin, Şeytan ve peygamberlerin nesebinden ve Arap ve acem kavimlerin zikredilmesi.

Otuzuncu bab. Koku ve parfümün tek veya bileşik renklerinde bahsi geçenler ve parfümün sürülmesi ve kullanılması

Otuz ikinci bab. İsim, künye ve lakap atlarla ilgili konular

Otuz üçüncü bab. Sefer, seyir, yolculuk, firak, vedalaşmak, uzaklaşmak vs. konuları

Otuz dördüncü bab. Yaş aralıklarına göre açıklanmaktadır. Bu babda çocukluk, gençlik, orta yaş ve ihtiyarlık dönemlerine değinilmektedir.

Yetmiş yedinci bab. Ölüm, mezardan bahsetmek, tabut, taziye, kasideler ve benzeri Sekseninci bab. Kadınlar, evlenmeleri, talakları, nişanlanmaları, onlarla ilişkide bulunmaları, onlarla evlenmeleri, onlardan övülen, kınanan şeyler ve bunlarla ilgili olan konular.

Birbiriyle konuları benzeyen babların bazı içeriklerinde konuların tekrarlandığı da görülmektedir. Örneğin, 3. cüzün 41. babında sıdk hakkında konulara yer verirken, 4. cüzün 71. babında yalan söylemek konusu ele alınmıştır.

Aynı yöntemi Zemahşerî'nin *Atvâku'z- Zeheb* eserinden de görebiliriz. Eser makalelerden oluşmuş ve konuların bazıları aynı makalede ele alınmış diğer bazıları ise birkaç makalede ele alınmıştır. Bunu Hacı Çiçek "Zemahşerî ve'z-Zeheb fi'l- Hutab Adlı Eseri" başlığı altında yazılan doktora tezinde açıklamıştır.

Yapmış olduğumuz çalışma neticesinde, eserin içerik ve yöntem açısından tahlilini yaparak, Arap edebiyatı alanındaki önemi ve yerini temayüz ettirmeye çabaladık. Muhâdarât alanında yazılan başka eserlerden farklı noktalarına değinerek, Arap edebiyatı ve muhâdarât sahasında önemli bir kaynak niteliğinde olduğunu göstermeye çalıştık.

KAYNAKÇA

Abdulhamid Saad, Abdullah. *Orta Osiyo Olimlari Komusi*. Taşkent: İmom Buhari Respublika İlmiy- Ma'rifiy Naşriyoti, 2007.

Abdullayev, İsmatulla. *Abu Mansur as-Saolibiy*. Taşkent: Özbekistan, 1992.

Abdurrahman İbn Haldun. Târîhu İbn Haldun thk. Ebû Suhayb el-Kermî. Beytu'l-Efkâri'd-Devliyye, 2009.

Abheri, Kemal Cebrî. *ez-Zemahşerî Sîyretuhu, Asâruhu, Mezhebûhu'n-Nahvi*. Umman:

Âbi, Ebû Sa'd Mansur b. Hüseyin. *Nesrü'd-Dürer fi'l-Muhâdarât*. thk. Halid Abdulğani Mahfuz. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004.

Ali-Zade, Aydın Arif Oglu. "Zamahshari". ed. Yu. İ. Rustamov. *İslamskiy Ensiklopedicheski Slovar*. 98-99. Moskova: İzdatelstvo Ansar, 2007.

Altun, H.K. "Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Eserinde Şiilere Yönelik Eleştirileri". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*. 2 (2019), 99-108.

Amâsî, Muhammed b. Kasım b. Yakub. *Ravdu'l-Ahyâr el-Müntehab min Rebî'i'l-Ebrâr*. Halep: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 1. Basım. 1423.

Arpa, Enver. Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri. Ankara, Fecr Yayınları, 2012.

Aydın, Ali Aslan. *İslam İnançları ve Felsefesi. Ankara*: DİB Yayınları, 1964.

Aydınlı, Abdullah. "İmlâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 22/225-226. İstanbul:TDV Yayınları, 2000.

Aykut, Nezihi. "Hasanbeyzâde Ahmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/363-364. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Badmasırenova, N. B. "Spesifika Frazeologicheskogo Kalkirovaniya v Mongolskom Slovare Mukaddimat al-Adab". *Trudı İnstituta Vostokovedeniya RAN*. 2/14 (2018), 25-28.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, *Esmâü'l-Muellifîn ve Âsâru'l- Musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Muessetu't- Tarihi'l-Arabi, 1951.

Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Behâdilî, Rahîm Hulv el-. "Mezâhir mine'l-Hayâti'l-İctimâ'iyye li'l-Müctemei'l- İslâmî min Hilâli Kitâbi'l- 'İkdi'l-Ferîd li İbni Abdirabbih el-Endelüsî". *Mecelletü't-Türâsi'l- 'İlmi'l'Arabi.* 40 (2019), 33-68.

Bendi Abdullah, Nezha Selef. *en-Nebât ve Ehyâzuhu fi Kitabi Rebî'i'l-Ebrâr ve Nusûsi'l-Ahbâr li'z-Zemahşerî.* Cezair: Ebû Bakr Belkaid Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Benli, Mehmet Sami. "İbn Zafer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Bolshakov, Oleg. *Ocherki İstorii Arabskoy Kulturı V-XV.* Moskva: İsdatelstvo Nauka,1982.

Bowie Thomas, Stephanie. *The Concept of Muhadara in the Arab Anthology with special reference to al-Raghib al-İsfahânî's Muhâdarât al-Udeba'*. Massachusetts: Harvard University, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Doktorate, 2000.

Brockelmann, Carl. *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî.* 6 Cilt. Kahire: Daru'l-Mearif, 5. Basım, 1119.Brockelmann, Carl. *Geschichte Der Arabischen Litteratur Suppl*. Leiden: Central Archaeological Library, 1937.

Burkibe, Sümeyye - Kümeyni, Nergiz. *Fennü'l-Munazarât fi Mecâlisi'l- Hulefa el-Abbasiyyîn*. Cezair: Cemiatu'l-Arab, b. Muheydi, Külliyetü'l-Edeb ve'l-Lugat, Yüksek Lisans Tezi, 1439 2018.

Câsim, Leys Suûd. "İbn Abdilberr en-Nemerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/269-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Câsim, Leys Suûd. *İbn ʿAbdilber el-Endelüsî ve Cühûdühû fi't-Târîḫ*. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1408/1988.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l- 'İlmi lil-Melâyîn, 4.Basım, 1987.

Cüveynî, Alâüddîn Atâ. Tarih-i Cihangüşa. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

Çağatay Uluçay, Mustafa. *İlk Müslüman Türk Devletleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 3. Basım, 1977.

Çağrıcı, Mustafa. "Behcetü'l-Mecâlis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/348-349 İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-Zunun an Esami'l-Kütübi ve'l-Fünun*. thk. Muhammed Şerafüddin. 2 Cilt. Beyrut: Daru İhyai Turasi'l-Arabi, 2008.

Çetintaş, İbrâhim. *Saçaklızade ve İlimleri Sınıflandırması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Çiçek, Hacı. *Zemahşerî ve Atwaqu'z- Zeheb fi'l- Mewa'iz we'l-Hutab Adlı Eseri*. Malatya: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Daru'l-Cenan li'n-Neşr ve't-Tevzi, 1. Basım, 2014.

Davudi, Şemsüddiin Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mısri ed-Davûdî. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. 2.Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1983.

Dayf, Şevki. el-Medarisu'n-Nahviyye. Kahire, Daru'l-Mearif, 7. Basım, 1119.

Dereli, Muhammet Vehbi. "Harizm -Kıpçak döneminde Arapça ile Türkçeyi buluşturan sözlükler: ez-Zemahşerî'nin Mukaddimetu'l-Edeb'i örneği". *Bilimname* 36 (2018), 399-428. https://doi.org/10.28949/bilimname.452080.

Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-. *ʿUyûnü'l-Aḫbâr*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l -Mısriyye, 1343-1925.

Djanzakova, Matluba. "Buyuk Mutafakkir Mahmud Zamahshariyning Lingvistik Merosi". *Mahmud Zamahşariy, Mahmud Koşgariy va Alişer Navoiyning Lingvistik Merosi Hamda Uning Turkiy Tillarni Organishdaki Orni*, ed. J. D. Eltazarov. 89-92. Samarkand, SamDU, 2018.

Durmuş, İsmail. "Meânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/204-206. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Dusmatov, Sanjar Taşpulatoviç. “Mahmud Zamahşari i ego Makamı”. *Molodoy Ucheniy* 4/52 (Aralık 2019), 297-299.

Ebû Musa, Muhammed Hüseyin. *el-Belağatu’l-Kur’âniyye fi Tefsiri’z-Zemahşerî*. Kahire: Daru’l-Fikri’l-A’rabi,1988.

Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakatü’l-Mufessirin*. thk. Süleyman b. Salih el-Hizi Medine: Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, 1417-1997.

Elmalı, Hüseyin. “Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/487-488. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Enbârî, Ebü’l-Berekat Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-. *Nüzetü’l-Elibba fi Tabakâti’l-Üdeba*. thk. İbrâhim Samirai. Urdun: Maktabatu’l-Menar, 3.Basım, 1405 1985.

Ferruh, Ömer. *Tarihu’l-Edebi’l-A’rabi*. 6 Cilt. Beyrut, Daru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1085.

Fihristu Mahtutati Mektebeti ‘Ârif Hikmet. 1/275. Erişim 23 Aralık 2023. https://shamela.org/pdf/55e9edb6bb2a6772abea286f44e34822.

Fîrûzâbâdî, Mecdu’d-Dîn Muhammed b. Ya‘kub. el-Kâmûsu’l-Muhît. Lübnan-Beyrut: *Mektebetu’t-Tahkîk ve’t-Turâs fî Muesseseti’r-Risâle*, 8. Baskı, 1426/2005.

Freyman, Aleksandr. “Sogdo- Herezmiyskie Dialektologicheskie Otnoşeniya”. *Sovetskoe Vostokovedenie*. 4 (1947), 136-157.

Furat, Ahmet Suphi. “Hatib Kasımoğlu, hayatı ve eserleri”, *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu, Bildiriler kitabı-II*. 2/381-386. Amasya: Amasya Üniversitesi, 2017.

Girgas, V. *Ocherk Grammaticheskoy Sistemi Arabov*. Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk,1873.

Gökbulut, Süleyman. *Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Günaydın, Tuğce. *İbn Kuteybe’nin ʿUyûnü’l-Aḫbâr’ındaki Hadislerin Tahric ve Tenkidi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Gündüzöz, Soner. "Ebû Alî Tenûhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/470-471. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

H. An. "Zemahşerî". *İslam na Territorii Bıvshiy Rossiyskoy İmperii*. ed. S.M. Prozorova 1/149-150. Moskva: "Vostochnaya Literatura" RAN, 2006.

H. Semerkandî, Muhammed b. Ahmed es-. *Nesîmü'r-Rebî' fî Tercemeti Rebî'i'l-Ebrâr*. nşr. Hacı Selim Ağa, 902. Erişim 23 Aralık 2023. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/364785.

Halidov, Baki Zakiroviç- Halidov, Anas Bakiyeviç "Biografiya az-Zamahşari, Sostavlennaya Ego Sovremennikam al-Andarasbani". *Pismenniye Pamyatniki Vostoka* (1979), 203-212.

Hamevî, Yâkut el-. *Mu'cemu'l-Buldan*. 5 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 1397/1977.

Hâmevî, Yakut el-Hamevi er-Rumi, *Mu'cemu'l-Udeba*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Daru'l-Arab İslami, 1993.

Hamidullâh, Muhammed. "Dîneverî, Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/356-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Hasenî, Behîce el-. *el-Muhâcât*. Bağdat: Bağdat Üniversitesi, 1973.

Hayrullayev, M. M. (ed.). *Manaviyat Yulduzlari*. Toşkent: Abdulla Qodiriy Nomidagi Hal Merosi Naşriyoti, 1999.

Hayrullayev, M. M. *Manaviyat Yulduzlari*. Taşkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Halk Merosi Naşriyoti, 1999.

Hayrullayev, M. M. *Uyğoniş Davri Madaniyati va Orta Osiyo*. Toşkent: Fan Naşriyoti,1994.

Hind, Taha Hüseyin. *El-edeb el-A'rabi fi İklim el-Havarizmi*. İrak: Manşurat Vizareti'l A'lam, 1976.

Hudjanova, Dildora. *Mahmud Zamahşari'nin Aruz İlmiga Oid Asari va Uning Nushalari*. Taşkent: Taşkent Devlet Şarkşunoslik Enstitüsü, Avtoreferat- Yüksek Lisans Tezi Özeti, 2014.

Hufi, Ahmed Muhammed. *Zemahşerî*. Kahire: Daru'l-Fikri'l- A'rabi, 1966.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb Kurtubî el-Endelüsî. *el-İkdü'l-Ferid*. thk. Mufid Muhammed Kumeyha. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1404/1983.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü Mekayisi'l-Luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Şam: Daru'l-Fikr, 1399-1979.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyatü'l- A'yan*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Daru's Sadr, 1397/1977.

İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Kâfi'l-küfât Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Alî b. Hamdûn el-Bağdâdî. *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*. thk. İhsan Abbas-Bekr Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1996.

İbn İsfendiyâr, Bahâüddîn Muhammed b. Hasen b. İsfendiyar-ı Katib, *Târîh-i Taberistân*. çev. Ahmed Muhammed Nadi. Kahire: Meclisu'l-A'la Sakafi, 2002.

İbn Kâsım, Abdülaziz b. İbrâhim. *ed-Delil ile'l- Mutuni'l-İ'lmiyye*. Riyad: es-Sami'i li'n-Neşr ve't-Tevzi'i, 1460/2000.

İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 21 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Mea'rif, 1412/1991.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Kitâbü'ş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kâhire: Daru'l-Mearif, 1119.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kāsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî. *Tâcu't-Terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Beyrut: Daru'l Kalam, 1992.

İbn Tağrîberdî, Cemâlüddîn Yusuf. *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*. Thk Muhammed Hüseyin Şemsuddin. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l- 'İlmiyye, 1992.

İbnü'l- Arabî, Muhyiddin. *Muḥâḍaratü'l-ebrâr ve Müsâmeretü'l-Ahyâr fi'l-Edebiyyât ve'n Nevâdir ve'l-Ahbâr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-yakazati'l- 'Arabiyye, 1968.

İbnü'l- Cevzi, Ebü'l- Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadi. *el-Muntazam fi Tarihi'l- Müluk ve'l-Ümem*. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l- İlmiyye, 1415/1995.

İbnü'l- Esir Cezeri, *el-Lubâb fi Tehzibi'l Ensab*. Cilt 2. Bağdat: Maktabatu'l- Musenne. İbnü'l-İmrân, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-İnba fi Tarihi'l Hulefa*, thk Kasim es Samerrai. Kahire: Daru'l-Afaki'l-Arabiyye, 1419-1999.

İbnü'l-Müstevfî, Ebü'l- Berekat Şerefüddin el- Mübarek b. Ahmed b. El- Mübarek el-Lahmi el-Erbili. *Tarihu İrbil*. thk. Sami es-Sakkar. 2 Cilt. İrak: Daru'r- Reşid li'n-Neşr, 1980.

İbragimov, Nematullo. *İbn Battuta i Ego Puteshestviya Po Sredney Azii*. ed. İ. B. Kondıreva Moskva: Vostochnaya Literaturnaya İzdatelstvo, 1988.

İbrohimov, Ne'matullo. *İbn Battuta va Uning Orta Osiyoga Sayohati*. Toshkent, "Sharq masha'ali" jurnaliga ilova "Sharq bayozi", 1993.

İbşîhî, Ebü'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed el-. *el-Müstetraf fi külli fennin müstezraf*. Beyrut, 'Âlemü'l-Kütüb, 1419.

İlgürel, Sevim. "Abdurrahman Hibrî Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/426-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

İrisov A. vd., *Orta Osiyolik Kırk Olim*. Taşkent: Özbekistan SSR fanlar akademiyasi nashriyoti, 1961.

İslamoğlu, Sümeyye. *Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve el-İmtâ' ve'l-Muânese adlı eseri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

İslamov, Z. M. "Chelovecheskie Sennosti: Drujelyubie i Tolerantnost v Tvorchestve Uchenıh Maverannahra". The culture of tolerance in the context of globalization: metodology of research, reality and prospect, Materials of the international scientific conference on May 13–14, ed. Umidjon R. Kushayev – İlona G. Doroshina (Prag: Sociosfera- CZ, 2014), 51-54.

İvanova, İ.V. “Sufiyskaya Ekzegeticheskaya Tradisiya”. *Vestnik RUDN*, 3 (2012), 38-46.

Jabborov, İso. *Büyük Harizmşahlar Devleti*. Toşkent: “Şark” Naşriyot- Matbaa Konserni Boş Tahririyati, 1999.

Kandemir, Mehmet Yaşar. “Emâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/70-72. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kara, Ömer. "Râgıb el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/398-401. İstanbul, TDV Yayınları, 2007.

Kara, Ömer. “Râğıb el-Isfahânî’nin İlmî Irası”. İLTED 2(44) (2015) /2, 9-66.

Karaaslan, Nasuhi Ünal. “İbn Hicce”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/65-66. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Karabat, Sulhattin. Mu’tezili müfessirlerin hidayet ve dalalet kavramlarını yorumlamaları (Ebû Muslim İsfahani, Kadı Abdülcebbar ve Zemahşerî örneği). Van: Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Kaya, Mahmut. “el-İmtâʿ ve’l-Muʾânese ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/239 240. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kazan, Naci. *Karabağı ve Calib as-Sururu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.

Kazvini, Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî el-Kazvini. *et-Tedvin fi Ahbâr Kazvin*. 4 Cilt. Beyrut: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu’cemü’l-Mü’ellifîn*. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1414-1993.

Kıfti, Ebü’l-Hasen Cemalüddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim b. Abdilvahid es-Şeybani. *İnbâhü’r Ruvât ʿalâ Enbâhi’n-Nüḥât*. thk. Muhammed Ebû’l- Fadl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Daru’l Fikri’l- A’rabi, 1406/1986.

Kılıç, Hulusi. “Ebü’l-Ferec el-İsfahânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 10/316 318. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kılıç, Hulusi. “Esasü’l- Belaga”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/357. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kılıç, Mahmud Erol. “Muhyiddin İbnü’l-Arabî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kırbıyık, Kasım. “Tifaşi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/148-150. İstanbul: TDV Yayınları,2012.

Kitapçı, Zekeriya. *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri Hilafet Ülkeleri*. Konya: Yedi kubbe Yayınları, 2004.

Krachkovski, İgnatii. *Akademik İgnatii Yulianoviç Krachkovskiy İzbrannıye Soçineniya*. 6 Cilt. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1957.

Kuraşi, Muhammed Hammad Sa’id. *Ta’akkubat Abi Hayyan en-Nahviyye li Carillah ez-Zemahşerî fi Bahri’l Muhit.* Suudiye: Cemiatu Ummu Kura, Kulliyetu Lugati’l- Arabiyye, Doktora Tezi, 1415.

Kureşî, Ebû Muhammed el-, *el-Cevâhirü’l-Mudıyye fî Tabakâti’l-Hanefîyye*. thk. Ebdu’l-Fattah Muhammet el’Hulu. 3 Cilt. Cize: Dar Hacer, 2.Basım, 1993.

Kut, Günay. “Aşık Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/549-550. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Leknevî, Ebü’l- Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhâlim b. Muhammed Eminillah es-Sihalevi. *el-Fevaidü’l- Behiyye fi Teracimi’l- Hanefiyye*. Mısır: Matbau’s Sa’ada, 1324.

Makkarî, Şihabüddin Ahmed b. Muhammed. *Ezhâru’r-Rıyâd fi Ahbâr İyad*. thk. Abdulhafiz Şibli vd. 5 Cilt. Kahire: Lecnetu’t-Telif ve’t- Terceme ve’n- Neşr, 1358/1939.

Maşaripov, Ozod. Horazmnoma. Horazm: Horazm naşriyoti, 2. Basım, 2007.

Mer’aşi, Muhammed b. Ebû Bekir. *Tertîbu’l- ‘Ulûm*. thk Muhammed b. İsmail. Beyrut: Daru’l-Beşâiri’l- İslamiyye, 1988.

Muhammed, Esma Hasan. “Menhecu’z-Zemahşerî fî Kitâbî Rebî’i’l-Ebrâr”. *Mecelletu Buhûsi Külliyeti’l-Âdâb*, 24/92 (2013), 209-243.

Muhibbî, Muhammed Emîn. *Hulâsatü'l-Eser fî Aʿyâni'l-Karni'l-Hâdî ʿAşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır.

Munsif, Şelebî. *el-Kadâyâ'n-Nakdiyye ve'l-Belâğiyye fî Kitâbi'l-'İkdi'l-Ferîd li İbni Abdirabbih*. Cezayir: Câmi'atu'l-Hâc Lahdar, Bâtna, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Nasimjon, Hamroboev. Murure Ba Kuhantarin Tarçumai Forsii 'Robe-ul-Abror'-i Zamahşari. 118.Erişim 23 Aralık 2023. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FY/nekfy00411.pdf

Nasirova, A.M. "M. Zamahşari Mafullar Hakida". *Proceedings of İngenious Global Thoughts an İnternational Multidisciplinary Scientific Conference*. 295-298. California: Hosted from San Jose, 2020.

Nazırova, M. A. "Maverannahr v Kontekste Arabskih Lingvisticheskih Shkol". *Vestnik Chelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Politicheskie Nauki. Vostokovedenie.* 12/266, (2012). 122-126.

Nemerî, İbn Abdülber en-. *Behcetü'l-Mecâlis ve Ünsü'l-Mücâlis*. thk. M. Mürsî el-Hûlî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1962.

Nüveyhiz, Adil. *Mu'cemu'l-Müfessirin.* 2 Cilt. İran: Muesset Nüveyhiz es-Sekafiye ve't-Telif ve'n-Neşr, 1409/1988.

Özaydın, Abdülkerim. "Harizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Özek, Ali. *ez- Zemahşerî ve Arap Lügatçılığındaki Yeri*. İstanbul, İsav, 2006.

Özel, Harun. "Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri", Route Educational and Social Science Journal 2(4) (2015), 276-307. DOI:10.17121/ressjournal.421.

Özel, Harun. Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri. Kahramanmaraş: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Öztürk, Kübra. *Alemin Nizamı: Hükümdara, Adalete ve Zulme Dair Rebîʿu'l-Ebrâr 'dan Seçmeler*. İstanbul: Timaş Akademi, 2023.

Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, Mehmet Suat. "Zemahşerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 44/235-238. İstanbul, TDV Yayınları, 2013.

Paşa,İsmâil. *İzahu'l-Meknun*. 2 Cilt. Beyrut: Dar İhyau't-Turasi'l-A'rabi, 2008.

Polat, Fethi Ahmet. *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*. İstanbul İz Yayıncılık, 2009.

Rasulov, Ravşanhoja. *Umumiy Tilşunoslik*. Taşkent: Özbekistan Respublikasi Oliy va Orta Mahsus Tâlim Vazirligi, 2010.

Râzî, Ebû Bekir b. Abdulkâdir er-. Zehrü'r-Rebî. 762. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/291313.

Rustamov, Alibek. *Mahmud Zemahşerî*. Taşkent, Özbekiston SSR "Fan" Naşriyoti, 1971.

S. M. Prozorov, "Zemahşerî". *İslam na Territorii Bıvshiy Rossiyskoy İmperii*. 1/149-150. Moskova: Vostochnaya Literatura RAN, 2006.

Sa'leb, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ. *el-Mecâlis*, thk. Abdusselam Muhammed Harun. 2 Cilt. Dâru'l- Meârif, Mısır, 2.Basım, 1949.

Sadrıyev, R. F. "K Voprosu ob İnterpretasii Koranicheskogo Ayata 2:41". *Vestnik Moskovskogo Universiteta. Vostokovedeniye*. 13/1 (2010), 87-94.

Safedi, Ebü's-Safa (Ebû Said), Salahuddin Halil b. İzziddin Aybeg b. Abdillah. *el-Vafi bi'l-Vefeyat,* thk. Ahmed el-Arnavut ve Turki Mustafa. Cilt 29. Beyrut: Dar İhya et-Turasi'l-Arabi, 2000.

Samancı, Hüseyin. ez- Zemahşerî'nin hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki Çalışmaları. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Samarkandi, Muhammed b. Ahmed es-. *Nasim-ar-rabe'*. nşr. Mecid Mecid Mansuri. Tehran: İran Meclis-i Şura-i İslami Kütüphanesi,1468.

Sâmarrâî, Fâdil Sâlih. *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye ve'l-lugaviyye inde'z-Zemahşerî*. Bağdat: Matba'atu'l-İrşâd, 1390/1971.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur. *el-Ensab*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi vd. 13 Cilt. Kahire: Dairatu'l-Maarifi'l Osmaniyye, 1400/1980.

Semerkandî, Muhammed b. Ahmed es-. Nesîmü'r-Rebî'e, nşr. Abdulvehid el-Meşhedi. Amasya: Amasya Beyazıt Kütüphanesi, 604. Erişim 23 Aralık 2023. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/386697.

Sevdi, Ali. *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Sıddîk Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî. *Ebcedü'l-ʿUlûm*. Dâru İbn Hazm, 1423-2002.

Sirojiddinzoda, Merojiddin Muhammad. Problemy Rasionalizma Filosofskih i Religioznıh Vozzreniya az-Zamahşari. Dushanbe: İnstitut Filosofii, Politologii i Prava, Doçentlik Tez, 2016.

Sönmez, Selami. "Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 40 (2009), 147-169. DOI: 10.14222/Turkiyat942.

Sulaymonova, N – Sulaymonova, K. "Mahmud Zemahşari Asarlari Manbaşunosligi". *İlmiy Habarnoma*. 4 (2014), 84-88.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî. *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l Kübra*. thk. Mahmud Muhammed Tenahi ve Abdulfettah Muhammed el-Hilvi. 10 Cilt. Kahire: Daru İhyai'l- Kutubi'l Arabiyye, 1918.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr Celaliddin. *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât*. Beyrut: Daru'l Garbi'l-İslami, 1424.

Süyûtî, Ebü'l- Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayri es-Süyûtîeş-Şafii. *Tabakâtü'l-Mufessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kuveyt: Daru'n-Nevadir, 1431/2010.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayri es-Süyûtî eş-Şafii. *Buğyetü'l-Vuat fi Tabakati'l- Lugaviyyin ve'n-Nühat*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim. 2 Cilt. Kahire: İsa'l-Babi'l-Halebi, 1384-1965.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es.-*eş-Şâfiî, Tabakatü'l-Müfessirin*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kuveyt: Darü'n-Nevadir, 2010.

Şahin, Haşim. *Orta Zamanın Türkleri*. İstanbul: Yeditepe 2011.

Şek'a, Mustafa Muhammed eş-. "İbn Abdürabbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/281-283. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Şeşen, Ramazan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 7. Basım, 2017.

Şîrâzî, Muhammed el-Hüseynî eş-. *Tezkiratü'l-Ahbâr fî Telhîsi Rebî'i'l-Ebrâr*. Beyrut: Merkezu'r-Rasûlu'l-A'zam, 2.Basım, 2000.

Tantâvî, Muhammed Ayyâd. *Neş'etü'n- Nahv ve Târihu Eşheri'n- Nuhât*. Kahire: Daru'l Mearif, 2. Basım, 1119.

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâḥu's-saʿâde ve Miṣbâḥu's-siyâde fî Mevżûʿâti'l-ʿÜlûm.* 3 Cilt. Beyrut: Daru'l- Kutubi'l- 'İlmiyye, 1985.

Tevhîdî, Ebû Hayyân et-. *el-İmtâʿ ve'l-Muʾânese* . Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1425-2004.

Uludağ, Suleyman. "Halvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/386-387. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Üçer, İbrâhim Halil. "Ebû Hayyân et-Tevhîdî'de Bilgi-Fiil İlişkisi ve İlâhî İnayet". *İslam Araştırmaları Dergisi*. 18 (2007), 119-130.

Volin, S. L. "Novıy İstochnik Dlya İzucheniya Horezmiyskogo Yazıka", *Zapiski İnstituta Vostokovedeniya Akademii Nauk SSSR*. 7/1 (1939), 79-91.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afifuddin Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yafii el-Yemeni. *Mir'atü'l-Cenan ve İbretü'l- Yakzan fi Ma'rifeti Havadisi'z- Zaman*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubu'l-İlmiyye, 1417/1997.

Yazıcı, Hüseyin. "Muhâdarât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/390. Ankara, TDV Yayınları, 2020.

Yıldırım, Ferda. "İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-Ahbâr'ında Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5 (2) (2021), 201-223.

Yıldız, Hakkı Dursun (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.

Yuksel, Azmi. *Al-Zamakhshari's Life and Critical Edition of his Diwan*. Durham: School of Oriental Studies, 1979.

Yüce, Nuri. "Ez-Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 26 (1993), 289-316.

Zamakhsharī, Jārullāh al-. *Selections from the Spring Garden of the Virtuous*, ter. Tahir Ridha Jaffer. Kum: Ansariyan Publications, 2023.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l- 'Arûs*. thk. Cemaa mine'l-Muhtasin. 40 Cilt. Kuveyt: Vizaretu'l- İrşad ve'l-Enba, 1965-2001.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi et-Türkmani el-Fariki ed-Dimaşki. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şueyb el-Arnavut – Muhammed Nuaym. 25 Cilt. Beyrut: Muassesetu'r-Risale, 1405-1985.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman es-Zehebi et-Türkmani el-Fariki ed-Dimaşki. *Tarihu'l-İslam ve Vefeyatü'l- Meşahir ve'l-A'lam*. thk Ömer Abdusselam Tedmuri. 52 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-A'rabi, 1415/1995.

Zemahşerî, *Diwanu'z-Zemahşerî*. thk. Abdusattar Dayf. Kahire: Muessesetü'l-Muhtâr.

Zemahşerî, *el-Muhtâr min Rebî'i'l-Ebrâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 01921. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, "Yazma Eserler Veritabanı" Erişim 29 Aralık 2023. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/294598.

Zemahşerî. *Âlemin Nizamı*. çev: Kübra Öztürk. İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.

Zemahşerî. *el-Kelim en-Nevâbiğ*. şerh: Sa'd Din et-Teftezânî. Kahire: Matba'atu Vâdi'n-Nil, 1286.

Zemahşerî. *el-Kustâs fî İlmi'l- 'Arûz*. Beyrut: Mektebetu'l-Meârif, 1989.

Zemahşerî. *Rebîu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Ahbâr*. thk. Abdülemîr Ali Mühennâ. 5 Cilt. Beyrut: Muessesetu'l-İ'lmi li'l-Matbu'a, 1992.

Zemahşerî. *Ýagşyzadalaryň Bahary*. Rahman İlmammedov. 6 Cilt. Aşgabat: Türkmenistanyň Milli Medeniyet «Miras» Merkezi, 2004.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkī. *El-A'lam*. Beyrut: Daru'l-İlm lilmelayin, 15. Basım, 2002.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Roza	ABDIKHALIKOVA	
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, Rusça, İnglizce, Türkçe ve Kazakça		
Eğitim Durumu	**Başlama- Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise			
Lisans	2006	2010	Mısır- Kahire, Ayn-Şems Üniversitesi
Yüksek Lisans	2015	2017	Kazakistan-Türkistan, Ahmet Yesevi adındaki Kazak-Türk Üniversitesi
Doktora	2017	2024	Bursa, Uludağ Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri
Çalıştığı Kurum (lar)	**Başlama- Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	2010	2012	Kazakistan-Chimkent şehrindeki Kızlar medresesi
2.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Yayınlar:	1. Vahhabi Oyshıl Sabir Taima'nın Sopılıkka Karsy Aytılgan Sındarının Burıstığın Negizdeu (Kazak dilinde), tam metin bildiri (Habarshı 1 (116), 2017, Astana, 356-360) 2. Bağımsızlık Sonrası Kazakistan'da Arap Dilinin Durumu ve Gelişimi, (UDEF, İstanbul Gelişim Üniversitesi iş birliğinde 01-03 Aralık 2023 tarihleri arasında İstanbul'da gerçekleştiren 9. Uluslararası Öğrenci Sempozyumu). 3. Baki Zakiroviç Halidov ve "Uçebnik Arabskogo Yazıka" Adlı Arapça Ders Kitabı, (Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi) (DOI numarası:10.51531/korkutataturkiyat.1405950) (Sayı 14/ Şubat 2024)		
İletişim (e-posta):			
		Tarih:	04.10.2024
		İmza:	
		Adı-Soyadı:	Roza ABDIKHALIKOVA